ΑΚΡΙΒΗ ΔΕΚΑΖΟΥ

ΟΙ ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΤΙΜΩΡΙΕΣ ΤΩΝ ΑΜΑΡΤΩΛΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Τίτλος βιβλίου: Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική

Συγγραφέας: Ακριβή Δεκάζου

Έτος συγγραφής: 1999

Πρώτη ηλεκτρονική έκδοση: 2015

Δεύτερη ηλεκτρονική έκδοση: 2024

ISBN: 978-618-00-5151-3

Στον καθηγητή μου Μίλτο Γαρίδη

Λίγα λόγια για το βιβλίο

Τον χειμώνα του 1994 σε μια επίσκεψη στη Μονή Φιλανθρωπηνών, στο νησάκι των Ιωαννίνων, ο καθηγητής μου, Μίλτος Γαρίδης, μου έδειξε μια ατομική τιμωρία της μάντισσας, που ασκούσε χειρομαντεία, στην κόλαση. Από εκείνη τη στιγμή άρχισα να μελετώ το θέμα των ατομικών τιμωριών στη μνημειακή ζωγραφική, ώστε τελικά αυτή η μελέτη να αποτελέσει το θέμα της διδακτορικής μου διατριβής. Ένα τμήμα της, όπως συνηθίζεται, θα αποτελούσε το θέμα της μεταπτυχιακής μου διατριβής στο Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και έπειτα θα ακολουθούσε η δημόσια υποστήριξη της διδακτορικής διατριβής. Το 1996 ο Μίλτος Γαρίδης πέθανε. Έτσι, μετά από πολλές δυσκολίες, το 1998 υποστηρίχθηκε η μεταπτυχιακή μου διατριβή (*Οι ατομικές τιμωρίες των επαγγελματικών στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική*) και στη συνέχεια κατοχυρώθηκε και καταλογογραφήθηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας. Όλο το υπόλοιπο υλικό όμως, κατατεθειμένο στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, παρέμεινε αδημοσίευτο και χωρίς βέβαια να κατοχυρωθεί ως διδακτορική διατριβή.

Το 2015, ύστερα από παρότρυνση φίλων και συνεργατών, δημοσιεύθηκε ηλεκτρονικά η έρευνα αυτή που ουσιαστικά δε σταμάτησε ποτέ.

Στο πέρασμα των χρόνων το θέμα άρχισε να γίνεται προσφιλές και να συγκεντρώνει το ενδιαφέρον και άλλων μελετητών οι οποίοι δεν τροποποίησαν το βασικό υπόβαθρο από όσο μπορώ να γνωρίζω, αλλά πρόσθεσαν μνημεία που υπέπεσαν στην αντίληψή τους, επέμειναν πιο πολύ σε τεχνοτροπικές παρατηρήσεις ή προσπάθησαν να δώσουν μια διαφορετική ερμηνεία στηριζόμενοι σε παραστάσεις συγκεκριμένων ναών ή και περιοχών. Πολύ ουσιαστική είναι η επιβεβαίωση συγκεκριμένων υποθέσεων και συμπερασμάτων της αρχικής μου έρευνας από τις μελέτες νεότερων και αξιόλογων συναδέλφων, που δεν τη

γνώριζαν απαραίτητα. Η παρακολούθηση όλης αυτής της πορείας με ώθησε στη διόρθωση κάποιων στοιχείων ύστερα από νέες επισκέψεις στα μνημεία, στον εμπλουτισμό του υπάρχοντος υλικού όπου κρίθηκε απαραίτητο, στην ανανέωση ή προσθήκη φωτογραφιών που παλαιότερα δεν είχα την άδεια να τις παραθέσω, στην αναφορά μελετητών που η έρευνά τους προσθέτει σημαντικά ή πρωτότυπα στοιχεία και τελικά στη δεύτερη έκδοση αυτού του βιβλίου με σκοπό να αποτελέσει χρήσιμη πηγή για όσους αποφασίσουν να ασχοληθούν με το θέμα αυτό.

Σεπτέμβριος 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας αποτελεί ένα από τα πιο ενδιαφέροντα και πολυσήμαντα θέματα της βυζαντινής εικονογραφίας. Σε αυτήν τη μελέτη θα μας απασχολήσει ένα από τα πολλά συνθετικά στοιχεία της. Πρόκειται για τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών στην κόλαση.

Μέχρι στιγμής η έρευνα δεν έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με τις ατομικές τιμωρίες, ωστόσο έχουν γίνει μελέτες για τις τιμωρίες των αμαρτωλών γενικότερα, στις οποίες αναφέρονται βέβαια και οι ατομικές. Ο L. Heuzey συσχέτισε την Απόκρυφη Αποκάλυψη της Θεοτόκου με την απεικόνιση των ατομικών τιμωριών των αμαρτωλών - χωρίς όμως να χρησιμοποιεί τον όρο ατομικές τιμωρίες - θεωρώντας την ως πηγή εικονογράφησής τους. Ο G. Gerola κατέγραψε τιμωρίες αμαρτωλών που απαντώνται σε 48 βυζαντινούς ναούς της Κρήτης και αργότερα ο Λασσιθιωτάκης μετέφρασε αντιπροσωπευτικά μέρη της έρευνας του Gerola προσθέτοντας και δικές του ερμηνείες και σχόλια. Ορισμένοι ερευνητές μελετώντας την παράσταση των τιμωριών των αμαρτωλών σε συγκεκριμένα μνημεία καταλήγουν σε γενικότερα συμπεράσματα για την απεικόνιση του θέματος και για το εικονογραφικό και ιδεολογικό του υπόβαθρο˙ τέτοιου είδους μελέτες είναι του Κ. Χατζηιωάννου για πέντε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς της Κύπρου, του P. Mijović για την ιδιαίτερη παράσταση στη Sopoćani και του B. Todić για την παράσταση στην Gračanica. Στα ίδια πλαίσια κινείται και ο Στ. Μαδεράκης ο οποίος όμως μελετά εκτενώς το θέμα των τιμωριών στους βυζαντινούς ναούς της Κρήτης. Ο Μ. Γαρίδης πραγματοποιεί μια πιο συστηματική έρευνα διαχωρίζοντας τις τιμωρίες σε ομαδικές και ατομικές, δίνοντας έμφαση στη μελέτη των τελευταίων σε ναούς της βυζαντινής περιόδου και στη διδακτορική του διατριβή μελετά την εικονογραφική απόδοση των αμαρτωλών και των τιμωριών τους, με έμφαση στις ατομικές τιμωρίες, κυρίως σε ναούς της μεταβυζαντινής περιόδου. Τέλος, η Μ. Βασιλάκη ασχολήθηκε ειδικά με τις

τιμωρίες των γυναικών αμαρτωλών στους βυζαντινούς ναούς της Κρήτης[1].

Οι τιμωρίες των αμαρτωλών, αν και πολύ ενδιαφέρουσες, παρουσιάζουν αρκετές δυσκολίες στη μελέτη τους, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, ως τώρα δεν έχουν επικεντρώσει την προσοχή των ερευνητών που ασχολούνται με τη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας και τα επιμέρους θέματά της. Πολύ συχνά, σε δημοσιεύσεις μνημείων και σε γενικότερες εικονογραφικές μελέτες, επισημαίνεται η ύπαρξη ατομικών τιμωριών σε συγκεκριμένους ναούς, αλλά είτε δε διευκρινίζεται ποιες είναι είτε αναφέρονται χωρίς να περιγράφονται και χωρίς να υπάρχουν συνοδευτικά σχέδια ή φωτογραφίες. Είναι γεγονός βέβαια πως συχνά οι φθορές που παρουσιάζουν τα μνημεία καθιστούν δύσκολη μια ακριβή περιγραφή ή τη λήψη φωτογραφιών. Επίσης πρέπει να επισημανθεί πως αν και οι ναοί, στους οποίους απεικονίζεται το θέμα αυτών των τιμωριών, είναι πολλοί, ιδιαίτερα στη μεταβυζαντινή εποχή, στην πλειοψηφία τους αποτελούν αδημοσίευτο και μη προσβάσιμο υλικό.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να καθοριστεί η έννοια, το ευρύτερο πλαίσιο δημιουργίας, το περιβάλλον μέσα στο οποίο γεννήθηκαν και εξαπλώθηκαν, ο σκοπός που εκφράζουν και η εξελικτική τους πορεία στη μνημειακή ζωγραφική της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής και όχι η εξαντλητική αναφορά και καταγραφή των μνημείων στα οποία απεικονίζονται.

Ακολουθείται η εξής δομή : έπειτα από ένα *εισαγωγικό κεφάλαιο*, όπου παρουσιάζεται συνοπτικά η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, στο *πρώτο κεφάλαιο* αναλύονται οι τιμωρίες των αμαρτωλών, οι οποίες διακρίνονται σε ομαδικές και ατομικές. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται πού εντάσσονται μέσα στη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας, πώς απεικονίζονται, τι εκφράζουν, ποιο σκοπό έχει η απεικόνισή τους και ποιο είναι το ιδεολογικό και εικονογραφικό τους υπόβαθρο. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην προσπάθεια να καθοριστούν με

---

[1] Βλ. αντίστοιχα: Heuzey 1871. Gerola 1905 – 1932 (ειδικότερα: vol. II, 1908, 341 – 346). Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 124-127. Χατζηιωάννου 1953. Mijović 1967. Todić 1978. Μαδεράκης 1980 – 81. Garidis 1982. Του ιδίου 1985, 82 – 117. Βασιλάκη 1986.

σαφήνεια τα όρια μεταξύ ομαδικών και ατομικών τιμωριών με σκοπό να φανεί σε ποια χρονική περίοδο εμφανίζονται οι τελευταίες, μέσα σε ποιο περιβάλλον αναπτύσσονται, ποια είναι η διαφοροποίησή τους ως προς τις ομαδικές στον τρόπο απεικόνισης και στο περιεχόμενο που εκφράζουν και ποια είναι η ιδιαιτερότητα και η σημασία τους. Αναλύεται έτσι η εικονογραφία τους, οι κατηγορίες στις οποίες διακρίνονται, τα πρότυπα από τα οποία αντλούν, η σχέση τους με τις ομαδικές τιμωρίες και αναφέρεται ένα διάγραμμα της εξελικτικής τους πορείας. Στο *δεύτερο κεφάλαιο* αναφέρονται συγκεκριμένα ποιοι αμαρτωλοί συνήθως τιμωρούνται ατομικά, για ποιους λόγους, από ποια πρότυπα αντλούν οι τιμωρίες τους, τι εκφράζουν, ποια είναι η θέση τους στην κοινωνία και πώς τα παραπτώματά τους, που καταδικάζονται στις παραστάσεις, αντιμετωπίζονται από την Εκκλησία και από το βυζαντινό ποινικό δίκαιο.

Στο *τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο* αναλύονται ενδεικτικά παραστάσεις από ορισμένα μνημεία, της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής αντίστοιχα, στα οποία έχουν απεικονιστεί με πολύ χαρακτηριστικό τρόπο οι τιμωρίες αυτές, με σκοπό να φανεί η εικονογραφική και τεχνοτροπική τους απόδοση και η εξέλιξή της έως τα τέλη του 20ου αιώνα.

Η επιλογή των μνημείων[2] κατά πολύ καθοδηγείται από το δημοσιευμένο προσιτό υλικό, ενώ καταγράφονται και παραστάσεις από μνημεία ή έργα αδημοσίευτα που μου έγιναν γνωστά χάρη στην πολύτιμη βοήθεια συγκεκριμένων ανθρώπων, τους οποίους ευχαριστώ θερμά.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θέλω να εκφράσω στον καθηγητή μου Μίλτο Γαρίδη για την υπόδειξη του θέματος και για τις πολύτιμες συμβουλές του. Επίσης στους καθηγητές Κωνσταντίνο Κωνσταντινίδη και Απόστολο Καρπόζηλο για την πολύπλευρη βοήθειά τους. Αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω ακόμα τον κ. Θεοχάρη Προβατάκη, διευθυντή στο Υπουργείο Πολιτισμού, για την υπόδειξη αδημοσίευτου υλικού και για την ευγενική παραχώρηση φωτογραφιών από το

[2] Όπου δεν αναφέρεται το κράτος, αλλά μόνο οι περιοχές που βρίσκονται τα μνημεία, εννοείται πως πρόκειται για την Ελλάδα.

προσωπικό του αρχείο, τον σχολάρχη της Ιεράς Μονής Βελλάς Ιωαννίνων, πατέρα Δημήτριο Αργυρό, που μου επέτρεψε τη φωτογράφιση στο καθολικό της μονής και μου γνωστοποίησε την ύπαρξη του θέματος σε ναούς στους Νεγάδες Ζαγορίου, τη συνάδελφο Ανδρομάχη Σκρέκα για το φωτογραφικό υλικό από την Καστοριά, τον Μπάμπη Παπαθανασίου για την περιήγηση στους ναούς της Καστοριάς, τον κ. Κωνσταντίνο Αίσωπο, γυμνασιάρχη στο Λυγουριό Αργολίδας, για την πολύωρη περιήγηση σε πολλούς ναούς της περιοχής, τον φίλο και συνάδελφο Νίκο Σιώμκο για την αναζήτηση υλικού στη Γαλλία. Τέλος, ευχαριστώ θερμά τη συγγραφέα K. Gorman για τις πληροφορίες και τις φωτογραφίες από το αρχείο της για την κινεζική κόλαση, τον δημοσιογράφο και ιστορικό Teodor Burnan για τη βοήθειά του στη μελέτη εκκλησιών της Ρουμανίας, τη φίλη και συνάδελφο Mariya Ivasenko για την πολύπλευρη πληροφόρηση και τη φωτογράφιση έργων τέχνης και μνημειακών παραστάσεων από τα Βαλκάνια, τη Γαλλία και τη Ρωσία, τη φιλόλογο και φίλη Elizabeth Gill για το φωτογραφικό υλικό από ναούς της Αγγλίας, τη συνάδελφο Ariella Crali για τη βοήθεια στην έρευνα των ναών της Ιταλίας, τη συνάδελφο Birgitta Håkansson για τη γνωστοποίηση παραστάσεων σε ναούς των Σκανδιναβικών Χωρών και τις αντίστοιχες φωτογραφίες, τον Κωνσταντίνο Γιακουμή, καθηγητή στο University College Logos, για τις πληροφορίες και το φωτογραφικό υλικό από μνημεία της Αλβανίας και αντίστοιχα τον Vladimir Dimitrov, καθηγητή στο New Bulgarian University, για μνημεία της Βουλγαρίας. Πραγματικά πολύτιμη ήταν η βοήθεια των Διονύση Προβατά και Νίκου Ξιφαρά στην πρώτη ηλεκτρονική δημοσίευση αυτής της μελέτης, τους οποίους ευχαριστώ από καρδιάς.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
Η ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ

Η σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας[3] αποτελεί ένα από τα πιο αγαπητά θέματα της θρησκευτικής βυζαντινής εικονογραφίας. Είναι μια παράσταση πολυπρόσωπη, αφηγηματική, με σύνθετη και συμβολική θεματογραφία, που αποτελεί την εικαστική μορφή του εσχατολογικού προβλήματος. Είναι μια ζωγραφική ερμηνεία της ημέρας της Μέλλουσας Κρίσης, της χριστιανικής διδασκαλίας για τη σωτηρία και την καταδίκη του ανθρώπου, μια οπτική της αθανασίας και της μεταθανάτιας ζωής. Μια παράσταση που συνδέει τον εσχατολογικό της χαρακτήρα με τη διδαχή, καθώς δίνει ελπίδα αλλά και προειδοποιεί τους πιστούς για τη μεταθανάτια ζωή. Για αυτόν τον λόγο άλλωστε ζωγραφίζεται συνήθως στον νάρθηκα των ναών[4], όπου πολύ συχνά εντάσσεται σε ένα εικονογραφικό πρόγραμμα με περιεχόμενο εσχατολογικό και διδακτικό, συνδυαζόμενη δηλαδή με παραστάσεις βίων Αγίων, μαρτυρίων, Αίνων, και άλλες, με σκοπό τη διδαχή, τη νουθεσία, τον παραδειγματισμό των πιστών και την υπόδειξη μιας χρηστής συμπεριφοράς.

Το θέμα παρουσιάζεται στη βυζαντινή τέχνη αποκρυσταλλωμένο στον 11ο - 12ο αιώνα με αντιπροσωπευτικά δείγματα δύο μικρογραφίες του κώδικα

---

[3] Με τη γένεση, την εξέλιξη, την εικονογραφία της Δευτέρας Παρουσίας, καθώς και με τις πλούσιες ιδεολογικές και εικονογραφικές πηγές που, κάθε μια αυτόνομα ή σε συνδυασμό, καθόρισαν τη βασική δομή της σύνθεσης και επέδρασαν στην εξέλιξή της συνολικά ή στα επιμέρους θεματά της, έχουν ασχοληθεί πολλοί μελετητές, βλ. ενδεικτικά : *D.A.C.L.*. στο λ. *Jugement Dernier* (τομ. 8[1]), 279 - 288. *L.C.I.* στο λ. *Weltgericht* (τόμ. IV), 513 - 524. Voss 1884, 64 - 75. Grabar 1928, 82 - 86. Του ιδίου 1936, 249 - 259. Του ιδίου 1957, 237 - 238. Του ιδίου 1979, 153 - 155. Millet 1945, 13 - 36. Cocagnak 1955. Hemmerdigner - Iliadou 1962. Milošević 1963. Brenk 1964. Του ιδίου 1966. Papadopoulos - Kreidl 1967. Réau 1957, 727 - 754. Mijović 1967. Mouriki 1974 - 75 (ιδιαίτερα 146 - υποσημ.3 όπου δίνεται πλούσια βιβλιογραφία). Gueorguiev 1984. Garidis 1985, 22 - 29. Γαρίδης 1990, 435 - 442.

[4] Όταν δεν υπάρχει νάρθηκας κατά κύριο λόγο ζωγραφίζεται στον δυτικό τοίχο των ναών. Για τη θέση της παράστασης στον ναό και την ένταξή της στο εικονογραφικό πρόγραμμα βλ. και: Lafontaine - Dosogne 1979, 317 . Εμμανουήλ 1991, 183 & υποσημ. 809,810,813. Παϊσίδου 1995, 315 - 317.

Par. Gr. 74[5] [πίν.1, πίν.2], δύο εικόνες από τη μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά[6] [πίν.3, πίν.4], μία παράσταση σε ελεφαντοστό (σήμερα στο Μουσείο Βικτωρίας και Αλβέρτου στο Λονδίνο)[7] [πίν.5] και την ψηφιδωτή παράσταση του ναού της Santa Maria Assunta στο Torcello[8] [πίν. 6].

Τα έργα αυτά, χωρίς βέβαια να είναι όμοια, δίνουν τα βασικά στοιχεία της σύνθεσης. Η παράσταση διαχωρίζεται σε επάλληλα επίπεδα, άλλοτε πιο ανεπτυγμένα και άλλοτε πιο συνεπτυγμένα, ανάλογα με την επιφάνεια του χώρου που διακοσμείται. Στο ανώτερο επίπεδο απεικονίζεται ο Χριστός - Κριτής, ένθρονος, που περιβάλλεται από δόξα. Τον πλαισιώνουν η Θεοτόκος και ο Πρόδρομος που δέονται για τη σωτηρία των ανθρώπων. Οι δώδεκα απόστολοι χωρισμένοι σε δύο ομάδες τοποθετούνται εκατέρωθεν, ενώ στο βάθος διατάσσονται τα αγγελικά τάγματα. Κάτω από τη μορφή του Χριστού, ανάμεσα από δύο χερουβείμ και σεραφείμ, πηγάζει ο πύρινος ποταμός της κόλασης. Κάτω από το επίπεδο αυτό - το οποίο απαντάται σε όλες τις παραστάσεις - διαρθρώνονται τα υπόλοιπα επιμέρους θέματα χωρίς να ακολουθείται πάντα η ίδια εικονογραφική διάταξη˙ σε αυτό το στάδιο εξάλλου εκείνο που ενδιαφέρει είναι η απεικόνιση των βασικών στοιχείων της σύνθεσης και όχι η πανομοιότυπη τοποθέτησή τους[9]. Έχοντας ως βάση την ψηφιδωτή παράσταση στο Torcello [πίν.6], παρατηρούμε ότι στο δεύτερο επίπεδο, στο κέντρο, εικονίζεται ο Θρόνος της Ετοιμασίας που πλαισιώνεται από δύο αγγέλους που κρατούν τα σύμβολα του Πάθους. Στο κάτω τμήμα του βρίσκονται εκατέρωθεν γονυπετείς ο Αδάμ και η Εύα. Στην

---

[5] Ο κώδικας είναι Τετραευάγγελο, βλ. : Omont 1908, πίν. 41, 81. Milošević 1963, 27. Brenk 1964, 106 - 112. Garidis 1985, 25.

[6] Βλ.: Σωτηρίου 1956 - 58, ΙΙ, 128 - 131, Ι, εικ. 150 - 151. Η μία εικόνα [πίν.3] αποτελεί φύλλο τετραπτύχου βλ. : Weitzmann 1971, 304 - 306. Βοκοτόπουλος 1995, 196, εικ.20.

[7] Goldschmidt - Weitzmann 1934, 60, πίν. XLV. 123. Milošević 1963, 29. Brenk 1966, 84. Garidis 1985, 26 & υποσημ. 22.

[8] Grabar 1953, 120- 121. Garidis 1985, 26 & υποσημ.24, 27. Χατζηδάκη 1994, 250.

[9] Garidis 1985, 84.

αριστερή πλευρά του παριστάνεται ο άγγελος ο ελίσσων τον ουρανόν και αριστερά και δεξιά άγγελοι σαλπίζουν για την ανάσταση των νεκρών. Στο δεξιό άκρο βρίσκονται η προσωποποίηση της θάλασσας, η οποία αποδίδει τους νεκρούς της, ψάρια και θαλάσσια κήτη που ξερνούν ανθρώπινα μέλη και αντίστοιχα στο αριστερό απεικονίζονται η ανάσταση των νεκρών από τους τάφους τους και κτήνη που ξερνούν ανθρώπινα μέλη. Στο τρίτο επίπεδο, στο κέντρο, εικονίζεται η σκηνή της ψυχοστασίας. Στο δεξιό τμήμα δύο άγγελοι σπρώχνουν τους αμαρτωλούς στο σημείο που καταλήγει ο πύρινος ποταμός, όπου βρίσκεται και ο Άδης - κρατώντας στην αγκαλιά του τον Ιούδα - καθιστός πάνω σε ένα τέρας το οποίο καταβροχθίζει αμαρτωλούς[10]. Στο αριστερό τμήμα απεικονίζονται οι ομάδες των δικαίων που έρχονται για να κριθούν[11]. Στο τελευταίο επίπεδο, στο δεξιό τμήμα, απεικονίζονται οι διάφοροι τόποι της κόλασης, όπου τιμωρούνται αιώνια οι αμαρτωλοί, και στο αριστερό τμήμα απεικονίζεται ο παράδεισος όπου ανταμείβονται οι δίκαιοι.

Από τον 12ο αιώνα και εξής η εικονογραφία διατηρεί τα κύρια στοιχεία της[12] και άλλοτε περιορίζεται σε ορισμένα βασικά θέματα, άλλοτε εμπλουτίζεται, ανάλογα πάντα και με τις εκάστοτε συνθήκες και τις ιδιαιτερότητες του κάθε μνημείου. Από τον 13ο αιώνα και μετά, στη μνημειακή ζωγραφική, μερικές φορές η παράσταση ζωγραφίζεται σε περισσότερες από μία αρχιτεκτονικές επιφάνειες. Επίσης μερικά από τα

[10] Σε παραστάσεις μεταγενέστερες του 15ου αιώνα ο πύρινος ποταμός καταλήγει στο στόμα του βύθιου δράκοντα -που ορισμένες φορές φέρει την επιγραφή «Ο Άδης»- όπου καταβροχθίζονται οι αμαρτωλοί. Βλ.: Προβατάκης 1980, 182-189 (ιδιαίτερα : 184 - 185 & υποσημ.182) και αναλυτικά για τον Άδη και την κόλαση : Garidis 1985, 63 - 81.

[11] Στις περισσότερες παραστάσεις, όταν το θέμα έχει πια καθιερωθεί, οι ομάδες αυτές βρίσκονται σε αντιστοιχία με τις ομάδες των αμαρτωλών - οι οποίες εδώ απουσιάζουν - που έρχονται από το δεξιό τμήμα, στο δεύτερο επίπεδο της σύνθεσης, όπως φαίνεται ήδη στην εικόνα από το Σινά [πίν. 3]. Βλ. και Garidis 1985, 83 - 85.

[12] Mouriki 1975 - 76, 150 - 151. Garidis 1985, 27 - 29. Βλ. και πώς αποκρυσταλλώθηκε το θέμα σε οδηγούς ζωγραφικής : Διονύσιος ο εκ Φουρνά 1909, 140 - 142.

επιμέρους θέματά της χάνουν την οργανική τους σχέση με αυτή και εικονογραφούνται αυτοτελώς ανάμεσα σε άλλες παραστάσεις του ναού, ορισμένες φορές χωρίς απαραίτητα να υπάρχει Δευτέρα Παρουσία, όπως συμβαίνει με το θέμα των τιμωριών των αμαρτωλών, το οποίο θα δούμε στη συνέχεια πιο αναλυτικά[13]. Το θέμα κατά τη διάρκεια της πορείας του δέχεται πολλές διαφοροποιήσεις και νεωτερισμούς, αρκετά καινούργια στοιχεία λαϊκής προέλευσης, από την καθημερινή ζωή, τις τοπικές παραδόσεις, τις κοινωνικές συνθήκες της εκάστοτε εποχής, ακόμα και δεισιδαιμονίες των ευρύτερων μαζών, επιμέρους θέματα γραφικά, λαογραφικά, προερχόμενα από αρχαίες παραδόσεις ή αντιλήψεις, σε συνδυασμό πάντα με τη διδασκαλία της Εκκλησίας. Προσφέρει στον αγιογράφο τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει τη φαντασία του σε πολλά στοιχεία της σύνθεσης, να εκφραστεί πιο ελεύθερα, να ξεφύγει από τα στενά πλαίσια των κανόνων της βυζαντινής εικονογραφικής παράδοσης, χωρίς όμως να απομακρύνεται από αυτή. Ο συνδυασμός όλων αυτών των στοιχείων καθιστά την πλούσια σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας και των επιμέρους θεμάτων της ως μία από τις πιο ενδιαφέρουσες παραστάσεις της βυζαντινής τέχνης, που αντικατοπτρίζει την πορεία, τη διαμόρφωση και την εξέλιξη της ζωγραφικής παράδοσης έως και το τέλος της μεταβυζαντινής ζωγραφικής[14].

---

13 Βλ. και : Garidis 1985, 28 - 29. Mouriki 1975 - 76, 151.

14 Πολλοί μελετητές έχουν ασχοληθεί με επιμέρους συνθετικά στοιχεία της παράστασης, τα οποία αποκτούν μια πλούσια και πολύ ενδιαφέρουσα εικονογραφία στη μεταβυζαντινή εποχή. Για την εξέλιξη, τις ιδιαιτερότητες, τη σημασία του θέματος στα πλαίσια της μεταβυζαντινής ζωγραφικής βλ. ενδεικτικά : Milošević 1963, 59 κ.εξ.. Garidis 1985.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1
ΟΙ ΤΙΜΩΡΙΕΣ ΤΩΝ ΑΜΑΡΤΩΛΩΝ

Από την εποχή που αποκρυσταλλώθηκε η σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας, οι αμαρτωλοί και οι τιμωρίες που τους επιφυλάσσονται αποτελούν ένα σταθερό θέμα, καταλαμβάνοντας σχεδόν όλο το δεξιό τμήμα της. Κατά κανόνα ακολουθούν ένα συγκεκριμένο εικονογραφικό σχήμα, δηλαδή μέσα στην παράσταση ζωγραφίζονται ταυτόχρονα σε τρία επίπεδα με μια πορεία συνεχούς αφήγησης, η οποία ανταποκρίνεται στις ομάδες των δικαίων που βρίσκονται στο αριστερό τμήμα της σύνθεσης. Έτσι, στο πρώτο επίπεδο, οι αμαρτωλοί παρουσιάζονται - με τη μορφή μιας ή περισσοτέρων ομάδων - στον Κριτή, όπως αντίστοιχα και οι δίκαιοι. Στο δεύτερο επίπεδο, καταδικασμένοι μετά την κρίση και την ψυχοστασία, σπρώχνονται από αγγέλους στον πύρινο ποταμό, ενώ οι δίκαιοι οδηγούνται στον παράδεισο και τέλος, στο τρίτο επίπεδο, οι αμαρτωλοί καταδικάζονται να τιμωρούνται αιώνια στους διάφορους τόπους της κόλασης και οι δίκαιοι ανταμείβονται βρίσκοντας τη θέση τους στον παράδεισο [πίν.3,4]. Αυτό το εικονογραφικό σχήμα βέβαια γνωρίζει και διαφοροποιήσεις, ως προς τη διάταξη των επιπέδων μέσα στην παράσταση και ως προς τα συνθετικά του στοιχεία, που δεν αλλοιώνουν τις βασικές εικονογραφικές γραμμές[15].

[15] Μαδεράκης 1978, 194. Αναλυτικά για τις ομάδες των ανθρώπων και την εικονογραφία τους μέσα στη σύνθεση βλ.: Garidis 1985, 82 - 85, 91.

Ι. Ομαδικές τιμωρίες

Στον πύρινο ποταμό ρίχνονται ομαδικά οι αμαρτωλοί που καταδικάστηκαν, οι οποίοι ορισμένες φορές βασανίζονται ποικιλότροπα από δαίμονες. Οι μορφές σπάνια αποδίδονται ολόσωμες, συνήθως απεικονίζονται μόνο τα κεφάλια ή οι προτομές τους [πίν. 1-6]. Τιμωρούνται λαϊκοί, ιερείς, μοναχοί, οι οποίοι αναγνωρίζονται από τα ενδύματά τους, που έχουν υποπέσει σε κάποια μορφή αμαρτίας σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία όπως η υπερηφάνεια, η φιλαργυρία, το ψέμα, ο φθόνος, η πονηρία, η ειδωλολατρία, η παράβαση θρησκευτικών καθηκόντων, η πορνεία, η ομοφυλοφιλία και άλλες[16]. Συνήθως δε γνωρίζουμε για ποια συγκεκριμένη αμαρτία τιμωρούνται αυτοί οι αμαρτωλοί, όμως μερικές φορές υπάρχουν συνοδευτικές επιγραφές που τη δηλώνουν όπως ο υπερήφανος, οι πόρνοι, οι αρσενοκοίται[17] και άλλες.

Εκτός από τους απλούς ανθρώπους στον ποταμό βρίσκουν πάντα μια θέση οι εκπρόσωποι υψηλών κοσμικών ή εκκλησιαστικών τάξεων· πρόκειται για βασιλείς, πρίγκιπες, πριγκίπισσες, αξιωματούχους, αρχιεπισκόπους, αρχιερείς, ηγούμενους, αντιπροσώπους δηλαδή της άρχουσας τάξης που δε χρησιμοποίησαν σωστά τη δύναμη του αξιώματός τους και απέτυχαν στην αποστολή τους,[18] χωρίς να διευκρινίζεται ακριβώς η αμαρτία τους. Ταυτίζονται από τα ενδύματα ή από τα σύμβολα του αξιώματός τους. Πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των τιμωριών συναντάμε στην ψηφιδωτή παράσταση στον ναό της Santa Maria Assunta στο Torcello [πίν.7]. Σε

---

[16] Βλ.: Τέρπος 1759, 61. Διονύσιος ο εκ Φουρνά 1909, 141 - 142.

[17] Βλ. τις τιμωρίες αυτές σε μία φορητή εικόνα από τη Σίφνο του 17ου αιώνα : Αλιπράντης 1979, 27 & πίν. ΙΓ. Ειδικότερα για την τιμωρία των αρσενοκοιτών βλ. επίσης την παράσταση στον νότιο εξωνάρθηκα της μονής Φιλανθρωπηνών στο νησί των Ιωαννίνων [1560] : *Μοναστήρια Ιωαννίνων 1993*, 201 - εικ.342.

[18] Ανάλυση του θέματος βλ.: Mouriki 1975 - 76, 158 & υποσημ.43,47, 160. Garidis 1982, 2 - 3. Του ιδίου 1985, 85.

μεταγενέστερες παραστάσεις υπάρχουν, ορισμένες φορές, επεξηγηματικές επιγραφές, όπως για παράδειγμα ο ασεβής βασιλιάς[19].

Η ύπαρξη αυτών των τιμωριών διδάσκει και ενισχύει την πίστη των ανθρώπων καθώς τονίζεται ιδιαίτερα η γενική αρχή ότι η τιμωρία αποτελεί την ενσάρκωση της ιδέας της δίκαιης κρίσης και ανταπόδοσης. Η αντίληψη ότι η τιμωρία είναι μια πράξη ανταπόδοσης δεν αποτελεί μόνο θέμα πίστης ή μια λαϊκή ερμηνεία της δικαιοσύνης, αλλά είχε ευρεία διάδοση στον βυζαντινό κόσμο καθώς εκφράστηκε μέσα από κείμενα, από την τέχνη, ενώ ως ένα βαθμό θεωρήθηκε ότι ίσως επέδρασε και σε ορισμένες περιπτώσεις στη διαμόρφωση του βυζαντινού ποινικού δικαίου[20]. Οι πιστοί ικανοποιούνται και ειδικότερα οι αδύνατοι και οι αδικημένοι, οι άνθρωποι που ανήκουν σε φτωχές και λαϊκές τάξεις, γιατί αποκτούν ελπίδα πως στη μετά θάνατον ζωή όλοι κρίνονται ισότιμα και ο καθένας θα πάρει τη θέση που του αξίζει, στην κόλαση ή στον παράδεισο, ανεξάρτητα από την ισχυρή θέση, τον πλούτο ή τη δύναμη που είχε εν ζωή. Αυτή την αντίληψη εκφράζει ιδιαίτερα και η εικονογράφηση της ευαγγελικής παραβολής του πλούσιου και του φτωχού Λαζάρου (Λουκάς ΙΣΤ.,19 - 31) που εντάσσεται στις τιμωρίες των αμαρτωλών. Ο πλούσιος κατά κανόνα απεικονίζεται ολόσωμος, γυμνός, να ακουμπά χαρακτηριστικά το δάχτυλό του στη γλώσσα του, στραμμένος προς τον παράδεισο, όπου βρίσκεται ο Λάζαρος στους κόλπους του Αβραάμ. Η μορφή απαντάται συχνότατα στον πύρινο ποταμό [πίν.2] και ορισμένες φορές στους διάφορους τόπους της κόλασης [πίν.3,4, 7]. Πολλές φορές συνοδεύεται από επεξηγηματική επιγραφή, όμως σε ορισμένα μνημεία η επιγραφή λόγω σύγχυσης είναι : «Ο πλούσιος Λάζαρος»[21] . Η εικαστική απόδοση της παραβολής είναι πολύ συχνή έως και

---

[19] Ειδικότερα για την τιμωρία του ασεβή βασιλιά βλ. Αλιπράντης ό.π..

[20] Χατζηιωάννου 1953, 302 - 303. Mouriki 1975 - 76, 157 & υποσημ. 42. Τρωιάνος 1997, 16.

[21] Βλ. για την εικονογραφία : Διονύσιος ο εκ Φουρνά 1909, 122, 142. // Για τη μορφή βλ. αναλυτικά : Mouriki 1975 - 76, 156 & υποσημ.35, 157. Μαδεράκης 1978, 215 - 216. Garidis 1982, 2.

τη σύγχρονη εποχή, ακόμα και σε κοσμικούς πίνακες [πίν. 8].
Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Μίλτου Γαρίδη πως παρά το γεγονός ότι οι χορηγοί για το κτίσιμο και τη διακόσμηση των εκκλησιών ανήκουν στις υψηλές και εύπορες κοινωνικές και εκκλησιαστικές τάξεις, ο πλούσιος και οι εκπρόσωποι αυτών των τάξεων απεικονίζονται συχνά να τιμωρούνται μέσα στα πλαίσια του διδακτικού σκοπού που έχουν οι τιμωρίες[22].

Στον πύρινο ποταμό φλέγεται και ο Ιούδας[23] ο οποίος απεικονίζεται γυμνός, μέχρι το ύψος των γοφών του ή ολόσωμος, μέσα στις φλόγες ή καθιστός πάνω στην αγκαλιά του Άδη [πίν.2,7]. Στην παράσταση στον νότιο εξωνάρθηκα της μονής Φιλανθρωπηνών στο νησί των Ιωαννίνων [1560] ο Ιούδας και ο πλούσιος απεικονίζονται καθιστοί στην αγκαλιά του Άδη. Τις περισσότερες φορές ταυτίζεται από συνοδευτική επιγραφή και αποτελεί ένα σταθερό στοιχείο της σύνθεσης. Πολύ σπάνια βασανίζεται στην κόλαση· ένα τέτοιο παράδειγμα έχω δει στον ναό του Αγίου Αθανασίου στο Λυγουριό της Αργολίδας, του 17ου αιώνα, όπου μέσα σε μετάλλιο εικονίζεται ένα κεφάλι, κατά κρόταφον, να φλέγεται, με επιγραφή: «Ο Ιουδας»[24]. Σπάνια επίσης συγχέεται με τη μορφή του πλούσιου.

Συχνά επίσης τιμωρούνται συγκεκριμένες προσωπικότητες που είναι γνωστοί αιρετικοί, όπως ο Άρειος, ο Νεστόριος, ο Σαβέλλιος, γιατί παρέκκλιναν από το Ορθόδοξο δόγμα, ή διώκτες του Χριστού ή του Χριστιανισμού, όπως ο Ηρώδης, ο Άννας, ο Καϊάφας, ο Διοκλητιανός, οι οποίοι συνοδεύονται πάντα από επεξηγηματικές επιγραφές[25]. Στα ίδια

---

[22] Garidis 1985, 86.

[23] Βλ. την απεικόνισή του μέσα στον πύρινο ποταμό στην τοιχογραφία της μονής του Αγίου Νικολάου στη Βάθεια Ευβοίας (16ος αιώνας) : Λιάπης 1971, 65 & πίν. 29.// Garidis 1985, 86, Papadopoulos 1868, 134 - εικ. 7.

[24] Δε μου επιτράπηκε να φωτογραφίσω την παράσταση.

[25] Οι μορφές αυτές εμφανίζονται στην εικονογραφία από τον 13ο αιώνα και εξής, βλ. Garidis 1982, 5. Βλ. ενδεικτικά τις παραστάσεις στον ναό του Αγίου Γεωργίου στον Κουβαρά Αττικής

πλαίσια, αλλά με πιο γενικό περιεχόμενο, τιμωρούνται οι Γραμματείς και Φαρισαίοι, που ταυτίζονται από επιγραφές, οι Εβραίοι, που αναγνωρίζονται συνήθως από το άσπρο κάλυμμα της κεφαλής τους, οι Λατίνοι, που ταυτίζονται από τα ενδύματά τους και πιο σπάνια ο Μωάμεθ, που αναγνωρίζεται από το τουρμπάνι που φορά στο κεφάλι του, και αλλόθρησκοι ηγεμόνες που ταυτίζονται από την κόμμωση, τα κοσμήματα, τα ενδύματα, τα σύμβολα του αξιώματός τους[26].

Συχνά η εικονογραφία είναι πλούσια, ενδιαφέρουσα και πρωτότυπη και ειδικά στα μεταβυζαντινά χρόνια οι μορφές ορισμένες φορές αποκτούν έντονα στοιχεία εξατομίκευσης, καθώς τιμωρούνται για πολύ συγκεκριμένες αμαρτίες, γεγονός που οφείλεται στις συνθήκες που επικρατούν σε κάθε εποχή και περιοχή [πίν.7,197,198]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η τοιχογραφία στον ναό της Παναγίας στη Λίνδο της Ρόδου, που χρονολογείται το 1779, όπου στον πύρινο ποταμό, ανάμεσα σε πολλούς αμαρτωλούς που κατονομάζεται η αμαρτία τους, τιμωρείται και «η φίλη των Αγαρηνών»[27].

Όλοι οι αμαρτωλοί, ανεξάρτητα από την αμαρτία τους, τιμωρούνται με τον ίδιο τρόπο: φλέγονται στον ποταμό. Το στοιχείο που ταυτίζει ουσιαστικά τις αμαρτίες είναι μόνο οι συνοδευτικές επιγραφές, οι οποίες δεν υπάρχουν πάντα. Συνολικά δεν τιμωρούνται συγκεκριμένες προσωπικότητες, αλλά εκπρόσωποι μιας τάξης ή ομάδας, με τρόπο συμβολικό. Ωστόσο ορισμένες

[13ος αι.] : Mouriki 1975 - 76 , 157 - 158, στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στον Ασφεντηλέ Σελίνου Κρήτης [14ος αι.] : Μαδεράκης 1978, 205 - 209 .

[26] Βλ. τις παραστάσεις σε μία φορητή εικόνα από τη Σίφνο [18ος αι.] : Αλιπράντης 1979, 35, στον ναό της Παναγίας του Μουτουλλά στην Κύπρο [13ος-16ος αι.]: Nicolaïdès 1995, 74 & υποσημ. 32, 33, στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Κριτσά Μεραμπέλλου Κρήτης [14ος αι.] : Μαδεράκης 1978, 215 και στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Ευαγγελιστή στο Σελλί Ρεθύμνου Κρήτης 5ος αι.] : Karapidakis 1984, 74. Για την απεικόνιση του Μωάμεθ βλ. και : Garidis 1985, 85 & υποσημ. 200.

[27] Ορλάνδος 1948, 208 - 209.

μορφές, όπως είδαμε, παρουσιάζουν στοιχεία εξατομίκευσης[28] καθώς οι αμαρτίες τους αντανακλούν κοινωνικοπολιτικά, ιστορικά και θρησκευτικά προβλήματα μέσα στη βυζαντινή κοινωνία.

Στο τρίτο επίπεδο της εικονογράφησης απεικονίζονται οι τιμωρίες που υφίστανται οι αμαρτωλοί αιώνια στην κόλαση. Οι τιμωρίες αυτές παρουσιάζονται μέσα σε διάχωρα τετράγωνα, ορθογώνια ή ημικυκλικά, τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο, είτε σε μια συνεχόμενη ζωφόρο είτε σε δύο επίπεδα το ένα πάνω από το άλλο [πίν.1,2,3,4,7]. Τα διάχωρα αυτά εικονογραφούν τους αναρίθμητους τόπους μέσα στην κόλαση όπου οι αμαρτωλοί τιμωρούνται ομαδικά με τρόπο συμβολικό. Πρόκειται για τον *Τάρταρο - τα βάθη της κολάσεως*, *το σκότος το εξώτερον*, *τα δεσμά τα άλυτα*, *το πυρ το άσβεστον*, *τον βρυγμό των οδόντων*, ..., όπως μας μαρτυρούν οι επιγραφές που πολύ συχνά υπάρχουν[29]. Και σε αυτήν την περίπτωση συνήθως απεικονίζονται κεφάλια ανθρώπων, κρανία και προτομές, υπάρχουν όμως και ολόσωμες μορφές [πίν.1,3,4]. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μας δίνει η παράσταση στον νάρθηκα της μονής Dečani, στη Σερβία, του 14ου αιώνα, όπου ολόσωμοι άνδρες, ενδεδυμένοι με περίζωμα, απεικονίζονται να τιμωρούνται στο *σκότος το εξώτερο* [πίν.9] και ολόσωμες γυναίκες, ενδεδυμένες ομοίως, τιμωρούνται στον *σκώληκα τον ακοίμητο* [πίν.10].
Κατά κύριο λόγο δεν υπάρχουν συνοδευτικές επιγραφές που να καθορίζουν τις τιμωρούμενες αμαρτίες. Στα μεταβυζαντινά χρόνια, οι ομάδες των αμαρτωλών συχνά αυξάνονται και ορισμένες φορές επιγραφές γνωστοποιούν την αμαρτία για την οποία τιμωρείται η κάθε ομάδα, πρόκειται για παράδειγμα για κλέφτες, αμελείς, κατάλαλους, μέθυσους, φιλήδονους και άλλους. Μερικές φορές οι αμαρτωλοί βασανίζονται και από τον διάβολο είτε

[28] Garidis 1982, 5 .

[29] Ενδεικτικά βλ. πώς έχει αποκρυσταλλωθεί η εικονογραφία : Τέρπος 1759, 58 - 67. Διονύσιος ο εκ Φουρνά 1909,141, 142. Βλ. και Μαδεράκης 1978, 200 - 203 και Του ιδίου 1980 - 81, 57 : θεωρεί τα διάχωρα ως φυλακές ή λάκκους και αναφέρει πως οι διάφοροι τόποι της κόλασης ταυτίζονται από το χρώμα τους, χωρίς να είναι πάντα απαραίτητες συνοδευτικές επιγραφές.

έχει μορφή δαίμονα, είτε φιδιού, είτε δράκοντα[30]. Πολλά παραδείγματα απαντώνται σε τοιχογραφίες των μονών του Αγίου Όρους από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα[31] [πίν.11].

Όλες αυτές οι τιμωρίες των αμαρτωλών έχουν ένα χαρακτήρα γενικό, αφηρημένο και απρόσωπο, καθώς οι καταδικασμένοι τιμωρούνται στην κόλαση ομαδικά, χωρίς να τονίζεται η ιδιαιτερότητα, η προσωπικότητα, η κοινωνική θέση του καθενός. Περισσότερο δίνεται έμφαση στην τιμωρία που τους επιφυλάσσεται και όχι τόσο στην έννοια της αμαρτίας, η οποία εξάλλου συχνά δεν προσδιορίζεται[32] .

Μία κατηγορία τιμωριών στους τόπους της κόλασης, συνήθως στο άσβεστο πυρ, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες. Τιμωρούνται γυναικείες ολόσωμες γυμνές μορφές, των οποίων ο αριθμός ποικίλλει, που απεικονίζονται ως μία πυκνή ομάδα ή η μία δίπλα στην άλλη σε παράταξη, να τιμωρούνται από φίδια, χωρίς όμως να συνοδεύονται από επεξηγηματικές επιγραφές. Το γεγονός ότι τιμωρούνται κυρίως γυναικείες μορφές από φίδια έχει αποδοθεί στον μισογυνισμό που διακρίνει τους εκκλησιαστικούς και ιδιαίτερα τους μοναστικούς κύκλους[33]. Οι μορφές αυτές απεικονίζονται σε πολλά μνημεία όπως : στο καθολικό της μονής Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά (12ος-13ος αι.) [πίν.12], στον ναό της Επισκοπής (13ος αι.) [πίν.13] και στον ναό της Αγήτριας (13ος αι) [πίν.14] στη Μάνη, στην ιδιαίτερη παράσταση στη μονή Sopoćani (13ος αι.) [πίν.15], όπου οι εξεταζόμενες μορφές, γυναικείες και ανδρικές, αποτελούν τμήμα του θέματος της ψυχοστασίας, στη μονή Mileševa, (13ος αι.) και στη μονή Gračanica (14ος αι.) στη Σερβία, στον ναό της Παναγίας

---

[30] Προβατάκης 1980, 80 - 84, 154 - 163, 182 - 189, αντίστοιχα.

[31] Millet 1927, 149, 247 : τοιχογραφίες του 16ου αιώνα από τη μονή Μεγίστης Λαύρας και τη μονή Δοχειαρίου, αντίστοιχα.

[32] Για τις ομαδικές τιμωρίες βλ.: Mouriki 1975 - 76 , 160. Μαδεράκης 1978 , 200 - 203. Garidis 1982, 2. Του ιδίου 1985, 86.

[33]Thierry 1963, 100 & υποσημ. 39. Βασιλάκη 1986, 44 - 45.

του Μουτουλλά στην Κύπρο (13ος -16ος αι.). Αυτήν την εικονογραφία - ως προς τις βασικές της γραμμές- συναντάμε αργότερα και σε μικρογραφίες εικονογραφημένων χειρογράφων, όπως στον κώδικα Par. Syr. 344 [πίν.16]. [34] Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις με σκοπό να καθοριστεί η αμαρτία ή οι αμαρτίες τους και να διευκρινιστεί αν πρόκειται για ατομικές ή ομαδικές τιμωρίες. Ειδικότερα οι μορφές που απεικονίζονται ως μία πυκνή ομάδα έχουν αντιμετωπιστεί ως ομαδική τιμωρία που δε διευκρινίζεται η αμαρτία τους ή ταυτίζονται ως πόρνες[35]. Έχει υποστηριχθεί επίσης ότι γενικά τα φίδια δαγκώνουν ή λείχουν το μέλος εκείνο του σώματος μέσω του οποίου διαπράχθηκε η αμαρτία και έτσι μπορούμε να καταλάβουμε σε ποιο αμάρτημα υπέπεσε η κάθε μορφή. Η λαϊκή αυτή αντίληψη για τη δικαιοσύνη ότι δηλαδή τιμωρείται -με οποιονδήποτε τρόπο- το μέλος που προκάλεσε την αμαρτία, συνδέεται άμεσα με την έννοια της τιμωρίας ως ανταπόδοση[36]. Αν και η άποψη αυτή αποτελεί έναν κανόνα με μεγάλη ισχύ, πρέπει να επισημανθεί πως δεν μπορούμε πάντα να ταυτίσουμε με βεβαιότητα την τιμωρούμενη αμαρτία, γιατί σε ορισμένες περιπτώσεις τα φίδια δαγκώνουν ή λείχουν διάφορα σημεία του σώματος. Επίσης γιατί αν το φίδι δαγκώνει παραδείγματος χάριν στο στόμα μία μορφή, υποδηλώνεται το μέλος που αμάρτησε, αλλά όχι ακριβώς η αμαρτία, καθώς στο στόμα μπορεί να

---

[34] Για τα μνημεία που αναφέρονται βλ. αντίστοιχα : Πελεκανίδης 1953, πίν. 82β. Chatzidakis 1967, 64 & υποσημ. 8, 65 . Μουτσόπουλος 1967,37. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1992, 67, 69, 72, 77, 78 - 81, εικ. 14. Αχειμάστου - Ποταμιάνου 1995β, 229 - 230. // Δρανδάκης 1995, 206, 207 - 212 και 251, 258. Tomeković 1982. // Mijović 1967, ειδικότερα : 241 - 244. // Radojcić 1963, 84 - 85 - σχέδια 22, 23. // Todić 1978, 198 - σχέδιο 4.// Nicolaïdès 1995, 74. // Στον κώδικα Par. Syr. 344, f.8r, έξι αμαρτωλοί τιμωρούνται από φίδια, χωρίς όμως να υποδηλώνεται το φύλο τους, βλ. Macler 1913, 27.

[35] Δρανδάκης 1964, 83, 102 - 103. Mouriki 1975 - 76, 160. Πελεκανίδης 1953, πίν. 82β, Μουτσόπουλος 1967, 39.

[36] Βλ.σελ.7. Επίσης βλ. ενδεικτικά : Τέρπος 1759, 61 - 62. Χατζηιωάννου 1953, 299 - 300, Μαδεράκης 1978, 200, 203. Προβατάκης 1980, 154 - 158. Βασιλάκη 1986, 42, 44. Τρωιάνος 1997, 33 & υποσημ. 64. Πιτσάκης 1997, 348 - 349.

δαγκώνεται ο αμαρτωλός που κουτσομπόλευε, που συκοφαντούσε ή που ήταν βλάσφημος. Τέλος, γιατί υπάρχουν αμαρτίες που δεν είναι δυνατόν να υποδηλώνονται από τα μέλη του σώματος, αν και τα φίδια έχουν το ρόλο του τιμωρού [πίν.44, 47, 68]. Συνεπώς, το φίδι εξάρει κυρίως την τιμωρία και συχνά υποδηλώνει την αμαρτία. Μόνο από τις συνοδευτικές επιγραφές μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα το τιμωρούμενο αμάρτημα.

Τέλος, υπάρχει και η πρωτότυπη άποψη του Mijović[37] ο οποίος, βασιζόμενος στην αρχή ότι τα φίδια δαγκώνουν το μέλος που αμάρτησε, υποστήριξε πως οι επτά μορφές στην παράσταση της Sopoćani αποτελούν προσωποποιήσεις των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων, όπως αυτά πηγάζουν από την προς Ρωμαίους επιστολή του αποστόλου Παύλου, θεωρία που γενικεύτηκε για όλες τις μορφές που τιμωρούνται από φίδια, δεδομένου ότι ο αριθμός επτά είναι συμβολικός και ποικίλλει στα υπόλοιπα μνημεία. Ίσως η άποψη αυτή να είναι σωστή ειδικότερα για την ιδιάζουσα παράσταση της Sopoćani, όμως δεν έχει γίνει γενικά αποδεκτή ούτε για τη Sopoćani ούτε για τις υπόλοιπες παραστάσεις[38].

Είτε δεχτούμε ότι οι μορφές αποτελούν προσωποποιήσεις των αμαρτημάτων είτε όχι, είναι εμφανές πως έχουν όλες στοιχεία εξατομίκευσης, εφόσον υπάρχει κάποια υποδήλωση της αμαρτίας μέσω του τρόπου της τιμωρίας τους. Η έννοια της εξατομίκευσης είναι περισσότερο εμφανής σε αυτές που απεικονίζονται η μία δίπλα στην άλλη. Ωστόσο, συνολικά φαίνεται ότι εντάσσονται πιο πολύ στις ομαδικές τιμωρίες[39] και

---

[37] Mijović 1967.

[38] Garidis 1982, 5 - 6. Του ιδίου 1985, 86. Nicolaïdès 1995, 73 - 74, Βασιλάκη 1986, 44: συμφωνούν με τον Mijović. Προβατάκης 1980, 156 - 157 . Μαδεράκης 1978, 203. Του ιδίου 1979, 23. Του ιδίου 1980 - 81, 73 κ.εξ.: διαφωνούν με την άποψη περί προσωποποιήσεων των θανάσιμων αμαρτημάτων, τα οποία εικονογραφούνται στις παραστάσεις της δυτικής τέχνης, ακολουθώντας μία διαφορετική παράδοση από τη βυζαντινή. Βλ. ενδεικτικά για τον συνδυασμό της Δευτέρας Παρουσίας και των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων σε χειρόγραφα της δυτικής τέχνης : Voelkle 1987, 110, πίν. XL.8.

[39] Garidis ό.π.. Βασιλάκη ό.π.. Βλ. και Nicolaïdès ό.π. : θεωρεί τις τιμωρίες αυτές ατομικές.

από την εικονογραφική τους απόδοση, καθώς η κάθε μορφή ουσιαστικά δε διαφέρει από τις υπόλοιπες που βρίσκονται δίπλα της, και κυρίως γιατί δε γνωρίζουμε με βεβαιότητα για ποια αμαρτία τιμωρείται η κάθε μία.

Η εικαστική απόδοση των τιμωριών των αμαρτωλών βασίζεται σε ένα πλούσιο ιδεολογικό και εικονογραφικό υπόβαθρο[40]. Η διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας έχει καθορίσει την έννοια της αμαρτίας και κατ' επέκταση την τιμωρία που αρμόζει σε κάθε μορφή της. Η έννοια της αμαρτίας εντάσσεται στο σχέδιο για τη σωτηρία του ανθρώπου, καθώς τιμωρείται εφόσον πραγματωθεί, αλλά μπορεί να προληφθεί και να αντισταθμιστεί. Το κυρίαρχο στοιχείο είναι η ιδέα της δίκαιης κρίσης και ανταπόδοσης. Η έννοια της κόλασης έχει υπερβατικό και μεταφυσικό χαρακτήρα που προκαλεί φόβο και δέος, συναισθήματα που μπορούν να αποτρέψουν τους ανθρώπους από την αμαρτία όταν βλέπουν ότι τιμωρείται σκληρά. Αυτή η κυρωτική και προληπτική λειτουργία της κόλασης υποδηλώνει το διδακτικό περιεχόμενό της.

Η προετοιμασία των ανθρώπων για τη Μέλλουσα Κρίση, ο τρόπος με τον οποίο θα κριθούν, ο καθορισμός των αμαρτιών, η περιγραφή των τόπων της κόλασης όπου θα τιμωρούνται αιώνια οι αμαρτωλοί πηγάζουν από *την Παλαιά Διαθήκη* (Δανιήλ Ζ'- Ι', Ησαΐας Ε'.14, ΞΣΤ'. 24, Σοφία Σολομώντος ΙΓ' - ΙΔ' .., Ψαλμός ΜΘ' (Ν'). 3 - 4...), *τα Ευαγγέλια* (Ματθαίος Η' .12, ΙΓ' .42, ΚΒ' .13, ΚΕ' .30,41,46, Μάρκος Θ'. 42 - 49, Λουκάς ΙΒ'. 5, ΙΓ'. 28,30 , ΙΣΤ'. 19 - 31,..), *την Αποκάλυψη του Ιωάννη* (ΣΤ'.15 - 17, ΙΘ'. 17, Κ'.12 - 14,…), *τις επιστολές των Αποστόλων* (επιστολή Α' του Ιωάννη, Ε.16 - 17, επιστολές του Παύλου: Α' προς Κορινθίους, Ε'., ΣΤ'., ΙΕ'., Β' προς Κορινθίους, Ε'.10..., Β' προς Θεσσαλονικείς, Β'. ..., και κυρίως την επιστολή

[40] Πολλοί μελετητές ασχολήθηκαν με τις ιδεολογικές και εικονογραφικές πηγές της απεικόνισης των τιμωριών, βλέπε ενδεικτικά : Grabar 1936, 253 κ.εξ.. Χατζηιωάννου 1953, 298 - 303. Mijović 1967, 240 κ.εξ.. Mouriki 1975 - 76, 163 - 164. Προβατάκης 1980, 82 - 84, 158 - 163, 184 - υποσημ. 182, 186 - 189. Μαδεράκης 1980 - 81, 52 κ.εξ.. Garidis 1982, 4 - 5. Του ιδίου 1985, 24. Stylianou 1985, 136.

προς Ρωμαίους, Α'.18 – Γ'.20)[41], τα *συγγράμματα και τους λόγους των Πατέρων της Εκκλησίας*[42], τους *βίους Αγίων* όπως για παράδειγμα τον βίο του Ανδρέα Σαλού[43] και τον βίο του Οσίου Βασιλείου του Νέου. Ειδικότερα στον βίο του Οσίου Βασιλείου του Νέου - που χρονολογείται τον 10ο αιώνα - αναφέρονται πολλά στοιχεία, ανάμεσα στα οποία κατηγορίες αμαρτωλών και η διάβαση της ψυχής από τα τελώνεια του αέρα, περιγραφή που δηλώνει τις αμαρτίες στις οποίες μπορεί να υποπέσει ένας άνθρωπος και πώς μπορεί να σωθεί ή να καταδικαστεί[44]. Σημαντική πηγή αποτελούν και τα *απόκρυφα κείμενα* της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, όπως η Αποκάλυψη του Ενώχ, του Έσδρα, του Ιωάννη, του Πέτρου, του Παύλου, της Θεοτόκου, ο κύκλος Αποκαλύψεων του Βαρούχ, οι Πράξεις του Θωμά, η Αποκάλυψη της Αναστασίας. Τα κείμενα αυτά στην πλειοψηφία τους χρονολογούνται στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, με εξαίρεση την Αποκάλυψη της Αναστασίας που χρονολογείται τον 10ο αιώνα και την Αποκάλυψη της Θεοτόκου, κείμενο της μεσοβυζαντινής εποχής, που σώζεται σε πολλές παραλλαγές, και θεωρείται ότι βασίστηκε στην Αποκάλυψη του Παύλου, γνωρίζοντας ιδιαίτερη διάδοση έως και την εποχή μας[45]. Επίσης

---

[41] Μαδεράκης 1980 - 81 , 54 : πιστεύει πως ο απόστολος Παύλος έχει ως πηγές την Ιουδαιο - ελληνιστική φιλοσοφία και τα κεφάλαια ΙΓ' - ΙΔ' της Σοφίας Σολομώντος. Βλ. και Mijović 1967, 242 & υποσημ.31.

[42] Αγγελίδη 1980, 184 & υποσημ.32. Προβατάκης 1980, 83, 187 & υποσημ.191, 188 & υποσημ.198. Μαδεράκης 1980 - 81, 54 & υποσημ. 147, 97 : αναφέρει ότι οι κατάλογοι αμαρτιών του Συμεών του Νέου επαναλαμβάνουν τη διδασκαλία του αποστόλου Παύλου για την αμαρτία και συσχετίζει ένα ποίημά του για την αμαρτωλή ψυχή με πρώιμες παραστάσεις αμαρτωλών.

[43] PG 111, 772A - 773B, 852C - 873A. Το κείμενο χρονολογείται στον 9ο - 10ο αιώνα : βλ. Λαμπάκης 1982, 54 & υποσημ. 146.

[44] Για τα στοιχεία αυτά και το συσχετισμό με την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας βλ. Αγγελίδη 1980, 178 - 205 και ειδικότερα 183 - 185, 200 - 202.

[45] Βλ. : Tischendorf 1866. James 1926. Gidel 1871. Του ιδίου 1878, 313 - 330. Pernot 1900. Dawkins 1930. Του ιδίου 1948. Αγουρίδης 1973, 319 - 321. Βλ. επίσης : Λαμπάκης 1982, 46 - 49, 41, 44, 58 - 63, βλ. Πολίτης 1871, 373 - 389, επίσης το ποίημα του Κ. Παλαμά, «Η Παναγιά στήν

κείμενα που περιγράφουν οράματα ή όνειρα[46], όπως η διήγηση του Αγίου Μακαρίου του Αιγυπτίου, το όραμα του μοναχού Κοσμά, παρέχουν εικόνες της κόλασης και των τιμωριών διαφόρων αμαρτιών.

Έχει διατυπωθεί η άποψη πως οι χριστιανικές αντιλήψεις για την κόλαση προέρχονται από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, θρησκεία και τέχνη. Οι ποικίλες περιγραφές του κάτω κόσμου, του Άδη ως τόπου της κόλασης, οι αντιλήψεις του Ορφισμού και των Πυθαγορείων, η θεωρία ότι ο κάθε άνθρωπος θα τιμωρηθεί για τις πράξεις του όπως του αξίζει μετά θάνατον, οι κατάλογοι αμαρτιών των Στωικών, οι τιμωρίες γνωστών αμαρτωλών όπως του Τάνταλου, του Σίσυφου, του Ιξίωνα, οι παραστάσεις του Άδη στα επιτύμβια αγγεία της Απουλίας και οι παραστάσεις στη Λέσχη των Κνιδίων στους Δελφούς όπου σε μία σκηνή ο πατροκτόνος τιμωρείται καθώς πνίγεται από τον πατέρα του και ο ιερόσυλος χτυπιέται από την ιέρεια του ναού [πίν.17], όπως και πολλά άλλα στοιχεία, υποδηλώνουν πως το υπόβαθρο της κόλασης είναι ελληνικό[47].

Επιρροές μπορούν να εντοπιστούν και από την ελληνιστική και ρωμαϊκή τέχνη και γενικότερα την τέχνη της αρχαιότητας[48] . Ο Grabar διατύπωσε την άποψη - που έγινε γενικά αποδεκτή - ότι η εικονογραφία του θριαμβευτή αυτοκράτορα επηρέασε την απεικόνιση της σύνθεσης της Δευτέρας Παρουσίας και ειδικότερα των τιμωριών των αμαρτωλών, συγκρίνοντας

Κόλαση» (Άπαντα, τομ.3, Αθήνα 1960, 85). Για το συσχετισμό των απόκρυφων Αποκαλύψεων και της εικονογράφησης του θέματος των τιμωριών βλ. Mijović 1967, 242. Todić 1978, 204. Mouriki 1975 - 76, 163. Garidis 1982, 4. Προβατάκης 1980, 82, 83, 155 - υποσημ.87, 160, 161, 162, 184 - υποσημ. 182, 187, 188. Stylianou 1985, 136.

46 Για κείμενα αυτού του περιεχομένου βλ. Λαμπάκης 1982, 49 - 54.

47 Βλ. Nilsson 1953, 113 - 117. Χατζηιωάννου 1953, 301 - 303. Μαδεράκης 1980 - 81, 54, 63, 64 & υποσημ.182, 69, 85, 86, 87,91, 92, 93, 94. Προβατάκης 1980, 83, 162, 188. Λαμπάκης 1982, 17 - 30, 43 : ο συγγραφέας εκφράζει την άποψη ότι και η Απόκρυφη Αποκάλυψη του Πέτρου απηχεί Ορφικές και Πυθαγόρειες αντιλήψεις.

48 Mijović 1967, 245, 248. Προβατάκης 1980, 162. Μαδεράκης 1980 - 81, 69, 82, 87, 88, 92. Garidis 1982,4.

μνημεία αυτοκρατορικά, και πιο συγκεκριμένα τις παραστάσεις των βαρβάρων αιχμαλώτων που απεικονίζονται στη βάση της στήλης του Αρκαδίου στην Κωνσταντινούπολη, με το κατώτερο τμήμα παραστάσεων της Δευτέρας Παρουσίας όπου απεικονίζονται σε διάχωρα οι τιμωρίες των αμαρτωλών[49] .

Ορισμένοι μελετητές επίσης θεωρούν ότι οι αντιλήψεις για τις τιμωρίες των αμαρτωλών στη μεταθανάτιο ζωή που υπάρχουν σε πολλούς λαούς και εκφράζονται μέσα από τη φιλοσοφία, τη θρησκεία και την τέχνη τους, επηρέασαν την εικονογράφηση των τιμωριών των αμαρτωλών στη χριστιανική Δευτέρα Παρουσία. Επιρροές έχουν επισημανθεί από τον αιγυπτιακό πολιτισμό (η σκηνή της κρίσης των νεκρών - η Ζυγοστασία - το τέρας που καταβροχθίζει αυτούς που κρίθηκαν αμαρτωλοί, οι κατηγορίες των αμαρτιών, αποτελούν μερικά από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα), από ασσυροβαβυλωνιακά έργα, από θρησκευτικές αντιλήψεις και έργα τέχνης από τον χώρο της Συρίας και από τις περσικές θρησκευτικές αντιλήψεις όπως ο Μανιχαϊσμός, ο Ζωροαστρισμός, ο Μαζδαϊσμός[50]. Εξαιρετικές και εντυπωσιακές ομοιότητες παρουσιάζουν οι χριστιανικές τιμωρίες – ομαδικές και ατομικές- με τις αντίστοιχες της ζωροαστρικής και κινεζικής τέχνης[51] [πίν.18 και 19 αντίστοιχα], αν και αυτές είναι ιδιαίτερα

---

[49] Grabar 1936, 255 κ.εξ..

[50] Βλ.: Mijović 1967, 246 κ.εξ.. Προβατάκης 1980, 83, 162. Garidis 1985, 23. Γαρίδης 1990, 435. & υποσημ. 21, 24, βλ. και 436 κ.εξ. όπου αναφέρονται και οι επιδράσεις της χριστιανικής Δευτέρας Παρουσίας σε βασικά συνθετικά στοιχεία των αντίστοιχων παραστάσεων στο σχιίτικο Ισλάμ. Μαδεράκης 1980 - 81, 55 & υποσημ.150 66 - 68, 74 - 79 : αν και δίνει πολλά παραδείγματα από την τέχνη διαφόρων πολιτισμών, καταλήγει ότι όλες οι επιρροές πρέπει να εξετάζονται επιφυλακτικά, ενώ βέβαιο εικονογραφικό και ιδεολογικό υπόβαθρο για τις τιμωρίες των αμαρτωλών θεωρεί τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

[51] Α. Δεκάζου, *Η εικαστική απόδοση των ατομικών τιμωριών των αμαρτωλών στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική και εικονογραφικοί συσχετισμοί με τις ατομικές τιμωρίες στην κινεζική κόλαση*, Αθήνα 2015 (https://www.academia.edu/11813166/).

σκληρές και ειδικότερα στον ζωροαστρισμό αρκετές εξευτελίζουν ποικιλότροπα τους τιμωρούμενους αμαρτωλούς.

Πρέπει τέλος να επισημανθεί πως η απεικόνιση της Δευτέρας Παρουσίας, πολυπρόσωπη και ευφάνταστη και στη δυτική τέχνη παρουσιάζει παραλληλισμούς και αλληλεπιδράσεις με τη βυζαντινή απεικόνιση του θέματος συνολικά και των τιμωριών ειδικότερα[52] [πίν.20,21]. Και στις απεικονίσεις του θέματος στη δυτική τέχνη οι αμαρτωλοί τιμωρούνται ποικιλότροπα και βάναυσα από φίδια ή πολύ πιο συχνά από δαίμονες[53].

Υπάρχουν επίσης κείμενα και στη δυτική μεσαιωνική λογοτεχνία που περιγράφουν καταβάσεις ή οράματα του άλλου κόσμου, στα οποία δίνεται η εικόνα της κόλασης και των τιμωριών των αμαρτωλών· το πιο γνωστό από αυτά είναι η *Θεία Κωμωδία* του Δάντη. Τα βυζαντινά απόκρυφα κείμενα, τα οράματα που περιγράφουν τον άλλο κόσμο και γενικότερα οι χριστιανικές αντιλήψεις για τη μετά θάνατον ζωή έχουν θεωρηθεί ως πηγές έμπνευσης και για τα αντίστοιχα κείμενα της δυτικής μεσαιωνικής λογοτεχνίας[54].

Είναι λοιπόν ποικίλες οι πηγές και πολλά τα πρότυπα που μπορεί να ενέπνευσαν την εικονογράφηση των τιμωριών των αμαρτωλών. Όλα τα πρότυπα μπορούσαν να είναι γνωστά στον βυζαντινό κόσμο ως την εποχή που διαμορφώθηκε η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας και ήταν δυνατόν να αφομοιωθούν ή να υιοθετηθούν ορισμένα από αυτά.

---

[52] Garidis 1985, 22. Combette 1984. Polzer 1964. Για την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στη δυτική τέχνη βλ. ενδεικτικά : Reau 1957, 727, 731, 732, 736 - 738, 752 - 754. L .C. I. στο λ. Weltgericht [τομ. IV], 516 - 521, Cocagnak 1955.

[53] Παραδείγματα τέτοιων απεικονίσεων και την ερμηνεία τους βλ.: Mijović 1967, 245. Προβατάκης 1980, 158, 186. Μαδεράκης 1980 - 81, 55 & υποσημ. 150, 76 & υποσημ. 213, 77, 78 & υποσημ.214 : θεωρεί ότι οι μορφές που τιμωρούνται από φίδια στη δυτική τέχνη ίσως κατάγονται από ανατολικά πρότυπα και έχουν δεχτεί βυζαντινές επιδράσεις.

[54] Αναλυτικά για τα κείμενα αυτά βλ. Λαμπάκης 1982, 112 - 137. Επίσης : Τσικριτσή 1965 : όπου γίνεται μία ενδιαφέρουσα αναφορά στην επίδραση του κρητικού πολιτισμού στο έργο του Δάντη.

ΙΙ. Ατομικές τιμωρίες

Οι αμαρτωλοί που τιμωρούνται ατομικά απεικονίζονται στους τόπους της κόλασης και σπάνια στον πύρινο ποταμό.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, μερικές μορφές μέσα στον πύρινο ποταμό, όπως του πλούσιου, των αιρετικών και των διωκτών του Χριστιανισμού, αλλά και απλών ανθρώπων, παρουσιάζουν ένα βαθμό εξατομίκευσης, όπως επίσης και οι μορφές που τιμωρούνται από φίδια στην κόλαση.

Οι ατομικές τιμωρίες αποκρυσταλλώνονται, από όσο γνωρίζουμε, κατά τον 12ο-13ο αιώνα[55], καθώς, εκτός από τις μορφές που τιμωρούνται από φίδια, των οποίων η εικονογραφία εξελίσσεται, δημιουργούνται καινούργιοι τύποι τιμωριών που αυξάνονται και γνωρίζουν μεγάλη διάδοση στους αιώνες που θα ακολουθήσουν.

Σε ένα ή περισσότερα διάχωρα ή συνήθως σε μία ζωφόρο, που καταλαμβάνει ένα ή ,και περισσότερα επίπεδα στην κόλαση, απεικονίζονται ολόσωμες γυμνές μορφές καταδικασμένων, ανδρικές και γυναικείες, η μία δίπλα στην άλλη. Κάθε μορφή τιμωρείται γιατί διέπραξε μια συγκεκριμένη αμαρτία, αντιπροσωπεύοντας βέβαια μια ευρύτερη ομάδα ανθρώπων που διέπραξαν το ίδιο αδίκημα. Ο κάθε αμαρτωλός βασανίζεται ποικιλότροπα και τονίζεται σχεδόν πάντα το όργανο ή το μέλος μέσω του οποίου διαπράχθηκε η αμαρτία του, ενώ συνοδεύεται και από επεξηγηματική επιγραφή. Με αυτόν τον τρόπο εικονογράφησης δίνεται καταρχάς έμφαση στην αμαρτία και έπειτα στον τρόπο της ιδιαίτερης τιμωρίας που έρχεται ως φυσικό επακόλουθο.

Από τον λαιμό ορισμένων μορφών κρέμονται τα χαρακτηριστικά όργανα ή σύμβολα της αμαρτίας τους ή το σύμβολο του επαγγέλματός τους, κατά την εξάσκηση του οποίου αμάρτησαν, σύμφωνα με την αντίληψη ότι ο

[55] Βλ.: Garidis 1982, 14. Του ιδίου 1985, 87,90.

αμαρτωλός τιμωρείται μέσω του οργάνου που έπραξε την αμαρτία[56] και οι συνοδευτικές επιγραφές διευκρινίζουν ποια είναι η αμαρτία ή το επάγγελμά τους. Η ιδέα να κρέμονται τα σύμβολα της αμαρτίας από τον λαιμό μάς θυμίζει έντονα τη λαϊκή έκφραση *«το κρίμα στον λαιμό σου»* που δηλώνει αυτόν που επωμίζεται την αμαρτία. Η έκφραση δε «*κρίμα - μιστό στον λαιμό σου*», όπως συναντάται στην Κρήτη, φαίνεται ότι προσεγγίζει το εικονογραφικό σχήμα που εξετάζουμε, καθώς η λέξη «μιστό» πιστεύεται πως κατάγεται από την ευαγγελική φράση «ο μισθός ο εν τοις ουρανοίς» και έτσι η φράση δηλώνει την θεία και όχι την επίγεια αμοιβή[57]. Η Μουρίκη[58] πιστεύει πως η αντίληψη αυτή έχει παλιά καταγωγή, κάνει μάλιστα και έναν ενδιαφέροντα συσχετισμό με ένα χωρίο από το *Χρονικόν Σύντομον* του Γεωργίου Μοναχού[59] όπου περιγράφονται οι αμαρτωλοί να έχουν στον λαιμό τους ένα είδος πινακιδίου - δελτίου πάνω στο οποίο γράφονται οι αμαρτίες τους. Εξάλλου αυτή η πρακτική αποτελούσε και ουσιαστικό στοιχείο της ποινής της διαπόμπευσης[60]. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι την ίδια ακριβώς αντίληψη συναντάμε και στον κινεζικό πολιτισμό [πίν. 22].

Όταν δεν πρόκειται για έναν επαγγελματία που αμάρτησε, ώστε να απεικονιστούν τα σύμβολα του επαγγέλματος, ή όταν η αμαρτία δε μπορεί να εκφραστεί με ένα χαρακτηριστικό όργανο που να κρέμεται από τον λαιμό, τότε δίνεται έμφαση στην τιμωρία με ποικίλους τρόπους, ιδιαίτερα ευρηματικούς, κυρίως στο μέλος του σώματος που αμάρτησε[61], δηλαδή είτε φλέγεται, είτε δαγκώνεται από φίδι, είτε βασανίζεται ποικιλότροπα από δαίμονες. Αυτήν την αντίληψη μας δείχνει η τιμωρία του κατάλαλου, σε

[56] Αντίληψη παρεμφερής με αυτή που αναφέρεται στο μέλος του σώματος που αμάρτησε : βλ. και σελ. 12.

[57] Χατζηιωάννου 1953, 209, Πιτυκάκης 1979, 223.

[58] Mouriki 1975 - 76, 162.

[59] Georgii Monachi Chronicon (edit. C. de Boor), II, Leipzig 1904 (Teubner), 701.

[60] Κουκουλές 1927. Του ιδίου 1948 – 1955, Γ', 184-208.

[61] Κουκουλές 1948 – 1955, Γ', 204 – 207.

τοιχογραφία του 14ου αιώνα στον ναό της Παναγίας Φορβιώτισσας της Ασίνου στην Κύπρο,[62] καθώς απεικονίζεται γυμνός, με τα χέρια και τα πόδια του δεμένα με αλυσίδες, να φλέγεται, να κρέμεται από ένα τσιγκέλι από τη γλώσσα του και επιπρόσθετα το φίδι που περισφίγγει το σώμα του να τον δαγκώνει στη γλώσσα, στο μέλος δηλαδή που αμάρτησε. Η επιγραφή μας επεξηγεί πως πρόκειται για τον κατάλαλο [πίν. 48].

Άλλο ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα βλέπουμε στον ναό της Παναγίας Ljeviška στο Prizren της Σερβίας, σε τοιχογραφία του 14ου αιώνα, όπου τιμωρείται ένας μοναχός που υπήρξε ομοφυλόφιλος. Απεικονίζεται γονατιστός, γυμνός από τη μέση και κάτω και δύο διάβολοι του καρφώνουν με σφυρί ένα καρφί στα οπίσθιά του[63] [πίν.103]. Μια εικονογραφία που αγγίζει τον ωμό ρεαλισμό, ενδεικτική ωστόσο της αμαρτίας που διαπράχθηκε.

Επίσης, στον ναό της Παναγίας της Κουγιάνας, στο Βαρύ Ερίσσου Κεφαλονιάς, σε τοιχογραφία του 17ου - 18ου αιώνα, απεικονίζεται ο βλάσφημος ακινητοποιημένος από δύο διαβόλους που του ξεριζώνουν τη γλώσσα με ένα εργαλείο σαν τανάλια[64].

Σε άλλες περιπτώσεις υποδεικνύεται ο τρόπος που έγινε η αμαρτία ή το μέσο που την εκφράζει. Έτσι, όταν τιμωρείται το ζευγάρι που προτίμησε να κοιμηθεί μαζί από το να προσέλθει στη λειτουργία της Κυριακής, απεικονίζεται αγκαλιασμένο πάνω σε ένα κρεβάτι να βασανίζεται από δαίμονες, όπως παρατηρούμε ενδεικτικά στον ναό της Αγίας Μαρίνας στον Κισσό Πηλίου [πίν.258] σε τοιχογραφία του 19ου αιώνα[65] .

Ορισμένες φορές, για να γίνει φανερό πως ένα αμάρτημα έχει πολύ μεγάλη βαρύτητα και πρέπει να τιμωρηθεί ανάλογα με πολύ βασανιστικό τρόπο, υπάρχει ένας συνδυασμός τιμωριών με έμφαση στον κολασμό της αιδήμονας

[62] Stylianou 1985, 134 - 137.

[63] Garidis 1985, 86 - 87.

[64] Λυκούδη 1996, 222 & εικ.d. Βολανάκης 1986, 206 - 207.

[65] Μακρής 1976, 213, 220.

χώρας ή των οπισθίων των μορφών όπου μερικές φορές τοποθετούνται τα όργανα που συμβολίζουν την αμαρτία ή άλλα αντικείμενα [πίν. 104, 153]. Το αποτέλεσμα που πολλές φορές είναι άκρως ρεαλιστικό και τολμηρό γίνεται αποδεκτό μέσα στη βυζαντινή παράδοση, γιατί εκφράζει εύγλωττα τον διδακτικό σκοπό των ποινών των αμαρτωλών. Σε όλες τις περιπτώσεις είναι εμφανές πως η τιμωρία λειτουργεί ως ανταπόδοση και το αμάρτημα πρέπει να γίνεται εύκολα αντιληπτό από όλους. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια οι αγιογράφοι μπορούν να αφήσουν ελεύθερη τη φαντασία και τα εκφραστικά τους μέσα, καθώς αποστασιοποιούνται εν μέρει από τους ζωγραφικούς κανόνες που επιβάλλει το Ορθόδοξο δόγμα και η βυζαντινή παράδοση[66] .

Ανάλογα με το περιεχόμενο που εκφράζουν οι τιμωρούμενες αμαρτίες οι ατομικές τιμωρίες μπορούν να ταξινομηθούν σε γενικές κατηγορίες. Τιμωρούνται άνθρωποι που οι αμαρτίες τους συνίστανται στην παράβαση ηθικών κανόνων και αρχών και των θεϊκών εντολών : η καταλαλούσα - ο κατάλαλος (άνθρωποι φλύαροι, που κακολογούν, που συκοφαντούν), η παρακροάτρια-ο παρακροατής, ο φιλάργυρος, ο τοκιστής, ο πλαστογράφος, ο λαίμαργος, ο μέθυσος, ο ληστής, ο φονιάς, ο κλέφτης, αυτός που κλέβει ξύλα από ξένη ιδιοκτησία, ο ψευδομάρτυρας, ο συκοφάντης, ο βλάσφημος, ο επίορκος, ο άδικος δικαστής, ο προδότης, ο καταδότης, η ρουφιάνα, η γυναίκα που δε θέλει να κάνει παιδιά («*η αποστρέφουσα τα νήπια*»), η γυναίκα που δεν τρέφει τα μωρά («*η μη θηλάζουσα τα νήπια*» ή «*η μη βυζαίνουσα τα νήπια*»), ή ακόμα συνδυασμός αυτών των δύο, η γυναίκα που δε βυζαίνει το ξένο βρέφος, η φιλάρεσκη, η μάγισσα και άλλοι πολλοί.

Τιμωρούνται αμαρτωλοί για παραπτώματα που μπορούν να ενταχθούν στα προαναφερθέντα, καθώς αποτελούν ηθικές παραβάσεις, αλλά εξετάζονται ιδιαίτερα γιατί έχουν σχέση με τη σεξουαλικότητα, όπως : ο μοιχός – η μοιχαλίδα, η πόρνη - ο πόρνος, το άτομο που παρασύρει ή οδηγεί άλλους

[66] Γι’ αυτόν τον λόγο έχει εκφραστεί η άποψη πως τα θέματα αυτά πρέπει να εντάσσονται στον τομέα της λαογραφίας, καθώς συχνά ζωγραφίζονται από απλούς τεχνίτες κάθε περιοχής, βλ. : Χατζηιωάννου 1953, 290.

στην πορνεία, οι ομοφυλόφιλοι, οι κτηνοβάτες, οι αιμομίκτες.
Υπάρχουν επίσης αμαρτίες που σχετίζονται με την εκτέλεση θρησκευτικών καθηκόντων ή προσβάλλουν κατά κάποιον τρόπο τη θρησκεία. Για τέτοιου είδους παραπτώματα τιμωρούνται αυτοί που δεν πηγαίνουν στην εκκλησία την Κυριακή ή στην Αγία Ανάσταση ή στον όρθρο ή στις δεσποτικές εορτές γιατί κοιμούνται · αν πρόκειται για ζευγάρι, ο λόγος που δεν τηρεί κάποια από τις παραπάνω θρησκευτικές υποχρεώσεις είναι ότι προτίμησε να συνευρεθεί, αν πρόκειται για ένα άτομο είναι γιατί υπήρξε οκνηρό. Επίσης βασανίζονται οι άνθρωποι που δε δίνουν τον οβολό τους στην εκκλησία, ο ιερέας που δε φροντίζει την εκκλησία, η παπαδιά που ξαναπαντρεύεται, η οποία χαρακτηρίζεται ως «*παπαδιά πορνέβουσα*», η άπιστη μοναχή ή μοναχός, που δεν τηρούν τους όρκους τους [«*η αποκαλογρεά*» και «*ο αποκαλόγερος*» αντίστοιχα] και άλλοι πολλοί.
Τέλος, συναντάμε και τις τιμωρίες των επαγγελματιών, οι οποίοι κατά κύριο λόγο έκλεβαν με ποικίλους τρόπους κατά την εξάσκηση του επαγγέλματός τους, όπως: ο ράπτης, η υφάντρια, ο γεωργός που όργωνε το χωράφι του άλλου [«*ο παραυλακιστής*»], ο γεωργός που θέριζε το χωράφι του άλλου [«*ο παραθεριστής*»], αυτός που έκλεβε στο ζύγισμα γενικά [«*ο παραζυγιστής*» ή «*ο παρακαμπανιστής*»] ή και πιο συγκεκριμένα ο μυλωνάς, ο μπακάλης, αυτός που νέρωνε το κρασί όταν το πουλούσε και κέρδιζε από το ζύγι [«*ο κρασόπουλος*»] και άλλοι.

Τα όρια διάκρισης ανάμεσα σε αυτές τις κατηγορίες είναι ρευστά καθώς ορισμένοι αμαρτωλοί μπορούν να ενταχθούν σε μία ή περισσότερες κατηγορίες[67] · για παράδειγμα, ο σιδεράς που εργαζόταν στις εορτές μπορεί να ενταχθεί είτε στις τιμωρίες των επαγγελματιών είτε στις τιμωρίες που αφορούν στην παράβαση των θρησκευτικών καθηκόντων. Ομοίως, *η μη βυζαίνουσα το ξένο βρέφος* μπορεί να ενταχθεί στις τιμωρίες των

[67] Για τη διαφοροποίηση στο θέμα της κατηγοριοποίησης των τιμωριών βλ.: Μαδεράκης 1979, 74 - 80. Garidis 1982, 9 - 10. Βασιλάκη 1986, 41 - 42.

επαγγελματιών, αν θεωρήσουμε ότι εκπροσωπεί το επάγγελμα της τροφού, ή σε αυτές της παράβασης των ηθικών κανόνων και αρχών, όπως προαναφέρθηκε, καθώς υπήρξε κοινή πρακτική οι γυναίκες που είχαν γάλα να τρέφουν μωρά των οποίων οι βιολογικές μητέρες αδυνατούσαν. Υπάρχουν επίσης μορφές που δεν είναι εύκολο να ενταχθούν σε καμιά κατηγορία, όπως η γυναίκα που τιμωρείται επειδή *ήταν κουτή και κορκόμυαλη*[68], αυτή που *χαλάει την προξενία* [πίν.240], η γυναίκα που *βυζαίνει τα Τουρκόπουλα* [πίν.231,271], καθώς αντανακλούν την κοινωνική πραγματικότητα εκφράζοντας τοπικά προβλήματα της εποχής που δημιουργήθηκαν.

Οι ποινές αυτές δημιουργήθηκαν και αναπτύχθηκαν σε ναούς αγροτικών και μοναστικών κέντρων, εκφράζοντας αμαρτίες χαρακτηριστικές για τις αγροτικές κοινωνίες της κάθε εποχής, και όχι σε ναούς της Κωνσταντινούπολης και των αστικών κέντρων. Η διάκριση αυτή έχει καθολική ισχύ τόσο στη βυζαντινή όσο και στη μεταβυζαντινή εποχή[69]. Είναι άμεσα αντιληπτό ότι τα αγροτικά και μοναστικά κέντρα είναι αποκομμένα από τις εξελίξεις που πραγματοποιούνται στην πρωτεύουσα ή σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα και είναι πιο εύκολο σε αυτά να σημειώνονται εικονογραφικές αλλαγές που παρεκκλίνουν από την αυστηρή βυζαντινή εικονογραφική παράδοση.

Σε όσους ναούς ζωγραφίζονται οι ατομικές τιμωρίες δεν αντικαθιστούν τις ομαδικές. Συνήθως οι ομαδικές περιορίζονται στη συμβολική απεικόνιση των καταδικασμένων στο «*πυρ το άσβεστον*», στο «*σκότος το εξώτερον*», στον «*βρυγμό των οδόντων*» και δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στις ατομικές λόγω του πιο σαφούς και διδακτικού περιεχομένου τους.

Σε ναούς ορισμένων περιοχών, όπως της Κύπρου, της Κρήτης, της Μάνης,

---

[68] Βλ. την παράσταση στον ναό του Αγίου Νικολάου της Μητροπόλεως στην Καστοριά [16ου αιώνα] : Μουτσόπουλος 1972, 50.

[69] Garidis 1982, 13 - 14, 16. Του ιδίου 1985, 90 - 91. Του ιδίου 1989, 326 & υποσημ. 1875. Βασιλάκη 1986, 45. Πανσελήνου 1987 -88, 183. Βλ. και : Χατζηιωάννου 1953, 298.

από τον 13ο αιώνα και εξής, οι ατομικές τιμωρίες τονίζονται ιδιαίτερα καθώς χάνουν την οργανική τους σχέση με την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας και αποτελούν ανεξάρτητα θέματα[70] .

Η εικονογραφία τους βασίζεται στο ιδεολογικό και εικονογραφικό υπόβαθρο από το οποίο πηγάζουν και οι ομαδικές τιμωρίες, ειδικότερα όμως σε βίους αγίων και σε κείμενα που περιγράφουν οράματα ή όνειρα της μεταθανάτιας ζωής, καταβάσεις στον άλλο κόσμο και ιδιαίτερα στην παράδοση των Απόκρυφων Αποκαλύψεων, γιατί σε αυτά γίνεται περιγραφή της τιμωρίας του κάθε αμαρτωλού ανάλογα με το αμάρτημά του και μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εικονογράφηση λεπτομερειών. Έως και τον 13ο αιώνα επιδρούν με επιλεκτικό και γενικό τρόπο στον τομέα της εικονογραφίας. Οι επιδράσεις αυτές διευρύνονται και γίνονται πιο εξειδικευμένες από τον 13ο αιώνα και εξής, εποχή που σημειώνεται μία ανανέωση στη θεολογική σκέψη και τα κείμενα χρησιμοποιούνται με νέο τρόπο[71].

Ειδικότερα η Απόκρυφη Αποκάλυψη της Θεοτόκου[72] αποτελεί μία σημαντική πηγή και είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι το θέμα της κατάβασης της Θεοτόκου στον Άδη και οι τιμωρίες που αντίκρισε στην κόλαση εικονογραφήθηκε στη μνημειακή ζωγραφική και σε φορητές εικόνες[73], όπου οι τιμωρίες των διαφόρων κολασμένων αποδίδονται με παρόμοιο τρόπο με τις ποινές των αμαρτωλών στις παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας.

Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένοι παραλληλισμοί με τη

---

[70] Το θέμα αυτό θα αναφερθεί ιδιαίτερα στα κεφάλαια 3 και 4 όπου αναλύονται αυτές οι παραστάσεις.

[71] Mijović 1967, 240 - 241. Garidis 1982, 4 - 5.

[72] Ειδικότερα για την Αποκάλυψη της Θεοτόκου βλ. Heuzey 1871.

[73] Βλ. : Προβατάκης 1980, 159, εικ. 128. Μητσάνη 1996, 34, εικ. στη σελ.35. Επίσης για την εικονογραφία του θέματος της κατάβασης της Θεοτόκου στον Άδη στα εικονογραφημένα χειρόγραφα βλ. Galavaris 1977.

θεολογική σκέψη και τέχνη της Δύσης. Και στη δυτική σκέψη υπάρχει η αντίληψη ότι οι αμαρτωλοί τιμωρούνται με τα όργανα της αμαρτίας τους˙ σώζονται δε συσκευές βασανισμού που απηχούν ακριβώς αυτήν την ιδέα [πίν.23]. Σε αρκετές παραστάσεις ορισμένες μορφές αμαρτωλών τιμωρούνται με τα όργανα ή σύμβολα της αμαρτίας τους ή στο μέλος που αμάρτησαν, χωρίς όμως να είναι εύκολο να υποστηριχθεί με βεβαιότητα αν η δυτική παράδοση επηρέασε τη βυζαντινή ή το αντίστροφο, εφόσον και οι δύο αντλούν από κοινές πηγές[74].

Κυρίως όμως μεγάλη σημασία για τη δημιουργία των ατομικών τιμωριών και την έξαρση ορισμένων από αυτές έχει το περιβάλλον μέσα στο οποίο γεννιούνται και η εκάστοτε εποχή με τις συνθήκες που επικρατούν σε αυτή, καθώς οι συγκεκριμένες ποινές εκφράζουν κοινωνικές, πολιτικές, ιστορικές συνθήκες, προβλήματα, αντιλήψεις μιας συγκεκριμένης κοινωνίας και εποχής, οικογενειακές, κοινωνικές, επαγγελματικές σχέσεις, τη θέση ή τα προβλήματα της Εκκλησίας, συνήθειες των ανθρώπων, στοιχεία επικαιρότητας και στοιχεία από την καθημερινή ζωή. Συχνά η απεικόνισή τους εξαρτάται από τοπικούς παράγοντες, αντανακλώντας κάποιο συγκεκριμένο πρόβλημα, το οποίο δεν υπάρχει σε άλλες περιοχές, όπως για παράδειγμα σε μια περιοχή που είναι υπό την κατοχή Λατίνων κατακτητών καταδικάζεται ένας καθολικός παπάς[75]. Πολλές φορές κολάζονται και άνθρωποι που δεν διέπραξαν κάποιο αδίκημα, αλλά τους καταδίκασε, όπως είδαμε, η νοοτροπία των ανθρώπων μιας συγκεκριμένης κοινωνίας. Η

[74] Παραδείγματα παραστάσεων τιμωριών στη δυτική τέχνη και για τον συσχετισμό τους με τις ανάλογες παραστάσεις της βυζαντινής τέχνης βλ. : Mouriki 1975 - 76, 164 & υποσημ. 62 - 63. Garidis 1982, 14 & υποσημ.49. Βλ. και Mijović 1967, 244 & υποσημ.16. Μαδεράκης 1980 - 81, 76 - 77 - υποσημ. 213.

[75] Μαδεράκης 1980 - 81, 52, 61 : αναφέρεται ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από τη Βενετοκρατούμενη Κρήτη : στον ναό της Αγίας Παρασκευής στην Επισκοπή Πεδιάδας, του 14ου - 15ου αιώνα, τιμωρούνται οι καθολικοί ιερωμένοι και οι κοινοί αμαρτωλοί που είναι ντυμένοι με την ιταλική μόδα της εποχής τους, 62, 98 κ.εξ..

καθημερινότητα[76] αποτελεί τη βασική πηγή για την εικονογράφηση των τιμωριών ανθρώπων ή καταστάσεων που αποτελούσαν πρόβλημα στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης κλειστής κοινωνίας. Μέσα από αυτές μπορούν να εκφραστούν οι αδικίες, τα παράπονα, το λαϊκό αίσθημα για τα κακώς κείμενα. Τέλος, δε θα πρέπει να ξεχνάμε τον ρόλο που διαδραμάτιζαν ενδεχομένως οι απαιτήσεις ή και οι προτιμήσεις των χορηγών των μνημείων ή και των ζωγράφων.

Παρατηρούμε ότι οι ατομικές τιμωρίες απηχούν μια κριτική διάθεση της Εκκλησίας και γενικότερα της κοινωνίας της εκάστοτε εποχής απέναντι στα προβλήματα που αντιμετωπίζει. Η ιδεολογία, οι αντιλήψεις, οι αντιδράσεις και τα προβλήματα των ευρύτερων μαζών εισδύουν στην τέχνη και η εικονογραφία - αλλά και η τεχνοτροπία - οδηγούνται σε έναν ρεαλισμό και μια προσαρμογή στην πραγματικότητα φέρνοντας έτσι μια εξέλιξη στο αυστηρό δογματικό και πνευματικό περιεχόμενο της βυζαντινής εικονογραφικής παράδοσης, από το οποίο πηγάζουν συνθέσεις με πιο γενικό και αφηρημένο χαρακτήρα. Με τη δημιουργία λοιπόν των ατομικών ποινών πραγματοποιείται μία σημαντική εξέλιξη˙ ουσιαστικά πρόκειται για μία μετάβαση από τον γενικό και συμβολικό χαρακτήρα που έχουν οι ομαδικές τιμωρίες προς ένα χαρακτήρα πιο απτό και συγκεκριμένο.

Τα πρώτα δείγματα αυτής της αλλαγής έχουν φανεί ήδη από τον 9ο - 10ο αιώνα σε ναούς της Καππαδοκίας και της Αιγύπτου, τους οποίους θα δούμε αναλυτικά. Η αποκρυστάλλωση αυτής της εξέλιξης στην εικονογραφία κατά τον 12^{ο}-13^{ο} αιώνα και η αύξηση των ατομικών τιμωριών αυτήν την εποχή δεν είναι τυχαία, αλλά συνδέεται άμεσα με τις δύσκολες συνθήκες που επικρατούν, όπως πολύ εύστοχα υποστήριξε ο Γαρίδης[77]. Η κοινωνική και οικονομική κρίση, η κρίση αξιών, που υπέβοσκε ήδη από τα τέλη του 11ου

[76] Βλ. και : Mouriki 1975 - 76, 163 & υποσημ.64. Stylianou 1985, 136.

[77] Βλ. αναλυτικά για το θέμα : Garidis 1982, 5, 15 - 16. Βλ. γενικότερα για τις συνθήκες της εποχής : Γλύκατζη - Αρβελέρ 1977, 101 - 117, 123 κ.εξ.. Kazhdan - Epstein 1997 (ειδικότερα και σσ. 298 - 348 όπου μελετάται η επίδραση των συνθηκών αυτών στη διαμόρφωση της τέχνης).

αιώνα, συγκλόνισε τα θεμέλια της βυζαντινής κοινωνίας κατά τον 13ο αιώνα. Μία κρίση που προκάλεσε την εμφάνιση φυγόκεντρων δυνάμεων, την έχθρα των επαρχιών προς την πρωτεύουσα και δημιούργησε ένα κλίμα εσωστρέφειας, που οδήγησε τους πληθυσμούς στο να επαναπροσδιορίσουν τις αξίες και τα πιστεύω τους, να συγκεκριμενοποιήσουν τα προβλήματα που τους απασχολούν σε τοπικό επίπεδο, στη δική τους κοινωνία, και να τα επιλύσουν. Είναι φυσικό οι συνθήκες αυτές να επιδράσουν στην τέχνη που γνωρίζει ιδιαίτερη ανάπτυξη. Ειδικότερα στην περίοδο αυτή, όπως και σε όλες τις δύσκολες περιόδους, ευνοούνται και καλλιεργούνται εσχατολογικές ιδέες και κατά συνέπεια η ύπαρξη παραστάσεων με εσχατολογικό περιεχόμενο. Επίσης η ανανέωση της θεολογικής σκέψης φέρνει στο φως ποικίλες πηγές που εμπνέουν την εικονογραφία, όπως έχει ήδη αναφερθεί[78]. Όλα αυτά τα στοιχεία επιδρούν στη διαμόρφωση της εικονογραφίας, ειδικότερα σε παραστάσεις όπως η Δευτέρα Παρουσία εξαιτίας του εσχατολογικού της περιεχομένου και του χαρακτήρα της που μπορεί να αντικατοπτρίζει την κοινωνική πραγματικότητα.

Από την εποχή που αποκρυσταλλώνονται οι ατομικές τιμωρίες γνωρίζουν μεγάλη ανάπτυξη. Καθιερώνονται εικονογραφικοί τύποι, ώστε πολλές φορές να μην είναι απαραίτητη η ύπαρξη επεξηγηματικών επιγραφών. Ίσως οι τύποι αυτοί να προέρχονται από κάποια κοινή πηγή ή υπήρχαν οδηγοί ζωγραφικής[79] από όπου αντλούσαν οι ζωγράφοι που ήθελαν να αποδώσουν συγκεκριμένα παραπτώματα και τις τιμωρίες τους, που λίγο ή πολύ ήταν κοινά στις κοινωνίες στις οποίες αποτελούσαν πρόβλημα. Στη μεταβυζαντινή εποχή, με τη διαμόρφωση νέων ιστορικών και κοινωνικοπολιτικών

[78] Βλ. παραπάνω σελ. 25 και Πάλλας 1965. Χατζηδάκης 1979. Του ιδίου 1982, 292 - 305, 338 - 351. Αχειμάστου - Ποταμιάνου 1995β, 23 - 30. Garidis 1985, 29. Djuric 1979, 196 - 246. Velmans 1978, 11 – 124, Βακαλόπουλος 1961 - 1964, τόμ. Α , 137 - 141. Γλύκατζη - Αρβελέρ 1977, 144 - 147.

[79] Mouriki 1975 - 76, 163. Garidis 1982, 9, 11. Βασιλάκη 1986, 44. // Στη μεταβυζαντινή εποχή η ύπαρξη τέτοιων οδηγών είναι βέβαιη, όπως θα δούμε.

συνθηκών, το θέμα των ποινών γνωρίζει μεγάλη άνθιση, καθώς επαναλαμβάνονται ήδη γνωστοί τύποι της βυζαντινής εποχής, αλλά δημιουργούνται και νέοι που εκφράζουν το περιβάλλον που τους δημιουργεί. Ως και τα τέλη του 20ου αιώνα οι ποινές εμπλουτίζονται με νέα θέματα, μερικές φορές πολύ συγκεκριμένα, ώστε να μπορούμε να μιλάμε για προσωπικές τιμωρίες. Ένα τέτοιο παράδειγμα, ιδιαίτερα ενδιαφέρον, συναντάμε στη Ρωσία, στην εκκλησία του χωριού Tazevo, όπου απεικονίζεται ο Λέων Τολστόι να βασανίζεται στην κόλαση, καθώς είχε αφοριστεί από την Εκκλησία[80]. Σε ναούς και μοναστήρια της Ρουμανίας στην εικονογραφία εμφανίζονται σύγχρονες ιστορικές και πολιτικές προσωπικότητες που δεν έγιναν αποδεκτές στην τοπικές κοινωνίες της εποχής τους˙ εξακολουθούν δηλαδή να στηλιτεύονται τα κακώς κείμενα μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά περιβάλλοντα. Η εξέλιξη αυτή ενσωματώνει τις νέες κοινωνικοπολιτικές και ιστορικές συνθήκες. Στη μονή Tismana ο Λένιν και ο Στάλιν καίγονται στον πύρινο ποταμό σε τοιχογραφία του 1994. Ο ζωγράφος της παράστασης ήταν ο Grigore Popescu. Στην εκκλησία του αγίου Νικολάου στη μονή της Lupșa (1997) στην κόλαση καταδικάζονται Ναζί και Σοβιετικοί που αναγνωρίζονται από τις ενδυμασίες τους και από τις σημαίες που κρατούν στις οποίες διακρίνονται οι σβάστικες και τα σφυροδρέπανα [πίν.24], ακολουθώντας την εικονογραφική παράδοση απεικόνισης εθνών και εθνικών ομάδων που έρχονται για να κριθούν εντασσόμενες στις ομάδες των αμαρτωλών, και πιο συγκεκριμένα τιμωρούνται ο Χίτλερ και ο Στάλιν στην άβυσσο της κόλασης. Ο ζωγράφος ήταν ο Nicolae Sava και θέλησε να εκφράσει με το έργο του ότι όλοι όσοι εκπροσωπούν το κακό θα καταδικαστούν στην κόλαση, όπως ο ίδιος έχει δηλώσει.

Στον 21^{ο} αιώνα το θέμα εξελίσσεται εντυπωσιακά αλλά σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η τιμωρία στην κόλαση

[80] Garidis 1985, 104 & υποσημ. 254.

των Καρλ Μαρξ, Φρίντριχ Ένγκελς, του ηγέτη της Γιουγκοσλαβίας Γιόζιπ Μπροζ (Τίτο) ακόμα και του προέδρου της Βουλής του Μαυροβουνίου Ράνκο Κριπόκαβιτς, ενώ ακόμα είναι εν ζωή, στον ναό της Αναστάσεως του Χριστού στην Ποντγκόριτσα του Μαυροβουνίου. Ο ιερέας του ναού, Βέλιμπορ Τζόμιτς, εξηγεί ότι ο Κριβόκαπιτς απεικονίζεται στην κόλαση γιατί αυτό θα είναι το μέλλον του εξαιτίας του πολέμου που έκανε κατά της μητρόπολης του Μαυροβουνίου[81] [πίν. 25α].

Στο στρατιωτικό παρεκκλήσι της Timisoara απεικονίζεται μέσα στις φλόγες της κόλασης μια παράσταση συνεχόμενης αφήγησης. Ο τρομοκράτης Osama bin Laden κρατά μία πιρούνα και οδηγεί ένα boeing προς τους δίδυμους πύργους της Νέας Υόρκης, ενώ ένας διάβολος κρατά μία βόμβα, σε τοιχογραφία του 2011 [πίν. 25β]. Ο ζωγράφος Ion Bădilă είχε δηλώσει ότι ο Laden είναι η απόλυτη ενσάρκωση του κακού. Στον ναό των αγίων Πέτρου και Παύλου, επίσης στην Timisoara, οι ίδιοι ζωγράφοι, Ion and Ana Bădilă, τοποθετούν τον πρόεδρο της Ρουμανίας Ion Iliescu να καίγεται στο άσβεστο πυρ ως άλλος δαίμονας[82].

Η τιμωρία πολιτικών προσώπων για τη ιδεολογία ή τις πράξεις τους δε μας είναι άγνωστη ως ιδέα. Ακόμα και στην Απόκρυφη Αποκάλυψη της Αναστασίας τιμωρείται ο Ιωάννης Τσιμισκής επειδή φόνευσε τον Νικηφόρο Φωκά[83].

Πρέπει να σημειωθεί πως οι ατομικές τιμωρίες απεικονίζονται κυρίως στη μνημειακή ζωγραφική, καθώς οι αρχιτεκτονικές επιφάνειες των ναών

---

[81] Πληροφορίες από τη Mariya Ivasenko.

[82] Για όλες τις ρουμάνικες εκκλησίες βλ. Ewa Kocój, "The damned of the last judgment or what the Romanians paint in the Orthodox icons - historical and contemporary cultural contexts", *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 12(35), (2013), 86-108. Ειδικά για τον ναό στη Lupșa βλ.: Timotea Dorin, "Nazisti si comunisti, pictati pe zidul Manastirii Lupsa", *Adevarul*, August 30, 2009. Για την τοιχογραφία το στρατιωτικό παρεκκλήσι της Timisoara βλ.: Renate Simion, "Osama bin Laden, pictat intr-o biserica din Timisoara". *Newspad*, Mai 3, 2011.

[83] Λαμπάκης 1982, 61.

προσφέρονται περισσότερο για την εκτενή εικονογράφησή τους και έτσι γίνονται προσιτές σε όλους τους πιστούς που εκκλησιάζονται. Σε λίγες φορητές εικόνες, από τον 14ο αιώνα – 15^{ο} αιώνα, από όσο μου είναι γνωστό, απεικονίζονται οι ατομικές τιμωρίες, οι οποίες προέρχονται από επαρχιακά κέντρα και ενοριακούς ναούς[84], από το περιβάλλον δηλαδή που αναπτύσσεται το θέμα και στη μνημειακή ζωγραφική. Από τον 16^{ο} αιώνα και μετά το θέμα γνωρίζει ιδιαίτερη ανάπτυξη.

Στα εικονογραφημένα χειρόγραφα η σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας δεν απεικονίζεται πολύ συχνά. Σε όσα όμως εικονογραφείται, από όσο γνωρίζω, οι τιμωρίες είναι ομαδικές, μέσα στα πλαίσια της αυστηρής δογματικής εικονογραφικής παράδοσης, όπως για παράδειγμα οι δύο προαναφερθείσες μικρογραφίες του κώδικα Par. Gr. 74 [πίν.1,2] και μια μικρογραφία του κώδικα 463 της Μονής Ιβήρων που χρονολογείται τον 12ο - 13ο αιώνα[85], στοιχείο που δε μας ξαφνιάζει καθώς ο μικρογράφος ζωγραφίζει την παράσταση βασιζόμενος στο χωρίο του κειμένου που εικονογραφεί. Είναι επίσης ευνόητο ότι τα βυζαντινά εικονογραφημένα χειρόγραφα, που αποτελούν είδος πολυτελείας και παραγγελίες πλούσιων χορηγών, δεν μπορούν να εκφράσουν τα συγκεκριμένα προβλήματα και τις αντιλήψεις της αγροτικής κοινωνίας που απεικονίζουν οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι σε μικρογραφίες απαντώνται μορφές αμαρτωλών που δεν εντάσσονται στη Δευτέρα Παρουσία[86] και ορισμένες φορές παρουσιάζουν στοιχεία εξατομίκευσης ή ακόμα μπορούν να ενταχθούν στους ατομικούς τύπους αμαρτιών.

---

[84] Συχνά οι εικόνες αυτές αποτελούν αδημοσίευτο υλικό ή οι γνωστές πληροφορίες είναι ανεπαρκείς. Βλ. : Kondakov 1929, 116. Garidis 1982, 10. Του ιδίου 1985, 101 - 103, 106, 112 - 113. Καλοκύρης 1973, 218, πίν. 201β. Αλιπράντης 1979, 26 - 27 και πίν. ΙΓ' , 29 - 30, 35.

[85] Ο κώδικας περιέχει το Μυθιστόρημα Βαρλαάμ και Ιωάσαφ, βλ.: Θησαυροί 1973 - 1991, Β, 307, 312 - 3, εικ.74.

[86] Ως παραδείγματα βλ. μια μικρογραφία (f. 145^{r}) του κώδικα Par. Gr. 135 [Ερμηνεία στο Βιβλίο του Ιώβ] του 14ου αιώνα **[πίν.26]**, όπου σε δύο διαδοχικές σκηνές απεικονίζεται ένας

Στη δυτική τέχνη μπορούμε να δούμε χειρόγραφα με τις προαναφερθείσες εικονογραφήσεις [πίν.27], αλλά και πλήθος χειρογράφων στα οποία απεικονίζονται τιμωρίες ενταγμένες κυρίως στην απεικόνιση της Αποκάλυψης του Ιωάννη [πίν.28].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εικονογράφηση του Βιβλίου των Ωρών, καθώς αρκετές φορές απεικονίζονται αφηγηματικά τα συστατικά στοιχεία της Δευτέρας Παρουσίας σε αρκετά folia και μπορούμε να συναντήσουμε ατομικούς τύπους τιμωριών. Ένα τέτοιο παράδειγμα μας δίνει το γνωστό χειρόγραφο «The Taymouth Hours», του 14^{ου} αιώνα, στη Βρετανική Βιβλιοθήκη [πίν.29].

Στο folio 141^{v} μια γυναίκα γυμνή στέκεται σαν υποζύγιο φορτωμένο. Τη βασανίζουν ζωόμορφοι δαίμονες που τη χτυπούν στα οπίσθια. Ο ένας βρίσκεται πάνω στην πλάτη της και την κρατά από ένα χαλινάρι. Ο άλλος της φωνάζει όπως στα ζώα: «πάμε μοχθηρή, πάμε», σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή.

Σε πίνακες ζωγραφισμένους με την τεχνική της ελαιογραφίας και σε Παναγιοταφίτικα απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία με ατομικές τιμωρίες

αμαρτωλός που δαγκώνεται στο πρόσωπο και στο χέρι γιατί, όπως επεξηγεί το κείμενο, «η γλώσσα αυτού πονηρά ελάλησεν» (Προβατάκης 1980, 159 - 160), μια μικρογραφία (f. 147) του κώδικα 350 στο Ιστορικό Μουσείο Μόσχας - περιέχει το βίο του Οσίου Βασιλείου του Νέου και χρονολογείται τον 18ο αιώνα - που εικονογραφεί ένα από τα οράματα του Οσίου για την κόλαση (Garidis 1985, 103,104 & υποσημ. 253), μια μικρογραφία (f. 12^{r}) του κώδικα 65 της μονής Διονυσίου [Ψαλτήρι] του 14ου αιώνα, όπου απεικονίζεται ένας αμαρτωλός να βασανίζεται από δαίμονες, ενώ ένας δίκαιος να ευλογείται από αγγέλους (Θησαυροί 1973 - 1991, Α, 419 - 421, εικ. στη σελ. 117). Για τα ρωσικά χειρόγραφα του 18^{ου} αιώνα βλ.: D.Tschizewskij, *Paradies und Hölle. Russische Buchmalerei*, Recklingshausen 1957· χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι τιμωρίες των ψευτών και υβριστών που κρέμονται από τη γλώσσα τους πάνω από τη φωτιά (πίνακας 5) και του ιερέα που παραμελούσε το ποίμνιό του, ο οποίος οδηγείται στην κόλαση καθώς το ποίμνιό του τον καταδιώκει λιθοβολώντας τον (πίνακας 18).

αμαρτωλών[87].

Τέλος, ατομικές τιμωρίες στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας εμφανίζονται και σε γκραβούρες [πίν.30], χωρίς όμως να υπάρχει η ποικιλία των τύπων όπως τους γνωρίζουμε από τη μνημειακή ζωγραφική. Οι ρωσικές γκραβούρες του 18ου - 19ου αιώνα γνώρισαν μεγάλη διάδοση και θεωρείται ότι επηρέασαν τις συνθέσεις της μνημειακής ζωγραφικής ειδικά στη Βουλγαρία[88].

Συμπερασματικά, μπορεί να επισημανθεί πως το θέμα των ποινών είναι πολύ διαδεδομένο και αποτελεί ένα από τα βασικά συνθετικά στοιχεία της Δευτέρας Παρουσίας που, καθώς εμπλουτίζεται και ανανεώνεται ιδιαίτερα στη μεταβυζαντινή εποχή, εμπλουτίζει και ανανεώνει την παράσταση και την κάνει ενδιαφέρουσα και ενδεικτική για την εξελικτική πορεία της τέχνης.

[87] Τέτοιες απεικονίσεις, μεταβυζαντινές, έχω δει στον ναό του αγίου Γεωργίου στους Νεγάδες Ιωαννίνων και στο Μέγα Σπήλαιο στα Καλάβρυτα, αλλά δε μου επιτράπηκε η φωτογράφιση.

[88] Garidis 1985, 103 - 104.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΤΙΜΩΡΙΕΣ ΤΩΝ ΑΜΑΡΤΩΛΩΝ

Οι συνηθέστεροι τύποι, ο συσχετισμός τους με τα απόκρυφα κείμενα και τις ποινές στο βυζαντινό δίκαιο

Συχνά στους ναούς απεικονίζονται ατομικές τιμωρίες επαγγελματιών οι οποίοι αμάρτησαν κλέβοντας κατά κύριο λόγο με ποικίλους τρόπους κατά την εξάσκηση του επαγγέλματός τους, αποτελώντας πρόβλημα για την κοινωνία της εποχής. Είναι άνθρωποι δηλαδή που υπέπεσαν στη γενικότερη αμαρτία της κλοπής, όμως σε αυτήν την περίπτωση εξειδικεύεται ο τρόπος της κλοπής και η επαγγελματική ιδιότητα του ατόμου. Το παράπτωμα της κλοπής αποτελεί παράβαση των θεϊκών εντολών και των ηθικών αρχών, είναι γενικό και αφορά σε όλους τους ανθρώπους, χωρίς να είναι απαραίτητο να συσχετίζεται με το επάγγελμά τους˙ υπάρχουν άλλοι που κλέβουν συστηματικά και άλλοι που μπορεί να υποπέσουν σε αυτήν την αμαρτία κλέβοντας με οποιονδήποτε τρόπο[89]. Γι’αυτόν τον λόγο άλλωστε και εικονογραφικά υπάρχει διαφοροποίηση : αλλιώς αποδίδεται ο κλέπτης και αλλιώς ένας επαγγελματίας που έκλεψε. Ο κλέπτης αποδίδεται και σε ομαδικές τιμωρίες - όπως ήδη γνωρίζουμε - και σε ατομικές, στις οποίες συνήθως είναι μια μορφή που βασανίζεται ποικιλότροπα ή μπορεί να κρέμεται από τον λαιμό του ένα σακούλι που υποδηλώνει ότι έκλεβε αντικείμενα ή χρήματα και τα τοποθετούσε σε αυτό [πίν.48]. Οι συνοδευτικές επεξηγηματικές επιγραφές βοηθούν στην ταύτισή του. Ενώ ένας επαγγελματίας απεικονίζεται με τα σύμβολα του επαγγέλματός του να κρέμονται συνήθως από τον λαιμό του. Η ίδια αντίληψη ισχύει και για τους ανθρώπους που στο επάγγελμά τους υπήρξαν ψεύτες και διαφοροποιούνται από την απεικόνιση του ψεύτη. Αυτό συμβαίνει και με επαγγελματίες που

[89] Για το παράπτωμα της κλοπής στη βυζαντινή κοινωνία βλ. ενδεικτικά : Κουκουλές 1948 - 1955, τόμ. Γ’ , 209 - 219. Βαλτέρ 1994, 163 - 167.

δούλευαν χωρίς να τηρούν την αργία των θρησκευτικών εορτών˙ το παράπτωμά τους είναι γενικό και μπορεί να γίνει από οποιονδήποτε άνθρωπο, αλλά σε αυτήν την περίπτωση στιγματίζεται ο εκάστοτε επαγγελματίας.

Η απεικόνισή τους εκφράζει τα επίκαιρα προβλήματα μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, τις επαγγελματικές και κοινωνικές σχέσεις και αντανακλά την καθημερινή πραγματικότητα. Η ίδια η κοινωνία καταδικάζει αυτούς και τις πράξεις τους˙ είναι η βασική πηγή της εικονογράφησής τους. Τα παραπτώματα στα οποία υπέπιπταν οι διάφοροι επαγγελματίες ήταν λίγο - πολύ κοινά σε όλες τις αγροτικές κοινωνίες, εκτός από αμαρτίες συγκεκριμένων επαγγελματιών που χαρακτήριζαν ορισμένες μόνο περιοχές. Είναι γεγονός πάντως πως δημιουργήθηκαν και αποκρυσταλλώθηκαν τύποι τιμωριών που γνώρισαν μεγάλη διάδοση σε πολλές περιοχές στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική.

Συχνά τιμωρείται ο έμπορος που έκλεβε στο ζύγι - πράξη που αποτελούσε διαδεδομένη συνήθεια- και επιγράφεται ως *παραζυγιστής* ή *παρακαμπανιστής* (καμπανίζω = ζυγίζω)[90]. Η εικονογραφία ωστόσο είναι πολύ ενδεικτική και οι επεξηγηματικές επιγραφές μπορεί να απουσιάζουν. Ορισμένες φορές συναντάμε αυτήν την τιμωρία χωρίς να γνωρίζουμε ποιος επαγγελματίας συγκεκριμένα διέπραξε αυτό το παράπτωμα. Άλλοτε δηλώνεται μόνο το επάγγελμα γιατί το παράπτωμα ήταν γνωστό. Σπανιότερα οι επιγραφές ή η εικονογραφία φανερώνουν και το επάγγελμα και το παράπτωμα [πίν.82, 213, 274]. Πολύ συχνά απεικονίζεται συγκεκριμένα ο μυλωνάς που έκλεβε στο ζύγι και έπαιρνε περισσότερο αλεύρι για αμοιβή από όσο του αντιστοιχούσε

---

[90] Για την ερμηνεία της λέξης βλ. E. A. Sophocles, *A Glossary of Later and Byzantine Greek*, Cambridge 1860, στο λ. *παρακαμπανίζω*. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι επιγραφές που συναντάμε δεν είναι πάντα οι ίδιες και πολύ συχνά είναι ανορθόγραφες γιατί γράφονταν από αμόρφωτους ζωγράφους.// Για τον τρόπο που ζύγιζαν τα προϊόντα οι έμποροι και αναλυτικά για τη συνήθειά τους να παρακαμπανίζουν, η οποία αναφέρεται ακόμα και σε χωρία της Παλαιάς Διαθήκης, βλ. Κουκουλές 1948 - 1955, Β'Ι, 191, 249 -254.

για την ποσότητα του σιταριού που άλεθε και συνήθως επιγράφεται ο μυλωνάς[91]. Ακόμα τιμωρείται ο κρασόπουλος, και σπανιότερα η κρασοπούλα, ο οποίος είχε ταβέρνα, που ονομαζόταν και κρασοπουλειόν, όπως και τη σημερινή εποχή, και πουλούσε κρασί. Καταδικάζεται γιατί έκλεβε τους πελάτες του πουλώντας τους κρασί νοθευμένο με νερό και παραζυγίζοντας. Συνήθως υπάρχει η επιγραφή ο κρασόπουλος[92]. Ανάλογα τιμωρείται και ο παραζυγιστής μπακάλης[93], με αντίστοιχη επιγραφή. Οι παρακαμπανιστές περιγράφονται στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση και στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου, που χρονολογείται στα τελευταία χρόνια της Ενετοκρατίας, να τιμωρούνται στον πύρινο ποταμό και στη λίμνη του πυρός και αναφέρονται ως «*σκαρτοκαμπανιστάδες*», ενώ στην Αποκάλυψη της Αναστασίας βασανίζονται μόνο στον πύρινο ποταμό[94]. Ξεχωριστά αναφέρεται η τιμωρία του κρασόπουλου στη λίμνη και στον ποταμό του πυρός, επειδή πουλούσε νοθευμένο κρασί στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου[95].

Αρκετά συχνά τιμωρούνται οι γεωργοί. Υπάρχει ποινή για τον γεωργό που έκλεβε το γείτονά του μεταθέτοντας τους αύλακες (τα όρια) των χωραφιών και οργώνοντας το χωράφι του. Επιγράφεται ως *παραυλακιστής*[96]. Η

[91] Για το επάγγελμα αυτό βλ. Κουκουλές ό.π., 204.

[92] Για την ερμηνεία της λέξης βλ. Ε. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής δημώδους Γραμματείας*, *1100 - 1669*, τόμ. Α' - ΙΒ', Θεσσαλονίκη 1968 - 1993, στο λ. *κρασοπούλος* (τόμ. Η'). Πληροφορίες για το επάγγελμα αυτό στο: Κουκουλές ό.π. 193 - 195, 242 - 243, 253. Για τη γυναίκα κρασοπούλα βλ. Κουκουλές 1948 - 1955, Β'ΙΙ, 204 - 205.

[93] Για τα επαγγέλματα βλ. Κουκουλές 1948-1955, Β' Ι, 206, 208-9, 211.

[94] Πολίτης 1871, 383. Dawkins 1948,494. Pernot 1900, 252. Λαμπάκης 1982, 59 & υποσημ. 177, 60.

[95] Dawkins 1948,494.

[96] Για την ερμηνεία της λέξης βλ. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμ. 1 - 9, Αθήνα 1964, στο λ. *παραυλακίζω* (τόμ. 7).

μετάθεση των ορίων των χωραφιών ήταν ένα πολύ συχνό φαινόμενο[97] και σε ορισμένες περιοχές ισχύει ακόμα και σήμερα. Η τιμωρία του στις Αποκαλύψεις της Θεοτόκου και της Αναστασίας περιγράφεται στον πύρινο ποταμό[98]. Επίσης τιμωρείται ο γεωργός που έκλεβε γιατί θέριζε το χωράφι του γείτονά του και επιγράφεται ως *παραθεριστής*[99]. Η τιμωρία του στον πύρινο ποταμό αναφέρεται στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση[100].

Στις αγροτικές κοινωνίες πολύ διαδεδομένη ήταν η ζωοκλοπή, μια ασχολία που γινόταν κατ'εξακολούθηση, αγγίζοντας τα όρια του επαγγέλματος[101]. Πρόκειται για μια πρακτική που ισχύει ως τις μέρες μας σε ορισμένες περιοχές. Ο αμαρτωλός που τιμωρείται επιγράφεται ως *γιδοκλέπτης* ή *κλέπτης*. Δεν είναι γνωστή η αναφορά αυτού του είδους της κλοπής σε Απόκρυφα κείμενα, στα οποία αναφέρεται γενικά η κλοπή. Ενδιαφέρον ωστόσο προκαλεί η αναφορά της ζωοκλοπής σε κείμενο της μεσαιωνικής λατινικής λογοτεχνίας που περιγράφει μια αποκαλυπτική κατάβαση στον άλλο κόσμο˙ ονομάζεται Visio Tundali και χρονολογείται στον 12ο αιώνα. Ο πρωταγωνιστής, ο Tundalus, ανάμεσα στα άλλα αμαρτήματά του έχει κατηγορηθεί και για ζωοκλοπή (συγκεκριμένα κλοπή αγελάδας) και γι'αυτό πρέπει να διασχίσει μια γέφυρα με μυτερά καρφιά, χωρίς να πέσει αποκάτω όπου βρίσκονται άγρια θηρία, οδηγώντας μια άγρια αγελάδα[102].

Τέλος, όχι πολύ συχνά, απεικονίζονται ο ράπτης, που έκλεβε προφανώς στο ύφασμα, η υφάντρια και ο υφάντης, που μπορούσαν να κλέψουν στο υφάδι, χωρίς να μνημονεύονται, από όσο γνωρίζουμε, σε κάποιο κείμενο.

[97] Για τον καθορισμό των συνόρων των αγρών και για τον τρόπο που όργωναν οι γεωργοί βλ. Κουκουλές 1948 - 1955, Ε' , 247 - 250, 254 - 257.

[98] Βλ. αντίστοιχα : Pernot 1900, 252. Λαμπάκης 1982, 60 & υποσημ.179.

[99] Για τον τρόπο που θέριζαν οι γεωργοί και τα παραπτώματα στα οποία υπέπιπταν τον καιρό του θερισμού βλ. Κουκουλές ό.π., 260 - 262.

[100] Pernot 1900, 252.

[101] Για τη ζωοκλοπή βλ. αναλυτικά Κουκουλές ό.π., 319 - 321 και Γ , 211 - 212.

[102] Λαμπάκης 1982, 117 - 119 και ειδικότερα 118.

Επιγράφονται ως *ο ράπτης*, *η ανυφαντού και ο ανυφάντης*, αντίστοιχα[103].

Τα επαγγέλματα που αναφέρθηκαν θεωρούνταν βάναυσα και ασκούνταν από τη μεσαία και την κατώτερη κοινωνική τάξη[104].

Ειδικότερα στην ύπαιθρο που η ζωή ήταν σκληρή και φτωχή[105] οι άνθρωποι πολλές φορές οδηγούνταν σε παραπτώματα προκειμένου να αποκτήσουν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Οι άσχημες συνθήκες γίνονταν ανυπόφορες στις περιοχές που επικρατούσε καθεστώς κατάκτησης και ήταν πολλές οι περιοχές που ζούσαν υπό ξένη, στην αρχή λατινική, έπειτα και οθωμανική, κυριαρχία από τον 13ο αιώνα και μετά. Η γενική κατάπτωση και εξαθλίωση ωθούσε συχνά στην εγκληματικότητα όχι μόνο τους επαγγελματίες αλλά και γενικότερα όλους τους ανθρώπους.

Εκτός από τις τιμωρίες των επαγγελματιών και αρκετές άλλες που απεικονίζονται συχνά σε μνημεία και αφορούν σε αμαρτίες ηθικού περιεχομένου περιγράφονται αναλυτικά σε απόκρυφα κείμενα. Στην κόλαση τιμωρούνται όσοι ήταν φλύαροι, κακολογούσαν κουτσομπόλευαν και συκοφαντούσαν (κατάλαλοι) και όσοι κρυφάκουγαν (παρακροατές). Αμαρτίες συχνές στις κλειστές αγροτικές κοινωνίες και όχι μόνο. Ως επί το πλείστον τιμωρούνται γυναίκες για τις αμαρτίες αυτές. Οι κατάλαλοι στην Αποκάλυψη της Θεοτόκου κρέμονται από σιδερένιο δέντρο, ενώ στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση καίγονται και κρέμονται από τη γλώσσα τους από σιδερένιο δέντρο[106]. Οι παρακροαταί, τιμωρούνται στα κατώτερα μέρη του τάρταρου, καθώς πυρωμένες στρόφιγγες στρέφονται

---

[103] Πληροφορίες για τα επαγγέλματα αυτά στο: Κουκουλές 1948 - 1955, Β' Ι, 210, 216, 241 και 215-217, 233. // Για τη ράφτρα δεν έχω επιβεβαιωμένες πληροφορίες για την απεικόνισή της.

[104] Βλ. Κουκουλές ό.π., 220 - 223, 229 - 232.

[105] Βλ. ενδεικτικά για την αγροτική ζωή : Κουκουλές ό.π., Ε', 279. Talbot - Rice 1990, 235 - 254. Για τη διάρθρωση και την εξέλιξη της αγροτικής κοινωνίας, τις εσωτερικές δομές της υπαίθρου, τις σχέσεις των χωρικών και τις παραγωγικές σχέσεις, ειδικότερα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο βλ. γενικά : Λαϊου - Θωμαδάκη 1987.

[106] Βλ. αντίστοιχα: Gidel 1871, 113. Pernot 1900, 244-5, 249. Λαμπάκης 1982, 48.

μέσα στα αυτιά τους, σύμφωνα με την Αποκάλυψη του Έσδρα, ενώ στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση και στην Αποκάλυψη της Αναστασίας βασανίζονται στον πύρινο ποταμό[107]. Και στις δύο περιπτώσεις το μέλος του σώματος που αμάρτησε τιμωρείται και στα κείμενα και στην εικονογραφία. Χαρακτηριστικό είναι και το δημώδες δίστιχο που αναφέρεται στην παρεμφερή τιμωρία του παρακαθιστή[108]:

«*Τότες του παρακαθιστού τ'αφτιά θε να καρφώνουν*
με τα σουβλιά τα πύρινα να τόνε θανατώνουν».

Οι φιλάργυροι, κατά βάση άντρες, με εικονογραφία που θυμίζει αυτήν του κλέφτη, καίγονται μέσα στα κύματα του πύρινου ποταμού στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση, ενώ στη Θεία Κωμωδία κείτονται στο έδαφος με δεμένα χέρια και πόδια. [109]

Ενδιαφέρουσα είναι η τιμωρία του τοκιστή. Με τον όρο αυτό κολάζονται είτε όσοι δάνειζαν χρήματα με τόκο είτε οι τοκογλύφοι. Στις παραστάσεις παρατηρούμε μόνο άντρες αμαρτωλούς. Γυναίκες και άντρες αναφέρονται στις Απόκρυφες Αποκαλύψεις της Θεοτόκου και του Πέτρου, στον βίο του Οσίου Βασιλείου του Νέου, στη διήγηση του Αγίου Μακαρίου του Αιγυπτίου, στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου και στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση. Η τιμωρία τους είναι να κρέμονται ανάποδα και να τρώγονται από πολλά σκουλήκια ή και να βρίσκονται μέσα στη βρωμιά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο συσχετισμός με το πιο γνωστό κείμενο της δυτικής λογοτεχνίας, τη Θεία Κωμωδία του Δάντη, όπου οι τοκογλύφοι αναφέρονται δύο φορές να τιμωρούνται έχοντας κρεμασμένα από τον λαιμό τους πορτοφόλια ή να τους χτυπά πυρωμένη βροχή[110].

---

[107] Tischendorf 1866,28. Pernot 1900,252. Λαμπάκης 1982, 60.

[108] Πασχαλίδου – Παπαδοπούλου 1981, 32.

[109] Pernot ό.π.. και Λαμπάκης 1982, 129. Αναφέρονται επίσης στην Απόκρυφη Αποκάλυψη του Πέτρου, βλ.: Λαμπάκης 1982, 43.

[110] Pernot 1900, 246 - 247 : «*τουτος ειναι όπου έδιδεν τά στάμενά του καί έπαιρνε ζουράν*» - «*οι λαμβάνοντες τόν τόκον εκ του χρυσίου αυτων*» - «*ο τόκον λαμβάνων εκ του χρυσίου*

Οι μέθυσοι, άντρες και γυναίκες στα κείμενα, καίγονται στον πύρινο ποταμό όπως αναφέρεται στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση και στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου[111]. Εικονογραφικά έχουμε συναντήσει μόνο άντρες να τιμωρούνται.

Οι κλέπτες, κατά κύριο λόγο άντρες, καίγονται επίσης σε πύρινο ποτάμι σύμφωνα με την Αποκάλυψη του Παύλου, την Αποκάλυψη της Αναστασίας και την Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου. Το τελευταίο αυτό κείμενο μας δίνει και μια πιο λεπτομερή περιγραφή : ψήνονται πάνω σε σχάρες που καίγονται από κάρβουνα και αλλού τηγανίζονται σε τηγάνια που καταφλέγονται. Κάνοντας πάλι έναν παραλληλισμό με τη δυτική λογοτεχνία συναντάμε τους κλέφτες περιτριγυρισμένους από χιλιάδες φίδια στη Θεία Κωμωδία. Επίσης στο κείμενο Visio Tundali αναφέρεται μία πολύ ενδιαφέρουσα τιμωρία: τεράστια θηρία, μέσα σε μία λίμνη, περιμένουν να καταβροχθίσουν τους κλέφτες οι οποίοι πέφτουν από μία γέφυρα που είναι στρωμένη με μυτερά καρφιά[112].

Οι φονείς, επίσης άντρες, καταδικάζονται στο σκότος το εξώτερο σύμφωνα με την Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση. Στην Αποκάλυψη του Πέτρου κατασπαράζονται από ερπετά και σκουλήκια. Ιδιαίτερη εντύπωση μας κάνει η αναφορά των θυμάτων τους που μπορούν και παρακολουθούν τις τιμωρίες, προφανώς για την ηθική τους ικανοποίηση. Στη Θεία Κωμωδία οι φονείς και οι κλέπτες είναι βουτηγμένοι στα ματωμένα νερά του Φλεγέθοντα, ενώ στο Visio Tundali βασανίζονται πάνω σε αναμμένα κάρβουνα[113].

αυτου». // Dawkins 1948, 491 : «*ο ζουράρις καί ο τοκιστής όπου ήδιδε ένα καί ήπαιρνε δύο*». James 1926, 516 και 563. Λαμπάκης 1982, 47 και 127. // Αγγελίδη 1980, 183 : αναφέρονται μαζί τα τελώνεια του δόλου και του τόκου. // Κυριακίδης 1955 - 60, 517 & υποσημ.2.: αναφέρεται αυτός που τοκογλύφησε// Δάντης, *Η Θεία Κωμωδία* (μετάφραση : Ε. Ανδρουλιδάκης), Αθήνα 1962, σελ. 52, 76.

[111] Pernot 1900, 252. Dawkins 1948,494.

[112] Βλ. αντίστοιχα: Tischendorf 1866, 58. Λαμπάκης 1982,59. Dawkins 1948, 492. Λαμπάκης 1982, 129, 118.

[113] Pernot 1900, 253-4. Λαμπάκης 1982, 43,127,118.

Οι συκοφάντες, και των δύο φύλων, τιμωρούνται στον πύρινο ποταμό στην Αποκάλυψη του Παύλου[114].

Οι βλάσφημοι και οι επίορκοι κρέμονται από σιδερένιο δέντρο στην Αποκάλυψη της Θεοτόκου και στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση, ενώ μόνο οι βλάσφημοι στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου καίγονται στον πύρινο ποταμό. Στη Θεία Κωμωδία χτυπιούνται από μια πύρινη βροχή[115]. Στις παραστάσεις συναντάμε μόνο άντρες για τα αμαρτήματα αυτά.

Η γυναίκα που δε θηλάζει τα μωρά τιμωρείται κρεμασμένη, ενώ τέσσερα θηρία θηλάζουν απ’τους μαστούς της, σύμφωνα με την Αποκάλυψη του Έσδρα[116]. Άλλη μία ποινή που η τιμωρία πραγματώνεται στο μέλος που αμάρτησε και στην εικονογραφία αλλά και στα κείμενα.

Η αποστρέφουσα τα νήπια κρέμεται από τα πόδια της και φωτιές βγαίνουν απ΄το στόμα της στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου, σύμφωνα με την ερμηνεία του Dawkins[117].

Οι φιλάρεσκες και μόνο στα κείμενα οι φιλάρεσκοι είναι μορφές που βασανίζονται γυμνές, με τις γλώσσες τους να κρέμονται έξω από το στόμα τους και να τρώνε κόπρανα, βρισκόμενες μέσα στη δυσωδία, όπως περιγράφονται στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου[118].

Όσοι ασχολούνται με τη μαγεία καταδικάζονται σε «βόθυνον αιματωμένον» στην Αποκάλυψη του Παύλου. Στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου καίγονται στον πύρινο ποταμό, ενώ στην Αποκάλυψη της Αναστασίας στην

---

[114] Tischendorf 1866, 58. Για την τιμωρία των συκοφαντών σε κείμενα της δυτικής λογοτεχνίας αλλά και άλλων αμαρτωλών μπορούμε να πληροφορηθούμε αδρομερώς από τον Λαμπάκη (1982), σελ. 112- 137.

[115] Gidel 1871,113. Pernot 1900,249. Dawkins 1948,490-1, 494. Λαμπάκης 1982, 127. Αναφορά γίνεται και στην Απόκρυφη Αποκάλυψη του Πέτρου, βλ.: Λαμπάκης 1982, 43.

[116] Tischendorf 1866,29.

[117] Dawkins 1948, 491.

[118] Ό.π. 492. // Για τη φιλαρέσκεια βλ. Κουκουλές 1948 – 1955, Β’ΙΙ, 209-213. // Αξίζει να αναφερθεί ότι πολλοί αμαρτωλοί καταδικάζονται να τρώνε κόπρανα στη ζωροαστρική κόλαση.

πύρινη λίμνη που είναι γεμάτη θειάφι, πίσσα και «σκώληκα»[119]. Εικονογραφικά παρατηρούμε κυρίως γυναίκες μάγισσες.

Ως προς τα αμαρτήματα σεξουαλικής ηθικής, οι μοιχοί τιμωρούνται μαζί με τους πόρνους στον ποταμό που κοχλάζει και στον ματωμένο «βόθυνο» σύμφωνα με την Αποκάλυψη του Παύλου. Πάνω από τον φλεγόμενο βόρβορο κρέμονται στην Αποκάλυψη του Πέτρου[120]. Οι πόρνοι καίγονται στον ποταμό του πυρός όπως μαρτυρεί η Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου και η Αποκάλυψη της Θεοτόκου, ενώ θηρία δικέφαλα τρώνε τους μαστούς τους στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση[121]. Στις παραστάσεις συχνά συναντάμε μοιχούς και μοιχαλίδες να εικονίζονται μαζί και κυρίως πόρνους και πόρνες.

Οι ομοφυλόφιλοι έχουν την ίδια τιμωρία με τους πόρνους στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου, ενώ στην Αποκάλυψη της Αναστασίας κολάζονται στον σκώληκα τον ακοίμητο (ως ποταμό). Στη Θεία Κωμωδία χτυπιούνται από την πύρινη βροχή[122]. Εικονογραφικά αποδίδονται μόνο οι άντρες, από όσο γνωρίζουμε.

Ως προς τις αμαρτίες που σχετίζονται με τη θρησκεία συχνότατα παρατηρείται η τιμωρία όσων δεν πηγαίνουν στην εκκλησία την αγία Κυριακή, τις δεσποτικές εορτές, την Ανάσταση ή στον όρθρο. Όπως μας

---

[119] Tischendorf 1866, 60. Dawkins 1948,494. Λαμπάκης 1982, 59.

[120] Tischendorf 1866, 57,60. Λαμπάκης 1982, 43. // Για τη μοιχεία βλ. Κουκουλές 1948 – 1955, Β'ΙΙ, 196-198.// Οι τιμωρίες των μοιχών και άλλων αμαρτωλών περιγράφονται στις Απόκρυφες Πράξεις του Ματθαίου, καθώς μια νεαρή γυναίκα που είχε φονευθεί αναβίωσε χάρη στην επέμβαση του Ματθαίου και διηγήθηκε όσα είχε δει στην κόλαση. Ο James θεωρεί ότι ακολουθείται στον κείμενο αυτό η περιγραφή της κόλασης από την Απόκρυφη Αποκάλυψη του Πέτρου, βλ.: R.M. James, *The Apocryphal New Testament, being the Apocryphal Gospels, Acts, Epistles and Apocalypses with other narratives and fragments, newly translated by M.R. James*, Oxford 1924, 388 – 393.

[121] Dawkins 1948, 494. Gidel 1871, 111-12. Pernot 1900, 252.// // Αναλυτικά για την πορνεία : Κουκουλές ό.π., 117- 162 και Στ', 527- 531.

[122] Dawkins ό.π. . Λαμπάκης 1982, 59-60, 127.// Κουκουλές ό.π., Στ', 506- 515.

περιγράφει η Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου όσοι απουσιάζουν την Κυριακή από την εκκλησία βασανίζονται μέσα σε πύρινη νεφέλη όπου βρίσκονται στρώματα και πάνω τους οι αμαρτωλοί που τρώγονται από δράκοντες και θηρία όλο φωτιά. Επίσης στο ίδιο κείμενο αναφέρονται ξανά μαζί με όσους δεν τιμούσαν τις εορτές να καίγονται στον ποταμό του πυρός. Παρόμοια περιγράφονται και στην Αποκάλυψη της Θεοτόκου καθώς τιμωρούνται σε στρωμένα κρεβάτια σε «φλόγα πυρός». Έναν συνδυασμό αυτών των περιγραφών βρίσκουμε στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση[123].

Στα απόκρυφα κείμενα υπάρχουν πολλές και διάφορες αναφορές για ιερείς και μοναχούς που δεν επιτελούν σωστά το έργο τους[124].

Τέλος, αξιοσημείωτη, αν και όχι συχνή, είναι η τιμωρία της παπαδιάς που ξαναπαντρεύεται. Παρά το γεγονός ότι η τιμωρία αυτή συνδέεται λογικά με κάποιο τοπικό παράγοντα, αναφέρεται στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση και στην Αποκάλυψη της Θεοτόκου να βασανίζεται φρικτά. Κρέμεται από τα είκοσι νύχια της και θηρία που βγαίνουν από το πυρ την τρώνε. Η αμαρτωλή κλαίει και οδύρεται ζητώντας βοήθεια[125]. Στο παράδειγμα αυτό είναι εμφανής η αλληλεπίδραση εικονογραφίας και απόκρυφων κειμένων.

Η Εκκλησία μέσα από τη διδασκαλία της και την τέχνη εξέφραζε τις απόψεις της για την αμαρτία και την τιμωρία της στην κόλαση. Η κόλαση άλλωστε αποτέλεσε ένα ουσιαστικό στοιχείο και για τη συγκρότηση του

---

[123] Dawkins ό.π. και 492. Gidel 1871, 112. Pernot 1900, 247-8.

[124] Βλ. ενδεικτικά Mouriki 1975-76, υποσημ. 48. Tischendorf 1866, 58- 59.

[125] Pernot 1900, 251-2. Λαμπάκης 1982, 47. // Παρόμοια τιμωρία συναντάμε σε μεταβυζαντινή εικόνα που βρίσκεται στο Μουσείο Ουκρανικού Πολιτισμού, βλ.: Liliya Berezhnaya and John-Paul Himka, *The World to Come. Ukrainian Images of the Last Judgment*, Harvard University Press 2015, 106, όπου οι συγγραφείς πιστεύουν ότι η τιμωρία προέρχεται από το απόκρυφο κείμενο. // Αξίζει να αναφερθεί πως στην Απόκρυφη Αποκάλυψη της Αναστασίας γίνεται λόγος για ιερείς που δε φορούν τα ράσα τους γιατί οι γυναίκες τους ξαναπαντρεύτηκαν μετά τον θάνατό τους, βλ.: Λαμπάκης 1982, 61.

εκκλησιαστικού αδίκου και των ποινών και διατήρησε πάντα την προληπτική και διδακτική λειτουργία της[126]. Ωστόσο η Εκκλησία δεν επέβαλλε κοσμικές ποινές[127] στους παραβάτες και γι'αυτόν τον λόγο πιστεύω πως η απεικόνιση αυτού του είδους των τιμωριών μέσα στους ναούς αποτελεί πολύ ενδεικτική και άμεση μαρτυρία για τις ποινές που αρμόζουν στους αμαρτωλούς, τις οποίες ποτέ η Εκκλησία δε θα μπορούσε να επιβάλλει σε αυτούς εν ζωή.

Οι αμαρτίες δεν τιμωρούνταν μόνο εικαστικά στην κόλαση, αποτελούσαν αξιόποινες πράξεις και στο βυζαντινό ποινικό δίκαιο. Πιστεύω πως είναι πολύ ενδιαφέρων ο συσχετισμός με τις αυστηρές ποινές που είχαν θεσπιστεί για ορισμένα από τα παραπτώματα που εξετάζουμε, καθώς γίνεται εμφανές πως η τέχνη αποτελεί την αντανάκλαση της κοινωνικής πραγματικότητας. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα.

Πολύ διαδεδομένη, όπως προαναφέρθηκε, ήταν η συνήθεια των εμπόρων να παρακαμπανίζουν. Υπήρχαν αρμόδιοι υπάλληλοι για να ελέγχουν την ακρίβεια των μέτρων και των σταθμών και οι παραβάτες τιμωρούνταν με ξυλοδαρμό και κουρά, ακόμα με εξορία και χρηματική ποινή ή και διαγραφή από τις συντεχνίες στις οποίες εντάσσονταν[128]. Η μετάθεση των ορίων στους αγρούς με σκοπό την κλοπή ήταν ένα αδίκημα που είχε μεγάλη διάδοση και ήταν αρκετά σοβαρό όπως φαίνεται και μέσα από τις αυστηρές ποινές. Άλλοτε επιβαλλόταν χρηματικό πρόστιμο, άλλοτε ακόμα και εξορία, ανάλογα με τη θέση και την κατάσταση των υπαιτίων[129]. Σοβαρό αδίκημα

---

[126] Βλ. αναλυτικά : Πουλής 1997, ιδιαίτερα : 97 - 99, & υποσημ. 2 - 5.

[127] Για το θέμα αυτό βλ. : Τρωιάνος 1972 - 1973, 189, 194, 199 - 200 & υποσημ.2. Πιτσάκης 1997, 350 - 354.

[128] Βλ. αναλυτικά : Τρωιάνος 1972 - 73, 183 & υποσημ.3, 188 & υποσημ.3. Πιτσάκης 1997, 343 & υποσημ. 26, 344 & υποσημ. 27 - 28. Παπαγιάννη 1997, 247. Επίσης βλ. : Κουκουλές 1948 - 1955, Β'Ι, 252 - 256

[129] Τρωιάνος 1996, 70 - 71. Νάκος 1997, 152 - 156. Επίσης : Κουκουλές, 1948 - 1955, Ε' , 249 & υποσημ.1 – 3.

αποτελούσε και η ζωοκλοπή. Ο άνθρωπος που έκλεβε ζώα κατ'επάγγελμα και μάλιστα ένα μεγάλο μέρος από μια αγέλη ή ολόκληρη την αγέλη χαρακτηριζόταν και τιμωρούνταν ως απελάτης, ενώ αυτός που έκλεβε μόνο ένα ζώο τιμωρούνταν ως απλός κλέπτης. Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις που η αφαίρεση ενός μεγάλου ζώου στοιχειοθετούσε απελασία. Οι ποινές γνώριζαν διακυμάνσεις. Οι απελάτες τύπτονταν, εξορίζονταν, χειροκοπούνταν ή ακόμα και θανατώνονταν με ξίφος[130].

Οι τοκιστές και οι τοκογλύφοι έχρηζαν ιδιαίτερης προσοχής καθώς ο τοκισμός ήταν αποδεκτός στο βυζαντινό δίκαιο και προβλέπονταν τα ανώτερα νόμιμα επιτόκια, ώστε να προληφθεί η τοκογλυφία που αποτελούσε κοινωνική μάστιγα. Κατά εποχές είχε απαγορευθεί εντελώς, ενώ η Εκκλησία τον θεωρούσε πάντα καταδικαστέα πράξη[131].

Ο φονιάς τιμωρείται με ισόβια κάθειρξη έως και με θάνατο με ξίφος[132].

Ο ληστής υφίσταται τη ρίψη σε θηρία, την ποινή του ανασκολοπισμού και της φυλάκισης[133].

Ο κλέπτης τιμωρείται με ένα πλήθος ποινών ανάλογα με το αδίκημά του και την κοινωνική του θέση. Οι ποινές είναι χρηματικές και σωματικές. Προβλέπονται σωματικές τιμωρίες όπως το μαστίγωμα, οι ροπαλισμοί, οι ραβδισμοί, η αποκοπή των χεριών, η κουρά καθώς και η διαπόμπευση. Υπάρχουν επίσης οι ποινές της φυλάκισης, της εξορίας, της καταδίκης σε δημόσια έργα ως και του θανάτου[134].

Ο συκοφάντης αντιμετωπίζεται με την ποινή της ταυτοπάθειας[135].

---

[130] Βλ. αναλυτικά : Τρωιάνος 1980, 26 - 29. Του ιδίου 1996, 66 - 69. Νάκος 1997, 142 - 152. Επίσης : Κουκουλές, ό.π., 319 και Γ', 221.

[131] Βλ. ενδεικτικά Μαριδάκης 1922, 223-225. Μάτσης 1971. Πιτσάκης 1971, ια', 199 -203. Παπαγιάννη 1992, 44-51.

[132] Κουκουλές ό.π.. Πιτσάκης 1971, 353 -6. Τρωιάνος 1996,24,35.

[133] Τρωιάνος 1996, 58 -61. Κουκουλές ό.π..

[134] Κουκουλές ό.π. και Γ', 209-19. Πιτσάκης 1971, 351 -2. Βαλτέρ 1994, 163 -7.

[135] Πιτσάκης 1971,358-9. Τρωιάνος 1997,50.

Ο βλάσφημος υφίσταται την ποινή της φυλάκισης[136].

Όσοι ασχολούνται με τη μαγεία τιμωρούνται με σωματικούς κολασμούς και κουρά, καθώς επίσης με εξορία και δήμευση της περιουσίας τους έως και θάνατο[137].

Οι ιερείς που δε φροντίζουν σωστά την εκκλησία τιμωρούνται με εγκλεισμό σε μοναστήρια[138].

Για τη μοιχεία οι προβλεπόμενες ποινές είναι αρκετές. Καταρχάς δικαιολογεί την έκδοση διαζυγίου. Έπειτα υπάρχουν η δήμευση της περιουσίας, ίσως και η εξορία, η κεφαλική ποινή, η ρινότμηση, η μαστίγωση και το κούρεμα του μοιχού. Αναφέρεται επίσης και η ποινή της φυλάκισης[139].

Η έννοια της πορνείας στο Βυζάντιο είναι ευρύτατη και δεν αναφέρεται μόνο στις κατ'επάγγελμα πόρνες όπως σήμερα. Έτσι για παράδειγμα μπορεί να χαρακτηριστεί πόρνη η γυναίκα που δούλευε σε καπηλειό ή πόρνος ακόμα και ο μοιχός άνδρας που σύναψε σχέση με ανύπαντρη γυναίκα. Οι ποινές ποικίλουν: ραβδισμοί, μαστίγωση, κουρά, διαπόμπευση, εγκλεισμός σε μοναστήρι για τις γυναίκες, δήμευση της περιουσίας και θάνατος με ξίφος. Για τους προαγωγούς προβλέπεται δήμευση της περιουσίας και εξορία[140].

Οι ομοφυλόφιλοι καταδικάζονται σε θανατική ποινή και συνηθέστερα σε καυλοτομή[141]. Αξίζει να σημειωθεί ότι με τις ίδιες ποινές τιμωρούνται και οι κτηνοβάτες[142].

---

[136] Κουκουλές, ό.π. 236-38.

[137] Πιτσάκης 1971, 359-70. Κουκουλές ό.π. και Α' ΙΙ,226-237. Βλ. επίσης και για τη μαντεία σελ. 155 – 225 . Του ιδίου τόμ. Στ', 167 – 261. Τρωιάνος 1996,34, 76 – 95. Λεονταρίτου 1997, 225 – 228.

[138] Τρωιάνος 1996, 35.

[139] Πιτσάκης 1971, 344 -48. Τρωιάνος 1996, 97 – 99. Του ιδίου 1997, 177 -9. Κουκουλές ό.π. Γ', 236-38.

[140] Κουκουλές ό.π. Β' ΙΙ, 116 – 162. Στ', 527 -8. Τρωιάνος 1996, 99 -102. Του ιδίου 1997, 181 – 188.

[141] Κουκουλές ό.π. Στ', 506 -514. Τρωιάνος 1996, 104 – 105. Τρωιάνος 1997, 193 -4.

[142] Κουκουλές ό.π., 515 -17. Τρωιάνος 1996, 105. Του ιδίου 1997, 194 -5.

Οι ποινικές τιμωρίες, λοιπόν, ήταν πολλές και αρκετά αυστηρές. Ακόμα όμως και αν οι ένοχοι έμεναν ατιμώρητοι από το κράτος, ειδικά στις αγροτικές ή απομονωμένες περιοχές που το κοσμικό δίκαιο δεν εφαρμοζόταν αυστηρά, θα τιμωρούνταν σίγουρα στην κόλαση όπως έδειχναν πολύ παραστατικά οι σύγχρονές τους τοιχογραφίες των ναών με τρόπο ευρηματικό, ικανοποιώντας τους αδικημένους και φοβίζοντας τους παραβάτες. Η αντίληψη αυτή φαίνεται ξεκάθαρα ακόμα και στα δημοτικά τραγούδια[143]:

Απόψε φίλους φίλευα, φίλους και αμπιστεμένους,
την Παναγιά και το Χριστό, τους δώδεκ' Αποστόλους·
και τους επερικάλαγα, τους φίληγα το χέρι
για να μου δώσουν τα κλειδιά, κλειδιά του παραδείσου,
ν'ανοίξω τον Παράδεισο, να ιδώ τους πεθαμμένους.
Ζερβά μεριά είναι οι άρχοντες, 'ς την πίσσα 'ς το κατράμι,
και βάσταγαν 'ς τα χέρια τους σακκούλια βουλωμένα.

Δεξιά μεριά η φτοχωλογιά, 'ς τον ήλιο, 'ς τον προσήλιο,
και βάσταγαν 'ς τα χέρια τους λαμπάδες αναμμέναις.
Θυμάσαι όταν επούλαες τ'αλεύρι με το χούμα
και το κρασί με το νερό, τα γρόσια με τον τόκο;
Εδώ φλωριά δεν 'πάρχουνε, γρόσια δεν δανειζόνται,
μόνο λιβάνι και κερί και καθαρή ψυχούλα.

143 Πολίτης 1871, 371.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3
Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΩΝ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΤΙΜΩΡΙΩΝ ΣΕ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Στον νάρθηκα της Yilanli Kilisse (εκκλησία των φιδιών) στην Καππαδοκία, η παράσταση των τιμωρούμενων αμαρτωλών χρονολογείται στο τέλος του 9ου - αρχές του 10ου αιώνα[144]. Μέσα σε ένα διάχωρο απεικονίζονται τέσσερις ολόσωμες γυναικείες γυμνές μορφές οι οποίες δαγκώνονται από φίδια [πίν.31]. Οι τρεις από αυτές ταυτίζονται από επεξηγηματικές επιγραφές από τις οποίες φαίνεται ότι η τιμωρία πραγματώνεται στο μέλος που αμάρτησε. Η πρώτη γυναίκα (στην αριστερή πλευρά ως προς τον θεατή) δαγκώνεται σε διάφορα σημεία του σώματός της από πολλά φίδια, αλλά η επιγραφή της έχει φθαρεί. Δεν μπορούμε λοιπόν με βεβαιότητα να γνωρίζουμε το αμάρτημά της, καθώς με αυτήν την εικονογραφία θα συναντήσουμε τιμωρίες διαφορετικών αμαρτωλών[145]. Η δεύτερη είναι η αποστρέφουσα τα νήπια, γι'αυτό τα φίδια της δαγκώνουν το στήθος, η τρίτη υπήρξε κατάλαλη και έτσι δαγκώνεται στο στόμα και η τέταρτη υπήρξε παρακροάτρια και τιμωρείται με δάγκωμα στα αυτιά της[146]. Η παράσταση αυτή δεν παρουσιάζει ιδιαιτερότητα ως προς την εικονογραφική απόδοση των μορφών σε σχέση με τις προαναφερθείσες παραστάσεις γυναικών στις οποίες οι αμαρτωλές μορφές τιμωρούνται από φίδια.

Το σημαντικό στοιχείο που προσφέρει και τη διαφοροποιεί από αυτές είναι ότι ουσιαστικά η αμαρτία που διέπραξε η κάθε γυναίκα - που ταυτίζεται με βεβαιότητα από επιγραφές - και η ανάλογη τιμωρία της είναι πολύ

---

[144] Thierry 1963, 100 - 102, πίν. 50α.

[145] Προβατάκης 1980, 156 : ταυτίζει τη μορφή με τη φιλήδονη γυναίκα.

[146]Οι επιγραφές είναι αντίστοιχα: ΟΠΟΥΦΠΟΣΤΡΕΦΤΑΝΗΠΗΑ, ΟΠΟΥΚΑΤΑΛΑΛΗ, ΟΠΟΥΠΑΡΑΚΡΟΑΤΕ, βλ. Thierry 1963, 101.

συγκεκριμένη, γι΄αυτό πιστεύω πως βρισκόμαστε μπροστά σε ένα προδρομικό παράδειγμα ατομικών τιμωριών [147].

Το ίδιο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε για μια ιδιαίτερη παράσταση που προέρχεται από ένα χριστιανικό κοπτικό μνημείο στην περιοχή Tebtunis της Αιγύπτου. Οι διαθέσιμες πληροφορίες είναι λίγες και αινιγματικές. Ο χώρος στον οποίο βρίσκεται θεωρείται ότι αποτελεί μέρος ενός μοναστηριακού συγκροτήματος. Έχει ταυτιστεί λογικά με εκκλησία, αλλά το συμπέρασμα αυτό δεν είναι βέβαιο. Επίσης δεν είναι ξεκάθαρο σε ποιο σημείο του μνημείου απεικονίζεται η παράσταση, είναι όμως αξιόλογη και εντυπωσιακή παρά τις μεγάλες φθορές που παρουσιάζει. Ευτυχές είναι το γεγονός ότι διακρίνονται αρκετά καλά ορισμένες επιγραφές. Χρονολογείται κατά προσέγγιση τον 10ο–11ο αιώνα[148]. Κυρίαρχη μορφή είναι αυτή του τρομακτικού ιουδαϊκού δαίμονα Abbaton [πίν.32] . Στο δεξί του χέρι κρατά κάτι σαν σκοινί από το οποίο είναι δεμένοι αμαρτωλοί που απεικονίζονται ολόσωμοι ή σε προτομή, ελεύθερα στον χώρο. Η ζωγραφική τους απόδοση είναι απλοϊκή και θυμίζουν καρικατούρες. Από τις συνοδευτικές επιγραφές ταυτίζονται αυτός που ορκίζεται ψευδώς, ο συκοφάντης, ο παραζυγιστής. Στα αριστερά τους μια αμαρτωλή, σε στάση ικεσίας, καταδικάζεται να τιμωρείται από δύο φίδια που δαγκώνουν τα στήθη της επειδή συζούσε με αλλόθρησκο άνδρα, σύμφωνα με την αποσπασματική επιγραφή που βρίσκεται πάνω από το κεφάλι της. Από πάνω ακριβώς, σε παρόμοια στάση, βρίσκεται ένας αμαρτωλός που βασανίζεται από έναν δαίμονα. Οι φθορές είναι αρκετές και δεν μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα.

Κάτω από το αριστερό χέρι του Abbaton φαίνεται ένας παρόμοιος δαίμονας

---

[147] Nicolaïdès 1995, 73 - 74: δε διαφοροποιεί τις μορφές αυτές από όλες τις υπόλοιπες που τιμωρούνται από φίδια, τις θεωρεί προσωποποιήσεις των αμαρτημάτων και τις εντάσσει στις ατομικές τιμωρίες. Βασιλάκη 1986, 41, 44 : επίσης δε διαφοροποιεί τις μορφές αυτές από όλες τις υπόλοιπες που τιμωρούνται από φίδια, δεν ορίζει τις τιμωρίες τους ως ατομικές, απλά θεωρεί ότι αποτελούν ένα πρώιμο παράδειγμα μιας εικονογραφίας διαφορετικής από αυτή που συναντάμε στις τιμωρίες της ψηφιδωτής παράστασης του Torcello ή των εικόνων από το Σινά.

[148] Walter 1989, 191 – 208.

με κεφάλι κροκοδείλου να βασανίζει έναν αμαρτωλό του οποίου τα χέρια και τα πόδια είναι δεμένα. Ο δαίμονας με ένα εργαλείο τραβά κάτι από το στόμα του καταδικασμένου άντρα που τιμωρείται γιατί έκλεβε τον μισθό των εργατών. Ο Walter διερωτάται αν η παράσταση απεικονίζει ανάλογο χωρίο από την κοπτική Αποκάλυψη του Παύλου[149].

Στα δεξιά παρατηρούμε έναν δαίμονα να βασανίζει ένα ζεύγος κολασμένων για τους οποίους όμως δεν υπάρχουν στοιχεία [πίν.33]. Ακριβώς από πάνω τους απεικονίζεται μία καθιστή ανδρική μορφή που κρατά ειλητό. Πρόκειται για τον Ενώχ που καταγράφει τις αμαρτίες των ανθρώπων.

Δύο ακόμα αμαρτωλοί τιμωρούνται από φίδια [πίν.34]. Η ανδρική μορφή δαγκώνεται στο πρόσωπο και στα γεννητικά όργανα και η γυναικεία στο στήθος της. Επιπρόσθετα ένα δόρυ διατρυπά το κρανίο του άντρα και εξέρχεται από τον λαιμό του. Πίσω από τα κεφάλια τους καίνε οι φλόγες της κόλασης. Οι επιγραφές τους σώζονται αποσπασματικά. Φαίνεται ότι κατηγορούνται για σεξουαλικής φύσεως αδικήματα. Ο άντρας ενδεχομένως ως μαστροπός ή πόρνος και η γυναίκα λογικά ως πόρνη. Η εικονογραφία της είναι παρόμοια με τη γυναίκα που κοιμήθηκε με αλλόθρησκο άντρα και θυμίζει βέβαια την απεικόνιση της αποστρέφουσας και της μη θηλάζουσας τα νήπια. Πάνω από τη γυναικεία μορφή φαίνονται τα πόδια ενός άλλου αμαρτωλού και η επιγραφή : αυτός που σταματάει νωρίτερα τη νηστεία[150].

Η τελευταία μορφή που παρατηρούμε δε γνωρίζουμε γιατί τιμωρείται. Ένας τρομερός δαίμονας τραβά με το στόμα του την ψυχή της αμαρτωλής γυναίκας που βγαίνει από το στόμα της [πίν.35]. Ο Walter[151] υιοθετεί την άποψη ότι εικονογραφείται ανάλογο χωρίο από την κοπτική Αποκάλυψη του

---

[149] Walter 1989, 201.

[150] Τιμωρία που αναφέρεται και στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση. Ο αμαρτωλός καίγεται στον πύρινο ποταμό, βλ.: Pernot 1900, 252. Ενδιαφέρουσα είναι και η αναφορά στην Απόκρυφη Αποκάλυψη της Αναστασίας όπου η Τετάρτη και η Παρασκευή ζητούν την τιμωρία όσων τρώνε κρέας, βλ. : Λαμπάκης 1982, 59.

[151] Walter ό.π., 203.

Παύλου.

Γενικότερα φαίνεται πως η εικονογράφηση της παράστασης επηρεάζεται από ιουδαϊκά και αιγυπτιακά στοιχεία κυρίως στην απεικόνιση των δαιμονικών μορφών όπως του δαίμονα με το κεφάλι κροκοδείλου και κυρίως της μορφής του Abbaton που δεσπόζει στη σύνθεση.

Προφανώς και στην Καππαδοκία και σε άλλα κοπτικά μνημεία θα υπήρχαν ανάλογες παραστάσεις για τις οποίες δεν έχουμε επαρκείς πληροφορίες[152].

Ο πρώτος γνωστός ελληνικός βυζαντινός ναός στον οποίο εμφανίζονται αποκρυσταλλωμένα ατομικές τιμωρίες αμαρτωλών θεωρείται το καθολικό της μονής της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά[153], αν και προσωπικά πιστεύω ότι το θέμα λογικά εμφανίστηκε νωρίτερα στον ελληνικό χώρο καθώς ήδη στον ναό του αγίου Στεφάνου στην Καστοριά (10ος αιώνας) είναι γνωστή μια αποσπασματικά σωζόμενη παράσταση τιμωρούμενης γυναίκας από φίδια[154]. Είναι πολύ πιθανό εξάλλου να υπάρχουν βυζαντινά μνημεία στον ελληνικό νησιωτικό χώρο, αδημοσίευτα για πολλά χρόνια, με εξίσου παλαιές παραστάσεις που μελετώνται τα τελευταία χρόνια[155].

Στη Μαυριώτισσα, σε τοιχογραφία στον ανατολικό και νότιο τοίχο του

---

[152] Οι Thierry (1963, 137) επισημαίνουν την ύπαρξη παρόμοιας απεικόνισης πέντε αμαρτωλών γυναικών, που επίσης συνοδεύονται από επιγραφές, και σε έναν άλλο ναό της Καππαδοκίας (Pürenli seki Kilisesi), αλλά εξαιτίας της πολύ κακής κατάστασης της τοιχογραφίας δεν μπορούν να ταυτιστούν οι μορφές με βεβαιότητα.

[153] Garidis 1982, 6. Του ιδίου 1985, 87. Mouriki 1975 - 76, 161. Ειδικότερα για τη χρονολόγηση στον 12ο – 13ο αιώνα και τις ποικίλες απόψεις που έχουν διατυπωθεί γι'αυτήν βλ. : Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1992, 78 - 81.

[154] Brenk 1966, 81. Πληροφορία που επιβεβαιώνεται αργότερα από τη μελέτη του Ν. Σιώμκου, βλ.: N. Siomkos, *L'église Saint-Etienne à Kastoria. Étude des différentes phases du décor peint (Xe - XIVe siècles)*, Θεσσαλονίκη 2005, 92.

[155] Βλ. για παράδειγμα: Ι. Μπίθα, «Παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας στη Ρόδο (13ος αι. – π.1500)» στο : Β. Κατσαρός – Α. Τούρτα (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα 2015, σ. 441-456. Μ. Αχειμάστου – Ποταμιάνου, *Άγιος Γεώργιος ο Διασορίτης της Νάξου. Οι τοιχογραφίες του 11ου αιώνα*, Αθήνα 2016, 27 – 28.

νάρθηκα, που χρονολογείται τον 12ο -13ο αιώνα, απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία [πίν.36]. Στον νότιο τοίχο ζωγραφίζονται τιμωρίες ομαδικές και ατομικές μέσα σε διάχωρα. Τρεις μορφές απεικονίζονται μέσα σε τετράγωνο διάχωρο να τιμωρούνται ατομικά, κάτω από τις οποίες καίει ο πύρινος ποταμός. Πρόκειται για τον παραζυγιστή, τον τοκιστή και τον συκοφάντη.

Ο παραζυγιστής είναι γυμνός, κρεμασμένος ανάποδα, τα πόδια του είναι δεμένα και τα χέρια του ομοίως πίσω από την πλάτη του[156]. Από τον λαιμό του κρέμεται η ζυγαριά, το όργανο του επαγγέλματός του μέσω του οποίου διέπραξε την αμαρτία. Τα χαρακτηριστικά της μορφής αποδίδονται έντονα και ειδικότερα η έκφραση του προσώπου που τονίζεται από τα μεγάλα εκστατικά μάτια. Η επιγραφή που τον συνοδεύει είναι ο «*παρακανπαιστής»*˙ πρόκειται προφανώς για παραφθορά της λέξης παρακαμπανιστής.

Δίπλα του απεικονίζεται ένας γυμνός άνδρας κρεμασμένος από τον λαιμό, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη του και τα πόδια του δεμένα μεταξύ τους με σχοινιά. Από τον λαιμό του κρέμεται ένα πουγκί. Η επιγραφή που ταυτίζει τη μορφή είναι : «*ο τοκηστις*». Ο τοκιστής που έχει ερμηνευθεί ως τοκογλύφος, απεικονίζεται σε αρκετά μνημεία - όχι όμως πάντα με την ίδια εικονογραφία - και από ορισμένους μελετητές εντάσσεται στις τιμωρίες των επαγγελματιών[157]. Σε μια κλειστή αγροτική κοινωνία το πρόσωπο ή τα

[156] Συχνή τιμωρία των συλληφθέντων κλεπτών εν ζωή ήταν το δέσιμο των χεριών τους πισθάγκωνα και η κατοπινή μαστίγωσή τους από το αστυνομικό προσωπικό, βλ.: Κουκουλές 1948 – 1955, Γ', 218 – 219. Ο παραλληλισμός των ποινών στις φυλακές και στην κόλαση αποδίδεται εύγλωττα και από τους στίχους: « ωσάν κολάζοντ' οι ψυχές εκεί στον κάτω κόσμον, έτσι κολάζει η φυλακή τους ζωντανούς ανθρώπους», βλ. ομοίως Κουκουλές, 235.

[157] Garidis 1982, 5,6. Στον ναό του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Αττικής, σε τοιχογραφία του 13ου αιώνα, μια ημίγυμνη ανδρική μορφή, με ένα πουγκί να κρέμεται από τον λαιμό της, μέσα στον πύρινο ποταμό, φέρει επιγραφή «*Ο ΤΟΚΟΝ ΛΑΒ(ΩΝ)*» , βλ.: Coumbaraki - Panselinou 1971, 119. Πανσελήνου 1987 - 88, ειδικότερα : 182 - 183. Στον ναό της Παναγίας της Κουγιάνας, στο Βαρύ Ερίσσου Κεφαλλονιάς, σε τοιχογραφία του 17ου - 18ου αιώνα, απεικονίζεται ένας άνδρας ακινητοποιημένος από δύο δαίμονες που φορτώνουν πάνω του ένα φορτίο πέτρες. Η

πρόσωπα που τόκιζαν χρήματα και τοκογλυφούσαν ήταν προφανώς συγκεκριμένα και γνωστά. Επειδή όμως αυτός που έδινε έντοκα δάνεια, όντας ή μη τοκογλύφος, μπορούσε να ήταν ο οποιοσδήποτε, ανεξάρτητα από το επάγγελμά του[158], θεωρώ ότι ο εκτοκισμός και η τοκογλυφία είναι αμαρτίες ηθικές που η τιμωρία τους εικονογραφικά απηχεί ένα κοινωνικό πρόβλημα και δεν εντάσσεται στα πλαίσια της τιμωρίας των επαγγελματιών[159].

Δίπλα στον τοκιστή απεικονίζεται ένας άντρας γυμνός και κρεμασμένος ανάποδα. Τα χέρια του είναι δεμένα πισθάγκωνα και τα πόδια του σφιχτά δεμένα με σκοινιά. Τα χαρακτηριστικά του αποδίδονται έντονα. Μπορούμε να ταυτίσουμε τη μορφή μόνο από την επιγραφή της˙ πρόκειται για τον συκοφάντη.

Στον ναό του Αγίου Γεωργίου, στον Κουβαρά Αττικής, μια ιδιόμορφη Δευτέρα Παρουσία ζωγραφίζεται στο τύμπανο του κτιστού τέμπλου και χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα. Η ασυνήθιστη τοποθέτηση της παράστασης σε αυτήν τη θέση, η μοναδική γνωστή στον βυζαντινό κόσμο, υποδηλώνει κατά τη μελετήτρια του μνημείου, Ντ. Μουρίκη,[160] δυτική επίδραση, καθώς αυτήν την εποχή η Αττική είναι λατινοκρατούμενη περιοχή, ίσως και την ταφική χρήση του μνημείου. Σε μία ζωφόρο, κάτω από τους αποστόλους, στην αριστερή πλευρά της σύνθεσης, τιμωρούνται ατομικά οι κολασμένοι, διατηρώντας και εικονογραφικά στοιχεία των

συνοδευτική επιγραφή είναι : «*ο βαρέως τόκους ανθρώπων πέρνο*» και έτσι ταυτίζεται με τον τοκογλύφο, βλ.: Λυκούδη 1996, 222.

[158] Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός υπηρέτη που πλούτισε γιατί έδινε έντοκα δάνεια και μάλιστα ήταν τοκογλύφος μας δίνει ένα έγγραφο του 17ου αιώνα από την Κρήτη, βλ. : Σπανάκης 1971.

[159] Βλ. παραπάνω σελ. 39 και 45.

[160] Mouriki 1975 - 76, ιδιαίτερα : 145 - 147, 164 - 171. Για τη χρονολόγηση της τοιχογραφίας στον 13ο αιώνα βλ. και Chatzidakis 1967, 66 - 67. Μπούρας κ.ά. 1970, 160. // Αξίζει να σημειωθεί ότι τον 18° αιώνα ζωγραφίζονται ξανά οι ποινές των αμαρτωλών στον δυτικό τοίχο του ναού, στοιχείο που δείχνει πόσο αγαπητό και διαδεδομένο ήταν το θέμα των τιμωριών.

ομαδικών τιμωριών, με τρόπο μοναδικό στη βυζαντινή τέχνη : μία ολόσωμη μορφή και εννέα κεφάλια απεικονίζονται μέσα στον πύρινο ποταμό[161] [πίν. 37].

Πρόκειται για έναν συνδυασμό του ποταμού και των τόπων της κόλασης, προφανώς λόγω έλλειψης χώρου, στην οποία εξάλλου πρέπει να οφείλεται και η απουσία των ομαδικών τιμωριών. Όλοι οι αμαρτωλοί έχουν μια έντονη έκφραση λύπης και πόνου. Η ολόσωμη μορφή είναι ο πλούσιος[162] και ταυτίζεται από επιγραφή. Το ανδρικό κεφάλι που εικονίζεται δίπλα του δε συνοδεύεται από επεξηγηματική επιγραφή, αλλά από τον λαιμό του κρέμεται μια ζυγαριά, στοιχείο που μας υποδηλώνει πως πρόκειται για τον παραζυγιστή [πίν.38].

Οι υπόλοιπες μορφές απεικονίζονται ανά ζεύγη.

Το πρώτο ζεύγος αποτελείται από έναν βασιλιά και μία βασίλισσα, σε προτομή, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά από την ενδυμασία τους [πίν.39]. Στην προκειμένη περίπτωση η ανδρική μορφή ταυτίζεται με τον Ηρώδη με βάση την επιγραφή της (« *Ο ΙΡΟΔΗC*») και έτσι ανάλογα ταυτίζουμε και τη γυναικεία μορφή με την Ηρωδιάδα[163]. Προφανώς τιμωρούνται και οι δυο και ως παράδειγμα ανθρώπινης σκληρότητας. Την άποψη αυτή ενισχύουν και τα απόκρυφα κείμενα όπου ο Ηρώδης καταδικάζεται στα βάθη του τάρταρου πάνω σε πύρινο θρόνο, επειδή είχε δώσει εντολή να θανατωθούν τα νήπια και η Ηρωδιάδα τιμωρείται κρεμασμένη από τη γλώσσα της, ενώ και ένας δράκος τυλιγμένος στον λαιμό της της τρώει το στόμα, γιατί ήταν υπεύθυνη για την αποκοπή της κεφαλής του Ιωάννη του Βαπτιστή[164].

---

161 Για τις μορφές βλέπε αναλυτικά : Mouriki, 1975 - 76, 148 - 150, 156 - 164.

162 Βλ. σελ. 7 – 8.

163 Αλυσοδεμένη η Ηρωδιάδα απεικονίζεται και στον ναό του αγίου Ιωάννη, καθεδρικό ναό της Λευκωσίας, σε τοιχογραφία του 18ου αι., με επιγραφή *Η ασελγής Ηρωδιάς*, βλ. Χατζηιωάννου 1935, 297-8.

164 Βλ. Αποκάλυψη Έσδρα, Αποκάλυψη Παύλου και Αποκάλυψη της Θεοτόκου αντίστοιχα: Λαμπάκης 1982, 41. Tischendorf 1866, 28. Gidel 1871, 113. // Για τις τιμωρίες των βασιλιάδων

Η Ηρωδιάδα απαντάται σπάνια στους τόπους της κόλασης και στον πύρινο ποταμό. Ο Ηρώδης εικονογραφείται συχνά στον πύρινο ποταμό και σπανιότερα στην κόλαση. Και οι δύο μορφές ακολουθούν το εικονογραφικό σχήμα των ομαδικών τιμωριών. Μια πολύ ενδιαφέρουσα παράσταση του Ηρώδη συναντάμε στον καθεδρικό ναό του San Gimignano στην Τοσκάνη[165]. Τη Δευτέρα Παρουσία ζωγράφισε στον συγκεκριμένο ναό ο διάσημος Σιεννέζος ζωγράφος Taddeo di Bartolo, στα τέλη του 14ου αιώνα, με ιδιαίτερα ευρηματικό τρόπο. Μία από τις πρωτοτυπίες του καλλιτέχνη είναι ότι συγκεκριμένοι αμαρτωλοί φέρουν επιγραφές που δημιουργούν ένα καπέλο στο κεφάλι τους, δηλωτικές της προσωπικότητάς τους. Ο Ηρώδης σε προτομή, χωρίς χέρια, ματωμένος, στέκεται πάνω στο ένα πόδι του διαβόλου. Ένας κόκκινος τερατόμορφος δαίμονας ετοιμάζεται να καρφώσει ένα αντικείμενο στο στόμα του αμαρτωλού με ένα σφυρί. Ο Ηρώδης μοχθηρός και άσχημος κοιτάζει πολύ εκφραστικά τον βασανιστή του [πίν. 40].

Το δεύτερο ζεύγος στον ναό του αγίου Γεωργίου αποτελείται από δύο αντρικές κεφαλές [πίν.41]. Η Μουρίκη θεωρεί ότι και οι δύο μορφές είναι μοναδικές στη βυζαντινή τέχνη[166]. Η πρώτη απεικονίζει έναν αρχιμανδρίτη που έπαιρνε χρήματα από τους πιστούς, όπως σαφώς υποδεικνύει το πουγκί που κρέμεται από τον λαιμό του. Η συνοδευτική του επιγραφή είναι: «*Ο ΚΑΚΟΦΡΟΝ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ*». Η δεύτερη τιμωρείται καθώς ένα καλαμάρι κρέμεται από τον λαιμό της, το οποίο τραβά ένας μικρός διάβολος. Δεδομένου ότι δεν υπάρχει συνοδευτική επιγραφή συναντάμε δυσκολίες ως προς την ταύτισή της. Λόγω της ενδυμασίας μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για έναν αξιωματούχο ο οποίος καταδικάζεται είτε γιατί έβαζε φόρους είτε γιατί ήταν πλαστογράφος εγγράφων.

ευρύτερα, στην Απόκρυφη Αποκάλυψη του Ιωάννη και στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση βλ. αντίστοιχα : Βλ. Tischendorf ό.π., 90 και Pernot 1900, 252.

165 Πληροφορίες για το μνημείο μου έδωσε η Ariella Crali.

166 Mouriki, 1975 – 76,159. Γκίνη - Τσοφοπούλου 1985, 194

Η πλαστογραφία είχε ευρεία έννοια στον βυζαντινό κόσμο και αποτελούσε σοβαρό αδίκημα. Οι πλαστογράφοι, ανάλογα με το αδίκημα και την κοινωνική τους θέση, καταδικάζονταν σε περιορισμό, δήμευση της περιουσίας τους, στην ποινή του μετάλλου, σε εξορία, σε αποκοπή του χεριού έως και σε θάνατο[167].

Το τρίτο ζεύγος αποτελούν δύο αντρικά κεφάλια [πίν.42]. Από τον λαιμό του ενός κρέμεται ένα αλέτρι, ενδεικτικό της αμαρτίας του : πρόκειται για τον γεωργό που με το αλέτρι του όργωσε το χωράφι του γείτονά του και με αυτό τιμωρείται και στην κόλαση. Είναι ο παραυλακιστής. Από τον λαιμό του άλλου κρέμεται ένα δρεπάνι, πρόκειται δηλαδή για τον παραθεριστή γεωργό που θέρισε το χωράφι του γείτονά του. Οι μορφές δε συνοδεύονται από επιγραφές, αλλά η εικονογραφία τους είναι ενδεικτική και γνωστή από άλλα μεταγενέστερα ενεπίγραφα παραδείγματα και αυτό βοηθά εδώ στην ταύτισή τους.

Το τελευταίο ζεύγος αποτελείται ομοίως από δύο αντρικά κεφάλια [πίν.43] που δε συνοδεύονται από επεξηγηματικές επιγραφές. Από τον λαιμό του ενός κρέμεται ένα τσεκούρι και από τον λαιμό του άλλου ένα μεγάλο ψαλίδι. Η Μουρίκη πιστεύει πως η εικονογραφία αυτή δεν απαντάται σε άλλες παραστάσεις και γι΄αυτό είναι μοναδική στη βυζαντινή τέχνη. Για τον αμαρτωλό με το τσεκούρι υποθέτει ότι καταδικάζεται γιατί έκλεβε ξύλα από την ιδιοκτησία κάποιου άλλου κόβοντάς τα με αυτό[168]. Βέβαια θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για τον επαγγελματία ξυλοκόπο που έκλεβε κατά την εξάσκηση του επαγγέλματός του. Μας είναι γνωστή εξάλλου και η παράσταση του ξυλουργού που τιμωρείται με χτύπημα από το τσεκούρι του από το παρεκκλήσιο της Madonna dei Bisognosi στο Abruzzo

---

[167] Τρωιάνος 1972-3. Του ιδίου 1980, 103 – 104. Του ιδίου 1982. Πιτσάκης 1997. Κουκουλές 1948- 1955, Γ’, 236 – 237.

[168] Mouriki, 1975 - 76, 150, 160. Βλ. και : Garidis 1982, 7. Γκίνη - Τσοφοπούλου 1985, 194 : συμφωνούν με αυτήν την άποψη.

της Ιταλίας[169].

Για τον αμαρτωλό με το ψαλίδι θεωρεί πως από τον λαιμό του κρέμεται μία ψαλίδα κλαδέματος και καταδικάζεται γιατί έκοβε κλαδιά από τον κήπο κάποιου άλλου[170]. Για την άποψη αυτή μπορούμε να διατυπώσουμε βάσιμες αμφιβολίες γιατί η μορφή του αμαρτωλού που από τον λαιμό του κρέμεται ένα ψαλίδι είναι γνωστή στην εικονογραφία. Πρόκειται για τον ράπτη που έκλεβε στο ύφασμα. Αυτό μας μαρτυρούν οι ενεπίγραφες παραστάσεις που έχουν σωθεί, όπως για παράδειγμα η παράσταση στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Κριτσά Μεραμπέλλου Κρήτης (14ος αι.) [πίν.61], στον ναό της Αγίας Πελαγίας στην Απάνω Βιάννο Ρίζου Κρήτης (14ος αι.) [πίν.77], στον ναό της Αγίας Παρασκευής στο Κίτιρος Σελίνου Κρήτης (14ος αι.) [πίν.79] και άλλες[171].

Συνολικά, οι τιμωρίες αυτών των μορφών διατηρούν την ιδιαιτερότητά τους και υποδηλώνουν σαφώς ότι το περιβάλλον δημιουργίας τους είναι η αγροτική κοινωνία.

Στον ναό του Αϊ - Στράτηγου στους Μπουλαριούς της Μάνης[172] η Δευτέρα Παρουσία απεικονίζεται στη μεσαία καμάρα του νάρθηκα και χρονολογείται τον 12ο αιώνα. Στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα στη νότια καμάρα ζωγραφίζονται ατομικές τιμωρίες κολασμένων δίπλα σε ομαδικές, στοιχείο που υποδεικνύει ότι αποτελούσαν ένα αγαπητό θέμα που γνώριζε διάδοση αυτήν την εποχή. Μέσα σε δύο τετράγωνα διάχωρα, που τοποθετούνται το ένα δίπλα στο άλλο, σώζονται επτά μορφές γυναικείες και ανδρικές - τρεις στο ένα και τέσσερις στο άλλο - όρθιες και γυμνές, κρεμασμένες από τα

[169] Βλ. παρακάτω σελ. 113.

[170] Mouriki, ό.π.., ομοίως Γκίνη - Τσοφοπούλου ό.π..

[171] Βλ. αναλυτικά γι’αυτές τις παραστάσεις στις σσ. 78, 86, 88 αντίστοιχα, και στη σελ.187 την παράσταση στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Slokochtitsa Βουλγαρίας [20ος αιώνας]. Επίσης : Garidis ό.π..

[172] Για τη Δευτέρα Παρουσία και τις τιμωρίες των κολασμένων βλ.: Δρανδάκης 1964, 47, 63 - 64. Του ιδίου 1995, 462 - 463, εικ. 75.

χέρια, ενώ τις περισφίγγουν φίδια [πίν.44]. Όλες συνοδεύονται από επιγραφές. Ο μελετητής του μνημείου, Ν. Δρανδάκης, ταυτίζει τις έξι από αυτές. Οι ανδρικές μορφές μας είναι ήδη γνωστές : *«ο παραθεριστής», «ο παρακαμπανιστής», «ο παραβλακιστής»*. Ωστόσο δε φαίνεται να φέρουν τα χαρακτηριστικά όργανα της αμαρτίας τους˙ ο Δρανδάκης δεν περιγράφει κάτι τέτοιο και από τη φωτογραφία που παραδίδει οι μορφές δε διακρίνονται καθαρά. Οι γυναικείες κολαζόμενες ταυτίζονται ως η *ανακροούμενη,* αυτή που δε θηλάζει τα ορφανά και η *παραβγένουσα*. Οι επιγραφές ανακροούμενη και παραβγένουσα είναι σπάνιες και δυσερμήνευτες. Ενδεχομένως η παραβγένουσα να είναι η γυναίκα που παρεκκλίνει ηθικά[173]. Η ανακροούμενη ενδεχομένως να είναι η γυναίκα που αλλάζει τη γνώμη της, τη συμπεριφορά της, που πιθανότατα δεν τηρεί τις υποσχέσεις της[174] ή ακόμα και η παρακροούμενη[175], αν η επιγραφή έχει παραφθαρεί, και να υποδηλώνει την παρακροάτρια. Η παράσταση γενικότερα δεν παρουσιάζει κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Στον ναό της Παναγίας του Μουτουλλά, στην Κύπρο, η Δευτέρα Παρουσία απεικονίζεται στον εξωτερικό βόρειο τοίχο και χρονολογείται από τον 13ο έως και τον 16ο αιώνα[176]. Στην κόλαση τιμωρούνται σκληρά διάφοροι αμαρτωλοί. Από τις πιο ενδιαφέρουσες ποινές είναι αυτή του φονιά και των κοιμώμενων την Κυριακή. «*Ο φονεύς*» είναι δεμένος πάνω σε ένα τραπέζι και ο διάβολος που βρίσκεται από πάνω του τον μαχαιρώνει και

---

173 Ε. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής δημώδους Γραμματείας, 1100 - 1669*, Θεσσαλονίκη 1997, στο λ. : [παραβγαίνω τόμ. ΙΔ].

174 Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμ. 1 - 9, Αθήνα 1964, στο λ. *ανακρούω* [τόμ.1].

175 Στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση παρουσιάζεται η παρακροούμενη να κρέμεται από τα αυτιά της και να τρώγεται από θηρία, βλ.: Pernot 1900, 246-247.

176 Οι μελετητές του μνημείου δεν ομονοούν ως προς τη χρονολόγηση της παράστασης και έτσι παρουσιάζονται μεγάλες αποκλίσεις, βλ.: Χατζηιωάννου 1953, 290-2. Nicolaïdès 1995, 74. Εμμανουήλ 1997, 107, 113 – 119.

κόβει τον λαιμό του από τον οποίο τρέχει πολύ αίμα. Χαρακτηριστική είναι και η τιμωρία των κοιμώμενων οι οποίοι βρίσκονται ξαπλωμένοι σε κρεβάτι, πάνω από το οποίο υπάρχει ύφασμα σαν κουνουπιέρα, σκεπασμένοι με την κουβέρτα τους, να φλέγονται και να βασανίζονται από έναν διάβολο που κάθεται πάνω τους [πίν. 45]. Η επιγραφή βρίσκεται στον ενικό αριθμό: «*Ο κιμόμενος την Κυριακήν*».

Στον ναό της Παναγίας Φορβιώτισσας της Ασίνου, στην Κύπρο, ζωγραφίζεται στον νάρθηκα η Δευτέρα Παρουσία και χρονολογείται το 1332/3. Στο τόξο της αψίδας της νότιας κόγχης του νάρθηκα απεικονίζονται ομαδικές και ατομικές τιμωρίες κολασμένων[177]. Οι ατομικές τιμωρίες έχουν αποδοθεί μέσα σε τετράγωνα διάχωρα. Οι μορφές, που απεικονίζονται ανά ζεύγη σε κάθε διάχωρο, είναι γυμνές, κρεμασμένες από τα πόδια ή τα χέρια και φλέγονται. Στα πρόσωπα τους είναι εμφανής ο πόνος. Συνοδεύονται όλες από επεξηγηματικές επιγραφές.

Το πρώτο διάχωρο περιλαμβάνει τον αποκαλόγερο και την «*αποστρέφουσα τα νήπια*» [πίν. 46].

Ο αποκαλόγερος, δεμένος, κρέμεται από άγκιστρα τα οποία βυθίζονται στο δέρμα του και αιωρείται πάνω από την πυρά. Από τον λαιμό του κρέμεται ένα είδος τσάντας, που το βάρος της τον τραβά προς τα κάτω. Προφανώς κατηγορείται γιατί έπαιρνε χρήματα από τους πιστούς. Ένα φίδι επιδεινώνει την τιμωρία του καθώς τον δαγκώνει στο μάγουλο. Η αποστρέφουσα τα νήπια κρέμεται και αυτή. Το ένα της στήθος είναι αγκιστρωμένο ώστε να την κρατά πάνω από τη φωτιά που την κατακαίει, ενώ ένα φίδι φαίνεται σαν να το θηλάζει. Χαρακτηριστικό είναι το τρομαγμένο βλέμμα της.

Ο παραζυγιστής απεικονίζεται στο ίδιο διάχωρο με την *«αποκαλογρεά»*, μόνο που εδώ χαρακτηρίζεται από μια ιδιαιτερότητα, καταδικάζεται και ως τοκιστής όπως αναφέρει η επιγραφή: *«ο τοκιστίς καί ο παραζηγιστίς»*

---

[177] Για τις τιμωρίες των κολασμένων βλ. : Χατζηιωάννου 1953, 292 - 295. Stylianou 1985, 134 - 136.

[πίν.47]. Και σε άλλους ναούς θα συναντήσουμε αμαρτωλούς που τιμωρούνται ταυτόχρονα για δύο αμαρτήματα. Τιμωρείται με τον ίδιο τρόπο και για τις δύο αμαρτίες του. Είναι κρεμασμένος από αλυσίδες, ανάποδα. Η φωτιά καίει κάτω ακριβώς από το κεφάλι του, ενώ ένα φίδι περισφίγγει όλο το σώμα του και φαίνεται να τον δαγκώνει στο κεφάλι. Τιμωρείται ποικιλότροπα και σκληρά για τις αμαρτίες του, χωρίς όμως να απεικονίζονται τα χαρακτηριστικά σύμβολα των αμαρτιών, όπως συμβαίνει συνήθως. Η άδικη πράξη του παραζυγίσματος καταδικάζεται όχι μόνο στην τοιχογραφία αυτή αλλά και σε κυπριακά τραγούδια όπως «Το κάτιον»[178], στοιχείο που δείχνει πόσο διαδεδομένο ήταν το αμάρτημα αυτό.

ΤΟ ΚΑΤΙΟΝ

Τὸ ζύϊσ σου ἐν κατιᾷ στὴν πούλησιν ποῦ κάμνεις,
Στὴν ἀγοράσ σου κατιᾷ τζιαὶ μὲτὸ παραπάνω
Τζι' ἂν σοῦ τὸ πῶ καμιὰν φοράν, χογλοκοπᾷς τζιαὶ λάμνεις
Τζιαὶ βρίσκεις σιίλιες ἀφορμὲς τζιαὶ βκαίννεις τζιαὶ ποῦ πάνω.
Στὴν ἴσιαν στράταν λάμνιζε, τ' ἀγκαθθερὰ ξαπόλα
Νὰ σ' εὐλοᾷ τζι' ὁ Πλάστης μου, νὰ σὲ στιμιάζουν τζιόλα.

Τὸ κάτιον πῶν κάτιον, τὸ δίτζιον φανερώννει
Τζιαὶ δείχνει τζιαὶ τὴν ἀθθρωπκιὰν τζιαὶ τζιείνου ποῦ ζυάζει.
Τότες καθένας ποῦ καρδκιᾶς μὲ ὄρεξιν πκιερώννει
Ὄντας τὸ πρᾶμαν ζυαστῇ σγιὰν πρέπει τζιαὶ ταιρκάζει,
Γιατὶ τὸ ψέμαν ἔν κλεψιά, ἔν τζιαὶ κλεψιὰ τὸ ψέμαν,
Τρώει τὸ δίτζιον τοῦ φτωχοῦ τζιαὶ πίννει του τὸ γαῖμαν.

Όπως παρατηρούμε στο τραγούδι ο παραζυγιστής κατηγορείται για τη συμπεριφορά του και η πράξη του φαίνεται ότι αδικεί τον φτωχό και του πίνει το αίμα.

[178] Χατζηιωάννου 1953, 299 & υποσημ.2 και Δ. Λιπέρτης, *Τζυπριώτικα Τραούδκια*, τόμ. Β , 59 .

Δίπλα του η αποκαλόγρια βασανίζεται ομοίως ποικιλότροπα: είναι δεμένη με αλυσίδες, καίγεται στη φωτιά και ταυτόχρονα το φίδι που περιελίσσεται στο σώμα της τη δαγκώνει. Με παρόμοιο τρόπο τιμωρούνται οι καλόγριες που δεν υπηρετούν σωστά το λειτούργημά τους στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου και στην Κατάβαση της Θεοτόκου στην Κόλαση[179]. Από τον λαιμό της κρέμεται μια τσάντα όμοια με του αποκαλόγερου.

Σε άλλο διάχωρο απεικονίζονται ο κλέφτης και ο κατάλαλος, όπως μαρτυρούν οι επιγραφές τους [πίν.48]. Αποδίδονται και οι δύο παρόμοια: δεμένοι από αλυσίδες, με τα χέρια τους ακινητοποιημένα πισθάγκωνα, καίγονται. Ο κλέπτης είναι κρεμασμένος από αλυσίδα. Από τον λαιμό του κρέμεται ένα αντικείμενο που ταυτίζεται με τον σάκο που έβαζε τα κλοπιμαία. Ο κατάλαλος περισφίγγεται από ένα φίδι το οποίο του δαγκώνει και τη γλώσσα. Επίσης κρέμεται από τη γλώσσα από ένα τσιγκέλι˙ μας θυμίζει έτσι τα κρέατα που κρέμονται από τα τσιγκέλια των κρεοπωλών, όπως εξάλλου και οι υπόλοιπες μορφές.

Εικονογραφία που παραπέμπει στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση όπου οι κατάλαλοι, άνδρες και γυναίκες, κρέμονται από τη γλώσσα τους από σιδερένιο δέντρο[180].

Ο *«παραβλακιστις»* αποτελεί ζεύγος με τον *«παραμιλονα»* [πίν.49]. Και οι δύο απεικονίζονται, πάνω από φλόγες, να κρέμονται από τσιγκέλια από τα μαλλιά τους.

Ο παραυλακιστής κρέμεται επίσης από το δεξί του χέρι από μια αλυσίδα, ενώ το αριστερό του χέρι βρίσκεται πίσω από την πλάτη του δεμένο και αυτό με αλυσίδα καθώς και τα πόδια του που είναι κεκαμμένα προς τα πίσω. Από τον λαιμό του κρέμεται το αλέτρι. Στη μορφή του παραμυλωνά η αλυσίδα που δένει τα μαλλιά του καταλήγει σε τσιγκέλι που πιάνει τον αριστερό του ώμο. Τα χέρια του είναι δεμένα πίσω από την πλάτη του. Τα πόδια του είναι

---

179 Dawkins 1948, 494. Pernot 1900, 251.

180 Βλ. σελ. 38.

δεμένα και αυτά με αλυσίδες - όπως και του παραυλακιστή - οι οποίες απολήγουν σε τσιγκέλι που τρυπάει τον μηρό του. Από τον λαιμό του κρέμονται οι μυλόπετρες, τα χαρακτηριστικά όργανα του επαγγέλματός του. Και ο παραμυλωνάς και ο παραυλακιστής βασανίζονται ποικιλότροπα και είναι τόσο καλά δεμένοι που δίνεται η εντύπωση ότι έτσι θα παραμείνουν για πάντα.

Για την απεικόνιση ιδιαίτερα του κλέφτη μυλωνά οι Στυλιανού πιστεύουν πως απαντάται στην Κύπρο επειδή αντανακλά τοπικά προβλήματα, κάνοντας έναν παραλληλισμό με την Κρήτη όπου ήταν έντονο το φαινόμενο της ζωοκλοπής και γι'αυτό απεικονίζονται στην κόλαση οι ζωοκλέφτες[181]. Πολύ σωστά ο Γαρίδης διατύπωσε την άποψη πως η τιμωρία του μυλωνά δεν αντανακλά ένα συγκεκριμένο πρόβλημα της κυπριακής κοινωνίας, αλλά κάθε αγροτικής κοινωνίας και γι'αυτό απεικονίζεται σε πολλά μνημεία. Επίσης αναφέρει ότι οι μυλωνάδες βρίσκονταν στο περιθώριο της κοινωνίας - αν και το επάγγελμά τους ήταν πολύ σημαντικό και απαραίτητο - καθώς θεωρούνταν άδικοι και σκληροί, με ελαφρά ήθη, γνωστοί για τις ατιμίες τους, και γι'αυτό σε παροιμίες και τραγούδια πολλών περιοχών αναφέρονται ως παράδειγμα σκληρότητας και ατιμίας[182]. Χαρακτηριστική είναι και η παροιμία : «Θεωρίαν επισκόπου και καρδίαν μυλωνά»[183].

Οι τιμωρίες του συγκεκριμένου ναού εντυπωσίασαν τον ποιητή Γιώργο Σεφέρη και αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για το ποίημα που αρχικά έφερε τον τίτλο "Κύπρον ου μ' εθέσπισεν" (1955). Αξίζει να παρατεθεί ένα απόσπασμά του:

……………………………..
Άγγελοι ξετυλίγανε τον ουρανό
και χάζευε ένας πέτρινος καμαροφρύδης
σε μια γωνιά της στέγης.

---

[181] Stylianou 1985,136.

[182] Garidis 1985, 88 & υποσημ. 208 .

[183] Χατζηιωάννου 1953, 299 & υποσημ.1

Τότες ήρθε ο καλόγερος· σκουφί, κοντόρασο, πέτσινη ζώνη,
κι έπιασε να πλουμίζει την κολόκα.
Άρχισε απ' το λαιμό: φοινικιές, λέπια, και δαχτυλίδια.
Έπειτα, κρατώντας στην πλατιά παλάμη τη στρογγυλή κοιλιά,
έβαλε τον παραυλακιστή, τον παραζυγιαστή, τον παραμυλωνά, και τον κατάλαλο·
έβαλε την αποστρέφουσα τα νήπια και την αποκαλόγρια·
και στην άκρη, σχεδόν απόκρυφο, τ' ακοίμητο σκουλήκι.[184]

…………………………..

Στον ναό του Χριστού Αντιφωνητή, στην Καλογρέα της Κύπρου, η Δευτέρα Παρουσία, που χρονολογείται τον 14°-15° αιώνα[185], εικονογραφείται στον βόρειο τοίχο του ναού και επεκτείνεται και στους παράπλευρους κίονες. Στον ένα κίονα απεικονίζονται τέσσερις μορφές κολασμένων κάτω από τις μορφές των ένθρονων αποστόλων [πίν.50]. *«Ο παραμιλωνάς», «ο παραβλακιστής», «ο παραζυγιαστής»* είναι γυμνοί και φλέγονται. Ο παραμυλωνάς φέρει τις μυλόπετρες κρεμασμένες από τον λαιμό του, όπως και στην Παναγία Φορβιώτισσα. Ο παραυλακιστής αποδίδεται με κεκαμμένο το σώμα του, όμως το αλέτρι δεν κρέμεται από τον λαιμό του, αλλά είναι βαλμένο στα οπίσθιά του. Πρόκειται για μια απεικόνιση τολμηρή που δίνει έμφαση στη σοβαρότητα της αμαρτίας και στην ανάλογη τιμωρία της. Τέλος, ο παραζυγιστής φέρει τη ζυγαριά

184 Γιώργος Σεφέρης, *Ημερολόγιο Καταστρώματος Γ'*, Ποιήματα, φιλολ. επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα 1982.

185 Garidis 1982, 11. Nicolaïdès 1995, 71 & υποσημ.2. : χρονολογούν την παράσταση στον 14ο αιώνα. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Χατζηιωάννου [ό.π., 295 - 296] ο οποίος ειδικότερα πιστεύει πως οι κολασμένοι ζωγραφίστηκαν μεταγενέστερα από άλλον ζωγράφο ο οποίος επηρεάστηκε από την εικονογράφηση του ναού της Παναγίας Φορβιώτισσας της Ασίνου. Stylianou 1985, 476 - 481, εικ. 290 : χρονολογούν την παράσταση στον 15ο αιώνα.// Μετά τη λεηλάτηση του ναού το 1974 από τους Τούρκους η τύχη του τοιχογραφικού διακόσμου δεν ήταν γνωστή μέχρι πρόσφατα. Το 1997 όμως, κατά τη σύλληψη Τούρκου αρχαιοκαπήλου από τις γερμανικές αρχές, βρέθηκαν τεμάχια τοιχογραφιών, στα οποία συμπεριλαμβάνονται και τμήματα της Δευτέρας Παρουσίας, βλ. εφημερίδα « Καθημερινή» 26/10/97, σελ. 35.

κρεμασμένη από τον λαιμό του όπως συνήθως.

Ενδιαφέρουσα είναι η μορφή του λαίμαργου («*ο λέμαργος*»). Αποδίδεται με εξογκωμένο στομάχι και τα χέρια του δεμένα πάνω σε αυτό σαν να μην μπορεί να προσεγγίσει άλλη τροφή. Αξιοσημείωτος είναι ο συσχετισμός με τη Θεία Κωμωδία όπου οι λαίμαργοι υποφέρουν από δίψα και πείνα. Στα ίδια πλαίσια ευρηματική είναι η παράσταση από τον καθεδρικό ναό του San Gimignano [πίν. 51].

Ο ζωγράφος αποδίδοντας την τιμωρία των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων έχει δημιουργήσει μεγάλα διάχωρα στα οποία απεικονίζει ομαδικές ή και ατομικές ποινές κολασμένων. Έξι μορφές, γυναικείες και ανδρικές, γυμνές δαγκώνονται από φίδια και βασανίζονται από δαίμονες που τους χτυπούν και τους σπρώχνουν να φάνε, ενώ τα χέρια τους είναι ακινητοποιημένα, από το τραπέζι που βρίσκεται στρωμένο μπροστά τους με φαγητά και ποτά. Εντυπωσιακές είναι όλες οι εκφράσεις των μορφών, αλλά κυρίως του μοναχού, με τη χαρακτηριστική κόμμωση, στα δεξιά του θεατή, που στα μάτια του απεικονίζεται η λαιμαργία του.

Αυτή η ζωγραφική οπτική μας θυμίζει έντονα το μαρτύριο του Τάνταλου σε αιώνια πείνα και δίψα. Βρισκόμενος μέσα σε ένα λάκκο με νερό και έχοντας από πάνω του δέντρα γεμάτα καρπούς δεν μπορούσε να πιει ή να φάει, καθώς σε κάθε του προσπάθεια το νερό και το φαγητό απομακρύνονταν.

Στη μεσαιωνική τέχνη απεικονίζεται πολύ συχνά η τιμωρία αυτή ως ατομική, ομαδική ή συνήθως εντασσόμενη στις τιμωρίες των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων και αναφέρεται συχνά σε κείμενα με οράματα για καταβάσεις στον άλλο κόσμο, όπως στο Visio Tundali συναντάμε τους λαίμαργους να ψήνονται σε φούρνους[186].

Η λαιμαργία θεωρείται σοβαρό αμάρτημα σύμφωνα και με στιχουργήματα της εποχής[187]:

[186] Λαμπάκης 1982, 129, 119.

[187] Ζώρας 1948, 222.

Σὰ φὰ καὶ πιῇ καὶ κοιμηθῇ τινὰς μὲ δίχως κόπους,
ζιμιὸν τοῦ φέρνει ὁ λογισμὸς πολλοὺς διαβόλου τρόπους.
Ἡ γούλα δὲ καὶ ἡ πορνειὰ τὸ ἕνα σύρνει τὸ ἄλλο,
καὶ ποιὸν νὰ ἔναι γλυκώτερον δὲν ξεύρω ν᾽ ἀθιβάλω.
Ὅποιος αὐτὰ ὀρέγεται, δουλώνεται καθόλου,
διότι ἔν᾽ καὶ τό ᾽να συνεργιὰ καὶ τ᾽ ἄλλο τοῦ διαβόλου.
Καὶ αὐτὰ τὰ ἀρχίζει ὁ δαίμονας καὶ γίνεται δικός του
καὶ ἂ θέλῃ νὰ μεταστραφῇ, δὲν ἠμπορεῖ ἀτός του·
ἀπὸ δικῆς του δύναμης δὲν ἠμπορεῖ νὰ γλύσῃ,
μόνον νὰ πέψῃ ὁ Ὕψιστος χάριν νὰ τοῦ βοηθήσῃ.
Πόσοι δι᾽ αὐτὲς τὲς δυὸ ἁμαρτιὲς μεγάλοι ἐκομπωθῆκαν,
τὰ πλούτη καὶ τὴν ἀφεντιὰ καὶ τὴν ζωὴν ἐφῆκαν.

Στην Κρήτη, σε ναούς του 14ου και 15ου αιώνα, η εικονογράφηση των ατομικών ποινών γνωρίζει πολύ μεγάλη ανάπτυξη. Παραστάσεις πριν τον 14ο αιώνα έχουν σωθεί αποσπασματικά ή καθόλου, γιατί πολλά μνημεία καταστράφηκαν λόγω των αγώνων των Κρητικών με τους Βενετούς κατακτητές, οι οποίοι τελικά και επικράτησαν ως τον 17ο αιώνα. Τον 14ο αιώνα η μνημειακή ζωγραφική βρισκόταν σε περίοδο ακμής έως και τα μέσα του 15ου αιώνα˙ στο εξής η τοιχογραφία παρήκμασε και οι εικόνες της «Κρητικής σχολής» κυριάρχησαν στον κόσμο της ζωγραφικής[188]. Ουσιαστικά τα περισσότερα παραδείγματα ατομικών τιμωριών από τη βυζαντινή περίοδο τα γνωρίζουμε από τις κρητικές εκκλησίες. Ένα σημαντικό μέρος των ατομικών τιμωριών που απεικονίζονται στους ναούς

[188] Βλ. : Μαδεράκης 1978, 186 - 191. Του ιδίου 1979, 64 - 65, 70.

αυτών των δύο αιώνων έχει καταλογογραφηθεί και μελετηθεί[189]. Ο λόγος αυτής της πολύ μεγάλης άνθισης του θέματος πιστεύεται ότι είναι οι πολύ δύσκολες συνθήκες - αποτέλεσμα κυρίως της βενετικής κατάκτησης - κάτω από τις οποίες ζούσε ο κρητικός λαός και ιδιαίτερα οι αγροτικοί πληθυσμοί. Το μίσος για τους κατακτητές, όλες οι δυσκολίες, τα προβλήματα, τα παραπτώματα, καταδικάζονται μέσα από τις παραστάσεις της κόλασης και των ατομικών ποινών ειδικότερα, γιατί μέσα από αυτές οι πιστοί ελπίζουν και δικαιώνονται, ενώ απειλούνται οι υπαίτιοι οποιασδήποτε αμαρτίας[190]. Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι και μία από τις πιο ενδιαφέρουσες παραλλαγές της Αποκάλυψης της Θεοτόκου, κείμενο στο οποίο καταγράφονται πολλές τιμωρούμενες αμαρτίες, είναι κρητικής προέλευσης.

Οι απόψεις αυτές είναι βεβαίως εν μέρει σωστές, ωστόσο πολλές περιοχές γνώρισαν συνθήκες κατάκτησης και η εικονογραφία των ποινών δεν παρουσίασε τόσο μεγάλη ανάπτυξη. Δεν πρέπει να ξεχνάμε όμως ότι η Κρήτη ταυτόχρονα αποτελούσε ένα πολύ σπουδαίο κέντρο ζωγραφικής με πολύ μεγάλη ακτινοβολία και είναι πολύ σημαντικό να επισημανθεί ότι σώζονται τόσα πολλά μνημεία, τα οποία μπορούν να μελετηθούν, ενώ αυτό δεν ισχύει για άλλες περιοχές, ώστε να μπορούμε να κάνουμε ασφαλείς συγκρίσεις. Εξάλλου οι ατομικές τιμωρίες είναι ένα θέμα ιδιαίτερα

---

[189] Βλ. γενικά Καλοκύρης 1957, 103 - 104. Gerola 1905 - 1932, II, 341 - 346 : αναφέρει ποινές σε 48 ναούς. Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 124 - 127 : αναφέρονται οι είκοσι πιο χαρακτηριστικοί ναοί από τους 48 που κατέγραψε ο Gerola. Μαδεράκης 1979, ειδικότερα 73 - 80 : παρατίθεται ένας κατάλογος σαράντα ενός τιμωρούμενων παραπτωμάτων από τους ναούς που κατέγραψε ο Gerola και από άλλους που προσέθεσε ο Μαδεράκης. Συχνά όμως καταγράφεται ότι υπάρχουν τιμωρίες, οι οποίες ορισμένες φορές αναφέρονται ονομαστικά, χωρίς να δίνονται περισσότερες πληροφορίες.

[190] Βλ. αναλυτικά : Μαδεράκης 1980 - 81, 52, 61 - 62, 98 - 115. Λασσιθιωτάκης 1971, 139 - 140. Βλ. και Του ιδίου 1965, 274 , Τωμαδάκης 1968.

αγαπητό[191] και διαδεδομένο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, και είναι φυσικό να ζωγραφίζεται συχνά, όπως συμβαίνει, σε μικρότερη κλίμακα, και σε ναούς άλλων περιοχών ήδη κατά τον 14ο αιώνα.

Ένα ακόμα ενδιαφέρον στοιχείο που παρατηρείται σε πολλούς κρητικούς ναούς είναι η ανεξαρτητοποίηση των ποινών από τη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας. Λόγω περιορισμένου χώρου είτε οι ποινές τοποθετούνται όπου υπάρχει διαθέσιμος χώρος, ανεξάρτητα εντελώς από τη συνολική παράσταση, είτε απεικονίζονται μόνο αυτές, χωρίς να υπάρχει Δευτέρα Παρουσία, ορισμένες φορές συνδυαζόμενες με επιμέρους θέματα της σύνθεσης, όπως η ψυχοστασία ή οι ομαδικές τιμωρίες. Πολύ συχνά τοποθετούνται εκατέρωθεν της εισόδου του ναού σε πολύ χαμηλό ύψος - για να είναι εύκολα ορατές[192] - και εξαιτίας αυτής της θέσης καταστρέφονται εύκολα, κάτι που συμβαίνει και σε μνημεία διαφόρων περιοχών.

Από το σύνολο των κρητικών ναών που απεικονίζεται το θέμα των ατομικών τιμωριών[193] θα αναφερθούν μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές παραστάσεις.

Στον ναό της Παναγίας στο Καρύδι Αποκορώνου Χανίων, απεικονίζεται μία παράσταση ατομικά τιμωρούμενων αμαρτωλών, που χρονολογείται στον 13ο αιώνα[194]. Οι ανδρικές μορφές, που βρίσκονται στον νότιο τοίχο,

---

[191] Garidis 1982, 10 και Του ιδίου 1985, 90 & υποσημ. 211 : όπου συσχετίζει το θέμα των ατομικών τιμωριών με τις παραστάσεις των χορηγών στις αγροτικές εκκλησίες της Κρήτης από τον 14ο έως τον 16ο αιώνα, θέμα που επίσης παρουσιάζει στοιχεία εξατομίκευσης.

[192] Για την τοποθέτηση των ποινών στους κρητικούς ναούς βλ.. Καλοκύρης 1957, 101,129. Δρανδάκης 1957, 149 & υποσημ. 307. Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 116 - 117. Του ιδίου 1971, 140. Μαδεράκης 1978, 188, 191, 194, 197- 199. Του ιδίου 1979, 22 - 23.

[193] Για τις κρητικές τοιχογραφίες με αυτό το θέμα βλ. Gerola 1905 - 1932, II, 341 - 346. Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 124 - 127. Καλοκύρης 1952, 241 κ.εξ.. Του ιδίου 1957, 59, 101 κ.εξ.. Χατζηδάκης 1952. Δρανδάκης 1957, 144 κ.εξ.. Μαδεράκης 1978. 1979. 1980 - 81.

[194] Η επίσκεψη στον ναό στάθηκε αδύνατη, παρά τις επανειλημμένες μου προσπάθειες. Βασιλάκη 1986, 42, 43, 45: παρέχει πληροφορίες για την παράσταση, οι οποίες όμως είναι ελλιπείς. Μαδεράκης 1984, 80- 85.

σύμφωνα με την καταγραφή του Μαδεράκη, είναι: ο παραυλακιστής, ο παρακαμπανιστής, ο φονιάς, ο φαλσογράφος, ο πόρνος, ο ζουράρης, ο ζωοκλέφτης και ο μυλωνάς. Πρωτότυπη είναι η τιμωρία του φαλσογράφου. Ο αμαρτωλός είναι γυμνός μέσα σε φλόγες, με τα χέρια του δεμένα πίσω από την πλάτη του, κρεμασμένος από τον λαιμό από ένα τσιγκέλι. Μπροστά στο στήθος του βρίσκονται προφανώς τα εργαλεία της δουλειάς ή του αμαρτήματός του: ένας κύλινδρος, ένα μελανοδοχείο και μία γραφίδα [πίν. 52].

Ο Μαδεράκης, βασιζόμενος στην εικονογραφία και τη συνοδευτική επιγραφή, τον ταυτίζει με αυτόν που χρεώνει παραπάνω στους λογαριασμούς. Παρόμοια απεικόνιση έχει ήδη αναφερθεί στον ναό του αγίου Γεωργίου στον Κουβαρά Αττικής, όπου ο αμαρτωλός ταυτίζεται πιθανότατα με τον πλαστογράφο εγγράφων, θα δούμε στον ναό του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Κριτσά Κρήτης, όπου ο τιμωρούμενος άνδρας ταυτίζεται από την επιγραφή του ως *ζουράρης*, και στον ναό του Αφέντη Χριστού επίσης στην Κριτσά, που ο αμαρτωλός που κολάζεται είναι ο νοτάριος, δεδομένου ότι σε όλους απεικονίζονται αντικείμενα γραφικής ύλης. Με βάση την επιγραφή *φαλσογράφος* πιστεύω ότι ίσως βρισκόμαστε μπροστά στην τιμωρία του πλαστογράφου[195].

Οι γυναικείες μορφές, στον βόρειο τοίχο, δεν έχουν σωθεί όλες. Αυτές που θα εξετάσουμε αποδίδονται γυμνές, με τα χέρια δεμένα πισθάγκωνα, να καίγονται μέσα σε φλόγες και να βασανίζονται από φίδια. Τα πρόσωπά τους, με τα εκφραστικά μάτια, αποπνέουν θλίψη και πόνο [πίν. 53].

Το ενδιαφέρον μας προκαλεί η γυναίκα που τιμωρείται επειδή ήταν *«παραζυγιαστρέα»*, όπως υποδηλώνει η επιγραφή της. Πρόκειται δηλαδή για την έμπορο που έκλεβε στο ζύγι. Η παράσταση αυτή δε μου είναι γνωστή από μνημεία άλλων περιοχών, αλλά θα την ξανασυναντήσουμε στην Κρήτη.

---

[195] Αναφορά στην ποινή αυτή, όπως και σε άλλες, στις κρητικές εκκλησίες κάνει ο Παντελής Πρεβελάκης στο έργο του *Χρονικό μιας Πολιτείας*, Αθήνα 1956, 129 – 130.

Απεικονίζεται ολόσωμη με τη ζυγαριά με τα εμπορεύματα να κρέμεται από τον λαιμό της. Πρόκειται για μία απεικόνιση που μας είναι ήδη γνωστή από τις ανδρικές μορφές των παραζυγιστών. Αν και υπάρχουν πληροφορίες πως οι γυναίκες ασχολούνταν με το εμπόριο και πως κατηγορούνταν για κλέψιμο στο ζύγι, δε συναντάμε συχνά την τιμωρία τους στην κόλαση. Η Βασιλάκη θεωρεί ότι εδώ πρόκειται για την πλανόδια έμπορο των χωριών της Κρήτης[196]. Γυναίκες επαγγελματίες, πλανόδιες έμποροι, που πουλούν τα προϊόντα τους στην αγορά, μας είναι γνωστές και από μία ενδιαφέρουσα παράσταση από το καθολικό της μονής της Βλαχέρνας στην Άρτα. Πρόκειται για την παράσταση της Λιτάνευσης της εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας που κοσμεί τον νάρθηκα του ναού και χρονολογείται στο τέλος του 13ου αιώνα. Στο κάτω τμήμα της σύνθεσης απεικονίζονται σκηνές αγοράς. Ανάμεσα στους άνδρες εμπόρους απεικονίζονται «η λαχανοπώλισσα» που πουλά «τά λάχανα» και τα «οπωρικά», τα οποία μάλιστα φαίνονται μέσα στα καλάθια που πουλιούνται να είναι μήλα και αχλάδια, και μία γυναίκα που προσφέρει ποτά, τα οποία βρίσκονται μέσα σε μικρά δοχεία που είναι δεμένα μεταξύ τους από μια αλυσίδα και κρέμονται γύρω από τον λαιμό της[197].

Δίπλα από την *«παραζυγιαστρέα»*, απεικονίζεται, σχεδόν με όμοιο τρόπο, άλλη μία γυναίκα η οποία σύμφωνα με τη συνοδευτική της επιγραφή είναι η *«ανυφαντού»*, δηλαδή η υφάντρια[198]. Τα εξαρτήματα του αργαλειού είναι περασμένα γύρω από τον λαιμό και το στήθος της, ενώ τα κουβάρια με το

[196] Για τα επαγγέλματα που ασκούσαν οι γυναίκες βλ.: Κουκουλές 1948 - 1955, Β΄ Ι, 232 - 235, Β΄ ΙΙ, 204 - 205. Ειδικότερα για την Κρήτη : Μαλτέζου 1986, 39 - 40. Βασιλάκη ό.π..

[197] Για την παράσταση αυτή βλ. αναλυτικά : Achimastou - Potamianou 1981, 3 - 5, 10 - 14, εικ. 14, 17.

[198] Για την ερμηνεία της λέξης βλ. Ε. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής δημώδους Γραμματείας, 1100 - 1669*, τόμ. Α΄- ΙΒ΄ , Θεσσαλονίκη 1968 - 1993, στο λ. *ανυφαντής* [τόμ. Β΄] και Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμ. 1 - 9, Αθήνα 1964, στο λ. *ανυφαντής* [τόμ. 1].

νήμα βρίσκονται δίπλα της. Οι γυναίκες στο βυζαντινό κόσμο ασκούσαν συχνά το κοινό αυτό επάγγελμα - όπως και οι άντρες - και μάλιστα ασχολούνταν και με το εμπόριο πουλώντας υφάσματα[199]. Ο Μαδεράκης και η Βασιλάκη, εκφράζοντας παρεμφερείς απόψεις, δεν πιστεύουν ότι η υφάντρια τιμωρείται γιατί διέπραξε κάποια αμαρτία κατά την εξάσκηση του επαγγέλματός της, αλλά θεωρούν ότι εκπροσωπεί τις γυναικείες αρετές και καταδικάζεται είτε γιατί δεν τις διαφύλαξε, είτε επειδή αποτελεί σύμβολο της γυναικείας ομορφιάς που γοητεύει τους άνδρες και τιμωρείται στην κόλαση εκφράζοντας τον καημό ενός ερωτευμένου άνδρα, είτε γιατί ήταν κουτσομπόλα ή συκοφάντρια[200]. Πιστεύω ωστόσο πως υπάρχουν στοιχεία που δηλώνουν πως τιμωρείται για κάποιο παράπτωμα επαγγελματικής φύσης. Στην απεικόνισή της υπάρχουν τα όργανα του επαγγέλματός της, όπως και σε όλους τους άλλους αμαρτωλούς που καταδικάζονται ως επαγγελματίες, στοιχείο που δεν υπάρχει λόγος να αγνοήσουμε μόνο σε αυτήν την περίπτωση. Προφανώς έχει υποπέσει σε κάποια μορφή παραπτώματος κατά την εξάσκηση του επαγγέλματός της, όπως για παράδειγμα να έκλεβε στο υφάδι. Μία ενδιαφέρουσα πληροφορία παρέχει ο Heuzey, ο οποίος έχει δει σε μνημεία της Θεσσαλίας και της Ρούμελης τη μορφή άντρα υφάντη που τιμωρείται ως παραζυγιστής, καθώς από τα ρουθούνια του κρέμεται μια ζυγαριά[201]. Εφόσον οι περιγραφές του Heuzey είναι σωστές, μπορούμε να υποθέσουμε ότι και οι γυναίκες υφάντριες ίσως να καταδικάζονται για τον ίδιο λόγο. Το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη παράσταση της υφάντριας δεν απεικονίζεται η ζυγαριά δεν αποκλείει ότι κατηγορείται για παραζύγισμα, γιατί είναι ήδη γνωστό πως όταν ένας

---

[199] Για το επάγγελμα αυτό και τις σχετικές πληροφορίες βλ. Κουκουλές 1948 - 1955, Β' Ι, 215 - 217, 233. Β' ΙΙ, 204. Talbot - Rice 1990, 167 - 168, 172. Ειδικότερα για την Κρήτη βλ. Μαλτέζου ό.π.

[200] Μαδεράκης 1979, 77 - 78. Μαδεράκης 1984, 82- 84. Βασιλάκη ό.π..

[201] Heuzey 1871, 118. Ο Κουκουλές [1948 - 1955, Β' Ι, 252 - 3 & υποσημ.1] μας πληροφορεί ότι ο επαγγελματίας υφάντης που παραζύγιζε «ετύπτετο και εκουρεύετο» .

συγκεκριμένος επαγγελματίας κατηγορείται ως παραζυγιστής δεν αποδίδεται πάντα με μια ζυγαριά να κρέμεται από τον λαιμό του αλλά με τα όργανα που υποδεικνύουν σαφώς το επάγγελμά του, όπως συμβαίνει για παράδειγμα και με τον μυλωνά και με τον κρασόπουλο[202]. Ο υφάντης μου είναι γνωστός μόνο από ένα βυζαντινό μνημείο, τον ναό του αγίου Ιωάννη του Αργέντη στη Χίο. Στον νάρθηκα σώζονται κάποιες ατομικές τιμωρίες αμαρτωλών που χρονολογούνται τον 14ο αιώνα[203]. Ανάμεσα σε αυτές απεικονίζεται ο υφάντης ενδεδυμένος και φορώντας υποδήματα, στοιχείο όχι συχνό, να κρέμεται από μία θηλιά, με τα χέρια του δεμένα πισθάγκωνα. Ένας μικρός μαύρος διάβολος φαίνεται σαν να του λέει κάτι στο αυτί. Μπροστά του κρέμεται κάποιο δυσδιάκριτο αντικείμενο. Η συνοδευτική του επιγραφή είναι ο «ανιφάτης».

Το ουσιαστικό στοιχείο για την κατηγοριοποίηση της υφάντριας είναι ότι από τη στιγμή που απεικονίζεται με τα όργανα του επαγγέλματός της, δεν υπάρχει λόγος να διαφοροποιηθεί από τους υπόλοιπους επαγγελματίες που απεικονίζονται με παρόμοιο τρόπο και ειδικότερα εφόσον τιμωρούνται και άντρες υφάντες ως επαγγελματίες δεν είναι λογικό να τους διακρίνουμε από τις γυναίκες που ασκούσαν το ίδιο επάγγελμα, το οποίο εξάλλου δε γίνεται σε άλλες περιπτώσεις[204]. Η τιμωρία της υφάντριας απεικονίζεται και σε

---

[202] Βλ. σελ. 23, 35-36.

[203] Χ. Μπούρας, *Οδηγοί της Ελλάδος. Χίος*, Αθήναι, 1974. Α. Σάρου, Τα βυζαντινά και γενουατικά μνημεία της νήσου Χίου, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, φ. 3-9-1931. Οι πληροφορίες για τον ναό επιβεβαιώνονται αρκετά χρόνια αργότερα από τη μελέτη της Ο. Βάσση, βλ. : Ο. Βάσση, «Ο ναός του Αγίου Ιωάννη Αργέντη στον Παλιό Καταρράκτη Χίου», στο Β. Κατσαρός – Α. Τούρτα (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα 2015, 155-164, όπου παρατίθενται και έγχρωμες φωτογραφίες.

[204] Όπως του παραζυγιαστή και της παραζυγιαστρέας - που προαναφέρθηκε - και του κρασόπουλου - της κρασοπούλας που θα δούμε στη συνέχεια (βλ. ενδεικτικά: σσ. 52, 86, 119, 120).

άλλους κρητικούς ναούς[205]. Ίσως αντανακλά κάποιο τοπικό πρόβλημα της εποχής. Γενικότερα η τιμωρία του υφάντη και της υφάντριας δεν απαντάται συχνά.

Αξίζει να σημειωθεί πως υπάρχει τιμωρία και της γυναίκας που γνέθει στην τοιχογραφία της κόλασης, των αρχών του 13^{ου} αιώνα, στον ενοριακό ναό των αγίων Πέτρου και Παύλου στο Chaldon, στην κομητεία του Surrey, στη νοτιοανατολική Αγγλία. Η αμαρτωλή προσπαθεί να γνέσει, αλλά δεν έχει ρόκα. Ανάλογα δίπλα της απεικονίζονται και ο σιδεράς που σκοπεύει να φτιάξει πέταλα αλόγου, αλλά χωρίς αμόνι και ο αγγειοπλάστης που θέλει να κάνει ένα αγγείο, χωρίς κεραμικό τροχό. Και οι τρεις στέκονται γυμνοί πάνω σε ένα τεράστιο πριόνι που κρατούν υπερμεγέθεις δαίμονες [πίν.54]. Το μήνυμα της τιμωρίας σε αυτήν την περίπτωση βέβαια διαφέρει: οι αμαρτωλοί προσπαθούν να συνεχίσουν την εργασία τους και στον άλλο κόσμο μάταια και χωρίς ανταμοιβή.

Συνεχίζοντας με τις τοιχογραφίες στον ναό της Παναγίας στο Καρύδι ενδιαφέρουσες είναι και οι τιμωρίες της πόρνης και της αποστρέφουσας τα νήπια, σύμφωνα με τις επεξηγηματικές επιγραφές [πίν.55]. Ειδικότερα η πόρνη δαγκώνεται στα γεννητικά της όργανα από το φίδι – τιμωρό και η αποστρέφουσα τα νήπια στο στήθος της.

Ο Μαδεράκης αναφέρει ότι από τις τιμωρίες που σήμερα δε σώζονται φαίνονται μόνο οι επιγραφές τους και είναι της προαγωγού (*η μαβλιστρέα*), της παρακαθίστρας ή παραξαφουγκάστρας, χωρίς να είναι βέβαιος, και της *διαργηριστρέας*, την οποία συνδέει με τα αμαρτήματα της τοκογλυφίας ή της φιλαργυρίας[206]. Η λέξη *διαργηριστρέα* δεν είναι γνωστή. Ενδεχομένως να έχει παραφθαρεί ή να είναι ανορθόγραφη, όπως συχνά συμβαίνει στις

---

205 Παρόμοια παράσταση βρίσκεται στον ναό της Παναγίας στο Ανισαράκι Καντάνου, βλ. σελ. 83. Στον ναό του Αγίου Ιωάννη στον Αξό Μυλοποτάμου, απεικονίζεται «η *ανυφάντ<ρα>*» και στον ναό του Σωτήρος στο Σπήλι Αγίου Βασιλείου «η *νυφάντρα»,* βλ.: Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 125, 126. Μαδεράκης 1979, 77 - 78.

206 Μαδεράκης 1984, 82. Βασιλάκη 1986, 42 : ταυτίζει την αμαρτωλή με τη φιλάργυρη.

επιγραφές. Αν δεχθούμε ότι έχει διαβαστεί σωστά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι σχετίζεται με το ρήμα *διαργυρόω* που σημαίνει «στολίζω δ'αργύρου»[207]. Οι ντόπιοι δεν αποκλείουν αυτήν την ερμηνεία, αντίθετα είναι γνωστή στην κρητική ντοπιολαλιά. Ωστόσο θεωρούν ότι η λέξη αυτή περιγράφει τη γυναίκα που ραδιουργεί. Η άμεση και εύκολη κατανόηση της επιγραφής από τους Κρητικούς με απομάκρυνε από τη σκέψη του συσχετισμού της με το ρήμα *διαγείρω*[208] που θα μας οδηγούσε σε μια ερμηνεία ηθικής παράβασης.

Μία μοναδική παράσταση κολαζομένων γυναικών βρίσκεται στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στο χωριό άγιος Βασίλειος Ηρακλείου και χρονολογείται στα τέλη του 13ου αιώνα[209]. Μόνο μια επιγραφή μαρτυρά πως υπήρχε η τιμωρία της *μητριάς*, ποινή άγνωστη σε μένα από άλλα μνημεία. Επίσης, μία αμαρτωλή γυναίκα τιμωρείται γιατί ήπιε ένα βότανο προκειμένου να μη γεννήσει, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η συνοδευτική επιγραφή της (*Η ΠΙΟΥΣΑ ΒΟΤΑΝΟΝ ΠΡΟΣ ΤΟ ΜΗ ΠΕΔΟΠΟΙΗΣΑ*). Αν και η φθορά είναι πολύ μεγάλη μπορούμε να διακρίνουμε ότι τρεις αλυσίδες που απολήγουν σε τσιγκέλια της τρυπούν το κεφάλι και ένα μεγάλο φίδι, που περισφίγγει όλο της το σώμα, τη δαγκώνει στο πρόσωπο. Τα χέρια της είναι δεμένα πισθάγκωνα και τα πόδια της σε διάσταση [πίν.56]. Η απεικόνιση είναι πολύ ρεαλιστική και ωμή. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι τιμωρείται η γυναίκα που προληπτικά έπινε βότανα για να μην κάνει παιδιά ή που έκανε άμβλωση˙ αμαρτία πολύ σοβαρή για την Εκκλησία και την τοπική κοινωνία. Μας είναι γνωστό ότι πολλές φορές στα χωριά οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν βότανα για να τερματίσουν ανεπιθύμητες εγκυμοσύνες. Παρόμοιες παραστάσεις θα συναντήσουμε σε μεταβυζαντινές εκκλησίες της Ρουμανίας (σελ.164,167). Η τιμωρία αναφέρεται στην Κρητική Αποκάλυψη

---

207 H.G.Lidell – R.Scott, *Μέγα Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμ. I – V, Αθήνα 1907, στο λ. *διαργυρόω* [τόμ. V].

208 Ε. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής δημώδους Γραμματείας, 1100 - 1669*, τόμ. Α'- ΙΒ' , Θεσσαλονίκη 1968 - 1993, στο λ. *γιαγέρνω* [τόμ. Γ'].

209 Η παράσταση μου έγινε γνωστή από τον κ. Θεοχάρη Προβατάκη.

της Θεοτόκου και στην Κατάβαση της Θεοτόκου στην Κόλαση, όπου οι γυναίκες που διέπραξαν αυτήν την αμαρτία καίγονται στον πύρινο ποταμό[210]. Στην Αποκάλυψη της Αναστασίας αναφέρονται οι γυναίκες που σκοτώνουν τα παιδιά στην κοιλιά τους[211]. Στο βυζαντινό ποινικό δίκαιο αυτός που δίνει φίλτρο που οδηγεί σε άμβλωση, έστω και χωρίς δόλο, τιμωρείται με τη βαριά ποινή του μεταλλισμού[212].

Δίπλα της απεικονίζεται μια άλλη αμαρτωλή που τιμωρείται γιατί κουτσομπόλευε μέσα στην εκκλησία. Η συνοδευτική της επιγραφή είναι : *Η ΠΑΡΑΚΟΟΣΑ ΚΕ ΕΝ ΤΗ ΕΚΛΙΣΙΑ ΣΗΝΤΥΓΧΑΝΟΣΑ*. Δε γνωρίζω πώς απεικονίζεται η μορφή ούτε έχω διαθέσιμο φωτογραφικό υλικό. Ωστόσο η τιμωρία είναι γνωστή και από άλλους ναούς, όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Στην Αποκάλυψη του Παύλου άντρες και γυναίκες τιμωρούνται για το αμάρτημα αυτό τρώγοντας τη γλώσσα τους[213]. Το κουτσομπολιό ήταν μια διαδεδομένη συνήθεια ειδικότερα στις κλειστές κοινωνίες και αποδίδεται κυρίως στις γυναίκες[214]. Η αντίληψη αυτή δημιούργησε το στερεότυπο ότι αποτελεί έμφυλο χαρακτηριστικό. Το κουτσομπολιό μέσα στην εκκλησία, από γυναίκες και λιγότερο από άντρες, στιγματίζεται ιδιαίτερα καθώς οι πιστοί επιπρόσθετα δε σέβονται τον ιερό χώρο και δεν αντιλαμβάνονται τη σοβαρότητα της λειτουργίας. Οι αντιλήψεις αυτές έχουν ισχύ ως σήμερα και ήταν ευρύτατα διαδεδομένες σε όλες τις αγροτικές κοινωνίες.

Εντυπωσιακές είναι οι ομοιότητες των αντιλήψεων αυτών και των ανάλογων τιμωριών των αμαρτωλών σε ναούς στη Φινλανδία και στις Σκανδιναβικές χώρες γενικότερα, την Αγγλία ή και τη Βόρεια Γερμανία από τον 13ο αιώνα

---

[210] Dawkins 1948, 490. Pernot 1900, 245.

[211] Λαμπάκης 1982, 60.

[212] Κουκουλές 1948 – 1955, Στ', 65.

[213] Tischendorf 1866, 60.

[214] Κουκουλές 1948 – 1955, Β'ΙΙ, 175.

και μετά, με ιδιαίτερη άνθιση στον πρώιμο 16ο αιώνα[215]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μορφή του δαίμονα Tutivillus ή Titivillus που γνωρίζει μεγάλη διάδοση στη μεσαιωνική Αγγλία. Στον μικρό αυτό δαίμονα αποδίδονται διάφορες ιδιότητες˙ μία από αυτές είναι η παρουσία του στην εκκλησία πάνω από τις μορφές όσων κουτσομπολεύουν και η προσπάθειά του να καταγράψει σε μια περγαμηνή όλα όσα ακούει [πίν. 57].

Μοναδική είναι και η παράσταση στον ναό του του αγίου Γεωργίου στο νησί Reichenau στη νότια Γερμανία που χρονολογείται τον 14ο αιώνα[216] [πίν. 58]. Τέσσερα δαιμονικά όντα κρατούν ανοιχτή και τεντωμένη μία μεγάλη περγαμηνή πάνω στην οποία ο διάβολος γράφει την αμαρτία των γυναικών που κουτσομπολεύουν στη λειτουργία και βρίσκονται στο πάνω μέρος, πίσω από την περγαμηνή, σαν να έχουν συλληφθεί την ώρα της αμαρτίας. Ο διάβολος γράφει: «Θέλω να γράψω για αυτές τις ανόητες γυναίκες εδώ. Οποιοδήποτε μάταιο κουτσομπολιό έγινε εδώ κατά η διάρκεια της εβδομάδας θα το θυμηθούμε όλοι όταν βρεθεί μπροστά στον δικαστή». Το γεγονός ότι ο διάβολος γράφει πάνω σε περγαμηνή συνδέεται προφανώς με τη γερμανική παροιμία για τη φλυαρία που δεν ταιριάζει σε κανένα δέρμα αγελάδας (*Das geht auf keine Kuhhaut),* με την έννοια ότι αυτό ξεπερνά κάθε όριο, και που συνδέεται ευρύτερα με τη γερμανική αντίληψη ότι ο διάβολος θα γράψει όλες τις αμαρτίες μας πάνω σε μια περγαμηνή.

Παρόμοια απεικόνιση συναντάμε στην εκκλησία Fanefjord, στο νησί Møn της Δανίας, των αρχών του 16ου αιώνα[217] [πίν. 59]. Ο ζωγράφος Elemelunde, που με το εργαστήριό του έχει διακοσμήσει και άλλους ναούς, θεωρείται ότι

[215] Στους ναούς αυτών των περιοχών είναι αξιοπρόσεκτο πως εκτός από αυτό το αμάρτημα δίνεται μεγάλη έμφαση και στις τιμωρίες των γυναικών της υπαίθρου που κλέβουν προϊόντα από τους συγχωριανούς τους, των μαγισσών, των γυναικών που διαβάλλουν και των αντρών που κρυφακούν, όπως και στις βυζαντινές εκκλησίες. Βλ. αναλυτικά: Nilsén 1986. Kilström 1965. Edgren 1993. Wall 1977. Jennings 1977.

[216] Πληροφορίες μου έδωσε η Birgitta Håkansson.

[217] Ό.π..

επηρεάστηκε από τα πολύ διαδεδομένα Biblia Pauperum.

Το θέμα θα συνεχίσει να ζωγραφίζεται σε ναούς της μεταβυζαντινής περιόδου. Ένα τέτοιο παράδειγμα συναντάμε στη Μάνη, στον ναό του αγίου Γεωργίου στη Μυρσίνη. Ανάμεσα στις ποινές των αμαρτωλών απεικονίζεται και η τιμωρία γυναικών από δαίμονα γιατί, σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή, κουβέντιαζαν στην ακολουθία της εκκλησίας[218]. Με ευρηματικό τρόπο, όπως θα δούμε, απαντάται και σε άλλα μνημεία.

Στον ναό του Χριστού, στην περιοχή Κασάνων Πεδιάδας, στην Κρήτη, απεικονίζεται μία παράσταση που χρονολογείται στις αρχές του 14ου αιώνα[219]. Στον δυτικό τοίχο απεικονίζεται ο παραυλακιστής σε πιο μεγάλο μέγεθος από ό,τι ως τώρα έχουμε δει. Αποδίδεται με τη γνωστή εικονογραφία [πίν.60] και συνοδεύεται από επιγραφή («*ο παραβλακιστής*»). Είναι γυμνός, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη του και το αλέτρι κρέμεται από τον λαιμό του. Φαίνεται ότι τιμωρείται μέσα σε φλόγες. Αν και η παράσταση έχει αρκετές φθορές, ευδιάκριτη είναι μια έκφραση λύπης στο ήρεμο πρόσωπό του. Οι υπόλοιπες μορφές αμαρτωλών δεν έχουν σωθεί τόσο καλά, ώστε να τις ταυτίσουμε με βεβαιότητα.

Στον ναό του αγίου Ιωάννη, στον Ασφεντηλέ Σελίνου, η παράσταση της κόλασης θεωρείται έργο του Ιωάννη Παγωμένου ή της σχολής του και χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 14ου αιώνα[220]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τιμωρία στη λίμνη του πυρός Φραγκισκανών μοναχών, όπως συμπεραίνουμε από το κούρεμα και τα ξυρισμένα τους πρόσωπα. Η παράσταση εκφράζει άμεσα τα προβλήματα του κρητικού λαού εξαιτίας της βενετικής κατάκτησης και αντανακλά έτσι την κοινωνική πραγματικότητα. Σε αρκετούς ναούς της Κρήτης συναντούμε παρόμοιες παραστάσεις[221].

Τιμωρείται επίσης ο φονέας («*ο φονέας*») γυμνός και κρεμασμένος ανάποδα

---

[218] Δρανδάκης, κ.ά., 1993, 65 -66.

[219] Μυλοποταμιτάκη 1985, 294 - 295, 302.

[220] Μαδεράκης 1978, 204.

[221] Μαδεράκης 1979, 20 -21.// Βλ. και παραπάνω σελ. 26.

και ο ηγούμενος που βλασφημούσε (« *ο Γούμενος ο λέγον ο διάβολος»*)[222].

Στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, στην Κριτσά Μεραμπέλλου, απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία και χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα[223]. Στον δυτικό τοίχο απεικονίζονται μέσα σε ένα διάχωρο οι ατομικές τιμωρίες. Όλοι οι αμαρτωλοί είναι τοποθετημένοι ελεύθερα στον χώρο, σχεδόν σε δύο ασύμμετρες ζώνες, πάνω σε μαύρο φόντο [πίν.61] και απεικονίζονται γυμνοί να βασανίζονται από φίδια και να φλέγονται.

Η πρώτη μορφή (από τα δεξιά του θεατή) είναι η μη βυζαίνουσα τα νήπια[224] (« *μη βιζε… τα νι…*»). Κρέμεται από λευκό σκοινί. Στο σώμα της περιελίσσεται ένα φίδι που θηλάζει από το ένα της στήθος. Τα χέρια της είναι δεμένα πισθάγκωνα. Δίπλα της βρίσκεται άλλη μια γυναίκα που αποδίδεται με παρόμοιο τρόπο. Το φίδι που την τιμωρεί δαγκώνει τα χείλη της. Υποθέτουμε ότι πρόκειται για την τιμωρία της κουτσομπόλας ή της κατάλαλης καθώς η συνοδευτική επιγραφή φαίνεται ελάχιστα.

Η τρίτη μορφή είναι ο φονιάς («*ο φονέας*»). Κρέμεται από ψηλά και κάθε χέρι είναι σφιχτά δεμένο με το αντίστοιχο πόδι, έτσι ώστε τα πόδια του να βρίσκονται σε πλήρη διάσταση. Το φίδι που τον περισφίγγει τον δαγκώνει στο αριστερό χέρι και πόδι. Κατά τον ίδιο τρόπο τιμωρείται δίπλα του ο ιερέας που δεν φρόντιζε την εκκλησία («*ο ιερεας ο μη φροντιζων την εκκλησιαν*»).

Η επόμενη μορφή, που τιμωρείται όπως και οι προαναφερθείσες δύο αμαρτωλές, είναι η πόρνη («*η πώρνη*»). Εδώ το φίδι – τιμωρός βάζει το κεφάλι του στα γεννητικά της όργανα.

Η τελευταία μορφή είναι ανδρική και απεικονίζεται παρόμοια. Η επιγραφή του, αν έχει διαβαστεί σωστά, είναι ο «*φιώρης*». Δε γνωρίζουμε ποιος

---

[222] Μαδεράκης 1978, 210.

[223] Για τη χρονολόγηση βλ. Μαδεράκης 1978, 212. Borboudakis 1981, 62 - 65. Για την παράσταση βλ. Μαδεράκης 1979, 29 - 36.

[224] Η γυναίκα που δε δίνει το γάλα της αναφέρεται στην Αποκάλυψη του Έσδρα, βλ.: Tischendorf 1866, 29. Επίσης αναφέρεται και σε κείμενα της δυτικής λογοτεχνίας, βλ.: Λαμπάκης 1982, 116.

αμαρτωλός τιμωρείται. Ο Μαδεράκης υποθέτει ότι πρόκειται για τον πόρνο[225].

Στο κατώτερο τμήμα της σκηνής, προς τα δεξιά του θεατή, απεικονίζεται σε πολύ μικρή κλίμακα ένας άνδρας που έχει τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη του. Από τον λαιμό του είναι δεμένος με μια αλυσίδα που απολήγει στα πόδια της γυναικείας μορφής που απεικονίζεται από πάνω του. Επίσης το ίδιο φίδι που τιμωρεί την αμαρτωλή επιμηκύνεται υπερβολικά και περισφίγγει τον λαιμό και τον άνω κορμό του άνδρα. Πάνω στο σώμα του δε φέρει κάποια χαρακτηριστικά σύμβολα, πιστεύω όμως πως διακρίνεται αρκετά καθαρά ένα ψαλίδι - αποδοσμένο με άσπρο χρώμα - ελεύθερα τοποθετημένο στον χώρο, πάνω από το οποίο υπάρχει και η επιγραφή «*ο ράπτις*» .

Δίπλα του μια γυναικεία μορφή τιμωρείται όπως και οι υπόλοιπες. Επιπλέον κρέμεται από ένα σκοινί που είναι δεμένο στην κορυφή του πλαισίου της παράστασης. Το φίδι φαίνεται σαν να της μιλά στο αυτί της. Όπως μας δηλώνει η επιγραφή της πρόκειται για την παραφρουγκάστρα («*η παραφρουγκαστρέα*»), τη γνωστή μας δηλαδή παρακροάτρια.

Έπειτα απεικονίζεται ο ζουράρης («ο ζουράρις»). Σε πολλές εκκλησίες της βενετοκρατούμενης Κρήτης, του 14ου - 15ου αιώνα, απεικονίζεται μια ανδρική μορφή, όχι με σταθερή εικονογραφία, με την επιγραφή «*ο ζουράρις»*, προερχόμενη προφανώς από την ιταλική λέξη usurario που σημαίνει τοκογλύφος. Αποδίδεται όπως και οι υπόλοιπες μορφές, ενώ το σκοινί από το οποίο κρέμεται τον δένει με τον φονιά. Από τον λαιμό του κρέμονται δύο αντικείμενα. Το ένα μοιάζει με κώνο και το άλλο με κονδυλοφόρο. Ελεύθερα μπροστά του φαίνονται δύο αντικείμενα που μοιάζουν με κύπελλα και ένα που θυμίζει κρητικό μαχαίρι. Προφανώς πρόκειται για εργαλεία γραφικής και για καλαθίσκους. Ο Μαδεράκης εκφράζει επιφυλάξεις για την ταύτιση της μορφής κάνοντας σύγκριση με

[225] Μαδεράκης 1979, 35. // Εκτός αν η επιγραφή είναι ο φιόρκος και εννοεί τον επίορκο.

άλλες παραστάσεις σε κρητικούς ναούς[226].

Στο κατώτερο τμήμα της παράστασης, φαίνεται μια ανδρική μορφή ξαπλωμένη να βασανίζεται από ένα φίδι. Η συνοδευτική επιγραφή είναι κατατοπιστική: *« Όπου κ… κατα την αγίαν Κυριακην το πυρ απτιν ποκατω του*», πρόκειται δηλαδή για τον κοιμώμενο την Κυριακή.

Δίπλα, ο παραυλακιστής απεικονίζεται σκυμμένος και ζεμένος με το αλέτρι - όπως ακριβώς και τα ζώα την ώρα του οργώματος - το οποίο έχει καρφωθεί στα οπίσθιά του. Είναι δεμένος από τον λαιμό του με αλυσίδα η οποία τον συνδέει με τη μορφή του *ιερέα που δεν φρόντιζε την εκκλησία*, που απεικονίζεται ακριβώς από πάνω του, ενώ τιμωρείται και από το ίδιο φίδι που βασανίζει τον ιερέα. Συνοδεύεται από την επιγραφή: «*ο παραβλακηστής*». Κάτω και πίσω από τον παραυλακιστή απεικονίζεται μια ανδρική μορφή σε πιο μικρή κλίμακα που έχει αποδοθεί όπως και ο παραυλακιστής. Φέρει την επιγραφή «*ο κλέπτης*». Τιμωρείται και αυτός από το φίδι που βασανίζει τον αμαρτωλό που βρίσκεται από πάνω του (με επιγραφή : «*ο φιώρης*»). Στην πλάτη του διακρίνεται, πιστεύω, ένα πολύ μικρό ζώο, το οποίο δε φαίνεται ευδιάκριτα γιατί αποδίδεται σε μαύρη μονοχρωμία και συγχέεται με το μαύρο φόντο. Πρόκειται δηλαδή για τον ζωοκλέπτη. Η συνοδευτική επιγραφή του είναι απλά ο κλέπτης, προφανώς γιατί το είδος της κλοπής ήταν πολύ γνωστό για να διευκρινιστεί περισσότερο. Η ζωοκλοπή αποτελεί μια κοινή συνήθεια στις αγροτικές περιοχές, όμως στην Κρήτη είναι μια πρακτική που χαρακτηρίζει τους αγροτικούς πληθυσμούς, συχνά σε συνδυασμό με το έθιμο της βεντέτας, και αποκτά τοπική χροιά˙ είναι ένα σύνθετο φαινόμενο, μια πράξη επιβίωσης,

---

[226] Βλ. Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 125 & υποσημ. 50, 126. Μαδεράκης 1979, 33,34, 59 - 60, 74 : ο συγγραφέας διατυπώνει αμφιβολίες για το αν ο ζουράρης δηλώνει μόνο τον τοκογλύφο (σελ.54), αλλά τον εντάσσει στους επαγγελματίες που κλέβουν κατά την εξάσκηση του επαγγέλματός τους (σελ.74). Για τη λέξη ζουράρης βλ. : Ε. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής δημώδους γραμματείας, 1100 - 1669*, τόμ. Α - ΙΒ , Θεσσαλονίκη 1968 - 1993, στο λ. *ζουράρης* (τόμ.Ζ’).

αλλά και ένδειξη επιβολής και κύρους που συνεχίζεται ως τις μέρες μας[227] . Στο Βαλσαμόνερο Ηρακλείου όπου λατρεύεται ο άγιος Φανούριος οδηγούνται οι ύποπτοι για ζωοκλοπή και μπροστά στην εικόνα του αγίου «ξεφανερώνονται», δηλαδή ορκίζονται για την αθωότητά τους.

Όλες οι εξεταζόμενες μορφές αποδίδονται σχεδόν με τα ίδια προσωπογραφικά χαρακτηριστικά που εκφράζουν τραχύτητα. Πρωτοτυπία του ζωγράφου αποτελεί ότι απεικονίζει τους αμαρτωλούς να συνδέονται μεταξύ τους, είτε γιατί δένονται με τις ίδιες αλυσίδες είτε γιατί τιμωρούνται από το ίδιο φίδι, με αποτέλεσμα όλα τα φίδια που βλέπουμε να είναι επιμηκυσμένα υπερβολικά.

Στην περιοχή της Κριτσάς, στον ναό της Παναγιάς Κεράς, στον δυτικό τοίχο του κεντρικού κλίτους, απεικονίζονται σε μια ζωφόρο οι ατομικές ποινές των αμαρτωλών που χρονολογούνται κατά τον 14ο αιώνα[228]. Οι κολασμένοι αποδίδονται όλοι γυμνοί μέσα στις φλόγες της κόλασης. Το ενδιαφέρον μας προκαλεί μια μορφή που δεν μπορούμε να ταυτίσουμε με βεβαιότητα. Πρόκειται για την πρώτη ανδρική μορφή που απεικονίζεται δεμένη χειροπόδαρα να αιωρείται μέσα στις φλόγες [πίν.62]. Η συνοδευτική της επιγραφή είναι: «*ΟΥΤΟΣ ΕΣΤΙΝ Ο ΛΕΓΟΝ. Ο ΔΟΥΛΕΥΟΝ ΤΟΝ ΝΑΟΝ ΕΚ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΔΙΚΑΤΕ*». Ο Μαδεράκης[229] υποθέτει ότι πρόκειται για τον άνθρωπο που θεωρεί τον ναό ως επιχείρησή του από τον οποίο θα ικανοποιήσει τις ανάγκες του ή για τον ιερέα που δε φροντίζει την εκκλησία. Είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για τον οικονόμο της εκκλησίας ή γενικότερα τον άνθρωπο που πρέπει να υπηρετεί τον ναό και κάνει κατάχρηση αυτής του της ιδιότητας, όπως θα δούμε και σε άλλα

[227] Ταταχάκη 1984.// Αφιέρωμα της εφημερίδας «Ελευθεροτυπία» στο ένθετο: *Ο ιός της Κυριακής*, 03/03/1996.

[228] Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 126, αρ.17. Χατζηδάκης 1952, 62. Καλοκύρης 1957, 102. Του ιδίου 1952, 241 κ.εξ.. και διάγραμμα στη σελ. 221. Μαδεράκης 1978, 186, 199. Παπαδάκη - Ökland 1967.

[229] Μαδεράκης 1979, 75.

παραδείγματα της μεταβυζαντινής εποχής. Ανάλογη τιμωρία αναφέρεται στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου και στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση όπου ο αμαρτωλός κρέμεται από τα τέσσερα άκρα και από τα είκοσι νύχια του, να αιμορραγεί πολύ και η γλώσσα του να φλέγεται από τη φωτιά, ώστε να μην μπορεί να ζητήσει έλεος από τον Θεό. Το δεύτερο κείμενο αναφέρει χαρακτηριστικά : « *ούτος εστίν…οικονόμος της εκκλησίας, οίτις ουκ εποίησε το θέλημα της εκκλησίας, αλλ' έτρωγεν τα της εκκλησίας πράγματα, και έλεγεν "Ο δουλεύων τον ναόν εκ του ναού τραφήσεται"…*»[230].
Δίπλα του τιμωρούνται ο κλέπτης και ο παραυλακιστής [πίν.63]. Ο κλέπτης απεικονίζεται όρθιος με τα χέρια του δεμένα πίσω από την πλάτη του και τα πόδια του επίσης δεμένα. Στους ώμους του φέρει το ζώο που είχε κλέψει. Ο παραυλακιστής[231] είναι δεμένος όπως και ο κλέπτης και από τον λαιμό του κρέμεται το αλέτρι του. Ταυτίζεται και από την επιγραφή: «ο *παραυλακιστης*». Εντύπωση προκαλεί η απόδοση της έκφρασης στα τραχειά πρόσωπα και των δύο μορφών. Άλλη μία μορφή αμαρτωλού υπάρχει δίπλα στον παραυλακιστή, η οποία είναι πια μη αναγνωρίσιμη εξαιτίας της μεγάλης φθοράς της[232].
Τρεις γυναικείες μορφές τραβούν επίσης την προσοχή μας [πίν.64]. Όλες συνοδεύονται από επεξηγηματικές επιγραφές. Εκτός από την τιμωρία τους στην πυρά, όλες απεικονίζονται με τα χέρια δεμένα πισθάγκωνα να βασανίζονται από φίδια.
Η πρώτη μορφή[233] (από τα αριστερά του θεατή) φέρει επιγραφή: η

[230] Pernot 1900, 250. Dawkins 1948, 493. Από τα είκοσί του δάχτυλα κρέμεται και στην Αποκάλυψη της Θεοτόκου, βλ. : Λαμπάκης 1982, 47.

[231] Βλ. Καλοκύρης 1957, 102 & υποσημ. 4 : αναφέρεται στον παραυλακιστή, δίνοντας την ερμηνεία ότι ήταν αυτός που μετακινούσε το νερό των αυλακιών των αγρών για να αρδεύσει το δικό του κτήμα κάνοντας έτσι ζημιά στο γειτονικό.

[232] Προσωπική παρατήρηση.

[233] Στα αριστερά της βρίσκεται μία γυναικεία μορφή με μεγάλες φθορές. Νομίζω ότι πρόκειται για την «αποστρέφουσα τα νήπια» (προσωπική παρατήρηση).

ναουσμγαρέα (;) και το φίδι τη δαγκώνει στο στόμα. Υποθέτουμε έτσι ότι πρόκειται για την κουτσομπόλα ή την κατάλαλη. Η δεύτερη είναι η πόρνη με τη γνωστή μας εικονογραφία. Η τρίτη είναι προφανώς η παρακροάτρια, καθώς το φίδι της δαγκώνει το αυτί, με επιγραφή: η *παραυκρουστρέα*.

Στον δυτικό τοίχο του βορείου κλίτους[234], εκατέρωθεν του παραθύρου, απεικονίζονται και άλλες τιμωρίες ομαδικές και ατομικές. Αν και οι φθορές είναι αρκετές, μπορούμε να ταυτίσουμε δύο μορφές : τον μυλωνά και τον φονιά.

Στον ναό του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, στα Δελιανά του νομού Χανίων, απεικονίζεται η κόλαση, στον νότιο και δυτικό τοίχο, που χρονολογείται κατά τον 14ο αιώνα[235]. Οι μορφές απεικονίζονται πάνω σε μαύρο φόντο, άτακτα τοποθετημένες, γυμνές, κρεμασμένες από αλυσίδες, με τα χέρια δεμένα πισθάγκωνα, να βασανίζονται από φίδια. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου ωστόσο αποπνέουν ευγένεια και ηρεμία. Σχεδόν όλες συνοδεύονται από επεξηγηματικές επιγραφές. Στον νότιο τοίχο απεικονίζονται ο παραυλακιστής, ο παρακαμπανιστής, η πόρνη (;), ο πόρνος, ο τοκιστής και ο κλέπτης, με τη γνωστή εικονογραφία, και μία αταύτιστη ανδρική μορφή από την επιγραφή της οποίας μπορεί να διαβαστεί μόνο η λέξη «ηγούμενος» [πίν.65 -70].

Ο παραυλακιστής επιπρόσθετα τιμωρείται με ένα αλέτρι βαλμένο στα οπίσθιά του. Υψώνει τα χέρια του σε στάση δέησης, αν και δε φαίνεται να υποφέρει.

Ο παρακαμπανιστής δίπλα του απεικονίζεται με σχεδόν όμοιο τρόπο.

---

[234] Προσωπική παρατήρηση. // Το βόρειο κλίτος είναι αφιερωμένο στον Άγιο Αντώνιο και κοσμείται κατεξοχήν με τη Δευτέρα Παρουσία. Οι ποινές ίσως έχουν φιλοτεχνηθεί από άλλους ζωγράφους. Η φωτογράφιση δεν κατέστη δυνατή.

[235] Προσωπικές παρατηρήσεις. Αργότερα, ο Μ. Ανδριανάκης χρονολογεί την παράσταση την ίδια εποχή και υποστηρίζει με βεβαιότητα την άποψη ότι ο ζωγραφικός διάκοσμος αποδίδεται στον Μιχαήλ Βενιέρη, βλ. : Μ. Ανδριανάκης, «Ναός Αγ. Ιωάννη Προδρόμου στα Δελιανά», *Αρχαιολογικόν Δελτίον 55* (2000), Β΄ 2 Χρονικά, 1072-1074.

Ενδιαφέρουσα είναι η μορφή του τοκιστή. Το φίδι δαγκώνει το πέος του, όπως και στον πόρνο και στον κλέφτη, ενώ ένα πουγκί κρέμεται από τον λαιμό του [πίν.68]. Χαρακτηριστική είναι η επιγραφή του (ο τοκών υπέρπυρον) που αναφέρει συγκεκριμένο νόμισμα της εποχής. Στον δυτικό τοίχο, χαμηλά δίπλα στην πόρτα, τιμωρείται η αποστρέφουσα τα νήπια. Δύο φίδια την περισφίγγουν δαγκώνοντας τους μαστούς της όπως συνήθως. [πίν.70]. Άλλη μία μορφή υπήρχε δίπλα της η οποία δε διακρίνεται πια.

Στον ναό της Παναγίας στο Ανισαράκι Καντάνου απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία στον δυτικό τοίχο και χρονολογείται κατά τον 14ο αιώνα[236]. Από τις μορφές των αμαρτωλών την προσοχή μας τραβά ο επίορκος («*Ο ΕΠΙΟΡΚΟΣ*») [πίν.71]. Βρίσκεται μέσα σε ένα διάχωρο μαζί με την *ανυφαντού*[237], η οποία τιμωρείται και με τα όργανα του επαγγέλματός της. Είναι γυμνός, δεμένος ψηλά από τα χέρια του και βρίσκεται μέσα στις φλόγες με τα πόδια του δεμένα στο έδαφος. Το φίδι που τον βασανίζει τον δαγκώνει στο στόμα.

Στον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο, στον Κρουστά, τοιχογραφούνται οι τιμωρίες έξι αμαρτωλών σε επάλληλα διάχωρα και χρονολογούνται κατά τον 14ο αιώνα σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στον δυτικό τοίχο. Πρόκειται για την παρακαθιστρέα, τον κλέπτη, τον παραυλακιστή, τον μυλωνά, την αποστρέφουσα τα νήπια και τη γυναίκα που παραζυγίζει [πίν.72]. Όλες οι μορφές έχουν ζωγραφιστεί σε άσπρο φόντο, κρεμασμένες από τον λαιμό ή ανάποδα και δαγκώνονται από φίδια που περιελίσσονται στο σώμα τους. Μας ενδιαφέρει η όχι συχνή τιμωρία της παρακαθιστρέας («*Η ΠΑΡΑΚΑΘΗΣΤΡΕΑ*»). Απεικονίζεται να κρέμεται από τα μαλλιά της από μία αλυσίδα. Τα χέρια της είναι δεμένα πισθάγκωνα και δύο φίδια την τυλίγουν ασφυκτικά. Το ένα της δαγκώνει το στόμα, ενώ το άλλο το αυτί της. Πρόκειται για τη γυναίκα που κρυφακούει και σπέρνει τη διχόνοια. Στην

---

[236] Μαδεράκης 1978, 187.

[237] Βλ. σελ. 70-71.

Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου τιμωρείται κρεμασμένη από τα δόντια της γιατί « *παρακαθίζει και ήβανε τους γειτόνου τση πάντα εισέ μαλώματα και σκάνταλα*». Σε άλλο σημείο του ίδιου κειμένου αναφέρεται ότι τιμωρείται και στη λίμνη και στον ποταμό του πυρός, ενώ ο άντρας παρακαθιστής κρέμεται από τα πόδια του[238].

Όμορφες και σπάνιες λεπτομέρειες είναι τα καπέλα που φορούν ο ζωοκλέπτης και ο μυλωνάς.

Η γυναίκα που παραζυγίζει αποδίδεται με τη ζυγαριά στους ώμους της, περασμένη με σκοινί από τον λαιμό της, με την εικονογραφία που έχουμε ξαναδεί στον ναό της Παναγίας στο Καρύδι Αποκορώνου.

Στον ναό του Χριστού Σωτήρα, στην Αγία Ειρήνη Σελίνου (1357/8),[239] οι ατομικά τιμωρούμενοι αμαρτωλοί τοιχογραφούνται νότια της εισόδου και συνδυάζονται με το θέμα της Ψυχοστασίας. Ανάμεσά τους βρίσκεται το ζευγάρι που κοιμόταν την Κυριακή («*ΟΙ ΚΟΙΜΟΥΝΤΕΣ ΤΗΝ ΑΓΙΑ ΚΥΡΙΑΚΗΝ*») [πίν.73] πάνω στο κρεβάτι του. Τα πρόσωπά τους φαίνονται συνοφρυωμένα. Ένας ανθρωπόμορφος φτερωτός διάβολος τους έχει καβαλήσει και τους ρουφά το αίμα με ένα αντικείμενο που μοιάζει με σωλήνα, αφού τους έχει τρυπήσει στο σημείο της καρδιάς. Πέντε μικροί σάκοι κρέμονται απ'την άλλη πλευρά του σωλήνα γεμάτοι από το αίμα του ζευγαριού.

Μια εξαιρετικά σκληρή τιμωρία που μας θυμίζει τους κρητικούς στίχους[240]:

«κρίνος και κρίνος τ' άδικο και απού αγαπά το ψόμμα,
και κείνος απού κείτεται την Κυριακή στο στρώμα,
βάνει την πίσσα πάπλωμα και το κατράμι στρώμα
και τον αφρό του κατραμιού βάνει προσκεφαλάδι…»

---

[238] Dawkins 1948, 491,494. Στην Αποκάλυψη της Θεοτόκου η γυναίκα που σπέρνει τη διχόνοια κρέμεται από τα αυτιά της, βλ.: Λαμπάκης 1982, 47.

[239] Μαδεράκης 1979, 24-29.

[240] Τους στίχους μου έκανε γνωστούς ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης.

Η τιμωρία των κοιμώμενων είναι πολύ διαδεδομένη ακόμα και στη μεσαιωνική Δύση. Ένα παράδειγμα βλέπουμε στον ναό της Santa Maria del Casale στο Brindisi της Ιταλίας, σε τοιχογραφία του 13ου – 14ου αιώνα[241] [πίν.74].

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο ζωγράφος Rinaldo da Taranto έχει αποδώσει μόνο δύο ατομικές τιμωρίες στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας σε διαφορετικά επίπεδα [πίν. 75].

Οι κοιμώμενοι τοποθετούνται δίπλα στα διάχωρα με τις ομαδικές τιμωρίες που βρίσκονται πάνω από τον πύρινο ποταμό και η τιμωρία του ταβερνιάρη, που θα δούμε στη συνέχεια, έχει ζωγραφιστεί κάτω από τον πύρινο ποταμό.

Επιστρέφοντας στον ναό του Χριστού Σωτήρα παρατηρούμε ότι σε μία ζωφόρο απεικονίζονται τέσσερις αμαρτωλοί που συνοδεύονται από επεξηγηματικές επιγραφές. Ζωγραφίζονται όλοι πάνω σε λευκό βάθος και τρώγονται από σκουλήκια [πίν.76]. Οι τιμωρίες αυτές συνδυάζονται προφανώς με την τιμωρία στον *σκώληκα τον ακοίμητο*. Η πρώτη μορφή, στα δεξιά του θεατή, είναι «*ο παραβλακηστής*» ο οποίος απεικονίζεται όρθιος, γυμνός, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη του και είναι ζεμένος με το αλέτρι του. Το πρόσωπό του πολύ ρεαλιστικά αποδοσμένο φαίνεται να εκφράζει πονηρία και μοχθηρότητα. Δίπλα του απεικονίζεται «*ο κλέπτης*» γυμνός, κρεμασμένος από ψηλά, με το σώμα του κεκαμμένο. Η μορφή δε διατηρείται τόσο καλά όσο οι υπόλοιπες. Σύμφωνα με τον Μαδεράκη[242] έχει ένα διάβολο στον λαιμό του, και όχι το κλεμμένο ζώο όπως συνηθίζεται, ενώ ταυτόχρονα τιμωρείται και από ένα φίδι. Ακολουθεί «*ο μιλονας*», γυμνός και αυτός, με τα χέρια του δεμένα πίσω από την πλάτη του. Από τον λαιμό του κρέμονται ο δίσκος της ζυγαριάς και ένα εργαλείο με το οποίο οι μυλωνάδες ζύγιζαν το αλεύρι ή το έβαζαν σε σακιά. Στο πρόσωπό του διακρίνεται μια έκφραση απορίας ή λύπης. Τέλος, ο πόρνος είναι γυμνός και κρέμεται από

[241] Πληροφορίες για το μνημείο μου έδωσε η Ariella Crali.

[242] Μαδεράκης 1979, 28.

τον αριστερό του ώμο. Ένα φίδι περισφίγγει το σώμα του και δαγκώνει το πέος του.

Στον ναό της Αγίας Πελαγίας, στην περιοχή Απάνω Βιάννος Ρίζου, απεικονίζονται, στον δυτικό τοίχο, πολύ ενδιαφέρουσες ποινές που χρονολογούνται το 1361, χωρίς να εντάσσονται σε παράσταση Δευτέρας Παρουσίας[243]. Οι κολασμένοι, άνδρες και γυναίκες, διατάσσονται σε δύο ζωφόρους. Απεικονίζονται όλοι γυμνοί να τιμωρούνται από φίδια και συνοδεύονται από επεξηγηματικές επιγραφές [πίν. 77].

Στην άνω ζωφόρο τιμωρούνται άνδρες αμαρτωλοί, στην ταύτιση των οποίων υπάρχουν αρκετά προβλήματα[244] εξαιτίας κυρίως των μεγάλων φθορών. Ανάμεσά τους διακρίνεται καθαρά « *ο ράπτης*» να κρέμεται ανάποδα, με τα χέρια του δεμένα πίσω από την πλάτη του και από τον λαιμό του να κρέμεται ένα ψαλίδι.

Στην κάτω ζωφόρο τιμωρούνται οι εξής αμαρτωλές: η κριθαρίστρα, η καταλαλούσα, η παραφουγκάστρα, η αποστρέφουσα τα νήπια, η μάγισσα και η πόρνισσα. Συναντάμε σε όλες την ήδη γνωστή εικονογραφία. Εντύπωση μας προκαλεί η κριθαρίστρα («*η κρηθαρήστρα*»). Η μορφή αυτή, από όσο γνωρίζουμε, δεν απαντάται σε άλλα μνημεία. Διάφορες απόψεις έχουν διατυπωθεί για την ερμηνεία της. Ο Gerola[245] πιστεύει ότι είναι είτε η έμπορος που κλέβει το κριθάρι, η πωλήτρια του κριθαριού, είτε η γυναίκα που μαντεύει τη μοίρα. Αναφέρει επίσης την ερμηνεία, η οποία δε φαίνεται πολύ πειστική, ότι είναι η τοκογλύφος, αν η επιγραφή της σημαίνει τη *γρυταρίστρια* και στη λέξη αυτή δοθεί η έννοια της τοκογλύφου. Ο

---

[243] Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 126 - 127, αρ. 19. Μαδεράκης 1979, 48. Θεοχαροπούλου 1995, 292 - 294.

[244] Μαδεράκης 1979, 48. Μαδεράκης 1980 - 81, 74 - 75 & υποσημ. 210. // Προβατάκης 1980, 158 : αναφέρει με βεβαιότητα τις μορφές του ράπτη, του επίορκου, του φιλάργυρου και του γουλάρη.

[245] Gerola 1905 - 1932, IV, 612. Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 127 & υποσημ. 54.

Μαδεράκης[246] προσθέτει ακόμα μία ερμηνεία, ότι πρόκειται για τη γυναίκα που βοηθά στον καθαρισμό των σιτηρών με σκοπό να κατασκοπεύει, αλλά θεωρεί πιθανότερο να πρόκειται για τη μάγισσα που ασκεί κριθομαντεία. Προς την άποψη αυτή συγκλίνουν και άλλοι μελετητές, γιατί η κριθομαντεία αποτελούσε ένα γνωστό τρόπο μαντικής στο βυζαντινό κόσμο[247]. Δε νομίζω πως μπορούμε να είμαστε απολύτως βέβαιοι για την ταύτιση της μορφής, φαίνεται όμως πολύ πιο πιθανό να είναι η μάγισσα παρά η έμπορος που έκλεβε.

Επίσης αξιοσημείωτη είναι και η απεικόνιση της μάγισσας η οποία θυμίζει την εικονογραφία της πόρνης, καθώς το φίδι δαγκώνει τα γεννητικά της όργανα.

Στον ναό της Αγίας Παρασκευής, στο Κίτιρος Σελίνου,[248] τοιχογραφούνται οι πιο χαρακτηριστικές και καλά διατηρημένες ποινές, ως ανεξάρτητο θέμα, που χρονολογούνται στα 1372 /3. Δίπλα από τη θύρα της εισόδου έχουν ζωγραφιστεί δύο διάχωρα το ένα πάνω από το άλλο. Στο ανώτερο και πιο μικρό φαίνεται με αρκετά μεγάλη δυσκολία η τιμωρία των κοιμώμενων. Η τοιχογραφία είναι εξαιρετικά μαυρισμένη και οι μορφές αχνοφαίνονται [πίν.78].

Στο κατώτερο απεικονίζονται επτά γυμνές ολόσωμες μορφές, τοποθετημένες πάνω σε λευκό βάθος, να φλέγονται [πίν.79].

Στο ανώτερο επίπεδο του διαχώρου απεικονίζεται, στα αριστερά του θεατή, «ο *παραυλακηστης και παραθερηστης*». Πρόκειται για τον γεωργό που εδώ καταδικάζεται επειδή παραβίασε τα σύνορα του γειτονικού χωραφιού και έκλεψε κατά την εποχή του οργώματος, αλλά και κατά την εποχή του

[246] Μαδεράκης 1979, 77.

[247] Κουκουλές 1940, 67, 68 [ιδιαίτερα υποσημ. 2, 3 για την ετυμολογία και την ερμηνεία της λέξης]. Βασιλάκη 1986, 43. Θεοχαροπούλου 1995, 293 & υποσημ. 46. Βλ. και Κουκουλές 1948 - 1955, Α' ΙΙ, 174 - 175. Ειδικότερα για την Κρήτη : Τωμαδάκης 1971, 119 & υποσημ. 8, 5.

[248] Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 124 αρ. 1. Λασσιθιωτάκης 1970, 170. Μαδεράκης 1979, 39 - 47.

θερισμού. Συνήθως πρόκειται για δύο αμαρτίες που τιμωρούνται ξεχωριστά[249]. Ο γεωργός είναι σκυμμένος, από το στήθος του κρέμεται ένα δρεπάνι και μπροστά του βρίσκεται τοποθετημένο ένα δεμάτι σιταριού. Τεντώνει τα χέρια του μπροστά με ανοιχτές τις παλάμες και στρέφει το κεφάλι του προς τα πίσω για να αντικρύσει τον διάβολο ο οποίος του βάζει το αλέτρι στα οπίσθιά του και τον χτυπά με μια βουκέντρα στα γεννητικά του όργανα, όπως κάνουν οι γεωργοί στα ζώα την ώρα του οργώματος. Η μορφή του αποδίδεται με τρόπο γραφικό. Στο κεφάλι του φορά κωνικό καπέλο, τα μαλλιά του είναι μακριά και ακατάστατα και έχει ένα μικρό μούσι. Η έκφρασή του είναι πονηρή και γεμάτη απορία προς τον διάβολο. Δεν μπορεί να μην υιοθετήσει κανείς την άποψη του Μαδεράκη[250] ότι ο γεωργός φαίνεται να έχει πιαστεί ακριβώς την ώρα της κλοπής και παριστάνει τον αθώο.

Δίπλα του, σε χαμηλότερη θέση, ακριβώς κάτω από τον διάβολο, απεικονίζεται «*ο ραπτης οπου κλεπτι*» . Κάθεται με τα πόδια του ανοιχτά σε πλήρη διάσταση και με τα χέρια του ανοιχτά δεμένα το καθένα στο αντίστοιχο πόδι. Από τον λαιμό του κρέμεται ένα ψαλίδι ανοιχτό. Στο κεφάλι του υπάρχει ένα κόκκινο αντικείμενο, σαν καπέλο. Ο Gerola το ερμηνεύει ως πυρωμένο δοχείο, μέσο διαπόμπευσής του, ενώ ο Μαδεράκης ως το κομμάτι του υφάσματος που είχε κλέψει[251], όπως το μικρό κομμάτι υφάσματος που βρίσκεται κοντά στον δεξιό του ώμο. Ο ράπτης κοιτάζει με φόβο τον

---

[249] Ήδη έχει αναφερθεί αρκετές φορές ο παραυλακιστής. Ο παραθεριστής τιμωρείται στον ναό του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά Μεραμπέλλου και στον ναό του Αγίου Παύλου στον άγιο Ιωάννη Πυργιωτίσσης, βλ. Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961,126 αρ.16 και 18.

Στον ναό του Σωτήρος στο Σπήλι του Αγίου Βασιλείου και στον ναό της Αγίας Πελαγίας στην Απάνω Βιάννο Ρίζου, αναφέρεται η τιμωρία του γεωργού, χωρίς να διευκρινίζεται αν πρόκειται για τον παραυλακιστή ή τον παραθεριστή ή ακόμα αν πρόκειται για συνδυασμό των δύο τιμωριών, όπως στο παράδειγμα που εξετάζουμε, βλ. αντίστοιχα : Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 126 αρ.11.

[250] Μαδεράκης 1979, 40.

[251] Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 126 αρ. 1 και Μαδεράκης 1979, 41 & υποσημ. 107.

διάβολο που βρίσκεται από πάνω του, καθώς η βουκέντρα, με την οποία τιμωρεί τον γεωργό, βρίσκεται πάνω στο κεφάλι του.

Ακριβώς κάτω από το γεωργό βρίσκεται «*ο μιλονας οπου βαριξαγιάζη*».[252] Από τον λαιμό του κρέμονται οι ζυγοί και μια σέσουλα[253]. Είναι πεσμένος ανάσκελα, δεμένος από τα χέρια και τα πόδια του μαζί, ενώ στο κεφάλι του, σαν κολάρο, είναι τοποθετημένη μια μυλόπετρα. Πρόκειται για μία πολύ ενδεικτική εικονογραφία της αμαρτίας που τιμωρείται.

Στο χαμηλότερο επίπεδο, κάτω ακριβώς από τον ράπτη, απεικονίζεται «*ο κλέπτης καί ληστάρχεις*» : πρόκειται για τον γνωστό μας ζωοκλέπτη. Το σώμα του είναι κεκαμμένο μπροστά από το βάρος του τραγόμορφου διαβόλου[254] που κάθεται στην πλάτη του για να τον τιμωρήσει. Σχοινιά δένουν τα χέρια του και το σώμα του - μέχρι το ύψος των γλουτών - με σκοπό φαίνεται να συγκρατούν τον διάβολο πάντα πάνω του. Από τον λαιμό του κρέμεται το ζώο που έχει κλέψει[255] το οποίο και κοιτά. Η μορφή του αποδίδεται τραχειά

---

[252] Για την ερμηνεία βλ. : Gerola 1905 - 1932, IV, 612. Μαδεράκης 1979, 41. Σπανάκης 1971, 186 - 187. Βλ. και Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής δημώδους Γραμματείας,1100 - 1669*, τόμ. Α' - ΙΒ', Θεσσαλονίκη 1968 - 1993, στο λ. *εξάγι(ν)* [τόμ. ΣΤ'].

[253] Τα αντικείμενα αυτά κρέμονται αρκετά χαμηλά και φαίνονται ανάμεσα στα κεφάλια των δύο μορφών που βρίσκονται κάτω από τον μυλωνά, βλ. πίν. 79.

[254] Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 126 αρ. 1 : αναφέρεται πως το ζώο που βρίσκεται στην πλάτη του αμαρτωλού είναι ένα αρνί - ως σύμβολο της αμαρτίας του - όπως και αυτό που κρέμεται από τον λαιμό του. Ωστόσο το ζώο που βρίσκεται στην πλάτη του ζωοκλέπτη δε μοιάζει καθόλου με αρνί, το οποίο αποδίδεται πολύ ρεαλιστικά σε άλλες παραστάσεις, όπως είδαμε για παράδειγμα στον ναό της Παναγιάς Κεράς στην Κριτσά [πίν.63]. Εδώ το ζώο είναι τραγόμορφο και έχει μεγάλα αυτιά γαϊδουριού. Είναι μια εικονογραφία με την οποία συχνά αποδίδεται η μορφή του διαβόλου. Για την εικονογραφία του διαβόλου βλ. Garidis 1985, 31 - 62 και σχέδια 8, 10, 11, 12, 15, 19, 20, 23, 27. Προβατάκης 1980, 240 - 243. Επίσης πιο συγκεκριμένα : Μαδεράκης 1979, 45.

[255] Βλ. Μαδεράκης ό.π. : πιστεύει πως το ζώο που απεικονίζεται είναι τράγος και το θεωρεί μεταμόρφωση του διαβόλου που σχετίζεται με τη μορφή του πόρνου, η οποία βρίσκεται δίπλα από τον ζωοκλέπτη. Πιστεύω πως ο τράγος αυτός είναι η απεικόνιση του κλαπέντος ζώου όπως

και έχει ακατάστατα μαλλιά και γένια όπως και ο γεωργός.
Δίπλα του βλέπουμε τον γενειοφόρο πόρνο («*ο πόρνος*»). Εντύπωση μας προκαλεί η εξεζητημένη κόμμωσή του που ανεβαίνει ψηλά και πυραμιδωτά για να απολήξει σε μικρές γλωσσίτσες. Επίσης τονίζεται εμφανώς το πέος του, το οποίο το δαγκώνει το φίδι που τον βασανίζει. Ανάλογα «*Η πόρνι*» γυμνή, με τα χέρια της δεμένα πισθάγκωνα, δαγκώνεται από δύο φίδια, που τη σφίγγουν ασφυκτικά, φυσικά στα γεννητικά της όργανα. Η πόρνη φαίνεται όμορφη και περιποιημένη με χαρακτηριστικά τα μακριά της μπουκλωτά μαλλιά. Τα μακριά και όμορφα μαλλιά αποτελούν θέλγητρο και για αυτό υπάρχει η άποψη ότι τονίζονται σε τιμωρίες αυτού του είδους.
Τέλος, η μη βυζαίνουσα τα νήπια, όπως μαρτυρεί και η επιγραφή της, με παρόμοια απεικόνιση δαγκώνεται στους μαστούς της από τα φίδια.

Όλες οι μορφές αποδίδονται με σχέδιο απλοϊκό, αλλά με έντονη έκφραση και πολύ ρεαλιστικό τρόπο απόδοσης των τιμωριών τους. Οι ποινές αυτού του μνημείου αποτελούν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα απεικόνισης του θέματος και δείχνουν σαφώς την αιτία της ύπαρξής τους και τον διδακτικό τους χαρακτήρα.

Στον προαναφερθέντα ναό του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά Μεραμπέλλου είχαν ζωγραφιστεί σε διαφορετικές ζωφόρους, στον δυτικό τοίχο, ποινές αντρών και γυναικών αμαρτωλών. Στην πρώτη μου επίσκεψη η παράσταση ήταν μαυρισμένη και δεν ήταν δυνατόν να διακριθούν οι μορφές. Ωστόσο, οι κάτοικοι του χωριού μού ανέφεραν την ύπαρξη μιας ενδιαφέρουσας παράστασης της κόλασης, στην οποία μάλιστα απεικονιζόταν ο νοτάριος στην ίδια ζωφόρο με τον παραυλακιστή και τον παραθεριστή[256]. Οι πληροφορίες ήταν απόλυτα σωστές, καθώς μετά από

στην πλειοψηφία των παραστάσεων των ζωοκλεπτών, καθώς επίσης δε φαίνεται να έχει κάποια σχέση με την τιμωρία του πόρνου, απλά στέκεται πίσω του.

[256] Μεγάλη βοήθεια για όλα τα μνημεία της Κριτσάς μου προσέφεραν ο επίτροπος και ο δάσκαλος του χωριού, τους οποίους ευχαριστώ θερμά. Η τιμωρία του νοτάριου έχει

εργασίες συντήρησης φάνηκαν ξεκάθαρα οι προαναφερθείσες μορφές [πίν.80], που χρονολογούνται κατά τον 14ο αιώνα και θεωρείται ότι ζωγραφίστηκαν από το ίδιο εργαστήριο ζωγράφων που αγιογράφησε το κεντρικό κλίτος της Παναγίας Κεράς της Κριτσάς.

Οι γυναίκες που τιμωρούνται δε φαίνεται να παρουσιάζουν κάποια πρωτοτυπία, με μια επιφύλαξη βέβαια γιατί υπάρχουν μεγάλες φθορές. Οι άνδρες αμαρτωλοί είναι γυμνοί με τα χέρια δεμένα πισθάγκωνα. Κάποιοι έχουν δεμένα και τα πόδια τους. Κρέμονται από τσιγκέλια που αγκιστρώνουν στο στόμα τους, εκτός από τον νοτάριο και τον πόρνο που τρυπούν το μάτι τους. Τα σύμβολα του επαγγέλματος ή της αμαρτίας τους είναι κρεμασμένα από τον λαιμό τους, εκτός από τον πόρνο που τιμωρείται, όπως πάντα, από ένα φίδι. Έχουν ζωγραφιστεί σε μαύρο φλογωτό φόντο και συνοδεύονται από επεξηγηματικές επιγραφές. Η εικονογραφική τους απόδοση μας είναι γνωστή. Ενδιαφέρουσα είναι η μορφή του ράπτη με το τεράστιο άσπρο ψαλίδι και το άσπρο κομμάτι του υφάσματος. Μοναδική και η μορφή του νοτάριου που αδικεί, με τα είδη γραφικής ύλης όπως τα έχουμε ήδη συναντήσει και σε άλλες παραστάσεις.

Η τιμωρία του νοτάριου μου είναι γνωστή από μία εξαιρετικά πρωτότυπη παράσταση των αρχών του 15ου αιώνα, στον ναό της Santissima Annunziata, στην περιοχή Sant'Agata de' Goti στην Ιταλία, που θα αναλυθεί στη συνέχεια.

Στον ναό της Παναγίας, στη Σκλαβοπούλα Σελίνου[257], έντεκα μορφές ατομικά τιμωρούμενων αμαρτωλών, οι οποίες εντάσσονται στη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας, απεικονίζονται σε δύο ζωφόρους και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Όλες είναι ολόσωμες και γυμνές [πίν.81]. Στην άνω ζωφόρο οι κολασμένοι είναι δεμένοι μεταξύ τους, από τα πόδια, τα χέρια, τον λαιμό και φαίνεται σαν να τραβά ο ένας τον άλλο. Ο Μαδεράκης

καταγραφεί και στον ναό του Χριστού Σωτήρα στον Βουβά, στη Χώρα Σφακίων, η οποία δε σώζεται πια, βλ. Gerola 1908 (τόμ. 2), 343 (νο. 24) και Gerola–Lassithiotakis 1961, 48 (νο. 221).

[257] Λασσιθιωτάκης 1971, 158. Μαδεράκης 1978, 187, 212. Του ιδίου 1979, 51 - 60.

θεωρεί ότι απεικονίζεται ένα κάτεργο, εμπνευσμένο ίσως από κάποιο πραγματικό της εποχής εκείνης[258]. Η δεύτερη μορφή - στα αριστερά του θεατή - είναι «*ο κλεπτης ο λεόντις*» ο οποίος αποδίδεται με κεκαμμένο το σώμα του, φέροντας στην πλάτη του το κλεμμένο ζώο ή έναν μαύρο διάβολο. Η φθορά της παράστασης δε μας επιτρέπει μια βέβαιη ταύτιση. Εξαιρετικά εντυπωσιακό όμως είναι ότι ο κλέπτης κατονομάζεται πολύ συγκεκριμένα, στοιχείο που δεν έχω συναντήσει σε άλλες παραστάσεις. Ουσιαστικά τιμωρείται ένα συγκεκριμένο πρόσωπο που εικονογραφικά ακολουθεί το πρότυπο των ατομικών τιμωριών. Συνήθως η τιμωρία συγκεκριμένων προσωπικοτήτων, όπως έχουμε δει, ακολουθεί το εικονογραφικό πρότυπο των ομαδικών τιμωριών.

Η τρίτη μορφή είναι «*ο παραβλακιστής*» ο οποίος στέκεται με τον ίδιο τρόπο όπως και ο ζωοκλέπτης. Τα χέρια του είναι δεμένα και τεντωμένα πίσω από την πλάτη του. Είναι ζεμένος με το αλέτρι το οποίο είναι βαλμένο στα οπίσθιά του. Πάνω σ'αυτό κάθεται ένας μικρός διάβολος - που σώζεται αποσπασματικά - σαν να έχει πάρει τη θέση του γεωργού και να οδηγεί τον αμαρτωλό, όπως έκανε αυτός με τα ζώα του εν ζωή[259]. Η μορφή που βρίσκεται στο κατώτερο μέρος του διαζώματος ταυτίζεται με τη μάγισσα («*Η ΜΑΓΙΣΑ*»). Μια θηλιά της σφίγγει το λαιμό, το σχοινί της οποίας, απ'την άλλη πλευρά, τη συνδέει με την ανώτερη μορφή του *παραυλακιστή*. Είναι δεμένη χειροπόδαρα και πεσμένη στα γόνατα. Ένα δεύτερο σχοινί απ'τον λαιμό της τη συνδέει με τα χέρια του πόρνου («*ΟΠΟΡΝΟC*»), ο οποίος είναι δεμένος από τα πόδια και κρεμασμένος ανάποδα, με τα χέρια του δεμένα πισθάγκωνα. Το σχοινί που είναι δεμένο στον λαιμό του τον συνδέει ταυτόχρονα με τη σουρεύτρα («*COY.APEA.*») καθώς γίνεται θηλιά

---

[258] Μαδεράκης 1979, 58 - 59.

[259] Βλ. Μαδεράκης 1979, 52: επισημαίνει πως είδε να απεικονίζεται και ένα δεμάτι θερισμένο σιτάρι. Αν ισχύει αυτό, τότε ο γεωργός τιμωρείται και ως παραθεριστής, αν και η συνοδευτική επιγραφή του δεν το δηλώνει.

και την πνίγει. Πρόκειται για την κατάλαλη ή την κουτσομπόλα[260]. Απεικονίζεται όρθια, δεμένη χειροπόδαρα. Τα χέρια της είναι δεμένα ψηλά και φαίνεται ότι κρέμεται.

Στην κάτω ζωφόρο οι μορφές είναι δεμένες αλλά δε συνδέονται μεταξύ τους. Παρατηρούμε πρώτο (από τα αριστερά του θεατή) να τιμωρείται το ζευγάρι που κοιμάται την Κυριακή («*Οπου κοιμουντε την αγια Κη…*») με τη γνωστή εικονογραφία. Έπειτα απεικονίζεται ο φονιάς («*ο φωνεας*») με ενδιαφέροντα τρόπο. Κρέμεται ανάποδα με τα σκέλη ανοιχτά καθώς είναι δεμένος από το ένα του πόδι από ψηλά, ενώ το άλλο πόδι του είναι δεμένο στο έδαφος. Με τα δυο του χέρια κρατά ένα μεγάλο ξίφος με το οποίο διατρυπά τον λαιμό του. Η αιχμή του ξίφους είναι καρφωμένη στο έδαφος και έτσι αναγκαστικά τον κρατά ακινητοποιημένο.

Στη συνέχεια εμφανίζεται η γυναίκα που δεν προσφέρει πρόσφορα στην εκκλησία σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή της. Είναι γονατιστή, δεμένη με ένα σχοινί απ΄τον λαιμό και τα πόδια και ζυμώνει μέσα σε μια πλατιά λεκάνη. Ένα διαβολάκι μπαίνει στη λεκάνη και μολύνει τη ζύμη της.

Η επόμενη μορφή είναι ο γνωστός μας ζουράρης όπως ταυτίζεται από την επιγραφή του. Απεικονίζεται σε μια στάση σαν να χορεύει. Τα χέρια του είναι δεμένα πίσω από την πλάτη του και τα πόδια του ομοίως, όμως το ένα ψηλά και το άλλο στο έδαφος.

Η τελευταία μορφή είναι «*ο μιλονας*». Απεικονίζεται με το σώμα του κεκαμμένο σαν να κάνει ένα βήμα προς τα εμπρός. Είναι δεμένος με σχοινί από ψηλά και ακόμα ένα σχοινί δένει τα δυο του χέρια με το προτεταμένο πόδι του. Το κεφάλι του καλύπτει μια μυλόπετρα, ενώ από τον λαιμό του κρέμεται ο ένας δίσκος της ζυγαριάς.

Όλοι οι κολασμένοι που εξετάζουμε στην παράσταση αυτή τιμωρούνται

[260]Ε. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής δημώδους Γραμματείας, 1100 - 1669*, τόμ. Α'-ΙΒ' , Θεσσαλονίκη 1968 - 1993, στο λ. *καταλαλώ* [τόμ. Η']. Ο Μαδεράκης (ό.π.) την ταυτίζει με την κουτσομπόλα.

μόνο με τα όργανα της αμαρτίας και του επαγγέλματός τους, δεν υπάρχουν ούτε φίδια ούτε διάβολοι βασανιστές όπως συνήθως. Αντίθετα μπορεί να διακρίνει κάποιος μια θεατρική διάσταση στην απόδοσή τους, σαν να βλέπει ένα χορευτικό δρώμενο.

Στην εκκλησία του Αγίου Ευτυχίου, στα Τσισκιανά Σελίνου, οι ατομικές τιμωρίες που απεικονίζονται συνδυάζονται με ομαδικές τιμωρίες και χρονολογούνται περίπου στα 1400[261]. Σε μία ζωφόρο τιμωρούνται ο πλούσιος και πέντε γυμνοί αμαρτωλοί πάνω σε άσπρο φόντο να φλέγονται [πίν. 82].

Η πρώτη μορφή - στα αριστερά του θεατή – είναι η αποστρέφουσα τα νήπια στον γνωστό εικονογραφικό τύπο. Ακολουθεί «*ο κλέπτις*», ο οποίος απεικονίζεται δεμένος από τα χέρια και τα πόδια του μαζί, να κρέμεται από ψηλά. Παρόμοια απεικονίζεται και ο τράγος που κρέμεται από τον λαιμό του και φαίνεται να σχηματίζει με τα πόδια του ένα σφιχτό περιλαίμιο. Ο Μαδεράκης[262] θεωρεί πως πρόκειται για τον διάβολο και όχι για το κλεμμένο ζώο που συνήθως απεικονίζεται, γιατί παρατήρησε ότι το ζώο έχει ουρά φιδιού. Εντύπωση προκαλεί η έκφραση της μορφής. Δεν υπάρχουν στοιχεία φόβου, πόνου, πονηριάς ή απορίας, όπως συνήθως εκφράζουν οι μορφές των κολασμένων, τα χαρακτηριστικά της είναι καλογραμμένα και αποπνέουν ευγένεια και ηρεμία.

Στη συνέχεια ο μυλωνάς που παραζύγιζε (η επιγραφή δε διακρίνεται καθαρά) όπως δείχνει σαφώς η ζυγαριά που φαίνεται να περνά μέσα από τον λαιμό του. Απεικονίζεται όρθιος, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη του και είναι κρεμασμένος από τον λαιμό του ψηλά από μία θηλιά. Αν και έχει τα ίδια προσωπογραφικά χαρακτηριστικά με τον κλέπτη, η έκφρασή του δείχνει θλίψη.

Δίπλα του απεικονίζεται « *ο παραβλακιστης*», κρεμασμένος ομοίως από τον

---

[261] Μαδεράκης 1979, 23 & υποσημ. 87, 60, 63 - 69. Λασσιθιωτάκης 1971, 364.

[262] Μαδεράκης 1979, 63 και εικ. 23.

λαιμό του από ψηλά. Φαίνεται σαν να κάθεται κάπου καθώς τα πόδια του είναι λυγισμένα. Τα χέρια του είναι δεμένα πίσω και ψηλά. Το αλέτρι περνά γύρω από τους γλουτούς του και μπαίνει στα οπίσθιά του. Η μορφή φαίνεται να εκφράζει θλίψη.

Η τελευταία μορφή είναι προφανώς ο επίορκος με βάση την επιγραφή της: *Ο ΦΙΟΡΚΟΣ*. Όρθιος, κρεμασμένος από τον λαιμό του, όπως και ο παραυλακιστής, με δεμένα τα χέρια του, δαγκώνεται στο στόμα του από το φίδι που τον περισφίγγει.

Όλες οι μορφές αποδίδονται με απλοϊκό τρόπο και γι'αυτό έχουν θεωρηθεί πρόδρομοι της λαϊκής τέχνης που εμφανίζεται στην Κρήτη από τα τέλη του 14ου αιώνα, αν και ο Μαδεράκης τις συσχετίζει ως προς την απόδοση με μορφές της αρχαίας ελληνικής αγγειογραφίας[263] .

Στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στον Αξό Μυλοποτάμου, στο Ρέθυμνο, έχει εικονογραφηθεί στον δυτικό τοίχο η Δευτέρα Παρουσία που χρονολογείται στα τέλη του 14ου – αρχές του 15ου αιώνα[264]. Στην κόλαση εκτός από τις γνωστές τιμωρίες του πόρνου, της πόρνης, των κοιμώμενων την Κυριακή, του φονιά, του ράπτη, του ζουράρη, του βλάσφημου, της υφάντριας, του μυλωνά, της αποστρέφουσας τα νήπια, της μάγισσας, του παραυλακιστή και του κλέφτη, απεικονίζονται και πιο σπάνιες και πρωτότυπες ποινές με τις οποίες θα ασχοληθούμε. Όλες οι μορφές απεικονίζονται σε διάχωρα, κατά κύριο λόγο ανά δύο, πάνω σε λευκό φόντο. Στο ίδιο διάχωρο με τον ζουράρη υπάρχει μια μορφή αρκετά φθαρμένη με αποσπασματική επιγραφή. Ο Θεοχάρης Προβατάκης θεωρεί πως αναγράφεται η λέξη ΣΑΤΥΡΟΣ[265] και λογικά η μορφή τιμωρείται για

---

[263] Μαδεράκης 1979, 64 - 69.

[264] Απλή αναφορά στις ποινές γίνεται από τον Gerola και τον Μαδεράκη, βλ.: Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, αρ. 297. Μαδεράκης 1979, 23, 74-76, 78- 79. Περισσότερες πληροφορίες και φωτογραφικό υλικό από το προσωπικό του αρχείο μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης.

[265] Αρκετά χρόνια αργότερα την ίδια άποψη διατυπώνει και για αυτή και για τις υπόλοιπες μορφές η Τζένη Αλμπάνη η οποία μελέτησε την παράσταση των κολασμένων, βλ. Τζ. Αλμπάνη,

αμαρτία σεξουαλικής φύσης.

Μαζί με την υφάντρια τιμωρείται ο παρακαθιστής να περισφίγγεται από φίδι που τελικά του λείχει το στόμα. Η τιμωρία του άντρα παρακαθιστή δε συναντάται συχνά.

Μοναδική ίσως είναι η τιμωρία του *κτημότη*. Ο Μαδεράκης[266] φαίνεται ιδιαίτερα βέβαιος πως πρόκειται για τον κτηνοβάτη, διορθώνοντας τον Gerola που θεώρησε ότι ο αμαρτωλός ήταν ο κτηνώδης άνθρωπος. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται από την επιγραφή, καθώς με τον όρο κτήματα στον βυζαντινό κόσμο αποδίδονται τα ζώα και ειδικότερα τα αιγοπρόβατα,[267] και από την εικονογραφία που μας παραπέμπει σε σεξουαλικά αδικήματα, καθώς το φίδι που περιελίσσεται στο σώμα του τού γλείφει ή του δαγκώνει τα γεννητικά όργανα.

Η γυναίκα που δεν προσφέρει τα πρόσφορα στην εκκλησία δε διατηρείται καλά. Η συνοδευτική της επιγραφή κατά τον Θεοχάρη Προβατάκη είναι: *<Η> Α<ΡΝΟΥΜΕΝΗ> <Τ>ΙΝ ΠΡΟΣΦΟΡΑ*. Η εικονογραφία είναι παρόμοια με αυτή που συναντήσαμε στον ναό της Παναγίας στη Σκλαβοπούλα και που θα δούμε και στον ναό του αγίου Γεωργίου στο Καβούσι.

Άλλη μία πρωτότυπη τιμωρία είναι αυτή του ταβερνιάρη, του ιδιοκτήτη δηλαδή καπηλειού. Η επιγραφή του είναι ταβρενάρη<ς> και ο Μαδεράκης[268] τον θεωρεί ως μία μορφή απεικόνισης του λαίμαργου. Ο αμαρτωλός είναι γυμνός και φαίνεται σαν να περπατά προς μία κατεύθυνση. Κρέμεται από τα μαλλιά του. Από τον λαιμό του φαίνεται κρεμασμένο ένα αντικείμενο που θυμίζει κάνουλα βαρελιού και από τα δεμένα και προτεταμένα χέρια του

«Ει δε κακά εργάζη, φοβήθητι τον Κριτήν. Σχόλια σε τοιχογραφία με ποινές αμαρτωλών στον Άγιο Ιωάννη της Αξού Μυλοποτάμου, Κρήτη», στο: *Μαργαρίται*, Μελέτες στη μνήμη του Μανόλη Μπορμπουδάκη, Σητεία 2016, 361 – 381.

[266] Μαδεράκης 1979, 78.

[267] Κουκουλές 1948 – 1955, Ε', 312.

[268] Μαδεράκης ό.π., 79.

κρέμονται μια κανάτα και ένα ποτήρι [πίν.83]. Υπάρχουν, δηλαδή, αναμφισβήτητα όλα τα χαρακτηριστικά εργαλεία του επαγγέλματός του.

Πρόκειται για παρεμφερή τιμωρία με αυτή του κρασόπουλου ή της κρασοπούλας, που απαντάται συχνά στη μεταβυζαντινή εποχή. Η τιμωρία με την επιγραφή «*ταβερνιάρης*» στον ελληνικό χώρο, εκτός Κρήτης, είναι σπάνια, όπως και της ταβερνιάρισσας. Η τιμωρία της ταβερνιάρισσας καταγράφεται επίσης στην Κρήτη, στον ναό του αγίου Ζωσιμά, στους Αχλαδάκιες Σελίνου, του 14ου αιώνα[269], την οποία δεν κατόρθωσα να δω προσωπικά.

Στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Αργέντη στη Χίο, του 14ου αιώνα τιμωρείται ο άντρας που νερώνει το κρασί («*ούτη υ σημμίγοντες τον υνον ηδατι*»). Ο αμαρτωλός ενδεδυμένος έχει γονατίσει και αδειάζει από έναν ασκό, που στηρίζει στον ώμο του, νερό στα βαρέλια με το κρασί που βρίσκονται μπροστά του. Πάνω από τα βαρέλια και μπροστά από το πρόσωπό του βρίσκεται ένας μικρός μαύρος δαίμονας [πίν.84].

Παρόμοια μεταβυζαντινή παράσταση που δεν εντάσσεται στη Δευτέρα Παρουσία ή σε ποινές αμαρτωλών, αλλά συνδυάζεται με το αλληγορικό θέμα του Βίου και του Καιρού απαντάται επίσης στη Χίο, στον ναό της Παναγιάς της Κρίνας. Ο Μπούρας[270] θεωρεί ότι πρόκειται για τον άντρα που νέρωνε το κρασί που εμπορευόταν, ερμηνεία που μας οδηγεί στην τιμωρία του κρασόπουλου. Λεπτομέρειες για τους κάπηλους υδρομίκτες αναφέρει και ο Κουκουλές[271].

Ο κρασόπουλος πιστεύω πως απεικονίζεται και στον ναό του αγίου Αθανασίου στα Βαϊρακταριανά Κρήτης που χρονολογείται στα τέλη του 14ου

[269] Gerola 1908 (τόμ. 2), 343 (νο. 21), Gerola–Lassithiotakis 1961, 36 (νο. 132).

[270] Χ. Μπούρας, «Αλληγορική παράσταση του Βίου – Καιρού σε μια μεταβυζαντινή τοιχογραφία στη Χίο», *ΑΔ 21* (1966), Α' Μελέτες, 26 – 34, πίν. 14.

[271] Κουκουλές 1948 – 1955, Β' Ι, 194 – 195.

και στις αρχές του 15ου αιώνα[272]. Ωστόσο δεν στάθηκε δυνατό να γίνει αναλυτική επιτόπια μελέτη και οι βιβλιογραφικές αναφορές είναι ασαφείς ή μη ορθά τεκμηριωμένες.

Αξιομνημόνευτο είναι ότι η τιμωρία αυτή ιδιαίτερα συχνά απεικονίζεται στη μεσαιωνική Ευρώπη καθώς και στη Ρουμανία και την Ουκρανία (βλ. παρακάτω σελ.164, 188- 89) και μάλιστα με ιδιαίτερη έμφαση στις ταβερνιάρισσες.

Ήδη έχουμε αναφερθεί στην τιμωρία του ταβερνιάρη στον ναό της Santa Maria del Casale στο Brindisi της Ιταλίας που χρονολογείται τον 13ο -14ο αιώνα [πίν.85]. Ο αμαρτωλός είναι γυμνός και βασανίζεται από δύο δαίμονες. Από τον λαιμό του κρέμονται δύο κανάτες. Η έκφρασή του είναι περίλυπη και σηκώνει τα χέρια του ψηλά προς τον τεράστιο άγγελο που βρίσκεται από πάνω του, σαν να του ζητά έλεος.

Μια πολύ ωραία παράσταση μπορούμε να δούμε στον ναό της Αγίας Τριάδας στο Coventry της Αγγλίας, που χρονολογείται κατά προσέγγιση το 1430[273]. Οι ταβερνιάρισσες που πουλούσαν νοθευμένη μπύρα με νερό οδηγούνται στην κόλαση από δαίμονες [πίν.86].

Γυμνές, όμορφες, με περίτεχνες κομμώσεις, κρατούν τα δοχεία που πουλούσαν την μπύρα και τα προσφέρουν στον δαίμονα που βρίσκεται μπροστά τους.

Στον ναό του αγίου Θωμά στο Salisbury στην Αγγλία, σε τοιχογραφία του 15ου αιώνα, απεικονίζεται η ταβερνιάρισσα που πουλούσε νοθευμένη μπύρα

---

[272] Βλ. και Μαδεράκης 1984, 87 – 89, όπου θεωρεί ότι στον ναό του αγίου Αθανασίου απεικονίζεται ο μέθυσος, καθώς από τον λαιμό του κρέμεται ένα βαρέλι, μία κανάτα και μια κούπα ή μικρότερη κανάτα. Η εικονογραφία αυτή βέβαια συναντάται κυρίως στον κρασόπουλο και όχι στον μέθυσο.

[273] Πληροφορίες για την παράσταση μου έδωσε η Elizabeth Gill. Η σύνθεση της κόλασης είναι ευφάνταστη και πρωτότυπη. Αξίζει να αναφερθεί ότι ανάμεσα στους κολασμένους τιμωρείται και ο πωλητής ψωμιού που παραζύγιζε, ποινή σπάνια που ενισχύει την άποψη για την επίδραση του τοπικού παράγοντα στην εικονογραφία.

αγκαλιά με έναν δαίμονα[274] [πίν.87]. Ενδεδυμένη με τα ρούχα της εποχής σηκώνει την κανάτα της σαν να θέλει να την προσφέρει στον μεγάλο δαίμονα που βρίσκεται μπροστά της. Ιδιαίτερη εντύπωση μας προκαλεί η πονηρή της έκφραση ειδικά αν την αντιδιαστείλουμε την αθώα έκφραση του δαίμονα που έχει αγκαλιά. Ενδεικτική προφανώς της κοινωνικής αντίληψης που υπήρχε για τις ταβερνιάρισσες.

Η τιμωρία της ταβερνιάρισσας είναι συχνή και στις Σκανδιναβικές χώρες[275]. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορούμε να δούμε και στην εκκλησία Tuse στο νησί Zealand της Δανίας. Η τοιχογραφία τοποθετείται στον 15ο αιώνα [πίν.88]. Η αμαρτωλή είναι ενδεδυμένη και δε φαίνεται να τιμωρείται. Αντίθετα γεμίζει τα βαρέλια της με τη βοήθεια δύο δαιμόνων που έχουν μια περιπαικτική διάθεση.

Στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Ευαγγελιστή, στο Σελλί Ρεθύμνου, στην Κρήτη, οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών αποτελούν τμήμα της Δευτέρας Παρουσίας και χρονολογούνται το 1412[276]. Στον δυτικό τοίχο, μέσα σε έξι τετράγωνα διάχωρα, απεικονίζονται εννέα μορφές οι οποίες συνοδεύονται από επεξηγηματικές επιγραφές [πίν. 89].

Το δεύτερο διάχωρο καταλαμβάνει «*ο παραβλακιστής*», ο οποίος είναι ζεμένος με το άροτρο που το οδηγεί ένας διάβολος και παράλληλα τιμωρείται από ένα φίδι.

Στο τρίτο διάχωρο τιμωρούνται οι κοιμώμενοι την Κυριακή («*ΟΙ ΚΙΜΩΝΤΕΣ ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ ΚΥΡΙΑΚΗΝ*») ξαπλωμένοι στο κρεβάτι τους, ενώ ο διάβολος που τους καβαλά τους κτυπά με ένα μπαστούνι.

Στο τέταρτο διάχωρο τιμωρούνται «*ο φονεύς*» και «*ο κλεπτης*». Ο κλέπτης αποδίδεται με έντονα κεκαμμένο το σώμα του, το οποίο φαίνεται σαν άψυχο, να κρέμεται από ένα σχοινί, ενώ τον βασανίζει και ένα φίδι. Το κλεμμένο

[274] Πληροφορίες από την Elizabeth Gill.

[275] Πληροφορίες για τις παραστάσεις μου έδωσε η Birgitta Håkansson.

[276] Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961, 125 αρ.8. Karapidakis 1984, 67, 74 - 75 : όπου και η περιγραφή της παράστασης.

ζώο στέκεται πάνω στην πλάτη του και δημιουργεί ένα σφιχτό περιλαίμιο που συντομεύει τον θάνατό του[277]. Ο φονιάς απεικονίζεται γυμνός, να βασανίζεται κρεμασμένος ανάποδα.

Στο πέμπτο διάχωρο κολάζονται η μαυλίστρα (δηλαδή η μαστροπός) και η πόρνη[278]. Και οι δύο είναι γυμνές και βασανίζονται από φίδια. Το φίδι δαγκώνει το στόμα της μαυλίστρας και τα γεννητικά όργανα της πόρνης. Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ότι στη Θεία Κωμωδία οι προαγωγοί περιγράφονται γυμνοί να μαστιγώνονται από τους δαίμονες[279].

Τέλος, σε ένα διάχωρο τιμωρούνται «*ο μιλονας*» και «*ο παρακαμπανιστης*». Ο μυλωνάς αποδίδεται με το σώμα του ελαφρά κεκαμμένο να κρέμεται με σχοινί από τον λαιμό, από τον οποίο κρέμονται τα βάρη που ζύγιζε το σιτάρι. Ο παρακαμπανιστής αποδίδεται ολόσωμος, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη του και μία ζυγαριά να κρέμεται από τον λαιμό του.

Όλες οι μορφές αποδίδονται με σκούρο χρώμα και θυμίζουν καρικατούρες. Οι φθορές όμως είναι αρκετές και δεν μπορούμε να διακρίνουμε την έκφρασή τους.

Στον ναό του αγίου Γεωργίου στο Καβούσι Ιεράπετρας, 14ου – 15ου αιώνα, η Δευτέρα Παρουσία ζωγραφίζεται στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα. Μερικές ποινές βρίσκονται στο κάτω μέρος αυτού του τοίχου εκατέρωθεν της εισόδου. Υπάρχουν ωστόσο και άλλες που ζωγραφίζονται στο κάτω μέρος του τοίχων της βόρειας και νότιας καμάρας του νάρθηκα. Παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και πρωτοτυπία, αν και υπάρχουν αρκετές φθορές που μας εμποδίζουν να εκφραστούμε με βεβαιότητα.

Στον δυτικό τοίχο, στα αριστερά του θεατή, υπάρχουν τέσσερις μορφές κολασμένων, εκ των οποίων οι τρεις μπορούν να αναγνωριστούν [πίν.90 - 91] . Είναι όλοι γυμνοί και δεμένοι από τον λαιμό από ένα ικρίωμα. Οι δύο είναι παραζυγιστές. Μπορούν να ταυτιστούν από τις επεξηγηματικές

277 Karapidakis ό.π. και εικ. 6.

278 Κουκουλές 1948 - 1955, Στ', 528. Β' ΙΙ, 117-162 και ειδικότερα 139 κ.εξ.

279 Λαμπάκης 1982, 127.

επιγραφές, παρά τη φθορά τους, και από τα αντικείμενα που τους συνοδεύουν. Ο πρώτος απεικονίζεται με τη συνηθισμένη ζυγαριά με τα δύο τάσια να κρέμεται από τον λαιμό του. Το δεξί του πόδι κεκαμμένο δένεται με αλυσίδα από το αριστερό του χέρι και έτσι αυτό που αντικρίζει ο θεατής είναι μια χαριτωμένη μορφή που βρίσκεται σε χορευτική στάση. Ο δεύτερος κρατά μία κανάτα στην αγκαλιά του. Η ζυγαριά που χρησιμοποιούσαν οι έμποροι δεν ήταν ενός τύπου, εξαρτιόταν από το είδος και το βάρος των προϊόντων που έπρεπε να ζυγιστούν[280]. Οι αμαρτωλοί, λοιπόν, φέρουν το είδος της ζυγαριάς που χρησιμοποιούσε ο καθένας. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι γνωστό από δύο εικόνες που προέρχονται η μία από το Εκκλησιαστικό και Βυζαντινό μουσείο Μυτιλήνης στη Λέσβο και η άλλη από τον ναό του Αγίου Σώζοντος στην Απολλωνία της Σίφνου, στις οποίες απεικονίζονται τρεις μορφές παραζυγιστών[281]. Πρόκειται βέβαια για μια πρωτότυπη απεικόνιση ενδεικτική της συχνότητας και της σοβαρότητας του αδικήματος. Η τρίτη μορφή είναι ο κλέφτης [πίν.92] που αποδίδεται σε ίδια στάση με τον παραζυγιστή δίπλα του. Πρωτοτυπία της παράστασης είναι ότι κρατά στην αγκαλιά του ένα μικρό μαύρο ζωάκι το οποίο κρέμεται και από τον λαιμό του.

Στον τοίχο της βόρειας καμάρας, στα αριστερά του θεατή, απεικονίζεται ο *λέγων συνεχώς το όνομα του διαβόλου* πάνω σε άσπρο φόντο [πίν.93]. Είναι γυμνός και ευτραφής, δεμένος χειροπόδαρα από αλυσίδα, ενώ το κεφάλι του κρέμεται προς τα πίσω. Ένα μεγάλο φίδι περιελίσσεται γύρω από το σώμα του και τον δαγκώνει στο πρόσωπο. Μπροστά από το κεφάλι του υπάρχει ένας δαίμονας βασανιστής.

Εσωτερικά στην καμάρα, στο ίδιο ύψος, έχει ζωγραφιστεί η γνωστή μας *παρακαθίστρια* γυμνή, κρεμασμένη ανάποδα, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη της [πίν.94]. Ένα τεράστιο φίδι αγκαλιάζει το σώμα της και

---

[280] Βλ.: Κουκουλές 1948 - 1955, Β'Ι , 191, 249 - 251.

[281] Βλ. παρακάτω σελ. 191-192.

καταλήγει στο πρόσωπό της ή στο κεφάλι της· δεν μπορούμε να καταλάβουμε εξαιτίας της φθοράς. Πάνω στο άσπρο φόντο φαίνονται άλλα δύο τεράστια φίδια, εκατέρωθεν της μορφής, που κι αυτά καταλήγουν στο κεφάλι της.

Ακριβώς απέναντί της βρίσκεται αυτή που δεν προσφέρει πρόσφορα στην εκκλησία, παράσταση γνωστή από τον ναό της Παναγίας στη Σκλαβοπούλα.

Η αμαρτωλή εδώ όμως είναι ενδεδυμένη με κόκκινο φόρεμα και στέκεται μικρή και φοβισμένη μπροστά στον τεράστιο μαύρο δαίμονα βασανιστή [πίν.95].

Στον τοίχο της νότιας καμάρας, στα δεξιά του θεατή, απεικονίζονται δύο ανδρικές μορφές με προβλήματα στην ταύτισή τους [πίν.96]. Μεγάλες φθορές υπάρχουν σε όλη την παράσταση. Ενδεχομένως η πρώτη μορφή, αριστερά μας, να είναι ο ζουράρης με βάση τη σωζόμενη επιγραφή: ο ζουρα <ρη>c (;). Εικονογραφικά αποδίδεται όμοια με τον πρώτο παραζυγιστή. Ο άλλος αμαρτωλός δεν μπορεί να ταυτιστεί.

Στο εσωτερικό της καμάρας χαμηλά τιμωρούνται οι γνωστοί μας *κοιμώμενοι* [πίν.97]. Σε λευκό φόντο είναι τοποθετημένο το ξύλινο κρεβάτι τους να φλέγεται. Το ζευγάρι σκεπασμένο μέχρι τον λαιμό βασανίζεται από δύο δαίμονες. Αυτός δε που βρίσκεται στο προσκεφάλι τους φαίνεται σαν να τους φτιάχνει τα κλινοσκεπάσματα. Ενδιαφέρουσα και όμορφη είναι η λεπτομέρεια του κεντημένου σεντονιού και μαξιλαριού που απηχεί τις κοινωνικές συνήθειες της εποχής.

Απέναντι ζωγραφίζεται ο πόρνος μαζί με μία άλλη μορφή στο ίδιο διάχωρο [πίν. 98]. Πιθανότατα πρόκειται για την πόρνη, καθώς συχνά στις εκκλησίες της Κρήτης απεικονίζεται δίπλα του. Η παράσταση ακολουθεί τη γνωστή εικονογραφία. Πάνω σε άσπρο φόντο οι κολασμένοι είναι γυμνοί και τιμωρούνται από φίδια που τους περισφίγγουν και τους δαγκώνουν. Ο πόρνος δαγκώνεται στα γεννητικά του όργανα και η πόρνη στο πρόσωπο, αντί για τα γεννητικά της όργανα όπως συνηθίζεται. Εικονογραφική πρωτοτυπία αποτελεί το γεγονός ότι οι δύο αμαρτωλοί φαίνεται να

συνομιλούν.

Στους ναούς της Κρήτης συναντάμε αρκετές ακόμα τιμωρίες αμαρτωλών οι οποίες έχουν καταλογογραφηθεί, αλλά δε γνωρίζουμε τις περιγραφές τους με ακρίβεια και δεν έχουμε φωτογραφικό υλικό. Η είσοδος δε στα μνημεία για καταγραφή ή και φωτογράφιση αποδείχθηκε πολύ δύσκολη. Ο Μαδεράκης, ακολουθώντας τον Gerola, καταγράφει τις περισσότερες ποινές. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις παραστάσεις του φιλάργυρου, του συκοφάντη, της παπαδιάς της πορνεύουσας, του λαίμαργου (χαρακτηριζόμενου και γουλάρη), του κλεπτοσκήνη, δηλαδή αυτού που έκλεβε τα σκοινιά των ζώων που έβοσκαν, τα απελευθέρωνε και με αυτόν τον τρόπο προκαλούσε αγροζημιές[282]. Η τιμωρία της ψεύτρας είναι πιθανό να απεικονίζεται στον ναό του αγίου Παντελεήμονα στην περιοχή Ζυμβραγού, κοντά στα Χανιά της Κρήτης, του 15ου αιώνα. Την πληροφορία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης, αλλά δεν έχω δει την παράσταση.

Η σπάνια τιμωρία του ψεύτη («ο ψέπτης») έχει σωθεί στον προαναφερθέντα ναό του Αγίου Ιωάννη του Αργέντη στη Χίο, του 14ου αιώνα. Απεικονίζεται στον ίδιο εικονογραφικό τύπο με τον ανυφάντη[283]. Από τον λαιμό του κρέμεται ένα αντικείμενο που δε φαίνεται καθαρά.

Η τιμωρία του ψεύτη μας είναι γνωστή από τη γλυπτή σύνθεση του ναού του Sainte-Foy στο Conques, του 12ος αιώνα [πίν. 20]. Εκεί ο δαίμονας ξεριζώνει τη γλώσσα του αμαρτωλού.

Αφήνοντας το αγροτικό περιβάλλον, περνάμε στη Σερβία όπου οι εξεταζόμενοι ναοί αποτελούν πριγκηπικά κτίσματα και όπως είναι φυσικό η τοιχογράφησή τους είναι ανώτερης καλλιτεχνικής ποιότητας. Ωστόσο θα συναντήσουμε τις ήδη γνωστές μας ποινές, γεγονός που υποδηλώνει ότι έχουν γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη και ότι ίσως πηγάζουν από κάποια κοινή πηγή[284]. Στον ναό της Παναγίας Ljeviška στο Prizren[285], στον εξωνάρθηκα,

[282] Μαδεράκης 1979, 74 -80.

[283] Βλ. παραπάνω υποσημ. 203.

[284] Βλ. : Garidis 1982, 11.

απεικονίζονται αμαρτωλοί που τιμωρούνται ατομικά, διασκορπισμένοι μέσα στη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας [πίν.99] που χρονολογείται στα 1310 - 1313. Διακρίνονται τρεις γυναικείες μορφές και τέσσερις ανδρικές.

Η γνωστή μας αποστρέφουσα τα νήπια, γυμνή, τιμωρείται από ένα φίδι που δαγκώνει το στήθος της. Η δεύτερη γυναικεία μορφή είναι πολύ πιο ενδιαφέρουσα. Πρόκειται για τη γυναίκα που απάτησε τον άνδρα της, τη μοιχαλίδα. Ένα λιοντάρι της δαγκώνει τα οπίσθια [πίν.100]. Μια πρωτότυπη και μοναδική εικονογραφία από όσο γνωρίζω.

Η τρίτη αμαρτωλή που τιμωρείται είναι η κοιμώμενη που δεν πηγαίνει στη λειτουργία [πίν.101]. Συνήθως απεικονίζεται το ζευγάρι που κοιμάται και σπανιότερα ο άνδρας κοιμώμενος που δεν πηγαίνει στην εκκλησία. Η μορφή της γυναίκας κοιμώμενης ανήκει στις πιο σπάνιες απεικονίσεις. Φαίνεται ότι κοιμάται ενδεδυμένη και ήσυχη ενώ η φωτιά καίει κάτω από το στρώμα της και ένας κόκκινος δαίμονας την αναζωπυρώνει. Ένας άλλος παρόμοιος δαίμονας τη φιλά στο μάγουλο.

Τρεις άνδρες αμαρτωλοί τοποθετούνται ο ένας πίσω από τον άλλο και απεικονίζονται ολόσωμοι, γυμνοί, δεμένοι με σχοινιά από τον λαιμό και τη μέση τους σαν να αιωρούνται. Ο μυλωνάς τιμωρείται με μια μυλόπετρα να κρέμεται από τον λαιμό του, στην οποία είναι δεμένα τα προτεταμένα χέρια του και έτσι φαίνεται πως το βάρος της τον τραβά προς τα κάτω. Στα οπίσθιά του είναι βαλμένη πιθανώς μία σέσουλα. Η δεύτερη μορφή είναι ο παραυλακιστής. Τα χέρια του είναι δεμένα στο αλέτρι που εικονίζεται κάτω από αυτόν και φαίνεται πως και αυτόν τον τραβά το βάρος προς τα κάτω. Η τελευταία μορφή είναι ο παραζυγιστής όπως υποδηλώνει και η ζυγαριά που κρέμεται από τον λαιμό του [πίν. 102].

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η τιμωρία, που έχει ήδη αναφερθεί, ενός μοναχού που υπήρξε ομοφυλόφιλος. Είναι γονατιστός, γυμνός από τη μέση και κάτω και δύο διάβολοι του καρφώνουν με σφυρί ένα καρφί στα οπίσθιά

[285] Bihalji - Merin 1963, 11. Panić - Babić 1975, 108 - 109, πίν. XLVI. Djuric 1976, 69. Garidis ό.π..

του[286] [πίν.103].

Όλες οι μορφές παρουσιάζουν αρκετές φθορές, αλλά ταυτίζονται με βεβαιότητα από συνοδευτικές επιγραφές γραμμένες στα σλάβικα.

Στη μονή Gračanica, στον νάρθηκα απεικονίζεται η εκτεταμένη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, στην οποία, κατά τις εργασίες συντήρησης, ανακαλύφθηκαν νέες μορφές κολασμένων που τιμωρούνται ατομικά[287]. Η τοιχογραφία χρονολογείται το 1321. Οι μορφές δε σώζονται σε καλή κατάσταση, αλλά όλες έχουν συνοδευτικές επιγραφές γραμμένες στη σλάβικη γλώσσα. Τρεις από αυτές θα μας απασχολήσουν. Ένας γυμνός ολόσωμος άνδρας απεικονίζεται με έντονα κεκαμμένο το σώμα του, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη του και στα οπίσθιά του φαίνεται ένα πυρωμένο σίδερο [πίν.104]. Πρόκειται για τον σιδερά που εργαζόταν τις εορτές. Για πρώτη φορά συναντάμε αυτήν την απεικόνιση. Στη Σερβία η μεταλλουργία ήταν πολύ αναπτυγμένη και έτσι δικαιολογείται η απεικόνιση του συγκεκριμένου αμαρτωλού επαγγελματία[288] που δείχνει εμφανώς πόσο επιδρούσαν οι τοπικές συνθήκες στη διαμόρφωση της εικονογραφίας.

Η δεύτερη μορφή, που μας ενδιαφέρει, είναι ο παραυλακιστής. Είναι γυμνός, κρέμεται από τα χέρια και τα πόδια του και ένα μεγάλο αλέτρι είναι βαλμένο με βία στα οπίσθιά του από τα οποία πετάγεται αίμα [πίν.105]. Τέλος, πίσω

---

[286] Βλ. και σελ. 21. //Garidis 1985, 86 - 87. Βλ. και σελ. 24.

[287] Todić 1978, και σχέδια 1 - 4 στη σελ.194. Garidis 1982, 12.

[288] Garidis 1982, 12. Για το επάγγελμα του σιδερά στο βυζαντινό κόσμο και για τις ημέρες που αποτελούσαν αργία για τους επαγγελματίες βλ. Κουκουλές 1948 - 1955, Β' Ι, 217 - 220, 256 - 258. Ε' 269 - 270. Talbot - Rice 1990, 249.// Για την Κυριακή αργία στη ζωή των Βυζαντινών βλ. Κουκουλές 1948-1955, Β' Ι, 256- 258 και Στ', 532.// Ειδικότερα για τη μη τήρηση της Κυριακής αργίας στον χριστιανικό κόσμο βλ.: Elizabeth Boyle, "Eschatology and Reform in early Irish low. The evidence of Sunday legislation" στο: *Apocalypse and Reform from Late Antiquity to the Middle Ages,* [eds. Gabriele, Matthew and James T. Palmer] , Abingdon, Oxon, Routledge, 2019, 121 – 138. // Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στην Απόκρυφη Αποκάλυψη της Αναστασίας της αγίας Κυριακής που ζητά την τιμωρία όσων δεν τήρησαν την αργία της, βλ.: Λαμπάκης 1982, 59.

από τον παραυλακιστή φαίνεται και ο μυλωνάς [πίν.104]. Απεικονίζεται και αυτός γυμνός με το σώμα του έντονα κεκαμμένο προφανώς από το βάρος της μυλόπετρας που κρέμεται από τον λαιμό του. Τα χέρια του είναι δεμένα σφιχτά με σχοινί πίσω από την πλάτη του, ενώ από τα πόδια του κρέμεται άλλη μια μυλόπετρα.

Όλες οι εξεταζόμενες μορφές τιμωρούνται με τα όργανα του επαγγέλματός τους με τρόπο ρεαλιστικό και τολμηρό που θυμίζει τις ανάλογες μορφές που συναντήσαμε στις κρητικές εκκλησίες.

Στη μονή Dečani[289] άλλη μία μεγαλειώδης παράσταση Δευτέρας Παρουσίας ζωγραφίστηκε στα 1335 - 1345. Και σε αυτήν τη σύνθεση μαζί με τις ομαδικές τιμωρίες υπάρχουν και ατομικές. Πρόκειται για τέσσερις μορφές που απεικονίζονται με τρόπο πρωτότυπο. Μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα η τιμωρία του μυλωνά και παραυλακιστή [πίν.106], ενός αμαρτωλού που τιμωρείται για δύο αμαρτίες. Ήδη το σχήμα αυτό μας είναι γνωστό από άλλους ναούς. Εδώ ο αμαρτωλός ήταν γεωργός που έκλεψε στο όργωμα και μυλωνάς. Η εικονογραφία είναι πολύ ενδεικτική. Ένας άνδρας γυμνός, με σώμα έντονα κεκαμμένο, φαίνεται να αιωρείται καθώς είναι δεμένος από τα χέρια του που είναι τεντωμένα και δεμένα πίσω από την πλάτη του. Από τον λαιμό του κρέμεται μια μυλόπετρα, την οποία τραβά ένας μικρός ανθρωπόμορφος διάβολος, επιβαρύνοντας και άλλο τον αμαρτωλό που φαίνεται να μην αντέχει το βάρος. Ταυτόχρονα από τα πόδια του κρέμεται το αλέτρι που τον τραβά προς τα κάτω. Τη μορφή συνοδεύει επεξηγηματική επιγραφή στα σλάβικα.

Ακολουθούν οι τιμωρίες του συκοφάντη και της πόρνης [πίν.107], που ταυτίζονται ομοίως από επιγραφές. Το σώμα του συκοφάντη τυλίγει ένα μεγάλο φίδι το οποίο έχει βγάλει τη γλώσσα του κοντά στο αυτί του. Ο αμαρτωλός σηκώνει το δεξί του χέρι. Η πόρνη ξαπλωμένη νωχελικά μέσα στο πυρ περισφίγγεται από παρόμοιο φίδι, το οποίο είναι έτοιμο να δαγκώσει

---

[289] Petković - Boscović 1941, 69, πίν. CCLXXIX.2. Mijović 1966, 39. Garidis ό.π..

τους μαστούς της. Οι μορφές παρουσιάζονται ρωμαλέες και ήρεμες χωρίς ενδείξεις πόνου ή οδύνης. Ο συκοφάντης πιο πολύ μοιάζει απορημένος, σαν μην αντιλαμβάνεται γιατί τιμωρείται, ενώ η πόρνη εκφράζει μια ελαφριά θλίψη.

Μεταβαίνοντας στην Ιταλία αξίζει να αναφερθεί η ξεχωριστή παράσταση στον προαναφερθέντα ναό της Santissima Annunziata[290] [πίν.108].

Στη θέση του πύρινου ποταμού βλέπουμε ένα φλεγόμενο δέντρο που αντιστοιχεί στον κήπο του παραδείσου. Αν το δέντρο της ζωής προορίζεται για τους δίκαιους υποθέτουμε ότι το "δέντρο του κακού" αποτελεί τόπο τιμωρίας για τους αμαρτωλούς οι οποίοι κρέμονται από τα κλαδιά του [πίν.109]. Μοτίβο που ήδη έχουμε συναντήσει στις απόκρυφες αποκαλύψεις και στα οράματα του κάτω κόσμου.

Όλοι οι αμαρτωλοί έχουν ζωγραφιστεί γυμνοί, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη τους, κάποιοι κρεμασμένοι ανάποδα, άλλοι με έντονη συστροφή του κεφαλιού ή του κορμού τους, να βασανίζονται από δαίμονες. Επεξηγηματικές επιγραφές με άσπρο χρώμα προσδιορίζουν τις αμαρτίες τους. Απαγχονισμένος απεικονίζεται ο φονιάς, κρεμασμένος από τη γλώσσα του ο βλάσφημος και από το δεξί του χέρι ο κλέφτης. Δίπλα από τον κλέφτη κρέμεται από το μάτι μια αταύτιστη μορφή. Ο πόρνος φαίνεται κρεμασμένος ανάποδα από τα γεννητικά του όργανα και ο προδότης από το ένα του πόδι. Ο ιερόσυλος έχει κρεμαστεί από τη μέση του και η ρουφιάνα από τα μαλλιά της[291].

Κάτω από το δέντρο βρίσκονται αμαρτωλοί μέσα στις φλόγες, που δαγκώνονται από φίδια [πίν. 110]. Οι τιμωρίες τους επεξηγούνται από

[290] Πληροφορίες από την Ariella Crali.

[291] Η τιμωρία αυτή στις ελληνικές εκκλησίες μου είναι γνωστή από τον μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου στο Σκουτάρι στη Μάνη, βλ.: Δρανδάκης, κ.ά. 1993, 189 : γίνεται μια απλή αναφορά, χωρίς καμία περιγραφή και καμία φωτογραφία. Αφήνεται να εννοηθεί όμως πως εντοπίζεται και σε άλλους ναούς της Μάνης.

συνοδευτικές επιγραφές. Ο σιδεράς δουλεύει στο αμόνι με το σφυρί του, ο τραπεζίτης μετράει νομίσματα που βρίσκονται στο τραπέζι μπροστά του[292], ο δικαστής και ο νοτάριος κάθονται στο ίδιο θρανίο και συνομιλούν, ενώ μπροστά τους βρίσκονται αντίστοιχα ένα βιβλίο και μια γραμμένη περγαμηνή. Ο τσαγκάρης κόβει με το ψαλίδι του ένα κομμάτι δέρμα.

Σε κατώτερο επίπεδο προστίθενται και άλλοι αμαρτωλοί με σημεία φθοράς, αλλά με επεξηγηματικές επιγραφές [πίν. 111]. Ο μυλωνάς φαίνεται να αλέθει στον μύλο του, ένας χασάπης και ένας ταβερνιάρης συνομιλούν κρατώντας στα χέρια τους αντίστοιχα κομμάτια κρέατος και μία κούπα. Η επόμενη μορφή είναι αντρική, χωρίς όμως να είναι ξεκάθαρο τι απεικονίζει. Η συνοδευτική της επιγραφή είναι αρκετά φθαρμένη και δε μας βοηθά για μια βέβαιη ταύτιση. Ακριβώς πάνω από τις μορφές αυτές υπάρχει και άλλος ένας άντρας ξαπλωμένος, με τα χέρια δεμένα, αλλά χωρίς να μπορεί να ταυτιστεί. Από το στόμα του φαίνεται η άκρη μιας σούβλας. Σαν να έχει σουβλιστεί ο ίδιος ο αμαρτωλός. Παρόμοια εικονογράφηση υπάρχει στον καθεδρικό ναό του San Gimignano [πίν.112] που ταυτίζεται από επεξηγηματική επιγραφή. Πρόκειται για τον σοδομίτη. Αξίζει να σημειωθεί ότι την εικονογραφία του άντρα που σουβλίζεται θα συναντήσουμε σε μεταβυζαντινά μνημεία για την τιμωρία του ζωοκλέπτη.

Όλες αυτές οι μορφές των επαγγελματιών που τιμωρούνται φαίνονται σαν να έχουν συλληφθεί επ’αυτοφώρω τη στιγμή που αμάρτησαν κατά την εξάσκηση του επαγγέλματός τους. Δε δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο της τιμωρίας τους όπως έχουμε συναντήσει στους βυζαντινούς ναούς.

Χαμηλά, στο ίδιο επίπεδο της σύνθεσης, αριστερά σε σχέση με τον μυλωνά υπάρχουν και άλλοι τιμωρούμενοι αμαρτωλοί, αλλά με αρκετές φθορές που μας δυσκολεύουν να τους αναγνωρίσουμε. Με βεβαιότητα μπορούμε να

---

[292] J. Le Goff, *The stock market and life. From the usurer to the banker,* Laterza, Rome-Bari 1987, pp. 41-58.

δούμε την τιμωρία του γνωστού μας ζουράρη, με την επιγραφή *usurario*[293] [πίν.113]. Ο αμαρτωλός βρίσκεται ημιξαπλωμένος μέσα στις φλόγες, με τα χέρια και τα πόδια του δεμένα, ουσιαστικά ακινητοποιημένος, να βασανίζεται από έναν δαίμονα που τον αναγκάζει να πιει πιθανότατα λιωμένο μέταλλο.

Η απεικόνιση του τοκογλύφου είναι πολύ συχνή στα ιταλικά μνημεία όπως και του φιλάργυρου. Αρκετές φορές δημιουργείται σύγχυση στη διάκριση των μορφών.

Στον καθεδρικό ναό του San Gimignano ο φιλάργυρος πνίγεται από τα σκοινιά του πουγκιού που φέρει στον λαιμό του καθώς τα τραβούν δύο δαίμονες, ενώ ο τοκογλύφος εξαναγκάζεται να φάει νομίσματα που φαίνονται να τα αφοδεύει ο διάβολος που βρίσκεται από πάνω του [πίν.114].

Η μορφή του φιλάργυρου ή του τοκογλύφου ξεχωρίζει και στον ναό του αγίου Θωμά στο Salisbury, ο οποίος κρατά δυο σακιά με χρήματα. Ένας δαίμονας τον τραβά και έχει αφήσει τα αποτυπώματα των γαμψών νυχιών του στο γυμνό σώμα του αμαρτωλού [πίν. 115].

Τέλος, στη Santissima Annunziata παρατηρούμε τη μορφή μιας όμορφης αμαρτωλής η οποία δαγκώνεται στο πρόσωπό της από ένα φίδι [πίν. 116]. Τα μαλλιά της είναι ξανθά, μακριά και κυματιστά. Κρατά ένα μυροδοχείο και πιθανότατα έναν καθρέφτη. Ενδεχομένως να απεικονίζει τη ματαιόδοξη ή φιλάρεσκη γυναίκα, καθώς οι αμαρτωλές αυτές αποδίδονται με παρόμοια εικονογραφία, αν και συχνά και αρκετά εύκολα η γυναικεία μορφή που τιμωρείται κατά αυτόν τον τρόπο ταυτίζεται ως πόρνη.

Η ματαιόδοξη/φιλάρεσκη φαίνεται να τιμωρείται με παρόμοιο τρόπο επίσης στον καθεδρικό ναό του San Gimignano [πίν. 117]. Είναι ενδεδυμένη με ωραία ρούχα και θαυμάζεται στον καθρέφτη που κρατά, παράλληλα όμως ένας δαίμονας αφοδεύει στο κεφάλι της.

Η τιμωρία αυτής της αμαρτωλής, αλλά με πολύ πιο ήπιο τρόπο, μας είναι

---

[293] Για τον τοκογλύφο βλ. J. Le Goff, *The stock market and life. From the usurer to the banker,* Laterza, Rome-Bari, 1987, 11- 77.

γνωστή και από την ψηφιδωτή παράσταση του καθεδρικού ναού του St. Vitus στην Πράγα, του 14ου αιώνα. Έχει αποδοθεί σε προφίλ, με καλυμμένο το κεφάλι με κεφαλόδεσμο και κρατά έναν στρογγυλό καθρέφτη [πίν. 118].

Στην πολύ ενδιαφέρουσα παράσταση του καθεδρικού ναού του San Cimignano πέντε τιμωρίες ακόμα τραβούν την προσοχή μας. Αξιοπρόσεκτο είναι το διάχωρο που έχουν ζωγραφιστεί οι τιμωρίες αμαρτιών σεξουαλικής φύσης [πίν.112]. Εκτός από τον προαναφερθέντα σοδομίτη, απεικονίζεται η μοιχαλίδα στην οποία επιτίθεται ερωτικά ένας διάβολος. Δίπλα της ένας γυμνός άντρας, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη του, μαστιγώνεται από έναν δαίμονα. Η επιγραφή του τον ταυτίζει με τον ρουφιάνο. Προφανώς εδώ η λέξη έχει την έννοια του προαγωγού.

Ιδιαίτερα σκληρή είναι η τιμωρία του βλάσφημου. Γυμνός, με τα χέρια δεμένα πισθάγκωνα, βασανίζεται από δύο τερατόμορφους δαίμονες που τον έχουν ακινητοποιήσει και τον πριονίζουν. Η μορφή του είναι πολύ εκφραστική και νιώθουμε ότι βιώνει τρομερό πόνο [πίν. 119].

Ανάλογα σκληρά τιμωρείται και ο ψευδομάρτυρας. Ξαπλωμένος και αυτός ανάσκελα και ακινητοποιημένος, με το σώμα του σε μια αφύσικη συστροφή, δαγκώνεται από σκορπιούς[294] στο σώμα του και αναγκάζεται να καταπιεί ένα καυτό υγρό που του δίνει ένας δαίμονας με μια κουτάλα [πίν. 120].

Τέλος, εκφραστικότατη είναι και η τιμωρία του αυτόχειρα. Ο αμαρτωλός κρατά το μικρό ξίφος, με το οποίο αυτοκτόνησε, μπηγμένο στο στομάχι του και ένας δαίμονας με μεγάλη ικανοποίηση τον στραγγαλίζει [πίν. 121].

Κατά τον 14ο και 15ο αιώνα στους μεσαιωνικούς ναούς της Ιταλίας γνωρίζουν άνθιση οι τιμωρίες των επαγγελματιών, καθώς η παραβατικότητα στα επαγγέλματα προφανώς γνώρισε κάποια έξαρση. Αυτό φαίνεται και μέσα από τα κηρύγματα γνωστών ιεροκηρύκων, όπως ο Giordano da Pisa (14ος αιώνας) και ο Bernardino da Siena (15ος αιώνας), οι οποίοι με

[294] Για τον σκορπιό βλ. : Προβατάκης 1980, 237 – 240. Η τιμωρία του ψευδομάρτυρα απαντάται και σε απόκρυφα κείμενα όπως στην Αποκάλυψη του Πέτρου και της Αναστασίας, βλ.: Λαμπάκης 1982, 43, 59.

λεπτομέρειες περιγράφουν τα αμαρτήματα αυτά[295]. Ιδιαίτερη διάδοση αυτήν την εποχή γνωρίζουν και τα εγχειρίδια για εξομολογητές[296], τα οποία υπάρχουν ήδη από τον 13ο αιώνα, που περιλάμβαναν αρκετές ερωτήσεις περί αμαρτιών προς τους εξομολογούμενους και πολλές από αυτές απευθύνονταν σε επαγγελματίες όπως δικαστές, δικηγόρους, γιατρούς, δασκάλους, εμπόρους, επιχειρηματίες, βιοτέχνες, εργάτες. Άνθιση γνωρίζει και το λογοτεχνικό είδος των οραμάτων της μετά θάνατον ζωής, όπως για παράδειγμα τα Οράματα *της Αγίας Φραντσέσκας Ρομάνα* (15ος αιώνας) όπου αναφέρονται να βασανίζονται δικαστές, γιατροί, φαρμακοποιοί, κρεοπώλες, πανδοχείς. Οι δικαστές που έχουν εκδώσει ψευδείς ποινές βυθίζονται σε δοχεία με υγρό χρυσό και ασήμι και τιμωρούνται από δαίμονες. Οι γιατροί που έκαναν εκτρώσεις ή άσκησαν το επάγγελμα απλώς για κέρδος βασανίζονται ποικιλότροπα. Οι φαρμακοποιοί υφίστανται τις ίδιες τιμωρίες με τους γιατρούς επειδή ήταν άπληστοι ή δεν έκαναν σωστά τη δουλειά τους λόγω άγνοιας. Οι κρεοπώλες που πουλούσαν πιο ακριβά από ότι έπρεπε ή το κρέας ήταν χαλασμένο τοποθετούνται σε μια ζυγαριά με γάντζους κολλημένους στον λαιμό τους ενώ οι δαίμονες τους ρίχνουν κρέας ταγγισμένο. Μερικές φορές οι δαίμονες ως άλλοι χασάπηδες τεμαχίζουν τα μέλη των κολασμένων σαν να φτιάχνουν λουκάνικα. Οι πανδοχείς,

---

[295] Giordano da Pisa, *Prediche inedite (from ms. Laurenziano. Acquisti e Doni 290)*, edited by C.Iannnella, ETS, Pisa 1997, 52-23. Bernardino da Siena, *The vulgar sermons*, edited by prof. Father Ciro Cannarozzi, Editrice fiorentina, Pistoia 1934, vol. I, 98.

[296] R. Rusconi, "Ordinate confiteri. The confession of sins in the Summae de Casibus and in the manuals for confessors (mid-12th beginning XIV century)", στο: *L'aveu: antiquité et moyen àge,* Collection de l'École Francaise de Rome, Rome 1986, 297-313. P.Michaud-Quantin, *Sommes de casuistique et manuels de confession au Moyen Age,* Nauwelaerts, Louvain-Montreal 1962. L. Boyle, "*The Summa Confessorum of]ohn of Freiburg and the Popularization of the Moral Teaching of Saint Thomas and Some of bis Contemporaries",* στο: *St. Thomas Aquinas, 1274-1974. Commemorative Studies,* edited by A. Maurer και E. Gilson, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Τορόντο 1974, τομ. I, 245-268. J. Le Goff, Time of the Church and time of the merchant. *Essays on work and culture in the Middle Ages,* Einaudi, Turin 1977, 140.

ουσιαστικά οι ταβερνιάρηδες, οι κρασόπουλοι, επειδή πουλούσαν νοθευμένο κρασί αναγκάζονται να πιούν υγρό ασήμι και χρυσό εξαιτίας της αισχροκέρδειάς τους[297]. Ακόμα και σε δημώδη τραγούδια αναφέρονται αμαρτωλοί δικαστές, συμβολαιογράφοι, τραπεζίτες, πανδοχείς, σιδεράδες, τσαγκάρηδες, ράφτες, κρεοπώλες, μυλωνάδες, μάγοι[298].

Επίσης, στα μεσαιωνικά καταστατικά των πόλεων υπάρχουν ρυθμίσεις για την προστασία των καταναλωτών[299].

Αξίζει λοιπόν να αναφερθούν λίγα ενδεικτικά παραδείγματα από ναούς της Ιταλίας, εκτός από τον προαναφερθέντα ναό της Santissima Annunziata, που απεικονίζουν την κοινωνική αυτή κατάσταση, όπως ακριβώς συνέβαινε και στον βυζαντινό κόσμο.

Η C. Frugoni κάνει την πολύ ενδιαφέρουσα σύνδεση των απεικονιζόμενων τιμωριών με τη ζωγραφική σε τοίχους δημοσίων κτιρίων, από το δεύτερο μισό του δέκατου τρίτου αιώνα, προδοτών και πλαστογράφων καμένων ή συχνότερα κρεμασμένων ανάποδα με συνοδευτικές επιγραφές που έδειχναν το όνομα του εγκληματία και τις προσβολές που του απευθύνονταν. Αυτό το είδος «ατιμωτικής ή άδοξης» ζωγραφικής (pittura infamante) ήταν μια αποτελεσματική μορφή τιμωρίας που ντρόπιαζε τον ένοχο και τον κύκλο του[300].

Στον ναό της Santa Maria στο Foro Claudio στην Καμπανία[301] (γνωστός και ως Επισκοπείο του Βενταρόλι) σε τοιχογραφία του 15ου αιώνα παρουσιάζονται επαγγελματίες κατά την άσκηση των καθηκόντων τους που

---

[297] M. Pelaez, «Visioni di santa Francesca Romana», στο: *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, XIV (1891), 388-389, 396-398.

[298] *The Anonymous of the Bolognese Code 2751,* in *Dante's imitations of Southern Quattrocento artists ,* edited by A. Altamura and P. Basile, Società editrice napoletana, Naples 1976, 7-27.

[299] *Bread and Power. Institutions and society in Italy from the Middle Ages to the Modern Age,* edited by V. Franco, A. Lanconelli, MA Quesada, Ministry for Cultural and Environmental Heritage, Central Office for Archival Heritage, Rome 1991.

[300] A. and C. Frugoni, *History of a day in a medieval city,* Laterza, Rome-Bari 1997, 86-87.

[301] Πληροφορίες για όλα τα μνημεία μου έδωσε η Ariella Crali.

δεν εντάσσονται στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας αλλά βρίσκονται ακριβώς από κάτω της. Οι σκηνές έχουν υποστεί μεγάλη φθορά, έχουν αποτοιχιστεί αρκετές και φυλάσσονται στο Μουσείο της Επικράτειας του Βασιλικού Παλατιού της Καζέρτας. Οι επαγγελματίες απεικονίζονται μέσα σε μια στοά που αποτελείται από μια συνεχόμενη κιονοστοιχία. Ταυτίζονται από τις επεξηγηματικές επιγραφές και την εικονογραφική τους απόδοση. Μέσα στις σκηνές φαίνεται και ένας μικρός διάβολος που τους συσχετίζει προφανώς με την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, καθώς φαίνεται να τους ψιθυρίζει στο αυτί και να τους προτρέπει να αμαρτήσουν.

Συναντάμε εν ώρα εργασίας τον ράφτη, τον τσαγκάρη, τον ξενοδόχο (πανδοχέα/ταβερνιάρη), τον κρεοπώλη, τον φαρμακοποιό, τον σιδερά και τον μυλωνά [πίν. 122, 123].

Στο παρεκκλήσιο της Madonna dei Bisognosi στο Abruzzo, η παράσταση της κόλασης, του 15^{ου} αιώνα, είναι εντυπωσιακή [πίν. 124].

Πλήθος αμαρτωλών τιμωρείται από δαίμονες σε συνδυασμό μερικές φορές με κάψιμο στην πυρά. Οι επεξηγηματικές επιγραφές βοηθούν στην ταύτισή τους. Αποδίδονται οι τιμωρίες των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων, των αλλοεθνών και αλλόθρησκων (π.χ. Τούρκοι, Μακκαβαίοι), των μισθοφόρων, των κλεφτών. Ανάμεσά τους βρίσκονται και οι ατομικές τιμωρίες, όπως του φονιά που μαχαιρώνεται στο στομάχι, του βλάσφημου που του ξεριζώνουν τη γλώσσα, της πόρνης που την έχει καβαλήσει ένας δαίμονας. Ο κρεοπώλης βρίσκεται πάνω σε έναν πάγκο-τραπέζι, γυρισμένος μπρούμυτα, και ένας δαίμονας τον κόβει με ένα μαχαίρι στη μέση του. Ο ράφτης, πάνω σε ένα τραπέζι, δέχεται το χτύπημα του δαίμονα με ένα ψαλίδι στο στήθος του και ο ξυλουργός αναμένει το χτύπημα από ένα τσεκούρι. Ο σιδεράς είναι ξαπλωμένος ανάσκελα, ένας δαίμονας τον έχει καβαλήσει και του καρφώνει ένα καρφί στο μέτωπο. Ο τσαγκάρης ξαπλωμένος μπρούμυτα σε ένα τραπέζι τιμωρείται από έναν δαίμονα αλλά η φθορά είναι μεγάλη και δεν βλέπουμε πώς ακριβώς. Ο ταβερνιάρης εξαναγκάζεται κρεμασμένος από τα πόδια από έναν δαίμονα να βάλει το κεφάλι του μέσα σε ένα βαρέλι και να πνιγεί [πίν.

125 και 126].

Ως προς τις τιμωρίες των επαγγελματιών ενδιαφέρον παρουσιάζει και η παράσταση της κόλασης στον ενοριακό ναό της Παναγίας στο Yaxley, στην κομητεία του Suffolk στην ανατολική Αγγλία, που χρονολογείται τον 15ο αιώνα[302]. Ειδικότερα μας ενδιαφέρει μία μορφή που λογικά ταυτίζεται με τον παραζυγιστή και μαρτυρά την ευρύτατη διάδοση της αμαρτίας του και της ανάλογης τιμωρίας της σε πάρα πολλές περιοχές. Ο αμαρτωλός απεικονίζεται γυμνός, να φορά μόνο ένα καπέλο. Από τον λαιμό του κρέμεται ένα βάρος συγκρατούμενο από αλυσίδα. Τον υποδέχεται ένας γυμνός, φαλακρός και χαμογελαστός διάβολος ο οποίος συνοδεύεται από μία μειξογενή μορφή δαίμονα, προφανώς, με κεφάλι σκύλου και ανθρώπινα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά. Εντυπωσιακές είναι οι λεπτομέρειες όπως η ύπαρξη μουστακιού, το βγάλσιμο της γλώσσας και το μεγάλο καρφί στο κεφάλι του [πίν.127]. Οι δαιμονικές μορφές άνετα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν γκροτέσκο.

Τέλος, μια πολύ διαφορετική απεικόνιση αμαρτωλών μπορούμε να δούμε σε τοιχογραφία του 15ου αιώνα, στην εκκλησία Linde στο νησί Gotland της Σουηδίας[303]. Σε συνεχόμενη αφήγηση που θυμίζει κόμικς παρατηρούμε ότι ένας δαίμονας παίρνει οδηγίες για το πώς θα οδηγήσει τις γυναίκες που προσεύχονται στην εκκλησία στο αμάρτημα του κουτσομπολιού [πίν. 128].

Με αυτό το μνημείο κλείνει η παρουσίαση του θέματος των ατομικών τιμωριών στους ναούς της βυζαντινής εποχής. Όπως διαπιστώνεται, οι ποινές αυτές που εμφανίζονται κατά τη βυζαντινή περίοδο, απεικονίζονται σε αρκετές εκκλησίες - είτε μοναστικές είτε όχι - κυρίως αγροτικών περιοχών, με τρόπο ρεαλιστικό και πολλές φορές γραφικό και τολμηρό. Στα ίδια πλαίσια θα κινηθεί η απεικόνισή τους και στη μεταβυζαντινή εποχή, με μεγαλύτερη ποικιλία, εκφραστικότητα και ευρηματικότητα.

302 Πληροφορίες μου έδωσε η Elizabeth Gill.

303 Πληροφορίες από τη Birgitta Håkansson.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4
Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΩΝ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΤΙΜΩΡΙΩΝ ΣΕ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Στη μεταβυζαντινή εποχή η τέχνη εξακολουθεί να εκφράζει την Ορθόδοξη Εκκλησία, αλλά όχι πια ένα ορθόδοξο κράτος. Η ζωγραφική αναπτύσσεται και πάλι υπό το πρίσμα νέων ιστορικών και κοινωνικοπολιτικών συνθηκών στον ορθόδοξο κόσμο και στις περιοχές με ορθόδοξους πληθυσμούς που βρίσκονται υπό ξένη κυριαρχία, είτε λατινική είτε οθωμανική. Η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας γνωρίζει ανάπτυξη, εκφράζει τις νέες επιταγές της τέχνης που διαμορφώνεται και αποτελεί ένα από τα λίγα θέματα που αντικατοπτρίζει την πορεία και την εξέλιξη της ζωγραφικής παράδοσης έως το κατώφλι του 20ου αιώνα[304].

Στους ναούς της μεταβυζαντινής περιόδου ζωγραφίζεται συχνά το θέμα των ατομικών τιμωριών, γνωρίζοντας μεγάλη άνθιση και διάδοση, καθώς είναι ικανό να εκφράζει κάθε φορά τα επίκαιρα προβλήματα της κοινωνίας. Μέχρι και τα τέλη του 16ου αιώνα οι ποινές ακολουθούν τους ήδη διαμορφωμένους τύπους των βυζαντινών χρόνων. Από τον 17ο αιώνα και εξής, που η ζωγραφική αναπτύσσεται κυρίως σε μνημεία της υπαίθρου και οι ζωγράφοι δεν είναι εμπνευσμένοι δημιουργοί αλλά, κατά κύριο λόγο, απλοί και ικανοί τεχνίτες, παρατηρείται μια ιδιαίτερη τάση για την απεικόνιση θεμάτων από την κοινωνική ζωή και οι ατομικές τιμωρίες αυξάνονται θεματικά και ποσοτικά γιατί αποτελούν ένα κατάλληλο μέσο έκφρασης

---

[304] Για τις συνθήκες που επικρατούν στη μεταβυζαντινή εποχή, τη διαμόρφωση της τέχνης και ειδικά της ζωγραφικής βλ. : Βακαλόπουλος 1961 - 1964, ιδιαίτερα τόμ. Β, 208 κ.εξ.. Ασδραχάς 1979. Ξυγγόπουλος 1957. Chatzidakis 1953. Του ιδίου 1969. Του ιδίου 1972. Χατζηδάκης 1974. Του ιδίου 1975. Του ιδίου 1982, 410 - 425. Garidis 1985, 11 - 21, 118 - 136. Του ιδίου 1989. Γαρίδης 1995. Αχειμάστου - Ποταμιάνου 1995β, 30 - 32.

Για την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας βλ. σ. 4.

καθώς τώρα, με τη χαλάρωση της αυστηρής δογματικής παράδοσης σχετικά με τα εικονογραφικά θέματα, μπορούν να εικονογραφούνται με λιγότερους περιορισμούς και περισσότερη φαντασία. Το θεματολόγιό τους εμπλουτίζεται ανάλογα με τις κοινωνικές και τις τοπικές συνθήκες καθώς και τις καταστάσεις που κάθε φορά καυτηριάζουν[305]. Στη συνέχεια θα αναφερθούν χαρακτηριστικά παραδείγματα των ποινών που εξετάζουμε σε ορισμένα από τα πολλά μνημεία που απαντάται το θέμα.

Στο νησάκι των Ιωαννίνων, στον νότιο εξωνάρθηκα της μονής των Φιλανθρωπηνών απεικονίζεται μία μεγαλειώδης παράσταση Δευτέρας Παρουσίας που χρονολογείται στα 1560[306] και αποδίδεται στους γνωστούς ζωγράφους Φράγκο και Γεώργιο Κονταρή. Στην κόλαση απεικονίζονται ομαδικές και ατομικές τιμωρίες. Οι αμαρτωλοί που τιμωρούνται ατομικά διατάσσονται ελεύθερα - σαν να τοποθετούνται σε δύο ασύμμετρες ζώνες - πάνω σε μπλε βάθος[307] [πίν.129]. Κατά κύριο λόγο συναντάμε ήδη γνωστές τιμωρίες: ο κοιμώμενος («ο αμελόν τον όρθρον της αγίας αναστάσεως»), ο κλέφτης και ράπτης, ο κατάλαλος, ο πόρνος, ο μέθυσος, ο πλούσιος, ο παρακαμπανιστής, η αποστρέφουσα και μη θηλάζουσα τα βρέφη, η μάντισσα, ο παραυλακιστής. Οι μορφές συνοδεύονται από επεξηγηματικές επιγραφές, ωστόσο οι φθορές είναι αρκετές.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο ανώτερο επίπεδο η δεύτερη μορφή - στα αριστερά του θεατή – που ταυτίζεται από την επιγραφή της ως «*ο κλέπτης και ράπτης*» [πίν.130]. Πρόκειται για έναν ολόσωμο γυμνό άνδρα που κρέμεται από ψηλά από τα χέρια του. Το κεφάλι του γέρνει εμπρός, αλλά οι

[305] Γενικά για την ανάπτυξη του θέματος των ατομικών τιμωριών αυτήν την εποχή βλ.: Χατζηδάκης 1975, 245, 250, 253. Garidis 1982, 16.

[306] Για τους εξωνάρθηκες της μονής και τη χρονολόγηση του τοιχογραφικού τους διακόσμου - που είναι αδημοσίευτος - βλ. Garidis 1989, 180 & υποσημ. 884. Αχειμάστου - Ποταμιάνου 1995α, 22, 37, 181 - 182 . Για όλη την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας βλ. *Μοναστήρια Ιωαννίνων 1993*, πίν. 321 - 344.

[307] Προσωπικές παρατηρήσεις.

φθορές που παρουσιάζει είναι αρκετές για να διακρίνουμε κάποια άλλα χαρακτηριστικά. Δε φαίνεται επίσης να απεικονίζονται σύμβολα του επαγγέλματος ή της αμαρτίας του.

Κάτω ακριβώς από τον ράπτη διακρίνεται ένας άνδρας, σε πολύ μικρή κλίμακα, που φαίνεται ότι είναι καθιστός [πίν.129, 130]. Τα χέρια του είναι προτεταμένα και ακουμπούν πάνω σε ένα εργαλείο που μοιάζει με αμόνι. Η συνοδευτική επιγραφή που υπάρχει πάνω από το αμόνι είναι «*ο παρακαμπανήζον*». Και στον παρακαμπανιστή δε διακρίνονται κάποια άλλα χαρακτηριστικά. Εντύπωση όμως προκαλεί το γεγονός ότι δεν απεικονίζεται η ζυγαριά να κρέμεται από τον λαιμό του όπως συνήθως. Η εικονογραφία του ίσως υποδηλώνει ότι ο αμαρτωλός ήταν ένας σιδεράς που παρακαμπάνιζε.

Αξιοσημείωτη είναι και η απεικόνιση της μάντισσας [πίν.129]. Παρουσιάζεται καθιστή, ντυμένη με τοπικό πράσινο μακρύ φόρεμα της εποχής και κεφαλόδεσμο, να εξετάζει το χέρι μιας μικρότερης γυμνής μορφής. Πρόκειται προφανώς για την πρακτική της χειρομαντείας.

Η τελευταία μορφή στο κατώτερο επίπεδο - στα δεξιά του θεατή - είναι ένας άνδρας που απεικονίζεται ανακεκλιμένος, γυμνός, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη του και το κεφάλι εμφανώς γερμένο στα πλάγια [πίν.131]. Αν και οι φθορές είναι αρκετές, διακρίνεται μια έκφραση λύπης και πόνου. Στον ώμο του φαίνεται το πόδι ενός διαβόλου που δίνει την εντύπωση ότι ετοιμάζεται να τον ποδοπατήσει. Κανένα χαρακτηριστικό όργανο της αμαρτίας του δεν απεικονίζεται. Η συνοδευτική επιγραφή, αν και εξίτηλη σε κάποια σημεία, νομίζω πως είναι *ο παραυλακιστής*.

Στην παράσταση αυτή οι επαγγελματίες δεν απεικονίζονται με τα όργανα του επαγγέλματός τους, με εξαίρεση προφανώς τον παρακαμπανιστή, αλλά ταυτίζονται μόνο από τις συνοδευτικές επιγραφές. Γενικά δε συναντάμε την τολμηρή και ρεαλιστική απεικόνιση που είδαμε σε πολλούς βυζαντινούς ναούς, αλλά μία πιο ουδέτερη διάθεση, ίσως γιατί και οι κολασμένοι εδώ ανταποκρίνονται στη μεγαλοπρεπή και εκλεπτυσμένη απόδοση της Δευτέρας

Παρουσίας συνολικά[308].

Στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου, στον Βελβεντό Κοζάνης, στον νάρθηκα απεικονίζεται η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας που χρονολογείται στα τέλη του 16ου αιώνα[309]. Στον τοίχο κοντά στην είσοδο από τον νάρθηκα προς τον ναό έχουν ζωγραφιστεί ζωφόροι που φαίνεται πως έφταναν ως το δάπεδο, εκ των οποίων οι κατώτερες έχουν καλυφθεί από ένα πεζούλι που χτίστηκε σε αυτό το σημείο μεταγενέστερα. Η κατώτερη ζώνη, που φτάνει ως το πεζούλι, φέρει παραστάσεις κολασμένων που τιμωρούνται από διαβόλους. Σύμφωνα με τις περιγραφές της Τζινίκου, ανάμεσα σε όλες τις μορφές απεικονίζονται αισχροκερδείς έμποροι - χωρίς να διευκρινίζεται τίποτα περισσότερο - και ο γεωργός που έκλεβε το ποτιστικό νερό από τον γείτονα. Ίσως αυτή η τελευταία μορφή να είναι ο παραυλακιστής, γιατί δίνεται σε αυτόν η ερμηνεία ότι μετέθετε το νερό από τους αύλακες των γειτονικών χωραφιών προς όφελος δικό του[310]. Η συγγραφέας επισημαίνει τον διδακτικό σκοπό και τον λαϊκό χαρακτήρα των παραστάσεων, τον οποίο συσχετίζει με ένα δημοτικό βελβενδινό τραγούδι για τον κάτω κόσμο[311] που πραγματικά φαίνεται να δίνει μια γλαφυρή περιγραφή των γνωστών μας κολασμένων ειδικότερα στο τελευταίο δίστιχο: «...Θυμασαι όντας έπαιρνες

[308] Για την απόδοση των τιμωριών σε ναούς της βορειοδυτικής Ελλάδας και τη σύγκρισή τους με την Κρητική Σχολή μπορεί κανείς να συμβουλευτεί την ενδιαφέρουσα δημοσίευση του Γιάννη Χουλιάρα του 2016 : I. P. Chouliarás, «The post-Byzantine Iconography of the Individual Punishments of the Sinners in the Depiction of Hell in Northwestern Greece; Differences and Similarities to the Cretan School of Painting», *Zograf 40* (2016), 141-158.

[309] Για τη χρονολόγηση του μνημείου βλ. Πελεκανίδης 1960, 228 - 229 και Τσιγαρίδας & Λοβέρδου - Τσιγαρίδα 1982, 325. Αναλυτικά για την παράσταση βλ. Τζινίκου - Κακούλη 1976, 25, 28 και στη σελ. 11 βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα κτητορική επιγραφή του μνημείου που δείχνει το αγροτικό περιβάλλον της περιοχής.

[310] Βλ. σελ. 7 & υποσημ.231.

[311] Τζινίκου - Κακούλη 1976, 31 - 32.

τά δέκα δεκαπέντε κι έβανες στό ρακί νερό καί στό σιτάρι βρώμη ;»[312].

Στην Καστοριά το θέμα των ατομικών τιμωριών εικονογραφείται σε αρκετούς ναούς και ορισμένες φορές στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου[313]. Στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου (της Μητροπόλεως) που χρονολογείται στα 1593 ή 1596[314], ζωγραφίζεται στη βόρεια όψη του ναού η σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας όπου απεικονίζονται και αμαρτωλοί ατομικά τιμωρούμενοι. Η παράσταση χρονολογείται στα τέλη του 16ου αιώνα[315]. Οι φθορές είναι πάρα πολύ μεγάλες. Πρέπει να εικονίζονταν περίπου δεκατρείς μορφές αμαρτωλών, από τις οποίες μπορούμε να αναγνωρίσουμε κάποιες είτε από εικονογραφικά κατάλοιπα είτε από τμήματα επιγραφών[316]. Έτσι μπορούμε να θεωρήσουμε ότι υπήρχαν οι τιμωρίες του μυλωνά, της μάγισσας, του κρασόπουλου, του αγκαλεστή (καταδότη)[317] [πίν. 132, 133].

Στην καλύτερη κατάσταση σώζεται το ζευγάρι των κοιμώμενων κατά την Ανάσταση, με τη συνήθη εικονογραφία [πίν.134].

Ο Μουτσόπουλος[318] μαρτυρά πως είδε την τιμωρία του παραυλακιστή, ο οποίος ήταν ολόσωμος, γυμνός, με το σώμα του έντονα κεκαμμένο, καθώς τον τραβούσε προς τα κάτω το αλέτρι που κρεμόταν από τον λαιμό του και ήταν επίσης ζεμένο στο ζώο που παριστανόταν ακριβώς κάτω από αυτόν. Ο

---

312 Η έκφραση : .. «καί στο σιτάρι βρώμη» προφανώς υποδηλώνει άλλο ένα παράπτωμα των μυλωνάδων, ότι δηλαδή έκλεβαν τους γεωργούς νοθεύοντας το σιτάρι με βρόμη.

313 Παϊσίδου 1995, 191.

314 Για τη χρονολόγηση του ναού βλ. Garidis 1989, 220 - 221. Για τις ατομικές τιμωρίες βλ. : Μουτσόπουλος 1972, 50, αρ. 35, πίν. 7 - 9.

315 Παϊσίδου 1995, 198. Βλ. και Σίσιος 1995: χρονολογεί την παράσταση στα μέσα του 17ου αιώνα.

316 Προσωπικές παρατηρήσεις.

317 Για την ερμηνεία της λέξης βλ. Απ. Σαχίνης, *Το καστοριανό γλωσσάρι*, Καστοριά 1996, στο λήμμα αγκαλιστής.

318 Μουτσόπουλος ό.π., πίν. 9. Για τη χρήση της λέξης *παρασυνοριαστής* σε κάποιες περιοχές ως συνώνυμο του *παραυλακιστής* βλ. Κουκουλές 1948 - 1955, Ε', 249 - υποσημ. 3.

γεωργός ήταν σαν να αιχμαλωτίστηκε την ώρα της κλοπής, ανίκανος να κάνει κάτι έτσι όπως βρισκόταν δεμένος με το ζώο του και καθώς τα χέρια του ήταν σφιχτά δεμένα πίσω από την πλάτη του. Υπήρχε η συνοδευτική επιγραφή: «*όπιος παρασυνορι / άζη*». Επίσης, όπως έχει προαναφερθεί, υπήρχε και η τιμωρία της κουτής και κορκόμυαλης γυναίκας[319]. Οι τόσο εκτεταμένες φθορές των τοιχογραφιών ενδεχομένως να ήταν σκόπιμες, μεταγενέστερα, εξαιτίας της τολμηρής απεικόνισης. Σε αρκετές περιοχές οι κάτοικοι μου έχουν επισημάνει τέτοιες πρακτικές.

Στον ναό των Εισοδίων του Τσιατσαπά, στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία και ατομικές ποινές σε δύο επάλληλες ζωφόρους, στην κατώτερη ζώνη της σύνθεσης, που χρονολογούνται κατά τις αρχές του 17ου αιώνα[320]. Στην πάνω ζωφόρο τιμωρούνται έξι αμαρτωλοί. Είναι γυμνοί, ολόσωμοι, με τα χέρια τους δεμένα πισθάγκωνα. Από τον λαιμό τους περνά μια αλυσίδα που τους κρατά ενωμένους σε μια πομπή που παρουσιάζεται τελικά σε έναν μαύρο διάβολο. Στην αρχή της πορείας τους υπάρχει άλλος ένας παρόμοιος διάβολος που κρατά τη μία άκρη της αλυσίδας. Το φόντο είναι λευκό και δε διακρίνονται άλλα στοιχεία. Η παράσταση έχει φθορές, είναι αρκετά μαυρισμένη και δε φαίνεται καθαρά[321]. Ωστόσο μπορούμε να ταυτίσουμε με βεβαιότητα τον πόρνο, την πόρνη, τον μυλωνά και την κρασοπούλα. Οι μορφές που φαίνονται καλύτερα είναι του μυλωνά και της κρασοπούλας. Ο μυλωνάς (επιγραφή: «*Ο ΜΗΛΟΝΑC*») απεικονίζεται με κεκαμμένο το σώμα του από το βάρος της μεγάλης μυλόπετρας που κρέμεται από τον λαιμό του. Ενδιαφέρουσα είναι η απεικόνιση της κρασοπούλας (επιγραφή: «*Η ΚΡΑCΟΠΟΥΛΑ*») που ζωγραφίζεται και αυτή με το σώμα της έντονα σκυμμένο, καθώς από τον λαιμό της κρέμεται ένα ογκώδες βαρέλι που πάνω του είναι τοποθετημένες δύο κρασοκανάτες. Ο διάβολος που βρίσκεται

---

[319] Βλ. παραπάνω σελ.24.

[320] Για την παράσταση βλ. Παϊσίδου 1995, 192 - 194 & υποσημ. 1956, 1957, πίν. 114α.

[321] Προσωπικές παρατηρήσεις.

μπροστά της φαίνεται σαν να χύνει κρασί σε ένα ποτήρι. Ύστερα από τις τιμωρίες της υφάντριας και της παραζυγιαστρέας, που αναφέρθηκαν σε ναούς της βυζαντινής περιόδου, εδώ συναντάμε και την τιμωρία άλλης μιας γυναίκας, για την οποία είμαστε βέβαιοι ότι αμάρτησε κατά την εξάσκηση του επαγγέλματός της[322], με πολύ χαρακτηριστική εικονογραφία, όπως και οι άντρες κρασόπουλοι που θα δούμε στη συνέχεια.

Στην κάτω ζωφόρο μπορούμε να διακρίνουμε τον παραυλακιστή και τον κοιμώμενο την Κυριακή. Ο παραυλακιστής αποδίδεται όπως και οι υπόλοιπες μορφές της παράστασης. Πρωτοτυπία αποτελεί ότι είναι ζεμένος στο αλέτρι του μαζί με έναν μαύρο διάβολο, όπως είναι στην πραγματικότητα τα ζώα, ενώ ένας άλλος διάβολος έχει πάρει τη θέση του γεωργού και οδηγεί το αλέτρι.

Ο κοιμώμενος αποδίδεται εικονογραφικά όπως και το ζευγάρι που κοιμάται την Κυριακή. Πάνω από το κεφάλι του ένας δαίμονας του κάνει αέρα με ένα ριπίδιο, ενώ κάτω από το κρεβάτι του καίει φωτιά.

Στον νάρθηκα της εκκλησίας της Παναγίας, στη συνοικία των Αγίων Αναργύρων, απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία και στην κατώτερη ζώνη, σε μία ζωφόρο, ατομικές τιμωρίες που χρονολογούνται στον 17ο αιώνα[323]. Οι μορφές είναι φθαρμένες αρκετά, αλλά μπορούν να ταυτιστούν οι τιμωρίες των κοιμώμενων, της μάγισσας, του μυλωνά, της κατάλαλης, του μοιχού και του βλάσφημου και δύο φορές του αγκαλεστή.

Επίσης στον 17ο αιώνα χρονολογείται η Δευτέρα Παρουσία και οι ατομικές ποινές - σε ζωφόρο στο κατώτερο τμήμα της σύνθεσης - στον νάρθηκα του ναού του Αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας[324]. Οι φθορές και σε αυτό το μνημείο είναι πολλές, ωστόσο έχει σωθεί το πάνω μέρος της παράστασης και μπορούμε να παρατηρήσουμε και την

---

[322] Για τις γυναίκες που ασκούσαν αυτό το επάγγελμα βλ. Κουκουλές 1948 - 1955, Β΄ Ι, 233 - 235 και Β΄ ΙΙ, 204 - 205.

[323] Για την παράσταση βλ. Παϊσίδου 1995, 197 - 198, πίν. 119α - 120β.

[324] Παϊσίδου 1995, 200, 202 και πίν. 127α.

εικονογραφική απόδοση και τις επιγραφές. Η ταινία που διαχωρίζει τη ζωφόρο με τις ποινές από τη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας είναι εμφανές πως λειτουργεί και ως ικρίωμα, στοιχείο που συναντάμε στις περισσότερες παραστάσεις αλλά δεν υπάρχει εμφανής διαχωρισμός. Τιμωρείται το ζευγάρι που κοιμόταν την αγία Ανάσταση [πίν.135] με τη γνωστή εικονογραφία.

Δίπλα του τιμωρείται ο αγκαλεστής γυμνός, κρεμασμένος, με τα χέρια του δεμένα πισθάγκωνα. Από το στόμα του βγαίνει ένας μικρός μαύρος δαίμονας [πίν.136]. Πρόκειται για μια πρωτότυπη, ευρηματική και σπάνια εικονογραφία.

Σε παρόμοια στάση βρίσκεται και ο κρασόπουλος, από τον λαιμό του οποίου φαίνεται ότι θα κρεμόταν το βαρέλι, όπως συμβαίνει και με την κρασοπούλα [πίν.137]. Αξιοσημείωτο και σπάνιο είναι πως η επόμενη μορφή που τιμωρείται είναι πάλι ο αγκαλεστής, όπως και στον προαναφερθέντα ναό της Παναγίας. Αυτή τη φορά είναι κρεμασμένος από τη γλώσσα του από ένα τσιγκέλι [πίν. 137]. Ίσως το αμάρτημα να ήταν σύνηθες και ιδιαίτερα κατακριτέο στην τοπική κοινωνία.

Γενικότερα παρατηρούμε σε αυτούς τους ναούς της Καστοριάς ότι επαναλαμβάνονται συγκεκριμένοι εικονογραφικοί τύποι που ενδεχομένως δείχνουν και τις προτιμήσεις των ζωγράφων. Για τις παραστάσεις στους ναούς του Αγίου Νικολάου Μητροπόλεως, της Παναγίας Αγίων Αναργύρων και του Αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας έχει διατυπωθεί η άποψη πως έχουν ζωγραφιστεί από το ίδιο εργαστήριο[325].

Στον ναό της Γεννήσεως του Χριστού, στο Arbanassi της Βουλγαρίας, έχει ζωγραφιστεί στον νάρθηκα η Δευτέρα Παρουσία και χρονολογείται τον 17^{ο} αιώνα [πίν. 138]. Οι τιμωρίες των αμαρτωλών βρίσκονται σε ζωφόρους εκατέρωθεν της θύρας της εισόδου προς τον ναό, στο χαμηλότερο επίπεδο[326].

[325] Βλ. Γκολομπίας 1988, 68.

[326] Πληροφορίες για το μνημείο μου έδωσε ο Vladimir Dimitrov.

Σχεδόν όλοι οι αμαρτωλοί είναι γυμνοί, σε άσπρο βάθος, με συνοδευτικές επιγραφές στα ελληνικά. Στα δεξιά, ως προς τον θεατή, έχει απεικονιστεί ο παραυλακιστής με τη συνήθη εικονογραφία. Ένας μαύρος ανθρωπόμορφος διάβολος, πίσω του, τον τρυπά στο πόδι [πίν. 139].

Στα αριστερά οι τιμωρίες κατανέμονται σε δύο επάλληλες ζώνες. Δύο μόνο μορφές έχουν μεγάλη φθορά που δυσκολεύει τη βέβαιη ταύτισή τους. Στην κατώτερη ζώνη φαίνονται οι γνωστοί μας αμαρτωλοί: ο μυλωνάς, ο κρασόπουλος (με επιγραφή *ο κάπελας*), ο κατάλαλος, η αποστρέφουσα τα νήπια, ο κλέφτης, ο παραζυγιστής. Ενδιαφέρουσα είναι η τιμωρία του κλέφτη. Ένας διάβολος τον κρατά ανάποδα, τα πόδια του είναι σε διάσταση και τα χέρια του δεμένα πίσω από την πλάτη του. Ο διάβολος που τον κρατά και άλλος ένας ετοιμάζονται να τον χτυπήσουν με ρόπαλα [πίν. 140].

Η ανώτερη ζώνη παρουσιάζει μεγαλύτερο εικονογραφικό ενδιαφέρον. Τρεις άντρες απεικονίζονται με παρόμοιο τρόπο. Είναι ενδεδυμένοι, ξαπλωμένοι σε κρεβάτι, σκεπασμένοι με κουβέρτα και το κεφάλι τους στηρίζεται σε ένα μαξιλάρι που φαίνεται να αιωρείται, καθώς έχει ζωγραφιστεί εκτός κρεβατιού. Στον πρώτο, από αριστερά, ένας άγγελος προσφέρει λουλούδια, καθώς πρόκειται για τον δίκαιο άνθρωπο που έχει πεθάνει. Σε αντιδιαστολή δίπλα του αγιογραφήθηκε ο θάνατος του αμαρτωλού. Πάνω του ένας διάβολος του τρυπά το στήθος. Η τελευταία μορφή είναι ο κοιμώμενος την Κυριακή, ο οποίος απεικονίζεται με τη γνωστή εικονογραφία.

Το εικονογραφικό αυτό σχήμα μας φέρνει στον νου την παράσταση στην εξωτερική πλευρά του νότιου τοίχου του ναού της Παναγίας της Ρασιώτισσας στην Καστοριά που χρονολογείται στα τέλη του $17^{ου}$ – αρχές του $18^{ου}$ αιώνα[327]. Παρατηρούμε αντίστοιχα τρεις μορφές στο κρεβάτι τους [πίν. 141].

Στην πρώτη φαίνεται ότι η ψυχή έχει βγει από το σώμα της και ένας άγγελος

[327] Γ. Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1980, 159 - 162

έρχεται να την παραλάβει. Μια αταύτιστη μορφή στέκεται πιο ψηλά από το κεφάλι της. Η συνοδευτική επιγραφή αναγράφει : *όσοι κοιμούνται και δεν έρχονται στην εκκλησία*. Ακριβώς από κάτω βρίσκεται η δεύτερη μορφή που τη βασανίζουν δαίμονες. Ο ένας δαίμονας φαίνεται ξεκάθαρα να τρυπά την καρδιά της. Στα δεξιά έχει ζωγραφιστεί η τρίτη μορφή που κοιμάται και κάτω από το κρεβάτι της καίει φωτιά, όπως σε όλες τις απεικονίσεις των κοιμώμενων. Η φθορά της παράστασης είναι πολύ μεγάλη και δε μας επιτρέπει να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα. Πρόκειται για μια παράσταση με τη λογική που συναντήσαμε στο Arbanassi ή για συνεχόμενη αφήγηση της τιμωρίας του κοιμώμενου;

Στον νομό Άρτας, στο καθολικό της μονής Σέλτσου[328] τοιχογραφείται στα 1697 η Δευτέρα Παρουσία στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα. Σε μία ζωφόρο, στο κατώτατο τμήμα, απεικονίζονται δέκα κολασμένοι που τιμωρούνται ατομικά με ενδιαφέρουσα εικονογραφία [πίν.142]. Οι μορφές βρίσκονται εκατέρωθεν της θύρας που οδηγεί στον κυρίως ναό. Για την ταύτιση όλων μας βοηθούν και οι συνοδευτικές επεξηγηματικές επιγραφές.

Η πρώτη μορφή, στα αριστερά του θεατή, είναι ο πόρνος και μοιχός. Είναι γυμνός, κρεμασμένος από τα πόδια, τα χέρια και το κεφάλι. Πάνω στην πλάτη του κάθεται ένας μαύρος διάβολος σαν να τον ιππεύει, που τον χτυπά με ένα εργαλείο σαν σφυρί. Δίπλα του βρίσκεται η πουτάνα. Είναι γυμνή, δεμένη από τα μαλλιά της, με τα χέρια της πισθάγκωνα ακινητοποιημένα. Κάτω από τα ανοιχτά πόδια της καίει φωτιά, δύο μεγάλα φίδια περισφίγγουν όλο της το σώμα και φαίνεται σαν να δαγκώνουν το κεφάλι της και επιπρόσθετα βασανίζεται και από έναν μαύρο δαίμονα. Πέρα από τη σκληρότητα της τιμωρίας, ειδικό βάρος αποκτά και η επιγραφή *πουτάνα* αντί της πόρνης που βλέπαμε συνήθως. Λέξη πιο λαϊκή, πιο αιχμηρή και πιο ακατάλληλη για τον ιερό χώρο.

Ο κλέπτης βασανίζεται ομοίως φρικτά. Είναι γυμνός, κρεμασμένος ανάποδα

[328] Χατζηδάκης 1975, 253. Βοκοτόπουλος 1967, 357.

και τα χέρια του είναι δεμένα πίσω από την πλάτη του. Τα μακριά μαλλιά του φτάνουν φλογόσχημα στο έδαφος. Δύο ανθρωπόμορφοι διάβολοι τον βασανίζουν. Στα χέρια τους κρατούν ένα μεγάλο ξυλοπρίονο με το οποίο τον κόβουν στη μέση. Επιπρόσθετα ο ένας δαίμονας τον πατά στο στήθος και ο άλλος στο πρόσωπο. Κοντά του ο μυλωνάς αποδίδεται ολόσωμος, γυμνός, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη του. Από τον λαιμό του κρέμεται μια τεράστια μυλόπετρα, το βάρος της οποίας τον κάνει να γέρνει εμπρός. Περισσότερο βάρος του προσθέτει ο διάβολος που κάθεται στην πλάτη του και με το ένα χέρι του είναι έτοιμος να τον κτυπήσει, ενώ με το άλλο του βάζει μια σέσουλα στα οπίσθια. Ο μυλωνάς φορά στο κεφάλι του ένα μεγάλο καπέλο, προφανώς πρόκειται για το κοφίνι του μύλου, στοιχείο που δεν το έχουμε ξαναδεί στους ναούς που εξετάσαμε. Αν και τιμωρείται ποικιλότροπα, η μορφή του είναι πολύ γραφική. Τέλος, το ζευγάρι που κοιμάται την Κυριακή βρίσκεται στο κρεβάτι του. Ενδιαφέρουσα είναι η απόδοση του κρεβατιού με την κόκκινη κουβέρτα και το μαξιλάρι. Ένας διάβολος τιμωρός τους έχει καβαλήσει, ενώ ένας άλλος αναζωπυρώνει τη φωτιά που καίει κάτω από το κρεβάτι.

Οι υπόλοιπες πέντε μορφές, στην απέναντι πλευρά, τιμωρούνται για πιο πρωτότυπες αμαρτίες [πίν. 143].

Η πρώτη μορφή, στα αριστερά του θεατή, είναι ο εργαζόμενος στην εκκλησία που κλέβει και γι'αυτό χαρακτηρίζεται και ιερόσυλος, όπως μαρτυρά η αναλυτική επεξηγηματική περιγραφή *[«ο υερόσιλος/ ο κρατόν τ(ης) εκλισια(ς)/ τα δικαιόματα»*]. Κρέμεται ανάποδα από ικρίωμα, τα χέρια του είναι δεμένα και δύο ρωμαλέοι μαύροι διάβολοι τον χτυπούν και φαίνεται σαν να τον πατούν στο πρόσωπο. Η τιμωρία αυτή δεν απαντάται πολύ συχνά[329]. Δίπλα του τιμωρείται ο φονιάς και ο «*κηνόδοξος*». Είναι και οι δύο γυμνοί, δεμένοι, με έντονα κεκαμμένο το σώμα τους και βασανίζονται από δαίμονες. Η μορφή του φονιά μας είναι ήδη γνωστή, όχι όμως του «κηνόδοξου». Αν η επιγραφή δηλώνει τον κενόδοξο, τότε προφανώς

[329] Βλ. σελ. 80 – 81.

σημαίνει τον ματαιόδοξο, τιμωρία που συνηθίζεται περισσότερο στις γυναικείες μορφές παρά στις ανδρικές[330]. Τέλος, απεικονίζονται οι τιμωρίες του μάγου και του γαστρίμαργου. Και οι δύο είναι γυμνοί και τιμωρούνται από τον ίδιο δαίμονα που κάθεται στην πλάτη του γαστρίμαργου. Η τιμωρία του μάγου δεν απαντάται συχνά.

Συνολικά η παράσταση είναι πρωτότυπη και ευρηματική.

Στη Σερβία, στην περιοχή Stava, στην εκκλησία του Αγίου Μηνά[331] απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία και σε μία ζωφόρο οι ατομικές ποινές που χρονολογούνται τον 17ο αιώνα [πίν.144]. Όλες οι μορφές είναι ολόσωμες, γυμνές και ταυτίζονται από επεξηγηματικές επιγραφές στα σλάβικα. Απεικονίζονται οι γνωστοί μας αμαρτωλοί: ο μυλωνάς, ο κρασόπουλος, η μη βυζαίνουσα τα παιδιά της, οι κοιμώμενοι, κ.λπ. Αξίζει να αναφέρουμε τη μορφή του μάντη, η πρώτη στα δεξιά του θεατή, καθώς συνήθως τιμωρούνται γυναίκες για το αμάρτημα αυτό. Δίπλα του θεωρείται ότι βρίσκεται η λάγνα γυναίκα που εμφανίζεται αγκαλιασμένη με έναν διάβολο. Πρόκειται για μια πρωτότυπη εικονογραφία.

Επίσης στη Σερβία, στην περιοχή Tutin, στην εκκλησία των Αγίων Πέτρου και Παύλου απεικονίζεται στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα[332]. Σε μία ζωφόρο, στο κατώτερο τμήμα της σύνθεσης, τιμωρούνται ατομικά πέντε αμαρτωλοί, οι οποίοι συνοδεύονται από επεξηγηματικές επιγραφές στα σλάβικα [πίν.145, 146].

Ο κοιμώμενος την Κυριακή αποδίδεται με τη συνηθισμένη εικονογραφία. Ο μυλωνάς απεικονίζεται γυμνός, με το σώμα του κεκαμμένο, τα χέρια δεμένα

[330] Στο έργο *Περὶ ἐξαγορεύσεως καὶ τῶν ταύτης διαλύσεως κανόνες* που αποδίδεται στον Θεόδωρο Στουδίτη, ο αμαρτωλός που καταγράφεται ως κενόδοξος ταυτίζεται με τον υπερήφανο, βλ.: *PG 99*: 1725.

[331] Milošević 1963, 63, 65. Garidis 1985, 99 & υποσημ. 241.

[332] Simić - Lazar 1984.

πίσω από την πλάτη του, να κρέμεται από τη μέση του από ένα σχοινί. Φορά το χαρακτηριστικό κωνικό καπέλο και από τον λαιμό του, όπως συνήθως, κρέμεται μία μυλόπετρα. Με τον ίδιο τρόπο απεικονίζεται και ο κρασόπουλος, που στέκεται δίπλα του, μόνο που από τον λαιμό του, όπως είναι φυσικό, κρέμεται ένα βαρέλι πάνω στο οποίο φαίνεται να υπάρχει μία κανάτα. Δίπλα στον κρασόπουλο βρίσκεται ο παραυλακιστής. Αποδίδεται και αυτός με τον ίδιο τρόπο, αλλά είναι ζεμένος μαζί με ένα διάβολο στο αλέτρι του, ενώ άλλος ένας διάβολος στέκεται πίσω του και φαίνεται ότι οδηγεί το αλέτρι. Η εικονογραφία και των τριών μορφών είναι συνηθισμένη, χωρίς ιδιαιτερότητες, με εξαίρεση μόνο τον παραυλακιστή που είναι ζεμένος στο αλέτρι μαζί με τον διάβολο, στοιχείο που δε συναντάμε πολύ συχνά [πίν. 146].

Τέλος, ο τοκιστής απεικονίζεται γυμνός, με έντονα κεκαμμένο το σώμα του σαν να τον τραβά προς το κάτω το βάρος απ’το πουγκί που κρέμεται στον λαιμό του.

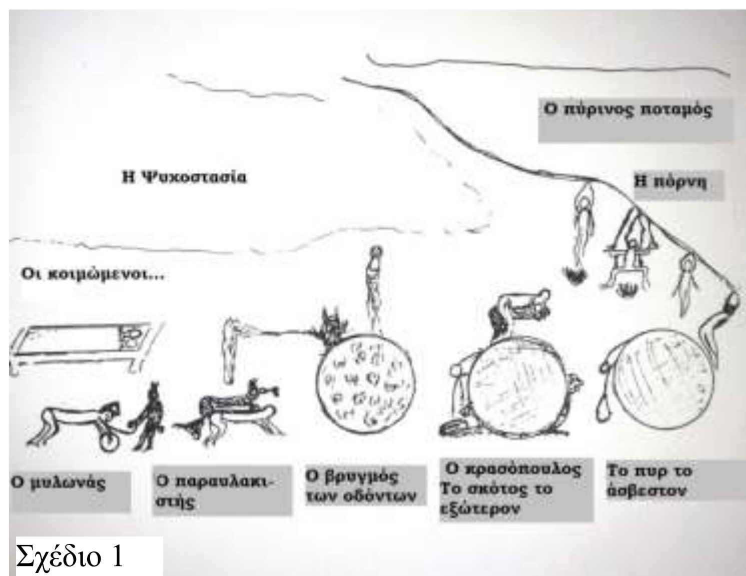
Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση της μελετήτριας του μνημείου, D. Simić - Lazar, ότι η βασική πηγή εικονογράφησης όλων των τιμωρούμενων αμαρτωλών είναι τα απόκρυφα κείμενα που γνώριζαν διάδοση την εποχή εκείνη[333].

Στο καθολικό της μονής Ευαγγελισμού, στην Κυψέλη Άρτας, απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία που χρονολογείται στα 1700 όπως μαρτυρεί σχετική επιγραφή. Σε μία ζωφόρο ζωγραφίζονται οι ποινές των αμαρτωλών. Πέρα από τις γνωστές μας και χαρακτηριστικά τολμηρές τιμωρίες, όπως του μυλωνά και του κρασόπουλου, ξεχωρίζουμε τις τιμωρίες δύο γυναικών. Πρόκειται για τη μάγισσα («*η μαγίστρα*») και την πόρνη («*η πουτάνα*») [πίν.147]. Αποδίδονται σχεδόν πανομοιότυπα. Είναι γυμνές, κρεμασμένες από τα μακριά τους μαλλιά, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη τους και τα πόδια ανοιχτά ώστε να φλέγονται τα γεννητικά τους

[333] Simić - Lazar 1984, 253 & υποσημ. 76.

όργανα απ΄τη φωτιά που καίει από κάτω τους. Μεγάλα φίδια τις περισφίγγουν και τις δαγκώνουν˙ τη μεν μάγισσα στο πρόσωπο, τη δε πόρνη στο αιδοίο. Ένας διάβολος επιτείνει το μαρτύριό τους καθώς με ένα φυσερό αναζωπυρώνει τη φωτιά.

Το 1701 χρονολογείται η τοιχογράφηση του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Λυγουριό Αργολίδας, σύμφωνα με την επιγραφή στο υπέρθυρο της νότιας εισόδου[334]. Σε ολόκληρο τον δυτικό τοίχο απεικονίζεται η μεγαλειώδης παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας. Στο κατώτερο επίπεδο της παράστασης - δεξιά ως προς το θεατή - ζωγραφίζονται οι τιμωρίες των αμαρτωλών, ομαδικές και ατομικές. Οι ομαδικές τιμωρίες περιορίζονται συμβολικά σε τρεις κύκλους, μέσα στους οποίους διακρίνονται κεφάλια ή κρανία. Οι ατομικές ποινές τοποθετούνται ελεύθερα πάνω σε μπλε σκούρο βάθος. Συνολικά φαίνονται δώδεκα μορφές αμαρτωλών, άλλες να φλέγονται, άλλες να βασανίζονται από διαβόλους, οι οποίες όμως έχουν φθαρεί αρκετά και είναι μαυρισμένες, ώστε να μην είναι δυνατή η ταύτιση της κάθε μίας, ούτε και των επεξηγηματικών επιγραφών που υπάρχουν. Ωστόσο ορισμένες τιμωρίες μπορούν να ταυτιστούν με βεβαιότητα [βλ. σχέδιο 1].

Σχέδιο 1

[334] Προσωπικές παρατηρήσεις. Η παράσταση των ποινών είναι πολύ μαυρισμένη και ο φωτισμός πολύ κακός και δεν μπορώ να παραθέσω κάποια φωτογραφία.

Κοιτάζοντας ο θεατής το τμήμα αυτό των τιμωριών στα αριστερά του, σε πολύ χαμηλό επίπεδο, σχεδόν κοντά στο δάπεδο, παρατηρεί μια γυμνή ανδρική μορφή με πολύ έντονα κεκαμμένο σώμα. Φορά κωνικό καπέλο και από τον λαιμό της κρέμεται μία μυλόπετρα, την οποία κρατά με τα προτεταμένα χέρια της. Η εικονογραφία είναι πολύ γνωστή. Πρόκειται για την τιμωρία του μυλωνά. Από πάνω του σώζονται τα δύο πρώτα γράμματα της επιγραφής : « *ο μ* ....». Μπροστά από τον μυλωνά υπάρχει ένας διάβολος που τον τραβά με ένα τσιγκέλι από τον λαιμό. Δίπλα από τον μυλωνά απεικονίζεται στην ίδια στάση ένας γυμνός άνδρας ο οποίος είναι ζεμένος με ένα αλέτρι. Από πάνω του βρίσκεται ένας διάβολος - και αυτός ζωγραφισμένος στην ίδια στάση - που με το ένα χέρι του κρατά το αλέτρι και με το άλλο ένα σφυρί, έτοιμος να χτυπήσει τον αμαρτωλό με αυτό. Πρόκειται βέβαια για την τιμωρία του παραυλακιστή. Δε φαίνεται να υπάρχει κάποια συνοδευτική επιγραφή. Δίπλα από τον παραυλακιστή απεικονίζεται ένας κόκκινος κύκλος μέσα στον οποίο διακρίνονται κεφάλια. Πρόκειται πιθανώς για τον βρυγμό των οδόντων. Δίπλα, άλλος ένας κύκλος, με άσπρο χρώμα, πολύ φθαρμένος, απεικονίζει το σκότος το εξώτερον, σύμφωνα με μια επιγραφή που υπάρχει από πάνω, αρκετά φθαρμένη και αυτή. Μια ανδρική προτομή προβάλλει από το αριστερό τμήμα του κύκλου αυτού, αρκετά κατεστραμμένη. Από τον λαιμό της κρέμεται ένα βαρέλι, ενώ η επιγραφή που υπάρχει είναι: «*ο κρασοπου / λος ξικι*». Προφανώς πρόκειται για τον κρασόπουλο που πουλούσε ξίκικα, δηλαδή λειψά, κλέβοντας στο ζύγι[335].

Πάνω από τον μυλωνά αποδίδονται οι κοιμώμενοι την Κυριακή με τη γνωστή εικονογραφία. Δεξιά μας, πάνω από το πυρ το άσβεστο, απεικονίζεται η πόρνη. Είναι γυμνή και κρέμεται από τον λαιμό και τα χέρια της από ψηλά. Τα χέρια της είναι σε πλήρη διάσταση και τα πόδια της

---

[335] Για την ερμηνεία της λέξης βλ. : Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμ. 1 - 9, Αθήνα 1964, στο λ. *ξίκικος* [τόμ. 6]. Βλ. επίσης : Ν. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1967^2, στο λ. *ξίκικος* (σ. 238).

ανοιχτά και κεκαμμένα ώστε να φλέγονται τα γεννητικά της όργανα από τη φωτιά που βρίσκεται από κάτω της.

Στην Αιτωλοακαρνανία, στον εξωνάρθηκα του μοναστηριού του Ρέθα[336] απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία και σκηνές ατομικών τιμωριών εντασσόμενες σε αυτήν. Η παράσταση χρονολογείται στα τέλη του 17ου - αρχές του 18ου αιώνα. Ανάμεσα στις μορφές των κολασμένων αναφέρεται «*ο κρασόπουλος που βάζει νερόν εισ το κρασί και πολεί και ξίκι*», όπως συναντήσαμε και στο Λυγουριό.

Επίσης στην Αιτωλοακαρνανία, στον εσωνάρθηκα της μονής Δρυμοναρίου Φλωριάδας απεικονίζονται ατομικές ποινές στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας που χρονολογούνται στον 18ο αιώνα. Ανάμεσα στις μορφές των τιμωρούμενων συναντάμε και τον μυλωνά που ζυγίζει «ξίκικα»[337].

Στο Βαρύ Ερίσσου Κεφαλονιάς, στον ναό της Παναγίας της Κουγιάνας η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας απεικονίζεται στο εσωτερικό του βορείου τοίχου της δυτικής κεραίας του σταυρού και χρονολογείται στον 17ο - 18ο αιώνα[338]. Στο κάτω τμήμα της σύνθεσης, σε όλο το πλάτος της, απεικονίζονται πολύ ενδιαφέρουσες ατομικές τιμωρίες αμαρτωλών μέσα σε δώδεκα διάχωρα. Μέσα σε κάθε διάχωρο βρίσκεται ένας αμαρτωλός που τιμωρείται ποικιλότροπα και συνοδεύεται από επεξηγηματική επιγραφή. Η πρώτη μορφή (από αριστερά προς δεξιά) είναι ένας άντρας που κρατείται ακινητοποιημένος από δαίμονες οι οποίοι του φορτώνουν πέτρες. Η συνοδευτική επιγραφή είναι : «*ο βαρέως τόκους ανθρώπων πέρνο*» και έτσι

[336] Για την παράσταση βλ. Παλιούρας 1985, 387 - 390.

[337] Παλιούρας 1985, 385 - 386. Ο συγγραφέας αναφέρει και άλλους ναούς στους οποίους απεικονίζονται ατομικές τιμωρίες (σσ. 268, 270, 289, 342 - 344, 376, 378, 380), για τις οποίες δεν έχουμε πληροφορίες, όπως λίγες πληροφορίες διαθέτουμε και για τις παραστάσεις των μονών του Ρέθα και Δρυμοναρίου που αναφέρθηκαν, γιατί οι τοιχογραφίες είναι πολύ μαυρισμένες και δεν είναι ευδιάκριτες οι μορφές. Ωστόσο, φαίνεται πως το θέμα των ποινών ήταν διαδεδομένο σε αρκετούς ναούς της περιοχής.

[338] Λυκούδη 1996, 219, για τις τιμωρίες ειδικότερα : 222 - 223. Βολανάκης 1986, 205 - 207.

ταυτίζεται με τον τοκογλύφο[339]. Ακολουθεί ο ψεύδορκος κρεμασμένος από τη γλώσσα, αυτός που βλαστημά τους αγίους και το όνομα του Θεού, του οποίου οι δαίμονες ξεριζώνουν τη γλώσσα με τανάλια, οι κοιμώμενοι, ο άρχοντας που έπαιρνε τα χρήματα των φτωχών, η μοιχαλίδα, ο βλάσφημος, ο κλέπτης, ο παραυλακιστής ζεμένος στο αλέτρι του που το οδηγεί ένας διάβολος, ενώ ένας άλλος διάβολος κάθεται στους ώμους του, ο παραζυγιστής και πιθανότατα αυτός που κρυφακούει, καθώς ένας δαίμονας τρυπά με ένα αιχμηρό εργαλείο τα αυτιά του[340].

Στον ναό του Χριστού Ζωοδότη στο χωριό Mborja της Αλβανίας έχει αγιογραφηθεί η Δευτέρα Παρουσία στον νάρθηκα κατά τον 17ο – 18ο αιώνα[341]. Στο κατώτερο τμήμα της σύνθεσης απεικονίζονται ατομικές τιμωρίες αμαρτωλών [πίν. 148] για τις οποίες έχουμε για άλλη μια φορά πληροφορίες από τον ποιητή Γ. Σεφέρη: «Σήμερα το πρωί, που είναι γιορτή πήγα περίπατο. Στο δρόμο μου ήταν μια παλιά εκκλησία και μπήκα μέσα. Όλοι της οι τοίχοι ήσαν ζωγραφιστοί. Σε μια γωνιά είδα κάτι διαβολάκια που παιδεύανε τους κακούς ανθρώπους. Ο ένας ήταν ψεύτης και ο διάβολος είχε μια μεγάλη τσιμπίδα να του τραβούσε τη γλώσσα του. Ο άλλος ήταν κλέφτης κι ένας διαβολάκος που είχε κάτι δόντια σαν ποντικού του δάγκωνε το δάκτυλό του, ο άλλος ήτανε φιλάργυρος. Αυτός ήταν ξαπλωμένος και ο διάβολος του έριχνε χρυσά νομίσματα μέσα στο στόμα του, όπως ρίχνεις δεκάρες μέσα σ' ένα κουμπαρά»[342].

Από τις σωζόμενες τιμωρίες παρατηρούμε ήδη γνωστούς και αποκρυσταλλωμένους τύπους : τον κοιμώμενο την Κυριακή, τον ζουράρη(;),

---

339 Λυκούδη 1996, 222. Βλ. αντιθ. : Βολανάκης 1986, 206 : ο οποίος μεταγράφει διαφορετικά την επιγραφή.

340 Την παράσταση δεν κατάφερα να τη δω προσωπικά. Οι πληροφορίες της Λυκούδη και του Βολανάκη δεν ταυτίζονται σε όλες τις μορφές ούτε στην επεξήγηση των επιγραφών.

341 Πληροφορίες μου έδωσε ο Κωνσταντίνος Γιακουμής.

342 *Σεφέρη και Μαρώ Αλληλογραφία Α΄* [1936-1940], φιλολογική επιμέλεια Μ. Ζ. Κοπιδάκης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1989, επιστολή 63.

τον κρασόπουλο, το ζεύγος των παραυλακιστών, τον ψεύτη, τη γυναίκα που δε δίνει το γάλα της στο ξένο παιδί, τον πόρνο, τον ωτακουστή. Όλες οι μορφές απεικονίζονται σε λευκό φόντο να βασανίζονται από δαίμονες ή φίδια. Οι συνοδευτικές τους επιγραφές είναι γραμμένες στα ελληνικά. Ευρηματική είναι η τιμωρία του κρασόπουλου. Ο αμαρτωλός είναι δεμένος από τον λαιμό και τα πόδια του. Τα χέρια του είναι δεμένα πίσω από την πλάτη του. Από τον λαιμό του κρέμονται το βαρέλι και η κανάτα. Ένας διάβολος κάθεται πάνω του σηκώνοντας μια κούπα.

Το 1726 χρονολογείται η Δευτέρα Παρουσία στον ναό του Αγίου Αθανασίου στο Arbanassi της Βουλγαρίας[343]. Σε μία ζωφόρο, στο κατώτατο τμήμα της παράστασης, απεικονίζονται κολασμένοι που τιμωρούνται ατομικά [πίν.149]. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν οι διαδεδομένοι εικονογραφικοί τύποι. Η ανδρική μορφή που απεικονίζεται γυμνή, με κεκαμμένο το σώμα από το βάρος του βαρελιού που κρέμεται από τον λαιμό της, είναι ο κρασόπουλος. Πάνω στο βαρέλι στέκεται και μία μικρή κανάτα. Δίπλα του σε παρόμοια στάση απεικονίζεται ο μυλωνάς. Από τον λαιμό του κρέμεται μια μυλόπετρα, τα χέρια του είναι δεμένα πίσω από την πλάτη του, ενώ στα οπίσθιά του είναι βαλμένο ένα αντικείμενο σαν μπαστούνι που προφανώς είναι η σέσουλα που έχουμε δει και σε άλλες απεικονίσεις. Ακολουθεί η πόρνη που αποδίδεται με παρόμοιο τρόπο όπως και στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Λυγουριό. Επιπρόσθετα, ένας διαβολάκος σκυμμένος αναζωπυρώνει τη φωτιά που την καίει. Ο άνδρας που αποδίδεται όπως και ο μυλωνάς, αλλά έχει δεμένα και τα πόδια του, είναι ο παραζυγιστής. Από τον λαιμό του κρέμονται τα σταθμά. Τέλος, συναντάμε ένα ζευγάρι παραυλακιστών, που είναι ζεμένο με το αλέτρι, ενώ ένας διάβολος πίσω του φαίνεται να οδηγεί το αλέτρι στη θέση του γεωργού, έτσι ώστε οι παραυλακιστές να παίρνουν τη θέση των ζώων.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1727, χρονολογούνται οι ατομικές τιμωρίες των

---

[343] Για την παράσταση βλ. : Garidis 1985, 109.

αμαρτωλών που απεικονίζονται στον γυναικωνίτη του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Απόζαρι, στην Καστοριά[344]. Οι αμαρτωλοί ζωγραφίζονται σε μία ζωφόρο, η οποία χωρίζεται σε διάχωρα, στο κατώτερο τμήμα του τοίχου, όπως έχουμε δει να συμβαίνει στην πλειοψηφία των μεταβυζαντινών ναών. Η απεικόνισή τους είναι ιδιαίτερα τολμηρή και ορισμένες φορές αγγίζει τα όρια του ωμού ρεαλισμού. Η εκφραστικότητά τους τις κάνει να αποτελούν μία από τις πιο ξεχωριστές παραστάσεις στη μνημειακή ζωγραφική.

Ο πόρνος απεικονίζεται όρθιος, γυμνός, δεμένος από τα χέρια και τα πόδια σε πλήρη διάσταση. Μια φωτιά καίει τα γεννητικά του όργανα. Είναι μια ρωμαλέα μορφή που φαίνεται από τη στάση του σώματος ότι υποφέρει [πίν.150].

Δίπλα του βρίσκεται μια γυναίκα όρθια και γυμνή [πίν.151]. Πάνω από το κεφάλι της ένας διάβολος με τη μορφή μαύρου πουλιού φαίνεται σαν να προσπαθεί να της φορέσει ένα κωνικό καπέλο. Η ίδια στρέφει το πρόσωπό της και κοιτάζεται στον καθρέφτη που της κρατά ένας ανθρωπόμορφος φτερωτός διάβολος. Η έκφρασή της αποδίδει φιλαρέσκεια. Τα μακριά της μαλλιά αγκαλιάζουν τους ώμους της, ενώ στο γυμνό της σώμα τονίζονται τα γεννητικά της όργανα. Τα χέρια της είναι προτεταμένα και στο βάθος διακρίνονται με ασάφεια κάποια αντικείμενα. Έχει ταυτιστεί με τη μάγισσα. Η απεικόνισή της θυμίζει τις παραστάσεις της πονηράς εξομολόγησης και της φιλάρεσκης γυναίκας στον ναό της αγίας Μαρίνας στον Κισσό Πηλίου (βλ.σελ.170). Στη συνέχεια παρατηρούμε λογικά την παρακροάτρια. Η επιγραφή της είναι: *η αφυκρασθείσα τα κακά*, στοιχείο που θα μπορούσε να μας παραπέμπει και στην τιμωρία της παρακαθίστριας. Αποδίδεται γυμνή, να κρέμεται από μια θηλιά. Τα πόδια της είναι δεμένα, και τα χέρια της ομοίως, πισθάγκωνα. Ένας διάβολος στηρίζεται πάνω στα γόνατά της και της βιδώνει στο αυτί μια στρόφιγγα. Δίπλα της ο μυλωνάς απεικονίζεται γυμνός,

[344]Ορλάνδος 1938, 177 - 179. Χατζηδάκης 1982, 423.

με κεκαμμένο το σώμα του από το βάρος της μυλόπετρας που κρέμεται από τον λαιμό του και τα χέρια του είναι δεμένα πίσω από την πλάτη του, όπως έχουμε συναντήσει σε όλα τα παραδείγματα. Το πρόσωπό του φαίνεται ότι εκφράζει λύπη. Πίσω του στέκεται ένας διάβολος έτοιμος να τον κτυπήσει με ένα μπαστούνι [πίν.152].

Η τιμωρία της όμορφης πόρνης είναι ιδιαίτερα εκφραστική [πίν.153]. Απεικονίζεται γυμνή, σε πλάγια θέση, δεμένη από τα χέρια της. Δύο διάβολοι την κρατούν ακινητοποιημένη. Ο ένας της κρατά το ένα της πόδι και ο άλλος, που βρίσκεται ξαπλωμένος από κάτω της, της κρατά γερά τη λεκάνη και τον αστράγαλο. Ένας τρίτος διάβολος κρατά σίδερα και της τρυπά το αιδοίο, από όπου το αίμα ρέει άφθονο. Μια εξαιρετικά ρεαλιστική, ωμή απεικόνιση που κανείς δε θα περίμενε να δει μέσα σε ιερό χώρο.

Δίπλα της φαίνεται ο φιλάργυρος. Είναι όρθιος και γυμνός. Τα χέρια του δεμένα πίσω από την πλάτη του. Ένα μεγάλο φίδι περισφίγγει το σώμα του και τον δαγκώνει στο πρόσωπο. Από τον λαιμό του κρέμεται ένα μεγάλο πουγκί με χρήματα [πίν.154]. Τη σοβαρότητα του αμαρτήματος αποδίδει και η βυζαντινή παροιμία: «Δεινώς ηλίσκετο τω δαίμονι της φιλαργυρίας, ώστε γυμνή τη κεφαλή το του λόγου χωρείν προς πάσαν παρανομίαν»[345].

Όλες αυτές οι μορφές συνοδεύονται από επιγραφές. Οι τιμωρίες συνεχίζονται και στον παράπλευρο τοίχο, αλλά οι επιγραφές δε φαίνονται, και συνδυάζονται με το θέμα του Τροχού της ζωής και της παραβολής του μονοκέρωτος από το μυθιστόρημα του Βαρλαάμ και Ιωάσαφ, στοιχείο σπάνιο[346].

Σε ένα διάχωρο υπάρχει η τιμωρία μιας γυναίκας αδιευκρίνιστης [πίν.155]. Η μορφή απεικονίζεται όρθια και γυμνή. Είναι όμορφη και τα μακριά της μαλλιά τυλίγουν τους ώμους της. Ένα φίδι την περισφίγγει και ένας

---

[345] Κουκουλές 1948 - 1955, Στ', 419.

[346] Α. Δεκάζου, *Η απεικόνιση της παράστασης "Του Κόσμου η γλυκύτης" (η παραβολή του μονοκέρωτος από το μυθιστόρημα του "Βαρλαάμ και Ιωάσαφ") στην εικονογράφηση των ατομικών τιμωριών των αμαρτωλών*, Αθήνα 2017 [https://www.academia.edu/32731436].

διάβολος της γραπώνει τα γεννητικά της όργανα. Ο ίδιος διάβολος φαίνεται ότι δαγκώνει το στήθος της. Ανήμπορη στέκεται έχοντας τα χέρια της ανοιχτά σε στάση παράκλησης, χωρίς όμως να φαίνεται να υποφέρει. Η εικονογραφία θα μπορούσε να αποδίδει την τιμωρία της πόρνης. Ενδεχομένως όμως να είναι και η φιλήδονη[347] ή ακόμα και η αποστρέφουσα τα νήπια.

Η εξαιρετική τιμωρία της κρασοπούλας απεικονίζεται στο διπλανό διάχωρο. Η κρασοπούλα είναι γυμνή, με το σώμα της έντονα κεκαμμένο γιατί κουβαλά στην πλάτη της έναν διάβολο και από τον λαιμό της κρέμεται ένα βαρέλι. Ο διάβολος που κάθεται πάνω της και τη βασανίζει κρατά μία μικρή κανάτα. Στα χέρια της κρατά και αυτή μια κανάτα μέσα στην οποία φαίνεται ότι αφοδεύει ένας μεγάλος διάβολος - με τη μορφή φρικτού τέρατος - που βρίσκεται όρθιος μπροστά της, έχοντας στραμμένα τα νώτα του προς αυτή, ενώ γυρίζει το κεφάλι του προς το μέρος της. Και αυτός κρατά μία κανάτα που τη σηκώνει ψηλά. Η γυναίκα βασανίζεται ποικιλότροπα, ακόμα και στα οπίσθιά της είναι βαλμένο ένα χωνί. Μοιάζει να υποφέρει με λύπη και οδύνη τα βασανιστήρια των διαβόλων. Καμία συνοδευτική επιγραφή δεν επεξηγεί ποια αμαρτωλή τιμωρείται. Διάφορες απόψεις έχουν διατυπωθεί για την ταύτισή της. Ο Ορλάνδος την αναφέρει ως πόρνη, ο Μαδεράκης ως άνδρα μέθυσο[348]. Συνήθως η απεικόνιση του βαρελιού και της κανάτας αποτελούν στοιχεία της εικονογραφίας της τιμωρίας του κρασόπουλου ή της κρασοπούλας. Στην τιμωρία του μέθυσου αμαρτωλού, κατά κύριο λόγο, η μορφή είναι ανδρική - και όχι γυναικεία όπως εδώ - και φέρει ως σύμβολο μία κανάτα, όχι βαρέλι, όπως για παράδειγμα βλέπουμε στην παράσταση του καθολικού της μονής Βελλάς στα Ιωάννινα [πίν.162]. Στην Καστοριά, στον ναό των Εισοδίων του Τσιατσαπά του 17ου αιώνα, ήδη συναντήσαμε την τιμωρία της κρασοπούλας. Προφανώς τιμωρείται και στον ναό που

[347] Σύμφωνα με την Αποκάλυψη της Θεοτόκου οι φιλήδονες τιμωρούνται σκληρά, καθώς θηρία δικέφαλα δαγκώνουν τους μαστούς τους, βλ.: Λαμπάκης 1982, 47.

[348] Ορλάνδος ό.π. πίν. 118 και Μαδεράκης 1979, 76 - υποσημ. 138.

εξετάζουμε. Ο τρόπος που απεικονίζεται είναι ιδιαίτερα τολμηρός και μοναδικός. Σε καμία άλλη παρόμοια τιμωρία δεν έχουμε συναντήσει τέτοια εκφραστική υπερβολή. Παρά την τολμηρότητα και τον ωμό ρεαλισμό, η παράσταση είναι μία από τις ωραιότερες και εκφραστικότερες του είδους.

Στον παράπλευρο τοίχο μέσα σε διάχωρο το ζευγάρι που κοιμάται την Κυριακή αποδίδεται ξαπλωμένο σε στρώμα με ωραίο κεντημένο προσκέφαλο [πίν.156]. Οι μορφές των αμαρτωλών είναι όμορφα και λεπτομερειακά δοσμένες. Στο πρόσωπο του άνδρα διακρίνουμε το λεπτό του μουστάκι και στη γυναίκα τα ωραία χαρακτηριστικά της και τα μαλλιά να αγκαλιάζουν τον γυμνό ώμο της. Φορούν κεφαλόδεσμο για τον ύπνο, αλλά είναι γυμνοί και μάλιστα τονίζεται ιδιαίτερα το στήθος της γυναίκας. Ένας διάβολος όρθιος από πάνω τους τούς κάνει αέρα και ένας μικρότερος πάνω τους τούς βασανίζει τα γυμνά τους πόδια.

Δίπλα ακριβώς βλέπουμε ενδεχομένως τη φιλάρεσκη ή τη ματαιόδοξη ντυμένη με τοπική φορεσιά της εποχής. Τέσσερις διάβολοι την περιστοιχίζουν. Ένας την κρατά σφιχτά από τον λαιμό και ένας άλλος, φτερωτός, της φέρνει τον καθρέφτη για να κοιταχτεί. Η γυναίκα είναι όμορφη και ήρεμη, χωρίς να δείχνει ότι υποφέρει.

Στη μονή Φανερωμένης στη Σαλαμίνα ο ονομαστός ζωγράφος Γεώργιος Μάρκου και το συνεργείο του αγιογραφούν την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας το 1735. Οι ατομικά τιμωρούμενοι αμαρτωλοί απεικονίζονται σε σκούρο βάθος, σχεδόν όλοι κρεμασμένοι από ένα ικρίωμα, κάποιοι ανάποδα, να καίγονται και να βασανίζονται κατά βάση από φίδια [πίν. 157].

Ανάμεσα στις γνωστές μας μορφές του φονιά, του κλέφτη, του βλάσφημου, του ψεύτη, του πόρνου, του φιλάργυρου, υπάρχουν και οι πιο σπάνιες τιμωρίες του πλεονέκτη[349], του υπερήφανου [πίν. 158], του ανελεήμονος και αυτού που αμελεί την ακολουθία. Η εικονογραφία τους δεν παρουσιάζει κάτι

349 Η τιμωρία των πλεονεκτών σε «πύρινη λίμνη, γεμάτη θειάφι, πίσσα και σκώληκα» αναφέρεται στην Απόκρυφη Αποκάλυψη της Αναστασίας, βλ.: Λαμπάκης 1982, 59. Στην Κατάβαση της Θεοτόκου στον Άδη φλέγονται στον πύρινο ποταμό, βλ.: Pernot 1900, 252.

ιδιαίτερο. Ουσιαστικά η ταύτισή τους γίνεται από τις συνοδευτικές επιγραφές.

Στον νομό Ιωαννίνων, στον νάρθηκα του καθολικού της μονής Βελλάς απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία και σε ολόκληρο το κάτω τμήμα της μία ζωφόρος με ατομικές τιμωρίες που χρονολογούνται το 1745. Η πρώτη μορφή της ζωφόρου - στα αριστερά του θεατή - είναι ο μυλωνάς (επιγραφή : «μιλονα<ς>») [πίν.159]. Αποδίδεται γυμνός, κρεμασμένος ανάποδα, ενώ το σώμα του περισφίγγεται από ένα σχοινί και σχηματίζει ορθή γωνία με τα πόδια του. Από τον λαιμό του κρέμεται μία τεράστια μυλόπετρα, πίσω από την οποία πρέπει να φαίνεται η σέσουλα. Ένας διάβολος έχει καθίσει πάνω στον μυλωνά και φαίνεται να τον χτυπά στα οπίσθιά του. Ένας άλλος διάβολος του κρατά τα πόδια και το ένα του χέρι σαν να προσπαθεί να τα ενώσει. Το πρόσωπο του μυλωνά, που δεινοπαθεί, εκφράζει πόνο αλλά και αφέλεια, στοιχεία που μας προκαλούν λύπη για αυτόν.

Ο *παραφουκραστής* (παρακροάτης) απεικονίζεται γυμνός, να κρέμεται από τα πόδια του, σαν να είναι έτοιμος να πέσει στο έδαφος. Το πρόσωπό του βρίσκεται μέσα στη φωτιά που καίει. Τα χέρια του είναι ακινητοποιημένα. Δύο μικροί διάβολοι επιτείνουν το μαρτύριό του. Ο ένας στην πλάτη του και ο άλλος μπροστά του εξασφαλίζουν ότι θα παραμείνει στη θέση αυτή να καίγεται [πίν.160]. Το πρόσωπο του είναι ιδιαίτερα εκφραστικό και μας θυμίζει τον πόρνο απ΄τον ναό της αγίας Παρασκευής στο Κίτιρος Σελίνου Κρήτης.

Δίπλα του ο πόρνος («*ο πόρνος*») είναι γυμνός και δεμένος από τα χέρια του και τα πόδια του, έτσι ώστε να βρίσκονται ανοιγμένα. Από κάτω του καίει μια φωτιά για να φλέγονται τα γεννητικά του όργανα. Επιπλέον ένας διάβολος τον έχει καβαλήσει στην πλάτη, του τραβάει τα μαλλιά και τον βασανίζει [πίν.161].

Τέλος, ο μέθυσος *(«μ..θιcο.»*) αποδίδεται γυμνός, να κρέμεται ανάποδα, δεμένος χειροπόδαρα. Μπροστά από τα χέρια του κρέμεται και μία κανάτα. Ένας μαύρος δαίμονας τον έχει γραπώσει με τα πόδια του και ετοιμάζεται να

τον χτυπήσει [πίν.162].

Στο Μονοδέντρι, στο Ζαγόρι Ιωαννίνων, στον ναό του Αγίου Μηνά προστέθηκε στη δυτική πλευρά και στο δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς του ναού κλειστή στεγαζόμενη στοά κατά τον 18ο αιώνα. Σε όλον τον ανατολικό τοίχο της στοάς εικονογραφήθηκε τότε η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, στο κάτω τμήμα της οποίας απεικονίζονται ατομικές τιμωρίες κολασμένων εκατέρωθεν της εισόδου προς τον ναό[350]. Η πρώτη μορφή που αντικρίζει ο θεατής - στα αριστερά του - είναι αρκετά φθαρμένη, αλλά συνοδεύεται από την επιγραφή «*ο κλέπτις*» [πίν.163]. Από όσο είναι δυνατό να διακριθεί απεικονίζεται ένα ζώο πάνω στο οποίο είναι δεμένη σφιχτά μια μορφή, προφανώς από τα χέρια και τα πόδια της. Μισοκατεστραμμένος φαίνεται και ένας διάβολος, σαν να οδηγούσε το ζώο και τον άνθρωπο που βρίσκεται πάνω του. Προφανώς πρόκειται για την τιμωρία του ζωοκλέπτη.

Δίπλα απεικονίζεται ένας γυμνός άντρας ο οποίος έχει στην πλάτη του έναν διάβολο [πίν.163]. Μπροστά του εικονίζονται μεγάλα βαρέλια από τα οποία χύνεται υγρό. Με το ένα του χέρι κάνει κάποια κίνηση προς το κάτω βαρέλι, ενώ με το άλλο χέρι φαίνεται σαν να παίρνει ή να δίνει ένα αντικείμενο - ίσως κανάτα - στον μικρό διάβολο που κάθεται πάνω στα βαρέλια. Η συνοδευτική επιγραφή είναι : «*ο κρασοπούλος*». Η απεικόνισή του είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και ενδεικτική. Δεν απεικονίζονται μόνο τα όργανα της αμαρτίας, όπως συνήθως, αλλά και μια δοσοληψία με τον διάβολο.

Δίπλα από τον κρασόπουλο απεικονίζεται ο παραζυγιστής (επιγραφή: «..*παραζιγ* ..») [πίν.164]. Είναι ένας γυμνός άντρας που σκύβει κάτω από το βάρος του διαβόλου που κουβαλά στην πλάτη του. Μπροστά του, σαν να κρέμεται από το πρόσωπό του, φαίνεται ένα είδος ζυγαριάς.

---

[350] Για την προσθήκη της στοάς και την τοιχογράφηση κατά τον 18ο αιώνα βλ. Βοκοτόπουλος 1966, 303. Του ιδίου 1979, 111 - 120. Από τις μορφές των κολασμένων ο Βοκοτόπουλος αναφέρει μόνο τον παραυλακιστή. Για τις υπόλοιπες μορφές οι παρατηρήσεις είναι προσωπικές.

Η επόμενη μορφή είναι «*ο παραβλακιαστής*», όπως μαρτυρεί σαφώς η επιγραφή του [πίν.165]. Οι φθορές είναι αρκετές, ωστόσο παρατηρούμε πως πρόκειται για έναν γεωργό που δεν είναι γυμνός, όπως σε όλα τα παραδείγματα που έχουμε δει, αλλά ντυμένος με κοντό χιτώνα και φορά παπούτσια. Με το ένα του χέρι οδηγεί το αλέτρι στο οποίο είναι δεμένα τα ζώα του και με το άλλο κρατά ένα ραβδί με το οποίο ετοιμάζεται να τα χτυπήσει. Προφανώς ο ζωγράφος εικονογραφεί μια σκηνή της καθημερινότητας, όπως την έχει δει, με αποτέλεσμα να βρισκόμαστε μπροστά σε μια ενδιαφέρουσα και μοναδική εικονογραφία. Βλέπουμε έναν γεωργό την ώρα που οργώνει. Το μόνο στοιχείο που δείχνει ότι είναι στην κόλαση είναι ο διάβολος που φαίνεται να έχει καθίσει στην πλάτη του.

Στη δεξιά πλευρά - ως προς το θεατή - απεικονίζονται τρεις μορφές πολύ φθαρμένες [πίν.166] από τις οποίες αναγνωρίζονται οι δύο. Η μεσαία είναι ο γνωστός μας μυλωνάς (επιγραφή : «*ο μιλονας*»). Διακρίνεται ότι είναι γυμνός με κεκαμμένο το σώμα του. Μια μυλόπετρα φαίνεται να κρέμεται από τον λαιμό του. Χαμηλά, δίπλα στη μυλόπετρα, φαίνεται ένας πολύ κατεστραμμένος μικρός διάβολος, που την ακουμπά, αλλά και βασανίζει τη μορφή που βρίσκεται στα δεξιά του μυλωνά.

Τέλος, απεικονίζονται και οι κοιμώμενοι την Κυριακή («*οι κοιμόμενι την αγίαν κιριακί*») [πίν.167]. Στην παράσταση αυτοί οι αμαρτωλοί δεν κοιμούνται όπως συνήθως. Είναι ξαπλωμένοι στο κρεβάτι τους και σκεπασμένοι με κουβέρτα. Είναι όμως εμφανές ότι ο άνδρας βρίσκεται από πάνω από τη γυναίκα την οποία αγκαλιάζει και φιλάει στο στόμα. Φαίνεται πως τη στιγμή αυτή πιάστηκαν να συνευρίσκονται. Ένας μικρός φτερωτός διάβολος στέκεται στα πόδια τους και τους κάνει αέρα με ένα ριπίδιο.

Όλοι οι κολασμένοι αποδίδονται με απλό σχέδιο καφέ χρώματος πάνω στο φόντο που έχει το χρώμα της ώχρας. Παρά την απλοϊκή εικονογραφία όμως, κάθε μορφή έχει και κάποια στοιχεία πρωτοτυπίας.

Στο καθολικό της μονής Ταξιαρχών στα Καλύβια Θορικού, στην Αττική, ζωγραφίζεται τον 18ο αιώνα σε όλο τον δυτικό τοίχο η παράσταση της

Δευτέρας Παρουσίας[351]. Στο κατώτερο τμήμα της σύνθεσης - στα δεξιά του θεατή - απεικονίζονται ατομικές τιμωρίες ελεύθερα διατεταγμένες και κάτω από αυτές σε δύο ζωφόρους ατομικές και ομαδικές[352]. Στην ανώτερη ζωφόρο οι ατομικά τιμωρούμενοι αμαρτωλοί είναι έξι και δίπλα τους μέσα σε δύο κύκλους οι ομαδικές τιμωρίες αποδίδονται με τρόπο συμβολικό. Στην κατώτερη οι κολασμένοι είναι τρεις και δίπλα τους σε τρεις κύκλους αποδίδονται οι ομαδικές τιμωρίες. Οι μορφές δεν είναι ευδιάκριτες, γιατί είναι φθαρμένες και μαυρισμένες. Από όλες μπορούμε να σχολιάσουμε τις δύο πιο ευδιάκριτες. Στην ανώτερη ζωφόρο η τέταρτη μορφή - από τα αριστερά του θεατή - είναι ο μυλωνάς. Δεν υπάρχει επεξηγηματική επιγραφή, αλλά η εικονογραφία είναι πολύ ενδεικτική. Πρόκειται για έναν γυμνό ολόσωμο άντρα που γέρνει από το βάρος της μυλόπετρας που κρέμεται από τον λαιμό του. Είναι δεμένος με σχοινί από ένα ικρίωμα που μόλις διακρίνεται από την ταινία που ορίζει τη ζωφόρο. Τα χέρια του είναι σταυρωμένα μπροστά του. Κάτω από τα πόδια του καίνε φλόγες. Στην κατώτερη ζωφόρο οι πρώτες μορφές - στα αριστερά του θεατή - είναι ένα ζευγάρι παραυλακιστών. Είναι και οι δύο γυμνοί, με κεκαμμένο το σώμα τους, ζεμένοι με το αλέτρι. Ένας διάβολος στέκεται πίσω τους ο οποίος με το ένα του χέρι κρατά ένα σχοινί με το οποίο έχει δέσει τους δύο γεωργούς και με το άλλο κρατά το αλέτρι. Κάτω από τα πόδια τους πρέπει να υπάρχουν φλόγες.

Στο Μαρκόπουλο Αττικής, στον δυτικό τοίχο του ναού της Αγίας Παρασκευής ζωγραφίζεται άλλη μία παράσταση Δευτέρας Παρουσίας που χρονολογείται στα μέσα του 18ου αιώνα, αρκετά συγγενική με την προαναφερθείσα, καθώς και οι δύο παραστάσεις τοιχογραφήθηκαν από τη

[351] Για τη χρονολόγηση της παράστασης βλ. Κοιλάκου 1982, 75. Γκίνη - Τσοφοπούλου 1985, 192. Η φωτογράφιση δε μου επιτράπηκε.

[352] Προσωπικές παρατηρήσεις.

σχολή του ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου[353]. Στην Αγία Παρασκευή οι τιμωρίες, ατομικές και ομαδικές - πάλι μέσα σε κύκλους συμβολικά - είναι πολύ πιο αναπτυγμένες. Καταλαμβάνουν τέσσερις ζώνες στο δεξιό - ως προς το θεατή - τμήμα της παράστασης [πίν.168].

Οι αμαρτωλοί παριστάνονται όλοι γυμνοί πάνω σε σκούρο βάθος και συνοδεύονται από επεξηγηματικές επιγραφές. Παρατηρούμε ότι το δέρμα τους είναι ρόδινο και σε πολλούς εξαίρονται τα γεννητικά τους όργανα. Όλοι οι διάβολοι βασανιστές έχουν πολύ περιπαικτική διάθεση, που τονίζεται από το ότι βγάζουν τις γλώσσες τους, σαν να κοροϊδεύουν τους αμαρτωλούς, και τους τιμωρούν επιπρόσθετα χτυπώντας τους με ρόπαλα, κοντάρια και ξίφη.

Στην πρώτη ζώνη (από τα αριστερά του θεατή) απεικονίζεται *ο πόρνος* [πίν.169]. Κρέμεται σε πλάγια στάση. Τα χέρια του σε πλήρη διάσταση καθώς το ένα δένεται ψηλά και το άλλο στο έδαφος. Αντίστοιχα δεμένα είναι και τα πόδια του. Έτσι η φωτιά από κάτω του τού καίει τον κορμό. Ο διάβολος ετοιμάζεται να τον τρυπήσει με δύο ξίφη.

Δίπλα του *η πόρνη* κρέμεται και αυτή από το κεφάλι [πίν.170]. Τα χέρια της είναι δεμένα πίσω από την πλάτη της και τα πόδια της δεμένα και λυγισμένα προς τα πίσω ώστε η φωτιά να καίει τα γεννητικά της όργανα. Επιπρόσθετα το φίδι που την περισφίγγει της δαγκώνει το αιδοίο.

Η τρίτη μορφή είναι ο παραζυγιστής, με επιγραφή : « ο παραζηγιαστής»[354]. Απεικονίζεται με κεκαμμένο σώμα, τα χέρια του είναι δεμένα πίσω από την πλάτη του και από τον λαιμό του κρέμεται μια ζυγαριά. Ένας διάβολος κάθεται πάνω στην πλάτη του και ετοιμάζεται να τον χτυπήσει με ένα σφυρί στο κεφάλι, ενώ τον χτυπά ταυτόχρονα με ένα ρόπαλο στα οπίσθια. Ο διάβολος έχει πολύ περιπαικτική διάθεση [πίν. 171].

---

[353] Βλ. Γκίνη - Τσοφοπούλου ό.π. και για την παράσταση στον ναό της Αγίας Παρασκευής και τους ζωγράφους : Λάζαρη 1982 - 83, ιδίως 192, 209 - 214, 223.

[354] Προσωπική παρατήρηση. Βλ. Λάζαρη 1982 - 83, 214 : διαβάζει την επιγραφή : «ο παραζηγιατζής» .

Η τέταρτη μορφή είναι *ο βλάσφημος και ορκιζόμενος ψευδώς*[355]. Κρεμασμένος, με τα χέρια του δεμένα πισθάγκωνα, βασανίζεται από τον διάβολο που τιμωρεί και τον παραζυγιστή. Ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια είναι ότι ο διάβολος καπνίζει τσιμπούκι [πίν.172].

Δίπλα του βασανίζεται *ο φιλάργυρος*. Είναι δεμένος χειροπόδαρα από ψηλά, από τον λαιμό του κρέμεται προς τα πίσω το πουγκί με τα χρήματα και καίγεται από φωτιά [πίν.173].

Σε παρόμοια στάση με τον παραζυγιστή απεικονίζεται και η τελευταία μορφή αυτής της ζωφόρου, που από τον λαιμό της κρέμεται ένα βαρέλι και στα οπίσθιά της βρίσκεται ένα αντικείμενο σαν φλασκί. Είναι ο γνωστός μας κρασόπουλος, με επιγραφή : « *ο κρασωπόλις*» [πίν.174].

Στη δεύτερη ζωφόρο οι πρώτοι αμαρτωλοί - στα αριστερά μας - είναι το ζεύγος των παραυλακιστών. Με τα χέρια τους δεμένα πίσω από την πλάτη τους, ζεμένοι με το αλέτρι, έχουν πίσω τους ένα διάβολο έτοιμο να τους χτυπήσει με ένα κοντάρι. Η επιγραφή τους είναι «*οι παραβλακιασταί*» [πίν. 175].

Δίπλα τους απεικονίζεται ο μυλωνάς με τη γνωστή εικονογραφία. Επιπλέον ένας διάβολος πίσω του τού σπρώχνει με ένα ρόπαλο ένα αντικείμενο στα οπίσθιά του. Η επιγραφή που συνοδεύει τη μορφή είναι «*ο μυλονάς*» [πίν. 176].

Η τρίτη μορφή είναι *η αιμομίχτρα και πεδοκτόνος* [πίν.177]. Τιμωρείται ταυτόχρονα για δύο αμαρτίες. Παριστάνεται όρθια, με δεμένα τα χέρια και τα πόδια της σε πλήρη διάσταση, να καίγεται από φωτιά. Η τιμωρία της παιδοκτόνου μας είναι γνωστή και από την τοιχογραφία στη Μητρόπολη του Μυστρά, του 14ου αιώνα[356].

---

[355] Βλ. και Κουκουλές 1948 – 1955, Γ', 236-237.

[356] Για την αιμομιξία βλ. Κουκουλές 1948 – 1955, Στ' 531. // Για τη συγχώρεση μιας αιμομίχτρας και παιδοκτόνου από την Παναγία βλ. : [Αγάπιος Λάνδος], *Βιβλίον ωραιότατον καλούμενον αμαρτωλών σωτηρία μετά πλείστης επιμελείας συντεθέν εις κοινή των Γραικών διάλεκτον, παρά Αγαπίου μοναχού του Κρητός, του εν τω Αγίω όρει του άθω ασκήσαντος. Και νυν νεωστί*

Τα αμαρτήματα αυτά, που δεν έχουμε συναντήσει συχνά, αναφέρονται και στις Απόκρυφες Αποκαλύψεις. Στην Αποκάλυψη της Θεοτόκου και της Αναστασίας οι αιμομίκτες κολάζονται σε ποταμό πίσσας και στην «κόλαση που είναι ένα κούφιο βουνό και περιλαμβάνει μια πύρινη λίμνη γεμάτη θειάφι, πίσσα και σκώληκα»[357]. Οι γυναίκες που σκοτώνουν τα παιδιά τους περιγράφονται τυφλές πάνω σε πύρινους οβελίσκους στην Αποκάλυψη του Παύλου. Στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου καίγονται σε πύρινο ποταμό, ενώ στην Κάθοδο της Θεοτόκου στην Κόλαση κολάζονται στο σκότος το εξώτερο[358].

Αξιοσημείωτο είναι ότι οι αιμομίκτες τιμωρούνται και στο βυζαντινό ποινικό δίκαιο. Ανάλογα με τον βαθμό συγγένειας η ποινή κυμαινόταν από ραβδισμό, ρινότμηση έως και θάνατο[359].

Τελευταίοι απεικονίζονται *οι καθεύδωντες ταις εωρταίς*, δηλαδή οι γνωστοί μας κοιμώμενοι τις εορτές που δεν πήγαιναν στην εκκλησία, με τη γνωστή εικονογράφηση [πίν.178]. Χαρακτηριστική είναι η λεπτομέρεια που ο γυμνός άνδρας γέρνει στο πλάι και αγκαλιάζει σφιχτά τη γυναίκα του.

Στην τρίτη ζώνη τιμωρείται ο κλέπτης που απεικονίζεται σχεδόν ίδια με τον βλάσφημο [πίν.179].

Στη συνέχεια κολάζεται *ο διαβαλτής* κρεμασμένος ανάποδα, με τα χέρια του δεμένα πίσω από την πλάτη του και μια μικρή φωτιά να καίει κάτω από το κεφάλι του [πίν.180]. Η τιμωρία αυτή απαντάται σπάνια και η ταύτισή της είναι δυνατή μόνο από τη συνοδευτική επιγραφή.

Τελευταία απεικονίζεται μια μορφή δυσδιάκριτη με αρκετές φθορές. Μπορούμε να διακρίνουμε ότι πρόκειται για έναν άνδρα που βρίσκεται

διορθωθέν επιμελώς. Και τυπωθέν τοις του τυπογράφου αναλώμασιν, Ενετίηση, παρά Ανδρέα τω Ιουλλιανώ, αχξδ΄ [1664], σελ. 349 – 351. // Για την παράσταση στον Μυστρά βλ.: Χατζηδάκης 1992, 40, 42, 43, εικ. 26.

[357] Βλ. αντίστοιχα: Λαμπάκης 1982, 47, 59.

[358] Βλ. αντίστοιχα: Tischendorf 1866, 61. Dawkins 1948, 490. Pernot 1900, 254.

[359] Τρωιάνος 1996, 105-107.

ξαπλωμένος με τα χέρια δεμένα πισθάγκωνα. Ένας διάβολος τον έχει καβαλήσει και ένας στέκεται από πάνω του. Κρατούν και οι δύο ένα αντικείμενο σαν μεγάλο φλασκί από το οποίο τον υποχρεώνουν να πιει. Ενδεχομένως να πρόκειται για τον μέθυσο [πίν.181]. Μια φωτιά καίει κάτω από το σώμα του.

Όλες οι τιμωρίες αποδίδονται με τρόπο γραφικό, παραστατικό και πολλές φορές τολμηρό, δίνοντας ένα ιδιαίτερο χρώμα στην παράσταση.

Στη Μάνη, σε πολλούς ναούς απεικονίζονται τιμωρίες κολασμένων[360] σε ζωφόρους που τοποθετούνται σε πολύ χαμηλό επίπεδο. Ορισμένες φορές οι ποινές απεικονίζονται ανεξάρτητα από την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, όπως παρατηρήσαμε και στους ναούς άλλων περιοχών. Πρέπει, σε αυτό το σημείο, να επισημάνουμε ότι, εκτός από τις ποινές, ως ανεξάρτητα θέματα απεικονίζονται και άλλα συνθετικά στοιχεία της Δευτέρας Παρουσίας, γεγονός που δεν οφείλεται πάντα στον περιορισμένο χώρο ή στο ότι προστίθενται αργότερα - όπως έχουμε ήδη δει - αλλά και γιατί αυτήν την εποχή οι ζωγράφοι, που πολλές φορές είναι απλοί τεχνίτες, δεν αντιλαμβάνονται πάντα το δογματικό συσχετισμό των επιμέρους συνθετικών θεμάτων με τη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Γαρίδης[361] .

Στον Άγιο Ιωάννη των Μαυρομιχαλαίων, στην Αερόπολη (Λακωνική Μάνη), απεικονίζονται τιμωρίες που χρονολογούνται το 1743[362]. Ανάμεσα σε αυτές αναφέρεται «*ο μηλωνας*», προφανώς απεικονιζόμενος με την καθιερωμένη εικονογραφία.

---

[360] Για τους ναούς της Μάνης βλ. Δρανδάκης 1974, 132. Δρανδάκης κ.ά. 1993, αρ. 15, 32, 51, 71, 72, 105, 113. Δρανδάκης κ.ά. 1981, 461, 465, 524 - 525, 572 : αναφέρονται ναοί στους οποίους απεικονίζονται ατομικές τιμωρίες, χωρίς να προσδιορίζεται όμως ποιες συγκεκριμένα ή αναφέρονται επιλεκτικά ορισμένες από αυτές.// Η επιτόπια έρευνα συνάντησε υπερβολικά εμπόδια.

[361] Garidis 1985, 135.

[362] Δρανδάκης 1967, 167.

Στο καθολικό της μονής Ρουσσάκη, στην περιοχή Δολοί (Μεσσηνιακή Μάνη), απεικονίζονται σε μία ζωφόρο ποινές που χρονολογούνται στα μέσα του 18ου αιώνα[363]. Ανάμεσά τους διακρίνουμε τον μυλωνά που απεικονίζεται γυμνός, με το σώμα του έντονα κεκαμμένο να αιωρείται πάνω από τη φωτιά [πίν.182] . Είναι δεμένος από ψηλά και από τα δυο του χέρια. Από τον λαιμό του κρέμεται μια βαριά μυλόπετρα, ενώ πίσω του βρίσκεται ένας διάβολος που τον τρυπά στα οπίσθια με μια τρίαινα και ετοιμάζεται να τον χτυπήσει με ένα ρόπαλο. Η έκφραση του προσώπου του δείχνει οδύνη και μας προκαλεί λύπη. Η μορφή συνοδεύεται από την επιγραφή : «*ο μηλο/νας*».

Πίσω του βρίσκονται οι παραυλακιστές. Και οι δύο απεικονίζονται σε παρόμοια στάση με τον μυλωνά και είναι ζεμένοι με το αλέτρι το οποίο οδηγεί ένας δαίμονας που επιπρόσθετα τους τρυπά τα οπίσθια με την τρίαινά του. Η συνοδευτική επιγραφή τους είναι : «*οι παρασυνοριαστές*». Ακολουθεί «*η πόρνη»* που κολάζεται σκληρά. Είναι γυμνή, δεμένη από τα χέρια και τα μαλλιά της, με τα πόδια της σε διάσταση, κάτω από τα οποία καίει η άσβηστη φωτιά. Φίδια τη δαγκώνουν στο κεφάλι και στα γεννητικά όργανα. Τέλος, ο μέθυσος («*ο μεθηστής*») είναι δεμένος και φλέγεται. Ταυτόχρονα ένας δαίμονας τον τρυπά με τρίαινα στα γεννητικά του όργανα και τον αναγκάζει να πιει αλκοόλ από ένα ποτήρι [πίν. 183].

Στον ναό του Αγίου Δημητρίου στο Σκαμνάκι (Λακωνική Μάνη) συναντάμε ξανά, ανάμεσα σε άλλες ποινές, την απεικόνιση του παρασυνοριαστή ζευγολάτη, που χρονολογείται στα τέλη του 18ου - αρχές του 19ου αιώνα[364] .

Στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου, στο χωριό Δροσοπηγή (Κάτω Μάνη), οι τιμωρίες των αμαρτωλών έχουν ζωγραφιστεί στο κάτω μέρος του

---

[363] Garidis 1985, 111 : συσχετίζει αυτές τις ποινές με τις ανάλογες που συναντήσαμε στον άγιο Αθανάσιο στο Arbanassi της Βουλγαρίας.

[364] Δρανδάκης κ.ά. 1993, αρ. 61.

νότιου τοίχου και χρονολογούνται το 1768[365]. Απεικονίζονται όλοι οι κολασμένοι γυμνοί και κρεμασμένοι από ικρίωμα, πάνω σε μαύρο φόντο. Η ζωγραφική τους απόδοση δεν είναι υψηλού επιπέδου. Στις περισσότερες μορφές οι αναλογίες του ανθρώπινου σώματος δεν τηρούνται και φαίνονται υπερμεγέθη τα χέρια.

Η πρώτη μορφή, στα αριστερά του θεατή, είναι ο παραζυγιστής [πίν.184]. Τα χέρια του είναι δεμένα πίσω από την πλάτη του από το ικρίωμα και έτσι η στάση του σώματός του θυμίζει υποζύγιο. Αίσθηση που επιτείνεται από τον φτερωτό δαίμονα που είναι καθισμένος τα οπίσθιά του και ετοιμάζεται να τον χτυπήσει με ένα ρόπαλο. Από τη μύτη του κρέμεται η ζυγαριά.

Δίπλα του εικονίζεται η πόρνη με τα χέρια και τα πόδια της δεμένα σε διάσταση. Όπως συνήθως, φωτιά καίει κάτω από τα γεννητικά της όργανα. Ένας δαίμονας – βασανιστής βρίσκεται στα δεξιά της [πίν.184]. Ο φονιάς, στα αριστερά της, είναι κρεμασμένος ανάποδα [πίν.185].

Στη συνέχεια ο κρασόπουλος απεικονίζεται όπως ο παραζυγιστής. Ένα φλασκί έχει αντικαταστήσει το βαρέλι που έχουμε δει σε όλες τις ανάλογες παραστάσεις. Με πανομοιότυπη εικονογραφία έχει αποδοθεί και ο αμαρτωλός που από τη μύτη του κρέμεται ένα σακούλι και είναι στραμμένος προς τον παραζυγιστή. Η επιγραφή που διακρίνεται είναι πιθανότατα: *ο ζου(ρ)ηαστης*. Την επιγραφή αυτή έχω δει και σε άλλους ναούς της Μάνης και με τη γραφή: *ζοριατής*. Στη Μάνη η λέξη χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον φιλάργυρο. Ερμηνεία που ταιριάζει και με το συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο. Θα μπορούσαμε να συσχετίσουμε βέβαια τη λέξη και με τη γνωστή μας από την Κρήτη *ζουράρης*, που επίσης μπορεί να αντιστοιχεί στη συγκεκριμένη εικονογραφική απόδοση.

Ακολουθεί η τιμωρία του πόρνου χωρίς εκφραστικές υπερβολές [πίν.186]. Τα χέρια του είναι δεμένα πισθάγκωνα, η φωτιά καίει τα γεννητικά του όργανα και ένας μαύρος δαίμονας τον βασανίζει. Ο βλάσφημος, δίπλα του, απεικονίζεται με τον ίδιο τρόπο. Επιπρόσθετα ένα τσιγκέλι στερεωμένο στο

[365] Δρανδάκης ό.π., 167.

ικρίωμα του γαντζώνει τη μύτη. Ο διάβολος που τον βασανίζει στέκεται μπροστά του με ανοιχτά φτερά. Πίσω του ο κλέπτης αντικρίζει τον δικό του δαίμονα και αποδίδεται πιο απλά από όλους. Αντίθετα ο μυλωνάς, στα δεξιά του, είναι πολύ επιβαρυμένος [πίν.187]. Κρέμεται σαν υποζύγιο και κουβαλά βαρύ φορτίο από σακιά, ίσως με αλεύρι, και έναν μαύρο δαίμονα. Η μυλόπετρα κρέμεται από τον λαιμό του. Τέλος, τιμωρείται και ο κοιμώμενος την αγία Κυριακή, με τη συνήθη εικονογραφία.

Την ίδια εποχή περίπου χρονολογείται και η παράσταση των αμαρτωλών στη μονή Δεκούλου ή Ντεκούλου στο Οίτυλο της ανατολικής Μάνης[366]. Από τις έντεκα μορφές αμαρτωλών μπορούμε να ταυτίσουμε τις εννέα. Απεικονίζονται σε χωριστά διάχωρα πάνω σε λευκό φόντο. Στον δυτικό τοίχο η πρώτη μορφή, στα αριστερά του θεατή, είναι ο μέθυσος [πίν.188]. Είναι γυμνός, δεμένος από το ένα χέρι, το ένα πόδι και τα μαλλιά του από ένα ικρίωμα και φαίνεται σαν να αιωρείται στον χώρο. Φλόγες γύρω του τον καίνε και στο στόμα του φαίνεται να έχει ένα αντικείμενο σαν φλασκί, το οποίο ακουμπά ο φτερωτός δαίμονας που βασανίζει τον αμαρτωλό.

Οι μορφές που βρίσκονταν δίπλα του σώζονται εξαιρετικά αποσπασματικά. Ακολουθεί η τιμωρία του μυλωνά [πίν.189]. Ο αμαρτωλός είναι δεμένος από το ικρίωμα, η μυλόπετρα στον λαιμό του τον τραβά προς τα κάτω που καίει φωτιά. Την απόδοσή του κάνει πρωτότυπη ο φτερωτός μαύρος διάβολος που με μια τρίαινα του τρυπά τα οπίσθια και ταυτόχρονα στο άλλο του χέρι κρατά ένα φίδι. Απεικόνιση ευρηματική που δεν έχω δει σε άλλο μνημείο.

Δίπλα του ο κρασόπουλος είναι δεμένος από το ικρίωμα από τα χέρια και τα πόδια του και παράλληλα φλέγεται [πίν.190]. Το βαρέλι είναι κρεμασμένο από τον λαιμό του, το οποίο πατά με το πόδι του και τον επιβαρύνει ένας κατακόκκινος διάβολος. Ο διάβολος του κρατά επίσης το κεφάλι. Τελευταίο φαίνεται ένα ζεύγος παραυλακιστών που είναι ζεμένο στο αλέτρι που οδηγεί

---

[366] Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1987, 264. // Πολύτιμη στάθηκε η βοήθεια της οικογένειας Μιχαήλ Ξιφαρά για την έρευνα στο Οίτυλο και την ευρύτερη περιοχή.

ο διάβολος [πίν.191]. Ταυτόχρονα το καίει φωτιά. Η επιγραφή του ωστόσο είναι γραμμένη σε ενικό αριθμό: *ο παρασυνοριαστής*. Σε αρκετά μνημεία μπορούμε να δούμε αναντιστοιχία τέτοιου είδους.

Η παράσταση συνεχίζεται στον βόρειο τοίχο με τη μορφή του προδότη [πίν.192]. Όρθιος και γυμνός, με δεμένα τα χέρια του από το ικρίωμα, ταυτόχρονα φλέγεται. Τα μαλλιά του είναι ανακατεμένα και φλογόσχημα. Τα μάτια του γεμάτα απορία κοιτούν τον ένα δαίμονα τιμωρό που βρίσκεται μπροστά του. Ο άλλος δαίμονας στέκεται πίσω του. Και οι δύο δαιμονικές μορφές είναι ξανά ιδιαίτερα πρωτότυπες και κρατούν φίδια σαν ρόπαλα με τα οποία ετοιμάζονται να χτυπήσουν τον δύστυχο αμαρτωλό.

Δίπλα του τιμωρείται «*ο ζουριαστής*» [πίν.193]. Κρεμασμένος χειροπόδαρα από το ικρίωμα, στέκεται ανάποδα πάνω από φλόγες. Τα μαλλιά του φλογόσχημα και μαύρα κρέμονται ακριβώς πάνω από τη φωτιά. Από το στόμα του κρέμεται ένα αντικείμενο σαν μικρό πουγκί. Ο διάβολος που τον τιμωρεί τον διατρυπά με τρίαινα στο πρόσωπο και το βλέμμα του αμαρτωλού εκφράζει πόνο και τρόμο.

Ακολουθούν οι κοιμώμενοι την αγία Κυριακή και στον όρθρο [πίν.194]. Είναι ξαπλωμένοι πάνω σε ξύλινο κρεβάτι. Το σώμα τους φαίνεται γυμνό κάτω από τα σκεπάσματα. Τα πρόσωπά τους απεικονίζονται ήρεμα με ωραία προσωπογραφικά χαρακτηριστικά. Όπως πάντα ένας διάβολος πάνω από το κεφάλι τους τούς αερίζει και ένας άλλος στέκεται πάνω τους. Δυστυχώς ο κόκκινος διάβολος που κάθεται πάνω στα σώματά τους δεν έχει σωθεί.

Τρομερά τιμωρείται ο φονιάς στο επόμενο διάχωρο [πίν.195]. Δεμένος από το ικρίωμα και κρεμασμένος ανάποδα, φλέγεται και τιμωρείται ταυτόχρονα από δύο δαίμονες που του κρατούν τα χέρια του σε διάσταση. Παρά τις φθορές, μπορούμε να διακρίνουμε ότι ο κοκκινόμορφος δαίμονας του τρυπά, μάλλον με τρίαινα, τα γεννητικά του όργανα. Ο μαύρος δαίμονας τον πατά στο πρόσωπο και ετοιμάζεται να τον χτυπήσει με ένα αντικείμενο σαν

ρόπαλο. Η εικονογραφία μας φέρνει στον νου τους δημώδεις στίχους[367]:

«τους φονευτάδες άπονα οι δαίμονες θα γδέρνουν
κ' εις τες βαθύτερες μερές του σκότους θα τούς σέρνουν.
Χίλιοι θα στέκουν με σπαθιά, χίλιοι να τους δοξεύγουν,
χιλιάδες να τωνε κολλούν, χίλιοι να τούς λογχεύουν.

Τελευταία μορφή είναι ο κλέπτης [πίν.196]. Γυμνός και αυτός, φλέγεται και κρέμεται από το ικρίωμα από τα χέρια του και τα μαλλιά του. Βασανίζεται όπως και όλοι οι υπόλοιποι αμαρτωλοί από δύο δαίμονες.

Αξιοσημείωτες είναι οι παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας που απεικονίζονται σε δύο ναούς στη Ρουμανία και χρονολογούνται στον 18ο αιώνα. Στη μονή Hurez[368], που χρονολογείται στις αρχές του 18ου αιώνα, η μεγαλειώδης παράσταση ζωγραφίζεται στον νάρθηκα. Οι ομαδικές τιμωρίες απεικονίζονται σε διάχωρα στο κάτω τμήμα της σύνθεσης, ενώ οι ατομικές κυρίως μέσα στον διευρυμένο πύρινο ποταμό [πίν.197], στοιχείο που συναντάμε πρώτη φορά ύστερα από όλα τα παραδείγματα που έχουν αναφερθεί. Άλλοτε υπάρχουν μόνο προτομές και άλλοτε ολόσωμες μορφές, που από τον λαιμό τους κρέμονται τα σύμβολα της αμαρτίας ή του επαγγέλματός τους και συνοδεύονται από επεξηγηματικές επιγραφές. Από όλους τους αμαρτωλούς διακρίνονται καθαρά ο μυλωνάς - σε προτομή - με τη μυλόπετρα στον λαιμό του, ο παραζυγιστής μπακάλης, ο κρασόπουλος, ο ράφτης. Έξω από τον ποταμό, κάτω από την ψυχοστασία, τιμωρούνται οι κοιμώμενοι, με τη συνήθη εικονογραφία, ο φιλάργυρος και η πόρνη. Ο φιλάργυρος γυμνός, ημιξαπλωμένος ανάσκελα, τρυπιέται στην κοιλιά του από τρίαινα που κρατά ένας δαίμονας. Με το ένα του χέρι πιάνει το χέρι του ανθρωπόμορφου δαίμονα σαν να προσπαθεί να τον σταματήσει, ενώ από το άλλο φαίνεται να του έχει πέσει ένα ανοιχτό κουτί από το οποίο προφανώς

[367] Πασχαλίδου – Παπαδοπούλου 1981, 29.

[368] Πληροφορίες δίνει ο Γαρίδης ο οποίος συσχετίζει τις ατομικές τιμωρίες με αυτές στον ναό του Αγίου Αθανασίου στο Arbanassi και με των ναών της Μάνης: Garidis 1985, 111- 112.

πέφτουν νομίσματα. Εξαιρετικά εκφραστικό είναι το πρόσωπο του αμαρτωλού.

Η τιμωρία της πόρνης είναι πολύ ενδιαφέρουσα και πρωτότυπη. Ολόσωμη και γυμνή βρίσκεται ξαπλωμένη μπρούμυτα στα πόδια του διαβόλου. Φαίνεται σαν να έχει μόλις ξεγυμνωθεί από τα ρούχα της, ο διάβολος τη χτυπά με το χέρι του στα οπίσθιά της και εκείνη τον κοιτά απεγνωσμένα. Η εικονογραφία αυτή απαντάται και σε άλλα μνημεία της Ρουμανίας.

Στη μονή Cozia[369] η παράσταση ζωγραφίζεται στον εξωνάρθηκα, λίγο αργότερα από τη μονή Hurez. Και εδώ οι ατομικές τιμωρίες των κολασμένων απεικονίζονται στον πύρινο ποταμό [πίν.198]. Εμφανώς διακρίνεται ο παραυλακιστής, που αποδίδεται σε προτομή, με το αλέτρι στον λαιμό του. Δίπλα του, σχεδόν ολόσωμος, απεικονίζεται προφανώς ο κρασόπουλος με το βαρέλι να κρέμεται από τον λαιμό του, το οποίο το κρατά και με τα χέρια του. Τέλος, βλέπουμε και τον μυλωνά, που απεικονίζεται έως το ύψος των γλουτών του, με τα χέρια του δεμένα πίσω από την πλάτη του και τη μυλόπετρα να κρέμεται από τον λαιμό του. Φορά επίσης το χαρακτηριστικό κωνικό του καπέλο.

Στον ναό των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στις Μηλιές Πηλίου, του δευτέρου μισού του 18ου αιώνα, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, οι ποινές των αμαρτωλών έχουν ζωγραφιστεί στο κατώτερο τμήμα του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα, κάτω από την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, εκατέρωθεν της θύρας προς τον ναό. Απεικονίζονται σε μια ζωφόρο, πάνω σε λευκό φόντο, ο ένας δίπλα στον άλλο.

Στα αριστερά του θεατή τιμωρείται *ο πλούσιος και ανελεήμων* [πίν.199]· συνδυασμός που απαντάται σπάνια. Είναι γυμνός και δεμένος σφιχτά σε όλο του το σώμα. Ένα μεγάλο σκοινί, περασμένο σε κρίκο στο πάνω μέρος της διακοσμητικής ταινίας της παράστασης, τον κρατά μετέωρο, έτσι που να μοιάζει σαν σακί κρεμασμένο. Ένας μαύρος φτερωτός δαίμονας τον κρατά

[369] Ό.π..

σφιχτά και του δαγκώνει το κεφάλι. Το ανοιχτό στόμα του δαίμονα και τα μυτερά του δόντια προκαλούν τρόμο. Ένας άλλος εντυπωσιακός δαίμονας τον κρατά και ετοιμάζεται να τον χτυπήσει με ένα τσεκούρι που θυμίζει διπλό πέλεκυ. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η απόδοση των μακριών κόκκινων νυχιών των δαιμόνων.

Δίπλα του βρίσκεται η όχι συχνή τιμωρία του φθονερού που επίσης βασανίζεται από ζεύγος ίδιων δαιμόνων [πίν.200]. Είναι γυμνός και φαίνεται σαν να κάθεται. Τα χέρια του είναι σταυρωμένα στο στήθος του. Από τον λαιμό του ξεπηδά αίμα. Οι δαίμονες τον τιμωρούν με έντονα περιπαικτική και κακή διάθεση.

Ακολουθούν *οι κοιμώμενοι την Κυριακή* [πίν.201] με τη συνηθισμένη εικονογραφία. Η κεντημένη γαλάζια κουβέρτα τους είναι η μόνη ανάλαφρη νότα της παράστασης.

Τελευταίοι τιμωρούνται σκληρά οι παραυλακιστές [πίν.202]. Γυμνοί, ζεμένοι στο αλέτρι όπως τα ζώα, οδηγούνται από έναν τριχωτό φοβερό διάβολο ο οποίος ετοιμάζεται να τους χτυπήσει, ενώ ταυτόχρονα βγάζει τη μακριά κόκκινη γλώσσα του. Ένας άλλος φτερωτός διάβολος κάθεται πάνω τους, έτοιμος κι αυτός να τους χτυπήσει.

Στην άλλη πλευρά, δίπλα στην πόρτα, ο μυλωνάς γυμνός, σκυμμένος, με μια μεγάλη μυλόπετρα στον λαιμό του βασανίζεται σκληρά [πίν.203]. Οι διάβολοι τον έχουν ακινητοποιήσει. Ειδικότερα ο διάβολος που στέκεται πίσω του τον κρατά από το πόδι και τον τραβά προς το μέρος του. Η εντύπωση που δίνεται είναι ότι τον σοδομίζει. Μια σκηνή που αγγίζει τα όρια της πορνογραφίας.

Παρόμοια τιμωρείται και ο παραζυγιστής [πίν.204]. Γυμνός, σκυμμένος, κρέμεται από αλυσίδα που δένεται σε κρίκο, όπως και του *ανελεήμονος*, την οποία φαίνεται να κρατά ένας διάβολος βασανιστής. Ο άλλος διάβολος που στέκεται πίσω του ετοιμάζει να του βάλει κάποιο αντικείμενο στα οπίσθια.

Ακολουθεί ο κρασόπουλος [πίν.205]. Γυμνός, ξαπλωμένος, βασανίζεται ταυτόχρονα από τους δαίμονες που του τοποθετούν πάνω του ένα τεράστιο

βάρος, μάλλον το βαρέλι του. Κόκκινες λωρίδες αίματος πηγάζουν από το σώμα του που μοιάζουν με σκοινιά. Τέλος, τιμωρείται η *μάντισσα και κουσκουσούρα* (κουτσομπόλα) [πίν.206]. Είναι όρθια, γυμνή και δεμένη πάνω σε ξύλινο πάσσαλο. Βασανίζεται από δύο δαίμονες και πάλι φαίνεται αίμα να ρέει από το σώμα της.

Μια παράσταση πολύ σκληρή και ιδιαιτέρως τρομακτική που θυμίζει την αντίστοιχη της μονής Δεκούλου. Δεν είναι μόνο οι τιμωρίες που θα υποστούν οι αμαρτωλοί που προκαλούν φόβο, όσο οι εκφραστικότατες μορφές του διαβόλου με τα κόκκινα νύχια, τα κοφτερά δόντια, την κατακόκκινη γλώσσα, τα κέρατα, την περιπαικτική διάθεση και τα εργαλεία βασανισμού. Μπορούμε να φανταστούμε μόνο πώς θα ένιωθε ο πιστός που παρακολουθούσε τη λειτουργία στη θέα αυτών των παραστάσεων.

Άλλη μια εκφραστική παράσταση κολασμένων συναντάμε στον ναό του αγίου Αχιλλείου, στον Πεντάλοφο Κοζάνης, που χρονολογείται το 1774 και είναι έργο των Χιοναδιτών ζωγράφων Κωνσταντίνου και Μιχαήλ. Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία και στο κάτω τμήμα σε ζωφόρο οι ποινές. Αξίζει να αναφερθεί πως και στη σκηνή της Ψυχοστασίας, στο κάτω μέρος, φαίνονται γυμνές, να σέρνονται από τα μαλλιά τους από ονοκέφαλους δαίμονες, δύο μορφές που δεν έχουν εξομολογηθεί [πίν.207].

Εντυπωσιακός δε, έχει ζωγραφιστεί ο πύρινος ποταμός με πλήθος αμαρτωλών ολόσωμων, σε προτομές ή και μόνο κεφάλια [πίν.208,209].

Στη ζωφόρο των ποινών υπάρχουν εννέα μορφές αμαρτωλών. Απεικονίζονται όλες γυμνές πάνω σε άσπρο φόντο, να βασανίζονται από δαίμονες. Η πρώτη μορφή, στα αριστερά του θεατή, είναι ο προδότης[370]. Τα χέρια του είναι σφιχτά δεμένα πίσω από την πλάτη του. Ένας μαύρος διάβολος στέκεται μπροστά του και του ξεριζώνει τη γλώσσα με μια

[370] Όταν επισκέφθηκα τον ναό γίνονταν εργασίες με αποτέλεσμα οι τρεις πρώτες μορφές να κρύβονται από οικοδομικά υλικά και να μην μπορώ να τις φωτογραφίσω. Γενικότερα οι συνθήκες δεν επέτρεπαν μια επισταμένη μελέτη ούτε καλές φωτογραφικές λήψεις.

τανάλια. Το πρόσωπο του προδότη προδίδει πόνο και τα μαλλιά του έχουν σηκωθεί ψηλά στον αέρα. Τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του διαβόλου μοιάζουν αρκετά με αυτά του αμαρτωλού, αλλά το βλέμμα του είναι έντονο και μοχθηρό. Η συνοδευτική επιγραφή βρίσκεται στον πληθυντικό αριθμό: «εκυνι οπου προδίνουν».

Ακολουθούν δύο γυναίκες που βασανίζονται μαζί από μαύρους δαίμονες που κάθονται στους ώμους τους. Οι γυναίκες συνομιλούν μεταξύ τους και χειρονομούν. Η αριστερή φαίνεται σαν να δηλώνει ξάφνιασμα με την τιμωρία της, ενώ η δεξιά σαν να κατακρίνει με υψωμένο το δάχτυλο του χεριού της και μιλώντας στο αυτί της άλλης. Ο διάβολος που βασανίζει την αριστερή μορφή την κρατά από τον λαιμό και το κεφάλι και φαίνεται σαν της μιλά στο αυτί, ενώ ταυτόχρονα έχει βάλει το πόδι του σχεδόν στα γεννητικά της όργανα. Ο διάβολος που κολάζει την άλλη μορφή κάθεται σε παρόμοια στάση και βάζει ένα αντικείμενο σαν στρόφιγγα στο αυτί της άλλης. Η συνοδευτική τους επιγραφή είναι σαφής: «η μοναφίκισες κατακρίνοντε μία […] τιν άλυν». Η λέξη μοναφίκης είναι τουρκικής προέλευσης και σημαίνει τον ραδιούργο, τον προδότη, τον ρουφιάνο, τον διαβολέα, τον συκοφάντη[371]. Η απεικόνισή τους είναι ιδιαίτερη, πρωτότυπη και σπάνια˙ προσωπικά δεν τη γνωρίζω από άλλο μνημείο.

Δίπλα τους βρίσκεται η πόρνη [πίν.210]. Τα χέρια της είναι δεμένα πισθάγκωνα και τα πόδια της σε διάσταση. Ταυτόχρονα είναι δεμένη και από τα μαλλιά της. Δύο δαίμονες φροντίζουν να μη σβήσει η φωτιά που καίει κάτω από τα γεννητικά της όργανα.

Την ακολουθεί ο γιδοκλέπτης, σύμφωνα με τη συνοδευτική επιγραφή [πίν.211]. Αποδίδεται όχι μετωπικά, αλλά σε στάση σχεδόν τριών τετάρτων, να φορά μόνο ένα κόκκινο καπέλο. Κρατά το κλεμμένο ζώο που αποδίδεται επίσης με κόκκινο χρώμα. Ένας μικρός διάβολος στέκεται στους ώμους του κρατώντας ένα τεράστιο ρόπαλο. Μπροστά στον κλέπτη στέκει ένας μαύρος

---

[371] Ν. Τσάκας, «Πάργα – Στεριά. Λεξιλόγιο», *Ηπειρωτική Εστία,* τόμος ΙΖ', τεύχη 189 -190, (Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1968), 47.

διάβολος που τον περιγελά. Ένας μεγαλύτερος διάβολος οδηγεί το αλέτρι στο οποίο είναι ζεμένος ο παραυλακιστής [πίν.212]. Το αλέτρι είναι ένα όργανο βασανισμού: αφενός μπαίνει στα οπίσθιά του και αφετέρου σχεδόν τον πνίγει. Ένας μικρότερος διάβολος, μετέωρος, φροντίζει το αλέτρι να παραμείνει σταθερό στον λαιμό του αμαρτωλού. Η συνοδευτική επιγραφή επεξηγεί ακριβώς το αμάρτημά του.

Το ίδιο συμβαίνει και στην τιμωρία του κρασόπουλου [πίν. 213]. Είναι ο μόνος που δεν τιμωρείται από κανένα διάβολο, παρά μόνο από τα εργαλεία της δουλειάς του. Κρέμεται από τσιγκέλια, όπως τα ζώα, από τη ζυγαριά με την οποία παραζύγιζε, που αποδίδεται πολύ ρεαλιστικά. Ταυτόχρονα το βαρέλι με το κρασί κρέμεται από τον λαιμό του και ένα κανάτι είναι πάνω σε αυτό. Μετωπικά βρίσκεται ο μυλωνάς σε παρόμοια στάση, δεμένος από ένα ικρίωμα από τα χέρια, ενώ σφιχτά δεμένα είναι και τα πόδια του. Στο κεφάλι του είναι το κοφίνι και από τον λαιμό του κρέμεται η μυλόπετρα. Χαρακτηριστική λεπτομέρεια είναι το μαύρο του γένι που ακολουθεί την καμπύλη της μυλόπετρας. Ένας μικρός διάβολος στέκεται στην πλάτη του και σηκώνει ψηλά ένα δοχείο, ενώ με το άλλο του χέρι κρατά τα σκοινιά του ικριώματος. Πίσω από τον μυλωνά είναι ο παραζυγιστής, δεμένος από τη ζυγαριά όπως και ο κρασόπουλος [πίν.214]. Ένας μικρός δαίμονας φαίνεται να παίζει · κρέμεται από τη ζυγαριά ανάποδα και με τα χέρια του πιάνει τα οπίσθια του αμαρτωλού. Η συνοδευτική επιγραφή, στον πληθυντικό αριθμό, δηλώνει ότι πρόκειται για τον αμαρτωλό που κλέβει στο ζύγι.

Τέσσερις δαίμονες βασανίζουν φρικτά την επόμενη αμαρτωλή που είναι η μάγισσα [πίν.215]. Κρέμεται ανάποδα από ένα ικρίωμα, δεμένη και από τα χέρια και τα από τα πόδια της. Το πρόσωπό της είναι άσχημο και παραμορφωμένο, σε αντίθεση με τους προηγούμενους αμαρτωλούς. Ίσως με αυτόν τον τρόπο απέδωσαν οι ζωγράφοι τον ανείπωτο πόνο που νιώθει καθώς ένας δαίμονας της τραβά τη γλώσσα με μια τεράστια κόκκινη τανάλια, ενώ ένας άλλος κάθεται πάνω στον λαιμό της. Ο τρίτος διάβολος

κάθεται πάνω στην κοιλιά της και φαίνεται χαρούμενος καθώς κρατά τα σκοινιά που τη δένουν. Ο τέταρτος διάβολος έχει γαντζωθεί με τα πόδια του από τα γεννητικά της όργανα και κρέμεται ανάποδα σαν να κάνει κούνια. Πρόκειται για μια πολύ πρωτότυπη απεικόνιση. Η επεξηγηματική επιγραφή βρίσκεται ξανά στον πληθυντικό αριθμό.

Πάνω από τη μορφή της σε ένα ξεχωριστό διάχωρο υπάρχει μια τολμηρή απεικόνιση του ζευγαριού που κοιμάται την Ανάσταση αντί να πηγαίνει στην εκκλησία [πίν.216]. Οι αμαρτωλοί βρίσκονται ξαπλωμένοι σε στρώμα και είναι σκεπασμένοι με κόκκινη φλοκάτη· προφανώς απηχούνται τοπικές συνήθειες. Το ίδιο συμβαίνει και με τα κεντημένα νυχτικά και τους χαρακτηριστικούς κεφαλόδεσμους. Με έντονη λαογραφική χροιά αποδίδεται η παράσταση. Το ζευγάρι έχει αιχμαλωτιστεί την ώρα της ερωτικής του συνεύρεσης. Ο άνδρας γυρισμένος στο πλάι φιλάει τη γυναίκα του στο μάγουλο, ενώ ταυτόχρονα με το χέρι του της χαϊδεύει το γυμνό στήθος. Τρεις διάβολοι τους τιμωρούν. Ο ένας βρίσκεται στα πόδια τους, ο άλλος – όπως συνήθως- πάνω τους και τους κάνει αέρα και ο τελευταίος αναζωπυρώνει τη φωτιά κάτω από το μαξιλάρι τους. Παρόλα αυτά τα πρόσωπά τους εκφράζουν ηρεμία, σε αντίθεση με σχεδόν όλους τους υπόλοιπους αμαρτωλούς που φαίνονται σκεπτικοί και συνοφρυωμένοι.

Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα του ναού της αγίας Παρασκευής, στην Καλομοίρα Τρικάλων, που χρονολογείται το 1779, έχει ζωγραφιστεί η Δευτέρα Παρουσία και οι ποινές των αμαρτωλών από τους ίδιους Χιοναδίτες ζωγράφους [πίν.217].

Η διάταξη της σκηνής και οι εικονογραφικοί τύποι είναι παρόμοιοι. Δύο τιμωρίες τραβούν την προσοχή μας. Οι κοιμώμενοι την Ανάσταση («*εκίνι που κημόντε την ανάστασιν κε δεν πιγένουν στην εκλυσία*») [πίν.218] αποδίδονται ρεαλιστικά με λαογραφικά στοιχεία της εποχής, όπως και στον ναό του αγίου Αχιλλείου. Ο άνδρας φαίνεται να φιλά τη γυναίκα του στο μάγουλο. Ένας μικρός διάβολος αναζωπυρώνει τη φωτιά που καίει κάτω

απ'το στρώμα τους. Ένας μεγαλύτερος τους έχει καβαλήσει και τους κάνει αέρα. Ταυτόχρονα γυρνά το κεφάλι του και βγάζει τη γλώσσα έχοντας μια κοροϊδευτική διάθεση.

Ενδιαφέρουσα είναι και η απεικόνιση της πόρνης («*υ πόρνησες γινέκες*») [πίν.219]. Είναι όρθια και γυμνή. Κρέμεται από τα μακριά της μαλλιά. Τα χέρια της είναι δεμένα πισθάγκωνα και τα πόδια της ανοιχτά δεμένα σε πασσάλους στο έδαφος. Μια φωτιά, την οποία κρατά αναμμένη ένας μικρός διάβολος, κατακαίει τα γεννητικά της όργανα. Δύο άλλοι διάβολοι τη βασανίζουν. Χαρακτηριστικό στοιχείο είναι ότι και οι δυο έχουν πολύ μακριές γλώσσες που εκτοξεύονται από το στόμα τους και τρυπούν τον λαιμό της.

Παρόμοιες και πολύ εκφραστικές τιμωρίες θα συναντήσουμε και στη μονή του αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, στον Σπήλιο Καστοριάς, που απεικονίζονται σε μια ζωφόρο διαιρεμένη σε διάχωρα και χρονολογούνται το 1785. Οι αγιογράφοι ήταν ο Δημήτριος από την Καστοριά και ο Χιοναδίτης Μιχαήλ. Οι ποινές βρίσκονται στον νάρθηκα εκατέρωθεν της εισόδου προς τον ναό.

Στα αριστερά του ο θεατής βλέπει να τιμωρείται «*εκίνος οπου δεν εξομολογάτε*»[372] [πίν.220]. Όρθιος, γυμνός, τιμωρείται από δυο φτερωτούς διαβόλους, που του δαγκώνουν το πρόσωπο.

Η τιμωρία της πόρνης («*οι πόρνισες γοινέκες*») που ακολουθεί θυμίζει έντονα την προαναφερθείσα τιμωρία του ναού της αγίας Παρασκευής. Η ουσιαστική διαφορά είναι ότι εδώ δύο διάβολοι φροντίζουν να αναζωπυρώνουν τη φωτιά που την καίει [πίν.222]. Δίπλα της βρίσκεται ο μυλωνάς («*ο μηλονάς όπου κλέπτι*») [πίν.223], όπως απεικονίζεται και στον ναό του αγίου Αχιλλείου. Τελευταία βρίσκεται η μάγισσα («*οι μαήστρισες γηνέκαις*») [πίν.224]. Είναι γυμνή και κρεμασμένη όπως τα σφάγια από ένα

---

[372] Παράσταση της γυναίκας που δεν εξομολογείται έχω δει στον ναό της Παναγίας στη Λίνδο της Ρόδου, του 18[ου] αι., βλ. **πίν. 221** : η τρίτη μορφή από τα αριστερά του θεατή. Γυμνή, κρεμασμένη ανάποδα, φλέγεται και περισφίγγεται από ένα φίδι.

ικρίωμα. Δεμένη χειροπόδαρα, ανίκανη να αντιδράσει, κρεμά κάτω το κεφάλι της. Ο διάβολος μπροστά της τής ξεριζώνει τη γλώσσα και ένας άλλος από πάνω της τη βασανίζει.

Στην απέναντι πλευρά το ζευγάρι που τις εορτές δεν πηγαίνει στην εκκλησία («*ούτοι είναι οπού κημούνται τες εορτές κ δεν πηγένουν στην εκκλησίαν*») αποδίδεται χαρακτηριστικά [πίν.225]. Κοιμάται σε κόκκινα κλινοσκεπάσματα και ο διάβολος πάνω του τού κάνει αέρα. Παρατηρούμε τη λεπτομέρεια ότι το σώμα της γυναίκας επικαλύπτει αυτό του άνδρα. Ένας δεύτερος διάβολος κρατά αναμμένη τη φωτιά κάτω από το κρεβάτι.

Στο διπλανό διάχωρο βλέπουμε τον κρασόπουλο («*ο κρασόπουλος όπου πουλάει ξίκι*») [πίν.226]. Γυμνός, κρεμασμένος από τσιγκέλια από ένα ικρίωμα, με τα χέρια του δεμένα πισθάγκωνα, τιμωρείται σκληρά. Από τον λαιμό του κρέμεται το βαρέλι του οποίου η κάνουλα είναι ανοιχτή και χύνεται κρασί σε ένα δοχείο. Στα οπίσθιά του είναι βαλμένο ένα αντικείμενο, σαν την κάνουλα του βαρελιού, ενώ στην πλάτη του κάθεται ο διάβολος που διασκεδάζει υψώνοντας μια κανάτα σαν να κάνει πρόποση.

Ακολουθεί η τιμωρία του παραυλακιστή («*ο παραβλακιαζίς*») [πίν.227] στον ίδιο εικονογραφικό τύπο που είδαμε στον ναό του αγίου Αχιλλείου. Εντύπωση μας προκαλεί πως η διπλανή μορφή του γιδοκλέπτη («*ο γηδοκλέπτης*») είναι ενδεδυμένη [πίν.227]. Φορά την ενδυμασία των χωρικών, το καπέλο του, στη μέση του είναι περασμένο ένα δρεπάνι ή μαχαίρι στη θήκη του και κρατά μια γκλίτσα. Στους ώμους του βλέπουμε το κλεμμένο ζώο. Η φθορά στο πρόσωπό του όπως και στου δαίμονα που βρίσκεται μπροστά του δε μας αφήνει να δούμε τις εκφράσεις τους.

Στον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, στην Αγία Σωτήρα στην Κοζάνη, που χρονολογείται στα τέλη του 18ου αιώνα, οι Χιοναδίτες Κωνσταντίνος και Μιχαήλ ζωγραφίζουν τη Δευτέρα Παρουσία στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα και στο κατώτερο τμήμα υπάρχουν οι ποινές των αμαρτωλών [πίν.228].

Είναι εμφανές και λογικό ότι οι ζωγράφοι ακολουθούν τα ίδια μοτίβα στα

έργα τους. Από την παράσταση αυτή πιστεύω πως η πιο ενδιαφέρουσα τιμωρία είναι της μάγισσας («*η μαγίστραι*») [πίν.229]. Είναι γυμνή, με κεκαμμένο το σώμα της, δεμένη από τα χέρια της στο έδαφος και στα οπίσθιά της έχει τοποθετηθεί ένα αντικείμενο. Ο διάβολος στην πλάτη της την τραβά από τα μαλλιά και τη χτυπά στα οπίσθια. Από το στόμα της φαίνεται το πίσω μέρος ενός διαβόλου. Η εικονογραφία θυμίζει την τιμωρία του αγκαλεστή που είδαμε στον ναό του αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας στην Καστοριά.

Άλλη μια απεικόνιση της μάγισσας («*η μαγίστρα*») παρατηρούμε στο ναό της αγίας Παρασκευής, στα Κρανιά Γρεβενών, που χρονολογείται στα τέλη του 18ου αιώνα [πίν.230]. Είναι όρθια, γυμνή και δεμένη από ψηλά από τα χέρια της. Τρεις διάβολοι τη βασανίζουν. Ο μικρότερος κάθεται πάνω στον ώμο της και της τραβά τα μαλλιά. Ένας στέκεται μπροστά της και της πιάνει το χέρι. Αυτός που βρίσκεται πίσω της τής δαγκώνει τον έναν μαστό και της πιάνει τα γεννητικά της όργανα.

Στον ναό της Παναγίας στο ομώνυμο μοναστήρι στις Δρυμάδες Αλβανίας εικονογραφείται η σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας το 1781. Σε ζωφόρο χωρισμένη σε διάχωρα, στο κατώτερο τμήμα της παράστασης, απεικονίζονται ατομικές τιμωρίες αμαρτωλών με επιγραφές στα ελληνικά. Η ζωφόρος επεκτείνεται και στους παράπλευρους τοίχους[373].

Όλες οι μορφές αποδίδονται σε φόντο στο χρώμα της ώχρας, χωρίς ιδιαίτερα στοιχεία βασανισμού. Αποδίδονται δε οι περισσότερες, αντρικές και γυναικείες, σχεδόν στον ίδιο εικονογραφικό τύπο.

Από τις πιο ενδιαφέρουσες και σπάνιες τιμωρίες είναι του άντρα που συζητά στην εκκλησία. Η ποινή αυτή μας είναι γνωστή κυρίως για τις γυναίκες. Εικονογραφικά η τιμωρία του είναι απλή [πίν.231]. Απεικονίζεται όρθιος και γυμνός, με τα χέρια του δεμένα πισθάγκωνα και μια έκφραση λύπης στο

[373] Τις πληροφορίες για το μνημείο και το φωτογραφικό υλικό μου έδωσε η συνάδελφος Mariya Ivasenko.

πρόσωπό του. Δίπλα του υπάρχει ένας δαίμονας που τον κρατά. Στο διπλανό διάχωρο υπάρχει η επίσης όχι συχνή τιμωρία της γυναίκας που θηλάζει τα Τουρκόπουλα [πίν.231], απηχώντας τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής. Αποδίδεται όπως και ο άντρας που κουτσομπόλευε στην εκκλησία, με τη διαφορά ότι αυτήν την περισφίγγει και ένα φίδι που καταλήγει και της δαγκώνει το στήθος.

Ακολουθεί ο παπάς που αμελεί την ακολουθία [πίν.232]. Είναι ντυμένος και προσέχει το εκκλησιαστικό βιβλίο που στέκεται πάνω στο αναλόγιο μπροστά του. Ο δαίμονας που βρίσκεται πίσω του είναι σαν να τον συλλαμβάνει τη στιγμή εκείνη.

Ο επόμενος κολασμένος σχετίζεται πάλι με την εκκλησία [πίν.233]. Είναι αυτός που καταχράται τα εισοδήματα του ναού ˙ αμαρτία παρόμοια με αυτή που έχουμε δει στη μονή Σέλτσου. Απεικονίζεται δεμένος πάνω σε πάσσαλο, με τα χέρια του ακινητοποιημένα πισθάγκωνα, να υποφέρει έντονα καθώς ο διάβολος του τραβά τη γλώσσα με μια τανάλια. Την αγωνία του επιδεινώνουν τα σκοινιά που δένουν τον λαιμό του και στηρίζονται σε δύο τσιγκέλια.

Δίπλα του είναι οι κοιμώμενοι τις εορταίς [πίν.234] με τη συνήθη εικονογραφία.

Άλλη μία τιμωρία που σχετίζεται με τον εκκλησιαστικό χώρο είναι αυτή του πόρνου καλόγερου [πίν.235]. Είναι γυμνός και φορά μόνο τον σκούφο του. Τα χέρια του είναι δεμένα πισθάγκωνα. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου του είναι όμορφα και ήρεμα, παρά το γεγονός ότι ο δαίμονας βασανιστής του βάζει τα χέρια του στα οπίσθιά του.

Πρωτότυπη είναι και η απόδοση του υπερήφανου [πίν.236]. Βρίσκεται στον ίδιο εικονογραφικό τύπο με τον καλόγερο. Το μαστίγιο που κρατά ο δαίμονας που τον βασανίζει ακουμπά στο κεφάλι του αμαρτωλού.

Οι γνωστές μας μορφές της αποστρέφουσας τα νήπια και της μάγισσας απεικονίζονται με τον ίδιο τρόπο. Υπάρχει ένας διάβολος που τις κρατά,

αλλά κανένα στοιχείο βασανισμού ή τιμωρίας. Από τον λαιμό της μάγισσας μόνο κρέμεται ένα αντικείμενο σαν φιαλίδιο [πίν.237 και 238]. Τέλος, ο κρασόπουλος, με επιγραφή «*ο ηνοπόλης*», είναι γυμνός και ελαφρά σκυμμένος [πίν.239]. Στην πλάτη του κάθεται ένας διάβολος που ετοιμάζεται να τον χτυπήσει. Το βαρέλι δεν κρέμεται από τον λαιμό του όπως συνήθως, αλλά είναι στηριγμένο στο έδαφος. Η κάνουλά του είναι ανοιχτή και ο κρασόπουλος βάζει κρασί σε μια κανάτα.

Στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου Λουμπενίτσας, στο Τριφύλλι Τρικάλων, βρισκόμαστε μπροστά σε άλλη μια ενδιαφέρουσα απεικόνιση αμαρτωλών που χρονολογείται το 1791. Εντύπωση μας προκαλεί μια τιμωρία που απηχεί τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής. Πρόκειται για την αμαρτωλή που χάλασε το προξενιό («*..οπια χαλα..ι προξενίαν*») [πίν. 240]. Είναι όρθια και γυμνή. Πέντε φίδια τη δαγκώνουν στα χέρια, στον λαιμό και το κεφάλι. Η γυναίκα ανοίγει τα χέρια της σε μια χειρονομία σαν να θέλει να δηλώσει την αθωότητά της.

Στα τέλη του 18ου αιώνα χρονολογείται και η παράσταση των ποινών στον ναό του αγίου Γεωργίου στην Κάτω Λαψίστα Ιωαννίνων. Μας ενδιαφέρουν οι τιμωρίες του πόρνου και της πουτάνας, σύμφωνα με τις συνοδευτικές τους επιγραφές [πίν.241]. Οι αμαρτωλοί είναι όρθιοι, γυμνοί, κρέμονται από τα μαλλιά τους από ένα ικρίωμα και τα χέρια τους είναι δεμένα πίσω από την πλάτη τους. Ένας διάβολος τους βασανίζει στα γεννητικά τους όργανα. Η πουτάνα φλέγεται, ενώ ο διάβολος σπάει με μια τανάλια το πέος του πόρνου.

Στο Ζαγόρι, στο χωριό Νεγάδες, στον νάρθηκα άλλης μίας εκκλησίας απεικονίζονται πρωτότυπες ατομικές ποινές. Πρόκειται για τον ναό του Αγίου Γεωργίου που τοιχογραφήθηκε στα τέλη του 18ου αιώνα (1795) από τους γνωστούς Καπεσοβίτες ζωγράφους Ιωάννη και Αναστάσιο Αναγνώστη[374]. Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, σε μία ζωφόρο στο

[374] Πληροφορίες για τον ναό βλ. Χατζηνικολάου 1966, 297.

κατώτερο τμήμα, απεικονίζονται οι σκηνές της κόλασης[375]. Σε καλή κατάσταση σώζονται *οι κοιμώμενοι* και οι τιμωρίες δύο αμαρτωλών γυναικών που εκφράζουν καθαρά το αγροτικό περιβάλλον δημιουργίας τους. Πρόκειται προφανώς για δύο γυναίκες που δούλευαν στην ύπαιθρο. Η πρώτη - στα δεξιά του θεατή - απεικονίζεται κάτω από το πελώριο στόμα του βύθιου δράκοντα μέσα σε ένα χωράφι [πίν.242]. Σώζεται μόνο το κεφάλι και το ένα της χέρι που είναι προτεταμένο. Φαίνεται πως κινείται προς τα λαχανικά που βρίσκονται μπροστά της. Η συνοδευτική επιγραφή που διαφωτίζει την εικονογραφία είναι : «*η γυναικα όπου κλέπτει τά λάχανα καί τά πράσσα*». Πίσω της διακρίνεται ένα ελάχιστο τμήμα από τον άνω κορμό ενός διαβόλου που προφανώς τη βασάνιζε.

Η άλλη γυναίκα που απεικονίζεται δίπλα της [πίν.243] είναι γυμνή, με το σώμα κεκαμμένο και τα χέρια της απλωμένα προς τα κολοκύθια που βρίσκονται μπροστά της, τα οποία έχει πιάσει για να τα κόψει. Η επιγραφή που βοηθά στην ταύτιση είναι : «*η γυναικα όπου κλέπτει τά κολοκύθια*». Στην πλάτη της κουβαλά έναν διάβολο που τη βασανίζει. Από την εικονογραφική απόδοση αυτής της γυναίκας γίνεται σαφές πως κατά τον ίδιο τρόπο πρέπει να είχε απεικονιστεί και η άλλη που κλέβει τα λάχανα και τα πράσα. Παρά τις μεγάλες φθορές, η κίνηση του σώματος φαίνεται πως ήταν παρόμοια, ενώ και ο διάβολος που διακρίνεται πρέπει να βρισκόταν πάνω στην πλάτη της, όπως συμβαίνει και με τη γυναίκα που κλέβει τα κολοκύθια.

Βρισκόμαστε μπροστά σε δύο γυναίκες που δούλευαν στα χωράφια και έκλεβαν λαχανικά προφανώς από ξένη ιδιοκτησία, είτε για δική τους κατανάλωση είτε για να τα πουλήσουν[376]. Τα χωράφια με τα λαχανικά και ο

---

[375] Προσωπικές παρατηρήσεις. Σήμερα ο χώρος του νάρθηκα χρησιμεύει ως αποθήκη. Η σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας δε σώζεται ολόκληρη. Σε καλή κατάσταση διατηρούνται ο πύρινος ποταμός και ορισμένες τιμωρίες.

[376] Πληροφορίες για τις γυναίκες εμπόρους που πουλούσαν οπωρικά και λαχανικά, πωρικοπώλισσες και χορταρίνες, βλ. Κουκουλές 1948 - 1955, Β'Ι, 234 – 5, 270-283, Β'ΙΙ, 205, **Γ'**, 222 -3: τιμωρίες όσων έμπαιναν σε ξένα κτήματα και έκλεβαν.

χώρος της υπαίθρου, που δηλώνεται με ζώνες πράσινου χρώματος, αποδίδονται πολύ ρεαλιστικά. Ο θεατής είναι σαν να βλέπει τις γυναίκες να συλλαμβάνονται την ώρα της κλοπής. Οι δύο αυτές τιμωρίες, πολύ γραφικά αποδοσμένες, αντανακλούν εμφανώς κάποιο τοπικό πρόβλημα. Η ιδιαίτερα πρωτότυπη απεικόνισή τους ζωγραφίζεται και στον ναό της Παναγίας, που χρονολογείται το 1801, στο ίδιο χωριό[377].

Συχνά εμφανίζεται η τιμωρία των γυναικών στην ύπαιθρο που κλέβουν προϊόντα, κυρίως γαλακτοκομικά, από τους συγχωριανούς τους σε ναούς των Σκανδιναβικών χωρών και της Αγγλίας, όπως έχει ήδη αναφερθεί[378]. Στις χώρες αυτές αποτελεί κοινό τόπο η απεικόνιση παρασκευής ή και κλοπής γαλακτοκομικών προϊόντων που συχνά συνδέονται με πρακτικές μαγείας. Οι αμαρτωλές δε φαίνεται να τιμωρούνται, αλλά να βοηθιούνται και να καθοδηγούνται από δαίμονες. Ενδεικτικά μπορούμε να δούμε την παράσταση του 16ου αιώνα από τον ναό του St. Lawrence στην περιοχή Lohja της Φινλανδίας [πίν. 244].

Στους Νεγάδες, οι *κοιμώμενοι* απεικονίζονται με τη γνωστή σε γενικές γραμμές εικονογραφία [πίν.245]. Ιδιαίτερο στοιχείο αποτελεί ότι το ζευγάρι φαίνεται σαν κοιμάται απευθείας πάνω στο κόκκινο φόντο που δείχνει ότι φλέγεται διαρκώς. Πρωτότυπη είναι και η λεπτομέρεια ότι η γυναίκα είναι γυρισμένη στο πλάι και μοιάζει σαν να φιλά το μάγουλο του άντρα, καθώς τα κεφάλια τους είναι ακουμπισμένα στο κεντητό μαξιλάρι.

Στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στον Πολύλοφο, στα Γραμμενοχώρια Ιωαννίνων, απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία στον

Γνωστή επίσης μας είναι και μια παράσταση της γυναίκας που πουλούσε στην αγορά αυτά τα προϊόντα, βλ. παραπάνω σελ. 69.

[377] Τις πληροφορίες για την ύπαρξη αυτών των τοιχογραφιών μου έδωσε ο πατέρας Δημήτριος Αργυρός, σχολάρχης της Ιεράς Μονής Βελλάς Ιωαννίνων.

[378] Βλ. υποσημ. 215.

ανατολικό τοίχο του νάρθηκα και χρονολογείται μετά το 1795[379]. Στο κατώτερο τμήμα της παράστασης τιμωρούνται ατομικά οι αμαρτωλοί. Οι τιμωρίες αποδίδονται με πρωτότυπο εικονογραφικό τρόπο, καθώς όλες οι μορφές απεικονίζονται μέσα σε ελλειψοειδή πλαίσια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο γνωστός μας μυλωνάς, ο οποίος δεν είναι γυμνός, όπως συνήθως, αλλά φορά κοντό περίζωμα [πίν. 246]. Το σώμα του γέρνει εμπρός από το βάρος της πολύ μεγάλης μυλόπετρας που κρέμεται από τον λαιμό του και από τον διάβολο που κάθεται πάνω στην πλάτη του και ετοιμάζεται να τον χτυπήσει. Αβοήθητος υπομένει το μαρτύριο αυτό, καθώς τα χέρια του είναι δεμένα πίσω από την πλάτη του. Η μορφή του αποδίδεται ρωμαλέα και με τρόπο ρεαλιστικό, όπως φαίνεται από τα χαρακτηριστικά του προσώπου του και από τη στάση του σώματός του, καθώς στέκεται με τα πόδια του ανοιχτά, ελαφρά λυγισμένα και καλά στερεωμένα στο έδαφος, σαν να θέλει να αντισταθμίσει το βάρος που δέχεται και να παραμείνει όρθιος.

Στα τέλη του 18ου αιώνα χρονολογείται άλλη μια ενδιαφέρουσα απεικόνιση τιμωριών στη μονή του Αγίου Νικολάου Πάου στην Αργαλαστή Πηλίου[380]. Στον νάρθηκα της μονής ζωγραφίζεται η Δευτέρα Παρουσία και οι ποινές των αμαρτωλών. Ενδιαφέρον μας προκαλεί η μορφή ενός επαγγελματία αμαρτωλού, που δε γνωρίζουμε την εικονογράφησή του, αλλά τη συνοδευτική επιγραφή του που είναι : «*ο Μπογιατζης ο ψεύτης*». Πρόκειται για μία μορφή που δεν έχουμε ξαναδεί και που φαίνεται ότι απηχεί κάποιο τοπικό πρόβλημα.

Στις περίφημες ξύλινες εκκλησίες της Ρουμανίας απεικονίζονται εξαιρετικές και ιδιαίτερα ευφάνταστες παραστάσεις των τιμωριών των αμαρτωλών, όπως και στην ευρύτερη περιοχή των Καρπαθίων. Οι συνθέσεις

---

379 Πληροφορίες για τον ναό και τη χρονολόγηση του διακόσμου βλ.: Βοκοτόπουλος 1976, 210. Για τις τιμωρίες των αμαρτωλών αναφέρεται μόνο η θέση τους στην παράσταση και ο γενικός τρόπος απεικόνισής τους, όπως φαίνεται από την παράσταση του μυλωνά (ό.π., πίν. 156β).

380 Χαρίτος 1972, 70. Μακρής 1976, 146 - 147 : δίνονται ελάχιστες πληροφορίες. // Παρά τις πολλές προσπάθειες η πρόσβαση στον ναό κατέστη αδύνατη.

είναι πολυπρόσωπες και ζωγραφίζονται στον νάρθηκα των ναών εσωτερικά ή εξωτερικά[381]. Ανάλογα ζωγραφίζονται ξύλινες εικόνες, έγχρωμες λιθογραφίες και γυάλινες εικόνες. Εκτός από τις ήδη γνωστές τιμωρίες απαντάται και πλήθος νέων που δείχνουν σαφέστατα την επίδραση της καθημερινότητας και των κοινωνικών σχέσεων στην εικονογραφία. Αντικρίζουμε, έτσι, στην κατηγορία των επαγγελματιών : τον μυλωνά, τον παραυλακιστή, τον ράπτη, τον υφάντη, τον σιδερά, τον αλλά και τον χαλκωματά, τον βυρσοδέψη, τον χρυσοχόο, τον μπαλωματή, τον βιολιτζή, τον ταβερνιάρη και κυρίως την ταβερνιάρισσα, τον τσαγκάρη, τον γουναρά. Για ηθικά παραπτώματα βλέπουμε να κολάζονται: ο ψεύτης, ο κλέφτης, ο ληστής, ο συκοφάντης, η παρακροάτρια, ο ψευδομάρτυρας, ο επίορκος, ο αποστάτης, αυτός που κατηγορεί τους άλλους, ο υπερήφανος, ο ζηλόφθων, ο καβγατζής, ο τζογαδόρος, ο μέθυσος, ο καπνιστής, ο άπληστος, ο πλούσιος, ο φιλάργυρος, ο άδικος δικαστής και αξιωματούχος, ο λαίμαργος, ο φονιάς, αυτός που σκότωσε τους γονείς του, αυτός που δεν τιμούσε τον πατέρα του, ο αυτόχειρας, η γυναίκα που κλέβει το γάλα και οι μάγισσες (συχνά υπάρχει και σύνδεση ανάμεσα σε αυτές τις αμαρτίες), αυτή που πιστεύει σε μελλοντολόγους, ο κλέφτης του μελιού. Ειδικότερα για το θέμα των γυναικών που δε θέλουν να κάνουν παιδιά ή να τα θρέψουν, υπάρχει μια ποικιλομορφία. Υπάρχει η τιμωρία της αποστρέφουσας τα νήπια, αλλά και αυτής που καταστρέφει το γάλα, η βρεφοκτόνος με την εικονογραφία της αποστρέφουσας, η άτεκνη, η γυναίκα που έκανε άμβλωση. Μοναδική πιστεύω πως είναι η τιμωρία της γυναίκας που έκανε στοματικό έρωτα. Ο διάβολος γεμίζει το στόμα της με ακαθαρσίες, ενώ έχει ήδη βγει από αυτό η ψυχή ενός μωρού, και φίδια δαγκώνουν τους μαστούς της. Ως προς τα αμαρτήματα που σχετίζονται με τον χώρο της Εκκλησίας συναντάμε τον ιερέα που δεν εκτελούσε σωστά τα καθήκοντά του, τους πόρνους μοναχούς, τους κοιμώμενους, αυτούς που προσπαθούν να εξομολογηθούν και τους εμποδίζει ο διάβολος, τους αλλαξοπιστήσαντες, όσους τρώνε γλυκά στη

[381] Brătulescu 1941.

νηστεία. Τέλος, στα αμαρτήματα σεξουαλικής φύσης, εκτός από τους πόρνους και τις πόρνες, τους μοιχούς και τις μοιχαλίδες, συγκαταλέγονται οι παλλακίδες, αυτός που πόθησε τη γυναίκα του άλλου, ο νονός και η νονά πιθανότατα ως εραστές, γιατί προφανώς διαπράττουν πνευματική αιμομιξία.[382]

Μια χαρακτηριστική παράσταση μπορούμε να δούμε στον ναό της αγίας Παρασκευής στο Poienile Izei, στην περιοχή Maramureş, που χρονολογείται το 1794.[383] Είναι αρκετά εκτεταμένη και καταλαμβάνει μέρος του δυτικού και βόρειου τμήματος του νάρθηκα. Τιμωρείται ένα πλήθος αμαρτωλών, μερικοί γνώριμοι όπως ο μυλωνάς, ο κρασόπουλος που νέρωνε το κρασί, ο ψεύτης, η πόρνη κρεμασμένη ανάποδα να σχίζεται στη μέση από δαίμονες που την πριονίζουν, και κάποιοι άλλοι που παρουσιάζουν ιδιαίτερο

---

[382] Πλήθος φωτογραφικού υλικού μου παρέδωσε προς μελέτη η συνάδελφος Mariya Ivasenko, το οποίο όμως είναι αδημοσίευτο και δεν μπορώ να το παραθέσω. Οι πληροφορίες αυτές επιβεβαιώνονται από τις μελέτες του καθηγητή John-Paul Himka χρόνια αργότερα, ο οποίος έχει κάνει, και συνεχίζει μέχρι και σήμερα, δημοσιεύσεις για την παράσταση κυρίως σε φορητές εικόνες, βλ. για παράδειγμα: *Last Judgment Iconography in the Carpathians*, University of Toronto Press 2009. Ειδικότερα για την τιμωρία της γυναίκας που έκανε στοματικό έρωτα διαπίστωσα ότι ο Himka έχει παραθέσει στο ανωτέρω βιβλίο μία φωτογραφία και την ερμηνεία της (σελ. 123 -124). Για τις σπάνιες τιμωρίες του νονού και της νονάς, της γυναίκας που κλέβει το βούτυρο, αυτού που φτιάχνει καπνό και του καπνιστή βλ.: Liliya Berezhnaya and John-Paul Himka, *The World to Come. Ukrainian Images of the Last Judgment*, Harvard University Press 2015, 227. Στο ίδιο βιβλίο αναφέρονται και οι τζογαδόροι – χαρτοπαίκτες (σελ. 263-264). // Ειδικότερα για τα αμαρτήματα του νονού και της νονάς στην Ουκρανική παράδοση αναφέρεται ότι οι σχέσεις μεταξύ τους, μεταξύ αυτών και των γονέων του παιδιού ή ακόμα και με το βαφτιστήρι τους θεωρούνταν σοβαρότατη αμαρτία, βλ.: Medwidsky Bohdan, «Cantors and godparents in Ukrainian folklore», στο: *From Chantre to Djak: Cantorial Traditions in Canada*, ed. Robert B. Klymasz, Mercury series, Canadian Centre for Folk Culture Studies 73, Canadian Museum of Civilization, 2000, 109 – 124.// Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου αναφέρονται να τιμωρούνται στον πύρινο ποταμό όσοι «με την συντέκνισσά ντως εκάμασιν αμαρτίαν» και στην Αποκάλυψη της Θεοτόκου « … οι τούς συντέκνους έτυψαν και ύβρισαν, και επόρνευσαν», βλ. αντίστοιχα : Dawkins 1948, 490, Gidel 1871, 112.

[383] Brătulescu 1941, 87 – 89.

ενδιαφέρον εξαιτίας του τρόπου της τιμωρίας ή της σπανιότητάς της. Ενδεικτική είναι η τιμωρία της μάγισσας, στον βόρειο τοίχο, που έκλεβε το γάλα από τις αγελάδες να τιμωρείται από δύο αγελάδες που με τα κεφάλια τους χτυπάνε το σώμα της. Η τιμωρία των αμαρτωλών από τα ίδια τα ζώα μού είναι γνωστή μόνο από παραστάσεις της κινέζικης κόλασης[384].

Παρατηρούμε ότι η παράδοση της κλοπής γαλακτοκομικών προϊόντων σε άμεσο συσχετισμό με πρακτικές μαγείας υπάρχει και στη Ρουμανία εκτός από τις Σκανδιναβικές χώρες που έχουν προαναφερθεί. Συνήθως, από όσο γνωρίζω, στους ναούς της Ρουμανίας οι μάγισσες που κλέβουν απεικονίζονται με έναν κουβά στο κεφάλι τους και φίδια να δαγκώνουν το στήθος τους ή δαίμονες να τραβούν γάλα από τους μαστούς τους.

Στον παράπλευρο τοίχο έχουν ζωγραφιστεί τρεις επάλληλες σειρές με ποινές. Στην άνω σειρά βλέπουμε τον γυμνό υφάντη καλυμμένο με πλήθος υφασμάτων που μοιάζουν με δίσκους [πίν.247]. Ακολουθεί η ιδιαίτερα σκληρή τιμωρία του παραυλακιστή. Είναι γυμνός και ξαπλωμένος. Από πάνω του περνούν ένα μεγάλο αλέτρι δύο δαίμονες και φαίνεται ότι τον κόβουν στη μέση. Οι δαίμονες, σε καφέ μονοχρωμία, είναι μειξογενείς, ωστόσο δε φαίνονται απειλητικοί. Χαμογελούν και φαίνονται ευχαριστημένοι και ευδιάθετοι καθώς εκτελούν το έργο τους. Δίπλα του τιμωρείται ο κοιμώμενος. Ήρεμος στο κρεβάτι του δεν τιμωρείται από τους δαίμονες. Ο ένας βρίσκεται χαμογελαστός μπροστά του και ο άλλος κάθεται πάνω στο κρεβάτι και παίζει βιολί.

Στη μεσαία σειρά τιμωρείται ο σιδεράς γυμνός και σκυμμένος, έτσι ώστε ο δαίμονας να του τοποθετεί στα οπίσθια ένα τεράστιο φυσερό [πίν.248]. Κάτω από τη μορφή του παρατηρούμε ότι ένας δαίμονας μεταφέρει μέσα σε ένα καρότσι αμαρτωλούς, μια λεπτομέρεια που υπάρχει σε πολλές

[384] Α. Δεκάζου, *Η εικαστική απόδοση των ατομικών τιμωριών των αμαρτωλών στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική και εικονογραφικοί συσχετισμοί με τις ατομικές τιμωρίες στην κινεζική κόλαση*, Αθήνα 2015 (https://www.academia.edu/11813166/).

τοιχογραφίες[385]. Δίπλα από τον σιδερά τιμωρείται ο γουναράς. Ένας δαίμονας τραβά το γυμνό του σώμα από τα χέρια και τα πόδια, ώστε να λυγίζει έναν μεταλλικό κρίκο ο οποίος έχει στερεωθεί σταθερά σε πάσσαλο. Ακολουθεί ο τσαγκάρης γυμνός, στην ίδια στάση με τον σιδερά. Ένας δαίμονας του καρφώνει ένα καρφί στα οπίσθια. Τέλος, ο ράφτης γυμνός και ξαπλωμένος σιδερώνεται από έναν δαίμονα.

Στην κατώτερη σειρά απεικονίζεται μια γυναίκα όρθια, γυμνή, με τα χέρια της δεμένα πισθάγκωνα. Από τα δεσμά της την τραβά ένας δαίμονας για να την οδηγήσει στο στόμα του δράκοντα στο οποίο καταλήγει ο πύρινος ποταμός. Ένας άλλος δαίμονας μπροστά της την αναγκάζει να φάει ένα μωρό. Πρόκειται για το βρέφος που πέθανε όταν εκείνη έκανε έκτρωση [πίν.250]. Στην ίδια παράσταση απεικονίζεται και η γυναίκα που γύρω από τη μέση της υπάρχει ένα βότανο το οποίο τη βοήθησε να μη μείνει έγκυος.

Μια εντυπωσιακή παράσταση ποινών αμαρτωλών –ατομικών και ομαδικών- ζωγραφίζεται το 1795 στο μοναστήρι του αγίου Ιωάννη της Ρίλας, στη Βουλγαρία[386]. Είναι υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας και αποπνέουν θεατρικότητα. Τα εργαστήρια διάσημων αγιογράφων έχουν ζωγραφίσει τον τοιχογραφικό διάκοσμο της μονής. Οι τιμωρίες αποδίδονται στον εξωτερικό τοίχο του καθολικού[387], δίπλα στην είσοδο χαμηλά, σε μία ζωφόρο χωρισμένη σε διάχωρα. Σε ένα διάχωρο μπορεί να αντιστοιχεί πάνω από ένας κολασμένος. Το μαύρο φόντο έρχεται σε έντονη αντίθεση με τις κατακόκκινες κυματιστές φλόγες πάνω στις οποίες βασανίζονται οι αμαρτωλοί. Οι επεξηγηματικές επιγραφές έχουν γραφτεί με άσπρο χρώμα.

Χαρακτηριστικά μπορούμε να δούμε την τιμωρία του μέθυσου [πίν.251]. Είναι γυμνός, με τα χέρια του δεμένα πίσω από την πλάτη του και τα πόδια

---

[385] Αξιοσημείωτο είναι ότι απαντάται και σε τοιχογραφίες ναών της Αγγλίας, όπως για παράδειγμα στον ενοριακό ναό του Mears Asby στο Northamptonshire, 14ου αιώνα, βλ. **πίν. 249.**

[386] Garidis 1985, 113.

[387] Η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας βρίσκεται σε παράπλευρο τοίχο.

του δεμένα με αλυσίδες. Τον τραβά προς το μέρος του από μια αλυσίδα ο δαίμονας που βρίσκεται μπροστά του. Από τον λαιμό του μέθυσου κρέμεται μια κούπα, ενώ ο δαίμονας κρατά την κανάτα με το αλκοόλ και πίνει. Εντύπωση μας κάνει ότι ο αμαρτωλός ζωγραφίζεται μεγάλος σε ηλικία όπως φανερώνουν τα άσπρα του μαλλιά και μούσια.

Ακολουθεί ο μυλωνάς [πίν. 252]. Είναι γυμνός και δεμένος με αλυσίδες στα χέρια και τα πόδια του. Από τον λαιμό του κρέμεται η μυλόπετρα. Μπροστά του βρίσκεται ένας τρομερός κόκκινος δαίμονας ο οποίος με το ένα του χέρι κρατά την αλυσίδα των χεριών του μυλωνά και με το άλλο τον τραβά από το μούσι. Η λεπτομερειακή απόδοση των νυχιών και κυρίως των δοντιών του δαίμονα και η έκφρασή του μας κάνουν να καταλαβαίνουμε τον πόνο που νιώθει ο μυλωνάς, καθώς φαίνεται να ζητά οίκτο. Τα μάτια του και το μισάνοιχτο στόμα έχουν αποδοθεί πολύ ρεαλιστικά [πίν.253]. Ένας άλλος δαίμονας κάθεται πάνω του και τον τραβά από τα μαλλιά, ενώ ταυτόχρονα ετοιμάζεται να τον χτυπήσει με το εργαλείο που κρατά στο άλλο του χέρι. Το πόδι του δαίμονα είναι δεμένο με την ίδια αλυσίδα που δένει και τα πόδια του αμαρτωλού. Καμιά διαφυγή δεν μπορεί να υπάρξει. Ευφάνταστη είναι η μορφή του δαίμονα. Είναι μαύρος με κόκκινα φτερά και στη μέση του φορά διακοσμητική ζώνη.

Παρόμοια έχει αποδοθεί ο κλέφτης μπακάλης [πίν.254]. Εντύπωση μας προκαλεί η έκφραση του προσώπου του και τα μαλλιά του. Εκφραστικότατοι είναι και οι δαίμονες – τιμωροί του. Αυτός που τον έχει καβαλήσει είναι έτοιμος να τον χτυπήσει και με ένα μπαστούνι.

Πιο ήπια είναι η τιμωρία του ράπτη [πίν.255]. Ένας ξύλινος πάσσαλος στο πάνω μέρος της παράστασης δημιουργεί την εντύπωση ικριώματος όταν συνδυαστεί με την κάθετη διακοσμητική ταινία του διαχώρου. Από εκεί κρέμονται σκοινιά με τα οποία είναι δεμένος ο ράπτης από τον θώρακά του. Αιωρείται έτσι πάνω από μεγάλες φλόγες. Ακριβώς κάτω από τα σκοινιά εικονίζεται το ψαλίδι του, ενώ από τον λαιμό του κρέμονται κομμάτια υφάσματος. Επίσης τα χέρια και τα πόδια του είναι δεμένα με την ίδια

αλυσίδα. Η μορφή του εκφράζει θλίψη.

Μια πολύ ιδιαίτερη και ενδιαφέρουσα παράσταση που δεν εντάσσεται στις τιμωρίες αλλά έχει αγιογραφηθεί σε διαφορετικό σημείο του ναού είναι αυτή που απεικονίζει τι παθαίνουν όσοι καταφεύγουν σε μάγους [πίν. 256].

Η παράσταση αυτή είναι πολύ διαδεδομένη στους ναούς της Βουλγαρίας από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και εξής. Κάποιες φορές εντάσσεται στις τιμωρίες των αμαρτωλών ή μπορεί να αγιογραφείται παράπλευρα. Συνήθως είναι μια αφηγηματική σκηνή που δείχνει κάποιους ανθρώπους να μεταφέρονται σε μάγους κυρίως για λόγους υγείας. Ο άρρωστος όμως τελικά καταλήγει να περιστοιχίζεται από μία ή περισσότερες μάγισσες που του δίνουν ένα ποτό να πιει στο οποίο αφοδεύουν δαίμονες που υπερίπτανται. Η σκηνή γνωρίζει ενδιαφέρουσες παραλλαγές. Η παρουσία της δεν είναι τυχαία. Απηχεί ένα έντονο κοινωνικό πρόβλημα της εποχής και την καταδίκη του στις τοιχογραφίες των εκκλησιών αλλά και στους διδακτικούς λόγους μοναχών που αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τους αγιογράφους[388].

Στο Ζαπάντι, κοντά στο Αγρίνιο, βρίσκεται ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου. Στις αρχές του 19ου αιώνα ζωγραφίστηκαν ατομικές τιμωρίες αμαρτωλών σε τοίχο που προστέθηκε εκείνη την εποχή και διαίρεσε τον ναό από τον νάρθηκα[389] . Φαίνεται έτσι πως το θέμα των ποινών γνώριζε μεγάλη διάδοση. Ανάμεσα στις μορφές απεικονίστηκε ο κλέφτης, ο μυλωνάς, ο κρασόπουλος, οι κοιμώμενοι και ο παραζυγιστής με την καθιερωμένη εικονογραφία. Αξιοσημείωτη είναι η τιμωρία της κουσκουσούρας (κουτσομπόλας) καθώς ένας δαίμονας τοποθετεί ένα φίδι στη γλώσσα της. Σήμερα οι τοιχογραφίες αυτές δε σώζονται[390] .

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες παραστάσεις τιμωριών υπάρχουν στον

---

[388] Πολύτιμες πληροφορίες και υλικό για το θέμα αυτό μου έδωσε ο Vladimir Dimitrov.

[389] Γ. Λαμπάκης , « Επιστημονική περιοδεία (Χριστιανική Αρχαιολογία)», *Εβδομάς Γ'* [1886], 310 - 11.

[390] Ορλάνδος 1961, 52 - 53 : αναφέρει όλες τις τιμωρίες των αμαρτωλών όπως τις γνωρίζει από τις περιγραφές του Λαμπάκη και επισημαίνει ότι έχουν καταστραφεί.

γυναικωνίτη στον ναό της αγίας Μαρίνας στον Κισσό Πηλίου που χρονολογούνται στην αρχή του 19ου αιώνα[391], έργο του λαϊκού ζωγράφου Παγώνη.

Η πόρνη και μαστροπός («*η πόρνη και εκείνη οπού πλανά ταίς άλλαις γυναίκες εις πορνήαν*») [πίν.257] κολάζεται και για τις δύο αμαρτίες ταυτόχρονα. Είναι γυμνή και δεμένη από τα χέρια και τα μαλλιά της από ψηλά. Φίδια τη δαγκώνουν και φωτιά καίει τα γεννητικά της όργανα, την οποία αναζωπυρώνουν δύο μικροί διάβολοι.

Δίπλα της τιμωρούνται *οι κοιμώμενοι ταις κυριακαίς και ταις δεσποτικές εορτές* σε δύο σκηνές [πίν.258]. Στην πρώτη σκηνή, ενώ ο παπάς χτυπάει το σήμαντρο, το ζευγάρι γυμνό καίγεται σ'έναν φούρνο. Στη δεύτερη κοιμάται πάνω στο κρεβάτι του, ενώ ένας διάβολος του κάνει αέρα με ένα ριπίδιο και ένας μικρότερος ρουφά το αίμα του και το συλλέγει σε μια λεκάνη.

Η γυναίκα που κάνει πονηρή εξομολόγηση στον παπά, σύμφωνα με την επιγραφή της («*Η ΠΩΝΙΡΑ ΕΞΟΜΟΛΟΓΙCΕΙC ΤΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΝ*»), παρενοχλείται από έναν διάβολο πίσω της. Ο ιερέας απεικονίζεται καθιστός με την αμαρτωλή απέναντί του γονατιστή να εξομολογείται. Φορά τοπική φορεσιά. Ψηλά πετά το άγιο πνεύμα, ως χρυσό πουλί με φωτοστέφανο, το οποίο την έχει εγκαταλείψει. Στο κεφάλι της στέκεται πια ένα μαύρο πουλί.

Η φιλάρεσκη γυναίκα που μακιγιάρεται τιμωρείται ανάλογα («*ΕΔΩ Ο ΔΙΑΒΟΛΟΣ ΣΤΟΛΙΖΕΙ ΕΚΕΙΝΟΥΣ ΟΠΟΥ ΑΓΑΠΟΥΝ την διαβολική μεταμόρφωσιν*») [πίν.259]. Είναι όρθια και ντυμένη με τοπική στολή. Το πρόσωπό της είναι έντονα μακιγιαρισμένο[392]. Ο διάβολος της κρατά τον καθρέφτη για να βλέπεται και τη μακιγιάρει με το ένα του δάχτυλο. Πίσω τους φαίνονται κτίρια με σκοτεινά παράθυρα σε βαθύ μπλε φόντο, σαν να σουρουπώνει. Η παράσταση μας φέρνει στο νου τον πολύ γνωστό πίνακα

---

[391] Μακρής 1976, 213, 220.

[392] Στην τιμωρία των φιλάρεσκων στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου αναφέρεται χαρακτηριστικά : «όπου βάνουσι ομορφάδες διαβολικές εις την μούρην ντως...», βλ. Dawkins 1948, 492.

των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων του Ιερώνυμου Μπος. Παρατηρούμε και εκεί τη γυναίκα που εκφράζει την αλαζονεία να προβάρει το καπέλο της σε καθρέφτη που τον κρατά ένας ζωόμορφος διάβολος με καπέλο, όπως οι υπηρέτριες [πίν.260].

Στις αρχές του 19ου αιώνα θεωρείται ότι τοιχογραφήθηκε η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στον δυτικό τοίχο του ναού της αγίας Αναστασίας της Ρωμαίας στο Γεννάδι Ρόδου[393]. Τιμωρίες αμαρτωλών βρίσκονται μέσα στον πύρινο ποταμό, όπως ο πόρνος, οι οινοπότης, ο φιλάργυρος. Πάνω από τον βύθιο δράκοντα τιμωρείται αυτός που αδικεί τον φτωχό. Ο αμαρτωλός είναι όρθιος, γυμνός και αλυσοδεμένος. Από τις αλυσίδες του τον τραβά ένας δαίμονας [πίν. 261].

Κάτω και αριστερά από το στόμα του βύθιου δράκοντα έχει ζωγραφιστεί μία στοά, όπου έχουν αγιογραφηθεί τρεις ατομικές τιμωρίες : της πόρνης, του βλάσφημου και του αμελούς ιερέα. Όλες οι μορφές απεικονίζονται γυμνές πάνω σε σκούρο φόντο. Φλέγονται από έντονες κόκκινες φλόγες. Η όμορφη πόρνη με τα κόκκινα μαλλιά φαίνεται ότι υποφέρει από το σφίξιμο των φιδιών στο σώμα της και το δάγκωμα στο πρόσωπό της [πίν.262].

Δίπλα της ο βλάσφημος [πίν.263] φαίνεται να διαμαρτύρεται από την έκφραση του προσώπου του και τη κίνηση του χεριού του, καθώς ο δαίμονας – τιμωρός του τού τραβά τα πολύ λεπτά και μακριά του μουστάκια.

Τέλος, ο αμελής ιερέας [πίν.264] κρεμασμένος από τα νύχια των χεριών και των ποδιών του, όπως συχνά περιγράφεται η τιμωρία των αμαρτωλών στις απόκρυφες αποκαλύψεις, φαίνεται να υποφέρει φριχτά. Τα άσπρα του μαλλιά και μούσια δείχνουν ότι είναι ηλικιωμένος.

Την ίδια εποχή σε ναούς της Αλβανίας εικονογραφείται το θέμα των ποινών συχνά και με ενδιαφέροντα τρόπο. Ο Κ. Γιακουμής κάνει έναν ενδιαφέροντα συσχετισμό του θέματος με τους διδακτικούς λόγους και το

---

[393] Πληροφορίες για το μνημείο μου έδωσε η φίλη Τσαμπίκα Αλακιώτη.

βιβλίο του Νεκτάριου Τέρπου *Βιβλίον καλούμενον πίστις*[394]. Από αυτό το υλικό που μου παρέθεσε ο κ. Γιακουμής αξίζει πιστεύω να αναφέρουμε κάποιες πρωτότυπες εικονογραφικά παραστάσεις.

Στον ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στην περιοχή Kozare, στο Μπεράτι, η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας εικονογραφείται το 1806. Η τιμωρία του κλέπτη τραβά την προσοχή μας [πίν. 265]. Ο κλέφτης είναι κρεμασμένος από τον λαιμό του και δίνει την εικόνα του νεκρού απαγχονισμένου, στοιχείο σπάνιο. Φορά μόνο ένα κοντό περίζωμα. Δεν τιμωρείται από κανένα είδος διαβολικής μορφής. Δίπλα του στέκεται ένας άνδρας, ντυμένος με ρούχα που παραπέμπουν σε ευγενή, που συνομιλεί με έναν δαίμονα και δείχνει τον αμαρτωλό. Ίδια ακριβώς κίνηση κάνει και ο δαίμονας.

Ο φιλάργυρος γυμνός, δεμένος από τα χέρια και τα πόδια, μοιάζει σαν να αιωρείται. Πέντε βαριά πουγκιά είναι κρεμασμένα από σκοινιά σε όλο του το σώμα. Η έκφρασή του δείχνει ότι υποφέρει [πίν. 266].

Τέλος, ο ταλαίπωρος μυλωνάς φαίνεται να δεινοπαθεί. Γυμνός, σε στάση υποζυγίου, έχει μια έκφραση λύπης και οδύνης. Από τον λαιμό του κρέμεται μια μεγάλη μυλόπετρα, στο κεφάλι του έχει ένα κοφίνι και στην πλάτη του μέσα σε μια σκάφη κάθεται αναπαυτικά ένας δαίμονας που καπνίζει τσιμπούκι. Σε εμφανή αντίθεση ο αμαρτωλός μόλις που αντέχει τα βάρη που κουβαλά. Τη δυσχερή του θέση τονίζουν τα ανασηκωμένα φρύδια του, το απελπισμένο βλέμμα και το καλογραμμένο του μουστάκι που τον δείχνει θλιμμένο [πίν.267]. Η χαριτωμένη λεπτομέρεια με το τσιμπούκι μας πληροφορεί για λαογραφικά στοιχεία της εποχής, τα οποία οι ζωγράφοι συνηθίζουν να αποδίδουν όταν ζωγραφίζουν ενδύματα, καπέλα ή κλινοσκεπάσματα. Το τσιμπούκι αυτό είναι χαρακτηριστικό και κοινό

---

[394] K. Giakoumis, "Textual Visuality and Visual Textuality in Texts Correlated with Artworks. Nektarios Terpos' Pistis and Last Judgement Scenes from Myzeqe, Central Albania.", στο: Moutafov E. – Erdeljan J. (2017), "Texts, Inscriptions, Images." *Art Readings, v. 1/Old Arts* (2016), 203-245.

στοιχείο για τους καπνιστές της εποχής [πίν. 268], όπως έχουμε ξαναδεί.

Στον ναό του αγίου Νικολάου στην περιοχή Toshkëz, στην Αλβανία, συναντάμε την απεικόνιση αυτών που κουτσομπολεύουν στην εκκλησία *(«ή γυναίκαις όποῦ συντιχένουν, εἰς τὴν ἐκκλισίαν»)* σε τοιχογραφία του 1811[395] [πίν.269]. Παρά το γεγονός ότι η συνοδευτική επιγραφή αναφέρει μόνο γυναίκες, παρατηρούμε ότι τιμωρούνται και άνδρες για το ίδιο αμάρτημα. Συνολικά πέντε μορφές, ενδεδυμένες με ρούχα αριστοκρατικά, σημαντικό κοινωνικό και οικονομικό στοιχείο για την εποχή, συνομιλούν και χειρονομούν μπροστά στην εκκλησία. Το στόμα τους έχει κλειστεί με μια μαύρη ταινία, ένα ωραίο εικονογραφικό εύρημα για να στιγματιστεί η κακή αυτή συνήθεια.

Στο Ζαγόρι, στο Ελατοχώρι, στον ναό του αγίου Αθανασίου που χρονολογείται το 1812, υπάρχουν πολύ ενδιαφέρουσες ποινές. Αξίζει να αναφερθούν χαρακτηριστικές και σπάνιες απεικονίσεις[396].
Όλοι οι αμαρτωλοί τιμωρούνται μέσα στις φλόγες της κόλασης. Ο πόρνος [πίν.270] κολάζεται με φρικτό τρόπο. Είναι γυμνός και κρέμεται ανάποδα από αλυσίδες. Με αλυσίδες είναι δεμένα και τα χέρια και ο λαιμός του στο έδαφος. Τρία φίδια του δαγκώνουν τα γεννητικά του όργανα και ένας διάβολος τα διευκολύνει κρατώντας τα πόδια του πόρνου ανοιχτά. Άλλος ένας διάβολος βασανίζει τον αμαρτωλό.
Δίπλα του βασανίζεται παρόμοια «*η γυνή οπου βυζανη τα τ[ουρ]κοπαιδα*» [πίν.271]. Εδώ φυσικά τα φίδια της δαγκώνουν το στήθος. Παράσταση που απηχεί τις ιστορικές συνθήκες της εποχής.
Τέλος, *ο αρσενοκοίτης* [πίν.272] απεικονίζεται όπως και ο πόρνος, με τη διαφορά ότι ένα φίδι δαγκώνει το πέος του και ένα τον πρωκτό του.

---

395 Giakoumis, ό.π., 222, 241 -242.

396 Η παράσταση μου έγινε γνωστή από τον Ηπειρώτη εκπαιδευτικό Βαρτζώκα Κωνσταντίνο και δεν την έχω δει προσωπικά. Περιλαμβάνει και άλλες ενδιαφέρουσες τιμωρίες, αλλά είναι υπό μελέτη και ακόμα αδημοσίευτη. Δεσμεύτηκα, λοιπόν, να αναφέρω μόνο τις παρούσες πληροφορίες που μου επιτράπηκαν, καθώς είναι γνωστές και σε άλλους μελετητές του θέματος.

Πρόκειται ασφαλώς για μια πολύ ενδιαφέρουσα και μοναδική απεικόνιση που δεν έχω δει σε άλλα μνημεία ή έργα τέχνης.

Στη Ρουμανία και συγκεκριμένα σε αρκετές εκκλησίες της Τρανσυλβανίας το θέμα των ποινών των αμαρτωλών εξακολουθεί να απεικονίζεται με πρωτοτυπία και ποικιλομορφία. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί η εικονογράφηση του θέματος στον ναό των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ στο Almaş-Sălişte που χρονολογείται το 1819, σύμφωνα με τις πληροφορίες που μου έδωσε η μελετήτρια του μνημείου Mariya Ivasenko. Ανάμεσα στις τιμωρίες διακρίνουμε τον μυλωνά και τον ταβερνιάρη. Οι μορφές έχουν αποδοθεί ως συνήθως γυμνές, δεμένες και με τα χαρακτηριστικά όργανα του επαγγέλματός τους. Εντύπωση μας προκαλεί ότι ο τραγόμορφος διάβολος τους κρατά από τα δεσμά τους, αλλά δεν τιμωρούνται με κάποιον τρόπο. Αντίθετα, οι μορφές αποπνέουν ηρεμία μέσα σε ένα ουδέτερο περιβάλλον [πίν.273]. Δίπλα στον ταβερνιάρη η αποστρέφουσα τα νήπια, δεμένη ομοίως, δαγκώνεται από φίδια στο στήθος της και η κοιλιά της είναι διογκωμένη.

Στον ναό του αγίου Σπυρίδωνα στη Δράκεια Πηλίου συναντάμε άλλο ένα έργο του Παγώνη του 1838. Κάτω από την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας εικονίζονται ατομικές ποινές κολασμένων σε μια ζωφόρο. Οι μορφές τιμωρούνται ευφάνταστα και σκληρά και προβάλλονται πάνω στο μαύρο φόντο. Οι δαιμονικές μαύρες μορφές με τα κόκκινα φτερά τραβούν το βλέμμα μας [πίν.274]. Μπορούμε να αναφέρουμε χαρακτηριστικά τον αμαρτωλό που τιμωρείται ως φιλάργυρος και αχόρταγος, συνδυασμός που δεν έχουμε ξαναδεί. Όρθιος και δεμένος από τον λαιμό του με αλυσίδες υποφέρει από δύο δαίμονες. Τα χέρια του είναι δεμένα και ακινητοποιημένα. Ο δαίμονας που βρίσκεται μπροστά του τον αναγκάζει να καταπιεί ένα μεγάλο αντικείμενο σαν σπαθί και ταυτόχρονα αυτός που βρίσκεται πίσω του με μια μεγάλη τανάλια τον τραυματίζει στα οπίσθιά του. Ο πόνος είναι εμφανής στο πρόσωπό του. Δίπλα του υποφέρει και ο μυλωνάς. Δεμένος και αυτός με αλυσίδες στα χέρια και στα πόδια του, έχει μια παράξενη στάση

σώματος. Το κεφάλι του μοιάζει ότι θα κοπεί από το βάρος της μυλόπετρας. Ταυτόχρονα φαίνεται ότι στον λαιμό του έχει κρεμαστεί ένα αντικείμενο σαν χωνί παρά σαν κοφίνι, όπως συνήθως. Τη χειρότερη τιμωρία όμως του επιφυλάσσει ο δαίμονας που κρατιέται από τις αλυσίδες και γαντζώνεται στη μυλόπετρα με τα γαμψά του νύχια, σαν να κάνει κούνια. Κρατά ένα μακρύ αντικείμενο το οποίο βάζει στον πρωκτό του αμαρτωλού.

Στην ίδια περίπου στάση βρίσκεται και ο παραζυγιστής και μπακάλης. Το μαρτύριό του είναι φρικτό. Η ζυγαριά του, το κύριο όργανο του βασανισμού του, στηρίζεται από έναν κρίκο (στο πάνω μέρος της παράστασης) και από τον δαίμονα τιμωρό του. Μεγάλοι γάντζοι και αλυσίδες της ζυγαριάς τον κρατούν ακίνητο από τον αυχένα και τον πρωκτό του. Ταυτόχρονα ο δαίμονας τον κλωτσά στα οπίσθια και με μια μεγάλη τρίαινα του τρυπά τον μηρό από τον οποίο τρέχει αίμα. Τα δεμένα χέρια του τα επιβαρύνει ένα σακούλι.

Στη Λάρισα, στην επαρχία Αγιάς, στον νάρθηκα του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Μεταξοχώρι, απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία και μια σειρά ατομικών τιμωριών στο κατώτερο τμήμα, που χρονολογούνται στα μέσα του 19ου αιώνα και είναι έργο του Χιοναδίτη Μιχαήλ Ζήκου[397]. Τιμωρούνται ο ζωοκλέπτης, ο παραζυγιστής («*εκεινος οπού ζυάζη Σύμηκα*») με την εικονογραφία του κρασόπουλου, εκείνη που κουβεντιάζει στην εκκλησία, ο μυλωνάς, η μάγισσα, «*η πουτάνα*» και ο φιλάργυρος [πίν. 275].

Με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο αποδίδεται ο ζωοκλέπτης, με επιγραφή : «*ο γιδοκλαίπτης*». Μεταφέρει το κλεμμένο κατσίκι στους ώμους του και πίσω του στέκεται ένας τραγόμορφος διάβολος που τον βασανίζει. Δίπλα απεικονίζεται πάλι ο γιδοκλέφτης να σουβλίζεται από τον διάβολο σαν αρνί πάνω από τη φωτιά. Άλλος ένας διάβολος ετοιμάζεται να του βάλει στο στόμα έναν δαυλό αναμμένο. Πρόκειται για μία απεικόνιση πρωτότυπη και ταυτόχρονα ιδιαίτερα σκληρή, καθώς, από όλα τα παραδείγματα που

[397] Αγραφιώτης 1977, 514 – 517: αναλυτική περιγραφή της παράστασης.

γνωρίζουμε, ο ζωοκλέπτης τιμωρείται μόνο από το κλεμμένο ζώο που κρέμεται από τον λαιμό του ή στέκεται στους ώμους ή στην πλάτη του και ορισμένες φορές ένας διάβολος τον χτυπά. Προφανώς το φαινόμενο της ζωοκλοπής ήταν έντονο στην περιοχή και ανάλογα τονίζεται και η τιμωρία του στην κόλαση.

Η μάγισσα κρεμασμένη από τα χέρια και τα πόδια της, ανάσκελα, τιμωρείται από τον διάβολο που κάθεται πάνω της και την τιμωρεί με ξερίζωμα της γλώσσας και των δοντιών της.

Τέλος, εκείνη που συζητά στην εκκλησία, (η επιγραφή στον πληθυντικό αριθμό) εικονογραφείται γυμνή, με τα χέρια δεμένα πισθάγκωνα και κρεμασμένη από τη γλώσσα της. Τα πόδια της βρίσκονται σε διάσταση ακινητοποιημένα από δύο δαίμονες Μια ιδιαίτερα σκληρή τιμωρία για το αμάρτημα αυτό.

Στα μέσα του 19ου αιώνα ζωγραφίστηκαν οι τιμωρίες των αμαρτωλών στον ναό της Γέννησης της Θεοτόκου στην περιοχή Κάτω Κλεινές Φλώρινας, από τον Χιοναδίτη ζωγράφο Ιωάννη. Ενδιαφέρον προκαλεί καταρχάς η ένταξή τους στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας. Μερικές μορφές κολασμένων ζωγραφίζονται πάνω από τον βύθιο δράκοντα και τις ομαδικές τιμωρίες, κάποιες κάτω από την ψυχοστασία και οι υπόλοιπες στον παράπλευρο τοίχο σε τρεις επάλληλες ζώνες [πίν.276]. Απεικονίζονται σε φόντο ανοιχτόχρωμο και οι περισσότερες είναι γυμνές.

Πάνω από τον βύθιο δράκοντα ενδιαφέρον παρουσιάζει η τιμωρία των αιρετικών, καθώς βλέπουμε δύο πανομοιότυπες και ενδεδυμένες μορφές που είναι δεμένες μεταξύ τους και γυρισμένες ανάποδα[398]. Ένας δαίμονας έχει καβαλήσει τον έναν αμαρτωλό. Δίπλα τους βρίσκεται ο κρασόπουλος με τη γνωστή εικονογραφία και με συνοδευτική επιγραφή: «ο *μιεντζής*». Πίσω του απεικονίζεται ο φιλάργυρος, όρθιος και γυμνός, να κρατά με τα χέρια του

---

[398] Οι αιρετικοί αναφέρονται στην Απόκρυφη Αποκάλυψη της Αναστασίας, βλ.: Λαμπάκης 1982, 59. Επίσης απαντώνται και στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου, βλ.: Dawkins 1948, 490.

κάτι σαν σακούλι. Ένας διάβολος τον κρατά από το μπράτσο. Κάτω από αυτές τις μορφές βρίσκεται ο παραυλακιστής και ζωοκλέφτης. Τον συνδυασμό αυτών των αμαρτιών δεν τον έχουμε συναντήσει. Ο παραυλακιστής απεικονίζεται στον συνηθισμένο εικονογραφικό τύπο, σκυμμένος, ζεμένος με το αλέτρι που μπαίνει στα οπίσθιά του και το καθοδηγεί ο διάβολος. Επιπρόσθετα πάνω στην πλάτη του υπάρχει και το κλεμμένο ζώο. Αξιοπρόσεκτο στοιχείο είναι ότι ο διάβολος καπνίζει τσιμπούκι. Ενδιαφέρουσες είναι βέβαια και άλλες λεπτομέρειες όπως το μουστάκι στον κρασόπουλο, τα γένια στον φιλάργυρο, τα ήρεμα χαρακτηριστικά των προσώπων και όλοι οι δαίμονες που βγάζουν τη μακριά κόκκινη γλώσσα τους σαν να εκτοξεύεται αίμα.

Κάτω από την ψυχοστασία τιμωρούνται δύο γυμνές γυναίκες που είναι οι πόρνες και η μάγισσα («οι μαΐστρισες γυναίκες»). Την προσοχή μας τραβά η τελευταία τιμωρία. Η μάγισσα είναι ξαπλωμένη, σαν να αιωρείται στο κενό, και πάνω της στέκεται ένας μαύρος διάβολος ο οποίος με μια μεγάλη τανάλια της ξεριζώνει τη γλώσσα.

Στον παράπλευρο τοίχο [πίν.277] στην άνω ζώνη τιμωρείται ο φονιάς και ο άδικος, με τις συνοδευτικές τους επιγραφές στον πληθυντικό αριθμό. Η εικονογραφία είναι ενδιαφέρουσα. Ο φονιάς είναι γονατιστός στο έδαφος και ακινητοποιημένος καθώς είναι δεμένος από τα χέρια του και τον λαιμό του σε πασσάλους. Το σώμα του το καίει φωτιά και ταυτόχρονα ένας μαύρος δαίμονας πίσω του είναι έτοιμος να τον χτυπήσει με τα ρόπαλά του. Ο αμαρτωλός έχει μακριά μαύρα μαλλιά λυμένα στους ώμους του και φαίνεται ότι φοράει καπέλο. Δίπλα του ο άδικος και αυτός γονατιστός, δε φαίνεται να τιμωρείται. Το μόνο που του συμβαίνει είναι ότι ο μαύρος διάβολος τού δένει τα μάτια με ένα μαντήλι. Αντίθετα, οι άδικοι στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου τιμωρούνται κρεμασμένοι ανάποδα να τρώγονται από σκουλήκια[399].

Εντυπωσιακή και σκληρή είναι η τιμωρία του παραζυγιστή στη μεσαία ζώνη.

---

399 Dawkins 1948, 491.

Είναι όρθιος με το σώμα του ελαφρά γερμένο μπροστά. Ένας δαίμονας πάνω στην πλάτη του κρατά τη ζυγαριά πάνω από το κεφάλι του. Το άγκιστρο, από το οποίο θα κρέμονταν τα προϊόντα προς ζύγιση, τώρα είναι περασμένο στη μύτη του αμαρτωλού. Μπροστά του βρίσκεται ένας άλλος δαίμονας που με μια ορμητική κίνηση καρφώνει μια τρίαινα στο στήθος του. Πίσω από τον παραζυγιστή βρίσκεται ο γενειοφόρος μυλωνάς στην ίδια στάση. Από τον λαιμό του κρέμεται μια μεγάλη μυλόπετρα, στο κεφάλι του είναι το χαρακτηριστικό καπέλο – κοφίνι και στα οπίσθιά του ένα αντικείμενο. Φαίνεται περίλυπος να υποφέρει σε αντίθεση με τον δαίμονα στην πλάτη του που τον βασανίζει και διασκεδάζει. Και αυτός ο δαίμονας καπνίζει τσιμπούκι.

Την κατώτερη ζώνη καταλαμβάνει η τολμηρή απεικόνιση των κοιμώμενων την Κυριακή (η συνοδευτική επιγραφή είναι στον ενικό αριθμό). Το ζευγάρι βρίσκεται ξαπλωμένο σε στρώμα και σκεπασμένο ως τη μέση. Έτσι μένουν ακάλυπτα τα γυμνά σώματά τους. Ο άνδρας έχει στραφεί προς τη γυναίκα και της χαϊδεύει το ένα της στήθος. Τα πρόσωπά τους απεικονίζονται με λεπτομερειακά χαρακτηριστικά και είναι όμορφα. Ο άντρας φαίνεται να έχει μακριά μαλλιά και λεπτό μουστάκι, ενώ τα μακριά μαλλιά της γυναίκας αγκαλιάζουν το σώμα της. Αν και τα μάτια τους είναι κλειστά υπάρχει μια έκφραση ηδυπάθειας. Οι δαίμονες βασανιστές αποδίδονται όπως συνήθως.

Στον ναό του αγίου Γεωργίου στο χωριό Banjani κοντά στα Σκόπια ο διάσημος ζωγράφος Dicho Zograf αγιογραφεί στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα τη Δευτέρα Παρουσία το 1846. Η παράσταση του Zograf είναι πολυπρόσωπη και αφηγηματική, περιλαμβάνει πολλές λεπτομέρειες και επιμέρους θέματα που σπάνια συναντάμε. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο αγιογράφος ακολουθούσε οδηγούς ζωγραφικής που ο ίδιος είχε δημιουργήσει[400]. Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών βρίσκονται στο κατώτερο μέρος [πίν.278], ωστόσο υπάρχουν και σε άλλα σημεία της

[400] Όλες τις πληροφορίες μου έδωσε η Mariya Ivasenko.

σύνθεσης.

Συγκεντρωμένες οι ατομικές ποινές έχουν ζωγραφιστεί σε μία ζωφόρο, δίπλα από την παράσταση της εξομολόγησης. Η παράσταση αυτή είναι συχνή την εποχή αυτή και συχνά διακρίνεται σε δίκαιη και άδικη (ή πονηρά) εξομολόγηση, συνδυαζόμενη με το θέμα των ποινών.

Οι αμαρτωλοί σε μαύρο φόντο καίγονται από κατακόκκινες φλόγες. Είναι όλοι κρεμασμένοι από αλυσίδες από διάφορα σημεία του σώματός τους. Όλες οι μορφές φορούν κοντά περιζώματα εκτός από την πρώτη που είναι εντελώς γυμνή. Πρόκειται για τον πόρνο που κρέμεται ανάποδα. Ακολουθεί ο συκοφάντης που κατατρώγεται από σκουλήκια, ενώ η γλώσσα του φαίνεται να έχει πιαστεί στις αλυσίδες του. Δίπλα, ο τοκιστής έχει τυλιχτεί από φίδια που τον τρώνε στην κοιλιά και στο πρόσωπο. Ομοίως ένα φίδι βρίσκεται στον λαιμό της επόμενης μορφής που είναι η πόρνη. Έπεται η σπάνια τιμωρία της μάγισσας και ειδωλολάτρισσας[401] που τρώγεται από σκουλήκια. Στον ώμο της φαίνεται ότι ακουμπά το κεφάλι του ο φονιάς. Οι δυο τελευταίες μορφές απεικονίζονται μοναδικά. Ο μέθυσος, ενώ κρέμεται αλυσοδεμένος, φαίνεται ότι κάθεται πάνω στον κορμό της γυναίκας που κατηγορείται για λαγνεία, καθώς είναι δεμένη από τα χέρια και τα πόδια της σε ύπτια θέση.

Δίπλα στη σκηνή της Ψυχοστασίας βρίσκεται ένας μαύρος δαίμονας που κρατά στα γόνατά του ξαπλωμένη την πόρνη. Η γυναίκα είναι σχεδόν γυμνή, φορά μόνο ένα μικρό ροδόχρωμο περίζωμα, τα χέρια και τα πόδια της είναι δεμένα. Ο διάβολος με το ένα χέρι του την τραβά από τα μαλλιά και το άλλο τη λογχίζει κάτω από το στήθος. Βγάζει έξω τη μακριά κόκκινη γλώσσα του και έχει ένα ύφος θριαμβευτικό [πίν. 279].

Δίπλα μια ομάδα αμαρτωλών σπρώχνεται, όπως συνήθως, από διαβόλους στην κόλαση. Ανάμεσά τους φαίνεται ευδιάκριτα η όμορφη μυλωνού. Είναι

---

[401] Η τιμωρία μόνο των ειδωλολατρών αναφέρεται στις Απόκρυφες Αποκαλύψεις του Πέτρου και της Αναστασίας, βλ.: Λαμπάκης 1982, 43, 60. Επίσης απαντάται και στην Κρητική Αποκάλυψη της Θεοτόκου, βλ.: Dawkins 1948, 490.

ημίγυμνη όπως η πόρνη, με τη βαριά μυλόπετρα στον λαιμό και έναν διάβολο –βασανιστή πάνω στην πλάτη της [πίν. 280α]. Το πρόσωπό της είναι ήρεμο και όμορφο σε αντιδιαστολή με τον αποκρουστικό διάβολο. Την τιμωρία της μυλωνούς δεν την έχω ξανασυναντήσει σε άλλο προγενέστερο μνημείο[402].

Στο μοναστηριακό συγκρότημα της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Batchkovo, στη Βουλγαρία, στον ναό του αγίου Νικολάου[403], τη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας ζωγράφισε το 1840 ο διάσημος Βούλγαρος ζωγράφος Zakhari Khristovitch Zographe, ο οποίος αυτή την εποχή αγιογραφεί μερικά από τα σημαντικότερα μοναστήρια της Βουλγαρίας.
Στα αριστερά του βύθιου δράκοντα μόλις που διακρίνονται οι τιμωρίες των αμαρτωλών, καθώς η φθορά είναι πολύ μεγάλη [πίν.281]. Ωστόσο, μπορούμε να διακρίνουμε πάνω από τον βύθιο δράκοντα (στα δεξιά του θεατή) τη μορφή του μυλωνά με τη μεγάλη μυλόπετρα να κρέμεται από τον λαιμό του. Πάνω από τον μυλωνά μια πολυπληθής ομάδα γυναικών έχει οδηγηθεί από τους δαίμονες για να τιμωρηθεί. Με εξαιρετικό τρόπο έχουν ζωγραφιστεί οι γυναικείες μορφές, με χαρακτηριστικά ενδύματα της εποχής [πίν. 282]. Στο άνω και δεξιό άκρο φαίνεται η τιμωρία της φιλάρεσκης ή ματαιόδοξης γυναίκας. Ντυμένη με παρόμοιο τρόπο, μακιγιαρισμένη, χτενισμένη όμορφα, θαυμάζεται στον καθρέφτη που ένας διάβολος κρατά μπροστά της και ταυτόχρονα αγκαλιάζεται σφιχτά από έναν άλλο διάβολο. Ο διάβολος που κρατά τον καθρέφτη την κρατά από το ένα της χέρι και γελά ικανοποιημένος.

Την ίδια εποχή στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου στην περιοχή

---

[402] Η απεικόνιση της μυλωνούς υπάρχει στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Belica, στη Βόρεια Μακεδονία, των μέσων του 19ου αιώνα, αλλά δεν έχω μελετήσει το μνημείο. Την πληροφορία και την αντίστοιχη φωτογραφία **[πίν. 280β]** μου έδωσε ο Jovan Janeski ο οποίος κατάγεται από την περιοχή αυτή.

[403] Πληροφορίες από τη Mariya Ivasenko.

Trojan[404], στη Βουλγαρία, συναντάμε άλλη μία σύνθεση του Zakhari Zographe με παρόμοια μοτίβα. Στον εξωτερικό νότιο τοίχο έχει ζωγραφιστεί η μεγαλειώδης σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας. Ανάμεσα στους αμαρτωλούς συναντάμε τους γνωστούς μας τύπους του κρασόπουλου, του μέθυσου, του μυλωνά [πίν.283].

Δίπλα τους απεικονίζεται η τιμωρία του αμαρτωλού που κατέφυγε σε μάγισσες για θεραπεία, όπως την έχουμε ξαναδεί στο μοναστήρι της Ρίλας. Όλες οι μορφές είναι ενδεδυμένες με ρούχα της εποχής. Ειδικά τα ρούχα των μαγισσών παραπέμπουν σε ανώτερη κοινωνική τάξη. Από πάνω τους αφοδεύει ένας δαίμονας μέσα στην κούπα που πίνει ο αμαρτωλός, στηρίζει δε το πόδι του στο κεφάλι της μιας μάγισσας [πίν.284].

Στον ναό του αγίου Γεωργίου στην πόλη Sapareva Banya στη νοτιοδυτική Βουλγαρία, ο ζωγράφος Milosh Yakovlev αγιογράφησε, στα μέσα του 19ου αιώνα, τιμωρίες αμαρτωλών στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας αλλά και σε συνδυασμό με άλλες συνθέσεις. Μία μοναδική απεικόνιση είναι αυτή των αμαρτωλών γυναικών που βασανίζονται καθώς χορεύουν έναν χορό μη αγνό. Απεικονίζονται όρθιες, ενδεδυμένες με ρούχα της εποχής. Η έκφρασή τους δείχνει λύπη ή και φόβο. Τη μία την κρατά από το χέρι ένας κόκκινος διάβολος που δείχνει επιθετικός με τα κοφτερά του δόντια και τη διχαλωτή γλώσσα που έχει βγάλει έξω από το στόμα του. Ένας άλλος δαίμονας ίπταται πάνω από τα κεφάλια των δύο κεντρικών γυναικών και παίζει μουσική με το τύμπανό του [πίν. 285]. Η εικονογραφία μας φέρνει στον νου τους χορευτές που τιμωρούνται στη σκηνή της ταβέρνας, τους οποίους θα δούμε στη συνέχεια σε Ρουμανικά έργα. Προφανώς και στις δύο περιπτώσεις τιμωρούνται όσοι χόρευαν με μη αποδεκτό τρόπο ή σε μη αποδεκτό κοινωνικά χώρο.

Κάτω από τις σκηνές του βίου και των μαρτυρίων του αγίου Γεωργίου απεικονίζονται γνωστοί μας αμαρτωλοί [πίν. 286]. Στα αριστερά του θεατή

---

[404] Πληροφορίες από τη Mariya Ivasenko.

βρίσκεται η γνωστή παράσταση όσων ήθελαν να ιαθούν από μάγους και δίπλα ο μυλωνάς, ο κρασόπουλος και πιθανότατα ο ζωοκλέφτης ή ο βοσκός. Οι αμαρτωλοί φορούν μόνο περίζωμα και είναι δεμένοι. Ο μυλωνάς και ο κρασόπουλος, γονατιστοί, είναι δεμένοι από τον λαιμό και τα χέρια τους είναι ακινητοποιημένα πίσω από την πλάτη τους. Από τον λαιμό τους κρέμονται τα χαρακτηριστικά όργανα του επαγγέλματός τους και τον καθένα βασανίζει και ένας διάβολος. Ο βοσκός ή ο ζωοκλέφτης είναι δεμένος από τα πόδια του, έχει σκύψει μπροστά και με τα χέρια του κρατά το ζώο που βρίσκεται στην πλάτη του. Ένας δαίμονας πίσω του ετοιμάζεται να τον τρυπήσει με ένα σπαθί και φαίνεται να διασκεδάζει με την τιμωρία του αμαρτωλού.

Στο κατώτερο τμήμα της Δευτέρας Παρουσίας υπάρχει ζωφόρος με τιμωρίες αμαρτωλών [πίν. 287]. Μέσα σε ευδιάκριτα πλαίσια τιμωρούνται με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο από ένας έως τρεις αμαρτωλοί βασανιζόμενοι από δαίμονες. Οι άντρες φορούν περίζωμα ενώ οι γυναίκες φόρεμα. Η παράσταση ενδεχομένως σήμερα να έχει επιμέρους καταστραφεί ή επιζωγραφιστεί σύμφωνα με τις πληροφορίες του Vladimir Dimitrov και έτσι δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για μια ενδελεχή ανάλυση.

Στη μονή Μεταμόρφωσης (Preobrajenski), κοντά στο Τύρνοβο, στη Βουλγαρία, ακόμα μια απεικόνιση των τιμωριών, που χρονολογούνται το 1849, έχει ζωγραφιστεί από τον Zakhari Zographe[405]. Τοποθετούνται δίπλα από το στόμα του βύθιου δράκοντα, ελεύθερα διατεταγμένες πάνω σε μπλε φόντο. Ξεχωρίζει η καθιερωμένη σκηνή με τις μάγισσες και τον αμαρτωλό που κατέφυγε σε αυτές για να γιατρευτεί, ντυμένες με τα ρούχα των χωρικών της εποχής, ο μυλωνάς, ο μπακάλης, ο κρασόπουλος και ο μέθυσος [πίν.288].

Στον ναό του αγίου Γεωργίου στο Zlatolist, στην περιοχή Βελίκο, στο Τάρνοβο της Βουλγαρίας έχουν απεικονιστεί πολύ πρωτότυπες παραστάσεις.

[405] Πληροφορίες από τον Vladimir Dimitrov.

Ατομικές τιμωρίες αμαρτωλών βρίσκονται στον πύρινο ποταμό, στο κατώτερο μέρος της σύνθεσης αλλά και σε άλλα σημεία του μνημείου μη σχετιζόμενα με τη Δευτέρα Παρουσία. Η παράδοση αναφέρει ότι ο ζωγράφος είναι ο Teofil Minov ο οποίος αγιογράφησε τον ναό το 1876 σε ηλικία έντεκα ετών. Ο Vladimir Dimitrov, που μελετά το μνημείο και ασχολείται ευρύτερα με τους ναούς που έχουν ζωγραφιστεί από την οικογένεια καλλιτεχνών Minov, θεωρεί πως την εικονογράφηση έκανε ο μεγαλύτερος αδελφός του Teofil[406].

Στον πύρινο ποταμό διακρίνονται ο μυλωνάς και ο παραζυγιστής [πίν. 289].

Στο κατώτερο μέρος σε δύο επάλληλες ζωφόρους απεικονίζονται μέσα σε διάχωρα οι τιμωρίες του κλέφτη, του άσεμνου άντρα και της άσεμνης γυναίκας, του κρασόπουλου και του παραυλακιστή, σύμφωνα με τις πληροφορίες που μου έδωσε ο Vladimir Dimitrov. Όλοι βρίσκονται μέσα σε φλόγες και βασανίζονται δεμένοι από δαίμονες ή φίδια [πίν.290]. Στον γυναικωνίτη έχει ζωγραφιστεί ο κοιμώμενος [πίν.291], σε συνεχή αφήγηση αυτοί που πηγαίνουν σε μάγους για να γιατρευτούν, με τη συνήθη εικονογραφία, και οι γυναίκες που μακιγιάρονται [πίν.292]. Οι γυναίκες είναι ντυμένες με τα ρούχα της εποχής. Η μεσαία κρατά ένα είδος δοχείου που προφανώς βρίσκονται τα καλλυντικά με τα οποία βάφονται. Όλες κάνουν την ίδια κίνηση με το χέρι τους σαν να μακιγιάρουν το πρόσωπό τους. Ένας δαίμονας πάνω από τα κεφάλια τους, τα οποία πατά και στηρίζεται, αφοδεύει και τα κόπρανα πέφτουν μέσα στο δοχείο που κρατά η γυναίκα.

Η εικονογραφία επηρεάζεται από τους διδακτικούς λόγους μοναχών, όπως του Josepf Slovo από τη Ρίλα, που καταδικάζουν τη συνήθεια των γυναικών να μακιγιάρονται.

Μια πρωτότυπη και μοναδική παράσταση βρίσκεται κοντά στην είσοδο του

---

[406] V. Dimitrov, «The frescoes in the church "St. Georgi" in the village of Zlatolist, Melnishko», στο: *Doctoral lectures, Department of Cultural History*, Sofia 2008.

ναού από τον νότο. Ένας έφιππος μαύρος άνδρας, που θυμίζει σκελετό, τοξεύει έναν άνδρα που φορά παραδοσιακή ενδυμασία [πίν.293]. Η μορφή έχει θεωρηθεί ότι απεικονίζει τον διάβολο. Μας φέρνει στο νου την παράσταση από τη μονή Nikoljać στο Μαυροβούνιο, του 16ου αιώνα, που ένας Κένταυρος ρίχνει τα βέλη του σε έναν φονιά[407]. Πιστεύω ότι η μορφή πιθανότατα παρουσιάζει τον Θάνατο, θέμα το οποίο απαντάται στις εκκλησίες της Ρουμανίας[408]. Την ερμηνεία της παράστασης περιμένουμε να δώσει ο μελετητής του μνημείου.

Οι ίδιοι ζωγράφοι αγιογράφησαν την ίδια εποχή τους ναούς στα χωριά Dolen και Cherven Breg. Στον ναό του αγίου Νικολάου στο Dolen[409] οι ατομικές τιμωρίες ζωγραφίζονται μέσα σε διάχωρα. Σε κάθε διάχωρο βρίσκονται δύο ή και τρεις μορφές. Το φόντο είναι σκουρόχρωμο και έρχεται σε αντίθεση με τις κιτρινοκόκκινες φλόγες που καίνε τους αμαρτωλούς, οι οποίοι επιπρόσθετα βασανίζονται από φίδια και δαίμονες, καθώς είναι δεμένοι και κρεμασμένοι από αλυσίδες. Συναντάμε γνωστές αλλά και πιο σπάνιες τιμωρίες.

Ο παραζυγιστής και ο κρασόπουλος απεικονίζονται όπως συνήθως [πίν. 294].

Η μάγισσα, η πόρνη και ο συκοφάντης απεικονίζονται στο ίδιο διάχωρο. Ευρηματική είναι η μορφή του συκοφάντη. Ένα δαιμονόμορφο ον εκτοξεύει φλόγες στο στόμα του αμαρτωλού και του εγκλωβίζει τη γλώσσα που βγαίνει έξω από το στόμα του. Η κλίση του κεφαλιού, το βλέμμα, η γλώσσα και τα δόντια μας δείχνουν τον πόνο του [πίν. 295].

Μια άγνωστη ως τώρα τιμωρία είναι αυτή των ανθρώπων που άφησαν τον ή την σύζυγό τους [πίν.296]. Απεικονίζονται κρεμασμένοι από αλυσίδες από

---

[407] Milošević 1963, 65.

[408] Για το θέμα αυτό στη Ρουμανία βλ.: Raluca Betea, “The Death of Sinners is Evil. The Personifications of Death in the Iconography of the Last Judgement in Maramureş (17th–19th Centuries)”, στο: *Transylvanian Review (cotată ISI), vol. XX, Supl. 2, 2011*, 307 – 321.

[409] Πληροφορίες από τον Vladimir Dimitrov.

τα χέρια και τα γόνατά τους σαν να αιωρούνται. Μια φλόγα εκτοξεύεται από πάνω και αριστερά προς τα κεφάλια τους και ένα φίδι δαγκώνει το στόμα τους. Τα προσωπογραφικά τους χαρακτηριστικά είναι όπως του συκοφάντη και αποπνέουν την ίδια οδύνη.

Ακολουθεί μία ακόμα μοναδική τιμωρία. Στο ίδιο διάχωρο τιμωρείται ο ψευδομάρτυρας και η νύφη που δεν ήταν παρθένα [πίν. 297]. Η τιμωρία του ψευδομάρτυρα είναι σπάνια, αλλά όχι άγνωστη. Η νύφη που δεν ήταν παρθένα[410] μου είναι άγνωστη από άλλα μνημεία και προφανώς απηχεί τις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής, όπως έχουμε ξαναδεί σε άλλες παραστάσεις. Και ακριβώς αυτή η διείσδυση της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας στην εικονογραφία κάνει το θέμα τόσο ενδιαφέρον. Τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά της νύφης είναι παρόμοια με τις προαναφερθείσες μορφές, αλλά βλέπουμε και μια προσπάθεια απόδοσης της ομορφιάς της με τα μακριά κοκκινωπά της μαλλιά, το κόκκινο στόμα, το σφριγηλό στήθος που δαγκώνουν τα φίδια.

Στον ναό του αγίου Νικολάου στο Cherven Breg[411] έχει αγιογραφηθεί μία πολύ ενδιαφέρουσα παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, αλλά δυστυχώς οι φθορές είναι μεγάλες και δεν μπορούμε να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τις ατομικές τιμωρίες [πίν. 298].

Στον ναό του αγίου Νικολάου στο Chukovets[412] στον εξωτερικό τοίχο της εισόδου στο μνημείο έχει ζωγραφιστεί μια εντυπωσιακή παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, αφηγηματική, με έμφαση σε πολλά επιμέρους θέματά της, από τον ζωγράφο Dimitar Zografski της σχολής Samokov, στα μέσα του 19[ου] αιώνα [πίν. 299]. Το μοτίβο να ζωγραφίζονται τιμωρίες και σε άλλα

---

[410] Στην Αποκάλυψη του Πέτρου γίνεται αναφορά στη σκληρή τιμωρία που θα δεχθούν όσες γυναίκες δεν κράτησαν την παρθενία τους μέχρι τον γάμο, βλ.: R.M. James, *The Apocryphal New Testament, being the Apocryphal Gospels, Acts, Epistles and Apocalypses with other narratives and fragments, newly translated by M.R. James*, Oxford 1924, 517.

[411] Πληροφορίες από τον Vladimir Dimitrov.

[412] Ό.π..

σημεία της παράστασης, εκτός από το κατώτερο μέρος της, συναντάται και εδώ. Υπάρχει η πονηρά (ή άδικη) εξομολόγηση και η σκηνή του ανθρώπου που ζήτησε γιατρειά από μάγισσες.

Αξιοπρόσεκτη είναι και η παράσταση των τιμωριών στον νάρθηκα του ναού του αγίου Γεωργίου, στην ομώνυμη μονή, στο Μυρόφυλλο Τρικάλων, στην Ελλάδα, που χρονολογείται στα 1870[413]. Απεικονίζονται ο μυλωνάς στον γνωστό εικονογραφικό του τύπο και ο «*γηδάρις όπου κλέπτει τα πρόβατα και γήδια*» να σουβλίζεται [πίν.300] με παρόμοιο τρόπο όπως στον προαναφερθέντα ναό του αγίου Γεωργίου στην Αγιά Λάρισας.

Το ενδιαφέρον μας όμως προκαλεί η τιμωρία του μπακάλη, όπως ταυτίζεται από τη συνοδευτική επιγραφή. Ζωγραφίζεται γυμνός, με κεκαμμένο σώμα και δύο διαβόλους να κάθονται πάνω του. Ο ένας κρατά ένα σφυρί για να του καρφώσει κάτι στα οπίσθιά του, ενώ ο άλλος καπνίζει τσιμπούκι, το οποίο ακουμπά στο κεφάλι του αμαρτωλού (όπως ακριβώς και στην απεικόνιση του μυλωνά). Από τον λαιμό του κρέμεται ένα βαρέλι και από τη μύτη του μια ζυγαριά. Πρόκειται προφανώς για τον παραζυγιστή μπακάλη που αποδίδεται με τον γνωστό μας εικονογραφικό τύπο του κρασόπουλου· στοιχείο που απαντάται και σε άλλες παραστάσεις.

Η εκκλησία του χωριού Jupâneşti στο Argeş της Ρουμανίας είναι αφιερωμένη στην Ανάληψη του Κυρίου και χτίστηκε το 1742 σύμφωνα με την κτητορική της επιγραφή[414]. Το 1892 προστέθηκε προστώο μπροστά από την είσοδο. Στους εξωτερικούς τοίχους, εκατέρωθεν της εισόδου, ζωγραφίστηκε η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας. Ανάμεσα στις τιμωρίες των αμαρτωλών [πίν.301] ξεχωρίζει αυτή του αδίστακτου πλούσιου, όπως μαρτυρά η συνοδευτική επιγραφή. Είναι ξαπλωμένος σε κρεβάτι και ενδεδυμένος με τα ρούχα της εποχής. Ένας διάβολος στέκεται πάνω του προσπαθώντας να πάρει την ψυχή του που έχει βγει από το σώμα

[413] Ράπτης 1985, 60,81.

[414] Η εκκλησία μού έγινε γνωστή από τον Teodor Burnar.

του, αλλά δεν τα καταφέρνει καθώς η γυναίκα του πλούσιου προσεύχεται για αυτόν κλαίγοντας στο προσκέφαλό του [πίν.302]. Ιδιαίτερη εντύπωση μας προκαλεί η ρεαλιστική απόδοση των ενδυμάτων, των επίπλων και των κλινοσκεπασμάτων, που μας δίνουν φυσικά και πληροφορίες για την κοινωνία της εποχής. Οι μορφές είναι ευγενικές και όμορφες και ο θρήνος της συζύγου παραστατικός. Η σκηνή αυτή απαντάται συχνά στη ρουμανική κόλαση.

Μέχρι και τα τέλη του 20ου αιώνα οι ατομικές τιμωρίες εξακολουθούν να απεικονίζονται. Στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Slokochtitsa, στη Βουλγαρία, ζωγραφίζονται το 1904 ο κρασόπουλος με το βαρέλι να κρέμεται από τον λαιμό του, ο μυλωνάς με τη μυλόπετρα και ο ράφτης με κομμάτια του κλεμμένου υφάσματος. Όλες οι μορφές ταυτίζονται από επιγραφές[415] .

Στον ναό της Γεννήσεως της Θεοτόκου στο Velyuschets της Βουλγαρίας η τοιχογραφία των ποινών χρονολογείται στα 1910[416]. Οι αμαρτωλοί έχουν ζωγραφιστεί μέσα σε διάχωρα με μπλε φόντο. Όλοι φλέγονται και βασανίζονται από δαίμονες. Εντύπωση μας κάνει ότι κάποιες μορφές απεικονίζονται σε μεγαλύτερη ηλικία με άσπρα μαλλιά και μούσια.

Ο άνδρας που κλέβει την εκκλησία τρυπιέται επιπρόσθετα στο μέτωπό του από έναν δαίμονα [πίν. 303].

Δίπλα του βρίσκεται ο άντρας που δεν πηγαίνει στην εκκλησία και χαρακτηρίζεται απογοητευμένος [πίν. 304] .

Ακολουθεί η τιμωρία του φθονερού [πίν.305]. Είναι εικονογραφικά πανομοιότυπος με τον άντρα που κλέβει την εκκλησία, απλά τώρα ο δαίμονας τον τρυπά με την τρίαινά του στο στήθος.

Μια μοναδική τιμωρία βρίσκεται στο επόμενο διάχωρο. Πρόκειται για τον άντρα που έχασε την ψυχή του [πίν.306], με παρόμοια εικονογραφική απόδοση.

---

[415] Garidis 1985, 114.

[416] Οι πληροφορίες προέρχονται από τον Vladimir Dimitrov ο οποίος και αναμένεται να δημοσιεύσει το μνημείο.

Τέλος, μια όμορφη κοκκινομάλλα αμαρτωλή τιμωρείται με τον ίδιο τρόπο. Η μόνη διαφορά είναι ότι κανένας δαίμονας δεν την τρυπά ή τη βασανίζει. Απλά φαίνεται ότι την περιγελά. Πρόκειται για τη γυναίκα που έχει την ικανότητα να γοητεύει και να μαγεύει με την εμφάνιση ή με τις μαγικές της δυνάμεις[417] [πίν. 307]. Η μορφή απαντάται και σε μνημεία της Ρουμανίας και μας φέρνει στον νου τη μάγισσα από τον ναό του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Απόζαρι της Καστοριάς.

Στο μνημείο αυτό δε συναντάμε κάποια ιδιαίτερη εικονογραφική απόδοση αλλά σπάνιες τιμωρούμενες αμαρτίες. Γενικότερα, στα μνημεία της Βουλγαρίας μπορούμε να δούμε ευφάνταστες και μοναδικές τιμωρίες που εμπλουτίζονται κατά τον 19ο και 20ο αιώνα, στοιχείο σημαντικό καθώς το θέμα φθάνει στο τέλος της εικονογράφησής του.

Τα παραδείγματα της απεικόνισης των ατομικών ποινών στους μεταβυζαντινούς ναούς είναι πολλά όπως μπορούμε να συμπεράνουμε και από τις συγκεκριμένες παραστάσεις που αναφέρθηκαν. Ωστόσο, πρέπει να υπενθυμίσουμε πως από τον 15ο έως και τον 19ο αιώνα διαπιστώνεται και η ύπαρξη φορητών εικόνων με σκηνές ατομικών τιμωριών που εντάσσονται στη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας. Στο σημείο αυτό μπορούμε να αναφέρουμε μερικά ενδεικτικά παραδείγματα.

Στη Ρουμανία, εκτός από τις ιδιαίτερα πρωτότυπες τοιχογραφίες, δημιουργήθηκαν και εικόνες, όπως έχει ήδη αναφερθεί[418]. Αυτήν την παράδοση συναντάμε και στην περιοχή των Ουκρανικών Καρπαθίων. Εκτός από τις γνωστές τιμωρίες που απεικονίζονται σταθερά, αξίζει να σημειωθεί μία σκηνή που απεικονίζει την τιμωρία της ταβερνιάρισσας και του ταβερνιάρη με αφηγηματικό τρόπο που δε μου είναι γνωστός από άλλες

---

[417] Τα αμαρτήματα της γοητείας, φαρμακείας και μαντείας συναντάμε στο έργο *Περὶ ἐξαγορεύσεως καὶ τῶν ταύτης διαλύσεως κανόνες* που αποδίδεται στον Θεόδωρο Στουδίτη, βλ.: *PG 99*: 1729. Οι φαρμακοί και οι γόητες καταδικάζονται στα απόκρυφα κείμενα όπως για παράδειγμα στην Απόκρυφη Αποκάλυψη του Παύλου, βλ.: Λαμπάκης 1982, 44.

[418] Βλ. υποσημ. 381.

περιοχές. Ουσιαστικά απεικονίζεται ο χώρος της ταβέρνας με τραπέζια, καρέκλες και βαρέλια. Εκτός από την ταβερνιάρισσα ή τον ταβερνιάρη, που συνήθως βρίσκονται σε συνομιλία με τον διάβολο, ζωγραφίζονται και άλλες μορφές, ενδεδυμένες, πελατών, μουσικών που παίζουν γκάιντα, χορευτών. Ξεχνά κανείς πως πρόκειται για τιμωρίες αμαρτωλών και έχει την αίσθηση πως βρίσκεται σε ένα καπηλειό της εποχής. Ένα τέτοιο παράδειγμα μπορούμε να δούμε από μία εικόνα, του 16ου αιώνα, του ζωγράφου Dymytrii, προερχόμενη από το χωριό Dolyna, σήμερα στο Εθνικό Μουσείο της Λβιβ στην Ουκρανία[419] [πίν.308].

Μια ιδιαίτερα πρωτότυπη τιμωρία απεικονίζεται σε μία ρωσική εικόνα του 17ου αιώνα, στο Μουσείο Ρωσικών Εικόνων της Μόσχας. Στη Ρωσία απαντάται συχνά και η εικονογράφησή της πηγάζει από τον Βίο του Οσίου Βασιλείου του Νέου[420]. Πρόκειται για την τιμωρία του *ελεήμονα και μοιχού* που τοποθετείται μεταξύ κόλασης και παραδείσου, καθώς κατά τη διάρκεια της ζωής του υπήρξε καλός και γενναιόδωρος. Τιμωρείται έτσι πιο ήπια και βρίσκεται γυμνός και δεμένος σε έναν πάσσαλο (στύλο) ντροπής [πίν.309]. Μπροστά του βρίσκεται ένας άγγελος με ανοιχτό ειλητό στο οποίο αναγράφεται η τιμωρία του. Δε θα γευτεί τις χαρές του παραδείσου, αλλά δε θα υποφέρει και τα φρικτά βασανιστήρια της κόλασης. Η εικονογραφία των αμαρτωλών να τιμωρούνται σε στύλους, πολλές φορές φλεγόμενους, απαντάται πολύ συχνά στην κινεζική κόλαση[421].

---

[419] J.P. Himka, *Last Judgment Iconography in the Carpathians*, University of Toronto Press 2009, 69-70 : υποστηρίζει ότι τα πρότυπα της σκηνής αυτής είναι γοτθικά.

[420] Τις πληροφορίες μου έδωσε η συνάδελφος Mariya Ivasenko.// Ανάλογη είναι η ιστορία του Φιλεντόλου που ήταν φιλήδονος αλλά έκανε πολλές φιλανθρωπικές πράξεις. Τελικά στερούμενος τον Παράδεισο υπέφερε πολύ περισσότερο από το να είχε βρεθεί στην κόλαση, βλ.: Λαμπάκης 1982, 51.

[421] Α. Δεκάζου, *Η εικαστική απόδοση των ατομικών τιμωριών των αμαρτωλών στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική και εικονογραφικοί συσχετισμοί με τις ατομικές τιμωρίες στην κινεζική κόλαση*, Αθήνα 2015 (https://www.academia.edu/11813166/).

Από μία εικόνα του 17ου αιώνα που εκτίθεται στην Εθνική Πινακοθήκη της Σλοβακίας αξιοσημείωτες είναι δύο από τις πολλές ενδιαφέρουσες τιμωρίες που απεικονίζονται. Η τιμωρία του ζεύγους που διαπράττει μοιχεία [πίν. 310] βρίσκεται κάτω από την αυτή του *ελεήμονα και μοιχού*. Ο άντρας και η γυναίκα έχουν ζωγραφιστεί γυμνοί και ξαπλωμένοι μπρούμυτα. Τα χέρια τους στηρίζονται στους αγκώνες και είναι δεμένα. Τα πόδια τους είναι ομοίως δεμένα από αλυσίδα που την τραβά ένας δαίμονας με σκοπό να τους οδηγήσει στο στόμα της κόλασης. Και οι δύο αμαρτωλοί έχουν στρέψει τον κεφάλι τους και κοιτούν πού οδηγούνται. Ενδιαφέρουσες είναι οι λεπτομέρειες της γυναίκας που φορά λευκό κεφαλόδεσμο και του άντρα που έχει πυκνά μαλλιά και μουστάκι.

Στο στόμα της κόλασης βρίσκεται μια γυναικεία μορφή που φορά περίζωμα. Έχει μακριά μαύρα μαλλιά, ιδιαίτερα έντονα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και μοχθηρή έκφραση. Στα χέρια της κρατά ένα μωρό και από το σώμα της βγαίνει ένα άλλο μωρό [πίν.310]. Έχουν εκφραστεί διάφορες απόψεις για την ταύτισή της[422] με κυριότερη ότι πρόκειται για τη γυναίκα που έχει κάνει έκτρωση, καθώς παρόμοια εικονογραφία έχουμε δει και σε εκκλησίες της Ρουμανίας.

Από την εκκλησία των Αγίων Αναργύρων στα Χανιά της Κρήτης προέρχεται μία εικόνα του Έμπορου Αμβρόσιου, που χρονολογείται στον 17ο αιώνα[423]. Ανάμεσα στο πλήθος των αμαρτωλών, που τιμωρούνται στο πυρ το εξώτερον, απεικονίζονται οι παραζυγιστές και ο λαίμαργος να κρέμεται ανάποδα με τα πόδια του στους ώμους ενός διαβόλου. Η κοιλιά του απεικονίζεται τεράστια [πίν.311].

Στο Εκκλησιαστικό και Βυζαντινό μουσείο στη Μυτιλήνη της Λέσβου βρίσκεται μια εικόνα που ζωγράφισε ο Πέτρος Κερκυραίος και

[422] Για μια λεπτομερή ανάλυση της εικόνας βλ.: Andrej Škoviera, "Ikona strašného súdu a jej text(y)", *Ročenka Slovenskej národnej galérie* , 2002, 137-154.

[423] Πληροφορίες για την εικόνα, χωρίς όμως περιγραφή των κολασμένων, βλ. Τωμαδάκης 1933, 143 - 147 και Garidis 1985, πίν. XXIII.45.

χρονολογείται το 1786[424]. Οι αμαρτωλοί που τιμωρούνται στη γέενα του πυρός είναι πολλοί και απεικονίζονται στο κάτω τμήμα της εικόνας [πίν. 312]. Είναι όλοι γυμνοί και βασανίζονται ποικιλότροπα. Οι αμαρτίες τους μαρτυρούνται από τις συνοδευτικές επιγραφές. Συναντάμε τις τιμωρίες του τσοπάνη που κλέβει, αυτών που πίνουν πολύ κρασί γλεντώντας («υ πήνοντες το μπολί ίνο μετά χορον και τημπάνο»), των γυναικών που βυζαίνουν τα τουρκόπουλα, των καταλαλούντων τον γείτονά τους[425], των σκανδαλοποιών, των φθονερών, των πορνών, του ταμαχιάρη, των κοιμώμενων την Κυριακή και τις εορτές, της ρουφιάνας, του πόρνου, αυτών που καταπατούν το δίκαιο των άλλων, του καταδότη, των γητευτριών και των μαγισσών, αυτών που ζηλεύουν τα ξένα πράγματα, των πασαλιφτριών (των γυναικών, δηλαδή, που πασαλείφουν τα πρόσωπά τους με καλλυντικά), του αρσενοκοίτη, του ψευδομάρτυρα, των φιλάργυρων, του μυλωνά, των παραζυγιστών, της ράφτρας[426].

Τις τιμωρίες των σκανδαλοποιών και της ράφτρας δεν τις έχουμε συναντήσει σε τοιχογραφίες. Η τιμωρία του τσοπάνη αναφέρεται από τον Heuzey, σε ναούς που επισκέφθηκε ο ίδιος, ο οποίος διατυπώνει την άποψη ότι ο βοσκός καταδικάζεται ως εχθρός των καλλιεργητών[427].

Επίσης απεικονίζονται ο μυλωνάς και ο παραζυγιστής με τα χαρακτηριστικά όργανα του επαγγέλματός τους να κρέμονται από τον λαιμό τους. Ενδιαφέρον προκαλεί ότι τιμωρούνται τρεις μορφές παραζυγιστών, όπως φαίνεται από την εικονογραφία τους. Από τον λαιμό του ενός κρέμεται μία

[424] Βακιρτζής 1989, 78- 79.

[425] Στην Απόκρυφη Αποκάλυψη της Αναστασίας τιμωρούνται αυτοί που έβριζαν τους γείτονές τους, βλ.: Λαμπάκης 1982, 60.

[426] Η ακριβής απεικόνιση όλων των μορφών δε μου είναι γνωστή.

[427] Heuzey 1871, 118 : δεν περιγράφει όμως την εικονογραφική απόδοση των παραστάσεων. Για πληροφορίες για τον ποιμενικό βίο και ιδιαίτερα για τα παραπτώματα στα οποία υπέπιπταν οι βοσκοί και για τα οποία βέβαια τιμωρούνταν ανάλογα βλ. Κουκουλές 1948 - 1955, Ε΄ , 311 - 312, 326.

ζυγαριά με δύο τάσια, με την οποία προφανώς ζύγιζε προϊόντα μικρού βάρους, από τον λαιμό του δεύτερου κρέμεται ένα καντάρι με το οποίο ζύγιζε προϊόντα μεγαλύτερου βάρους και τέλος, από τον λαιμό του τρίτου κρέμεται μία κανάτα η οποία αποτελούσε μέτρο υγρών. Αυτή η λεπτομερής και πολύ συγκεκριμένη απεικόνιση μας είναι γνωστή από μία ακόμη φορητή εικόνα, του τέλους του 17ου αιώνα, που βρίσκεται στον ναό του Αγίου Σώζοντος στην Απολλωνία της Σίφνου[428] [πίν.313].

Άλλη μία εικόνα βρίσκεται στον ναό της Παναγίας Δεξιάς στη Θεσσαλονίκη, άγνωστου ζωγράφου, και χρονολογείται τον 18ο αιώνα[429]. Στο κατώτερο τμήμα της σύνθεσης απεικονίζονται μέσα σε διάχωρα ατομικές και ομαδικές τιμωρίες [πίν.314]. Ατομικά τιμωρούνται έξι μορφές. Για άλλη μια φορά βλέπουμε, με τη γνωστή εικονογραφία, τον πλούσιο, τους κοιμώμενους την Κυριακή, την πόρνη, τον φιλάργυρο, τον κλέφτη και τον μυλωνά. Ιδιαίτερη είναι η μορφή του φιλάργυρου, καθώς ο δαίμονας βασανιστής του τον αναγκάζει να καταπίνει πουγκιά.

Εντύπωση μας προκαλεί η ύπαρξη των τιμωριών σε δύο εικόνες ζωγραφισμένες από το χαλεπινό αγιογραφικό εργαστήριο της οικογένειας Al Musawwir. Η πρώτη εικόνα βρίσκεται στην Ιερά Μονή της Παναγίας στο Ballamand, χρονολογείται το 1694 και ζωγραφίστηκε από τον Nemeh. Έχει πολύ μεγάλες διαστάσεις (3,80 x 2,45 μέτρα) και είναι ζωγραφισμένη σε μουσαμά. Οι επιγραφές είναι σε λιβανέζικη γλώσσα. Οι κολασμένοι που μας είναι ήδη γνωστοί και δεν παρουσιάζουν κάποια πρωτοτυπία είναι οι κοιμώμενοι και οι μοιχαλίδες. Υπάρχει η γνωστή μας τιμωρία της μη

---

[428] Βλ. σελ.101. //Στην εικόνα αυτή, τιμωρούνται ατομικά μορφές αμαρτωλών μέσα στον πύρινο ποταμό. Οι μορφές των παραζυγιστών συνοδεύονται από επιγραφές, που προφανώς καθορίζουν με ακρίβεια το παράπτωμα που έχει διαπραχθεί, οι οποίες όμως δεν είναι γνωστές. Γενικά για την εικόνα αυτή, που παρουσιάζει αρκετά ενδιαφέροντα στοιχεία, οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι πολύ ελλιπείς, ώστε να μη μπορεί να γίνει με βεβαιότητα η ταύτιση όλων των αμαρτωλών που τιμωρούνται ατομικά, βλ.: Αλιπράντης 1979, 26 - 27.

[429] Προβατάκης 1980, 259 - 260, πίν. ΙΗ' .

βυζαίνουσας το ξένο βρέφος, με επεξήγηση ότι πρόκειται για τη γυναίκα που δε θηλάζει τα φτωχά και ανήμπορα παιδιά. Επίσης η τιμωρία των γυναικών που μακιγιάρονται συνδυάζεται με αυτή των κατάλαλων, καθώς η επιγραφή αναφέρει ότι πρόκειται για τις γυναίκες που περιποιούνται τα πρόσωπά τους, κατακρίνουν και συκοφαντούν. Ιδιαίτερη είναι η απεικόνιση των μοιχών που κατηγορούνται ότι τρώνε τα χρήματα των πτωχών και των ανήμπορων. Προφανώς ο αγιογράφος κάνει έναν συνδυασμό αμαρτιών. Υπάρχουν όμως και τιμωρίες που δεν έχουμε ξανασυναντήσει όπως αυτών που κρίνουν τους ανθρώπους, των αγροτών που κλέβουν από τα κτήματα των άλλων τη σοδειά, του αβάπτιστου παιδιού και του αρτοποιού που κλέβει το αλεύρι. Η τιμωρία του αβάπτιστου μου είναι γνωστή από απόκρυφα κείμενα[430], αλλά όχι από κάποια τοιχογραφία. Ενδεχομένως να είναι γνωστή σε όσους μελετούν το θέμα στις φορητές εικόνες. Ο αρτοποιός που κλέβει απαντάται, όπως ήδη έχει αναφερθεί, στον ναό της Αγίας Τριάδας στο Coventry της Αγγλίας.

Ο ίδιος ζωγράφος μαζί με τον γιο του Hanania ζωγράφισαν τον 1708 άλλη μία εικόνα μνημειακών διαστάσεων σε μουσαμά, στον ναό των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στο Χαλέπι. Οι αμαρτωλοί είναι πάρα πολλοί και έχουν χωριστεί σε ομάδες. Φίδια και δαίμονες τους τιμωρούν κυρίως στο μέλος που αμάρτησε. Οι επιγραφές είναι πολύ κατατοπιστικές και ταυτίζουν όλες τις μορφές. Οι αγιογράφοι χρησιμοποιούν στοιχεία των ομαδικών και ατομικών τιμωριών ταυτόχρονα. Συνολικά τιμωρούνται: οι τύραννοι, οι εγωιστές, οι υπερήφανοι, οι επίορκοι, οι συκοφάντες, οι ψευδομάρτυρες, οι φονιάδες, οι κλέφτες, οι μοιχοί, οι γυναίκες που φορούν μακιγιάζ, οι γυναίκες που δεν θηλάζουν τα παιδιά των φτωχών και τα ορφανά, αυτοί που κρυφακούνε και μετά βάζουν σε διχόνοια τους ανθρώπους, αυτοί που

---

[430] Για παράδειγμα στην Απόκρυφη Αποκάλυψη της Αναστασίας τιμωρούνται οι γονείς που δε βάφτισαν τα παιδιά τους και όσοι δεν βαφτίστηκαν και επίσης όσοι καταφρόνησαν το άγιο βάπτισμα. Σε ποταμό πίσσας καταδικάζονται όσοι δεν πιστεύουν στο βάπτισμα στην Αποκάλυψη της Θεοτόκου, βλ.: Λαμπάκης 1982, 59 – 60, 47.

κλέβουν τα αγαθά από τα μοναστήρια και τις εκκλησίες, αυτοί που κοιμούνται την Κυριακή και δεν εκκλησιάζονται, τα παιδιά που πεθαίνουν αβάπτιστα. Οι βλάσφημοι και οι τοκογλύφοι απεικονίζονται δύο φορές.
Η εικόνα αυτή δε σώζεται πια, καταστράφηκε όταν κατεδαφίστηκε ο ναός με τους βομβαρδισμούς στο Χαλέπι το 2015[431].

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι σε ένα χρηστικό αντικείμενο, ένα ξύλινο κουτί για τις εισφορές των πιστών, έχει ζωγραφιστεί η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας με τιμωρίες αμαρτωλών, το οποίο πρέπει να ανήκε στον Καθεδρικό Ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Κάστρο του Μπεράτ στην Αλβανία[432]. Οι ζωγράφοι είναι ο Γιώργης, ο γιος του Νικόλα Τζετήρι, και ο ανιψιός του ο Ντήνι και χρονολογείται το 1846. Κάτω και αριστερά από τον βύθιο δράκοντα φαίνεται ένας δαίμονας, στον οποίο αφοδεύει ένας άλλος που βρίσκεται από πάνω του, να τραβάει με ένα σκοινί από τον λαιμό και να σέρνει στο έδαφος τη μάγισσα [πίν. 315].

Όπως διαπιστώνουμε το θέμα των ατομικών τιμωριών ήταν ιδιαίτερα αγαπητό, καθώς μπορούσε να εκφράζει επίκαιρα προβλήματα και γι’ αυτό ζωγραφίστηκε πολύ συχνά έως και τα τέλη του 20ου αιώνα σε πολλές περιοχές με μεγάλη γεωγραφική διασπορά, από τα Βαλκάνια έως τη Ρωσία, την Αρμενία και τη Γεωργία[433]. Εξάλλου ο προβληματισμός και ο φόβος του

---

[431] Η ύπαρξη αυτών των εικόνων μου ήταν γνωστή από παλιά, ωστόσο αποτελούσαν υλικό προς δημοσίευση και δεν μπορούσα να τις γνωστοποιήσω. Το 2018 δημοσιεύθηκε η διδακτορική διατριβή του Dany Z. Mreich, υπό τον τίτλο *Οι φορητές εικόνες του χαλεπιανού εργαστηρίου των αγιογράφων της οικογένειας Musawwir (17ος, 18ος αι.)*, όπου οι εικόνες αυτές περιγράφονται αναλυτικά συνοδευόμενες από το ανάλογο φωτογραφικό υλικό, βλ. σελ. 195 - 209, εικ. 48 – 49.

[432] Την παράσταση μου έκανε γνωστή ο Κωνσταντίνος Γιακουμής, βλ.: K. Giakoumis, «Box of contributions with the Last Judgement », στο *Water in Arts and Crafts in the Berat Region, 4th century B.C. to 19th century A.D., Exhibition Catalogue, Tirana 2015,* 91-96.

[433] Τα μνημεία της Αρμενίας και της Γεωργίας δεν έχουν δημοσιευθεί συνολικά. Υπάρχουν διάσπαρτες ή μεμονωμένες αναφορές. Οι πληροφορίες μου για αυτά δεν έχουν επαληθευτεί επαρκώς.

ανθρώπου για την κόλαση στη μεταθάνατον ζωή του αποτελεί ένα παγκόσμιο μοτίβο από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Δευτέρα Παρουσία αποτελεί ένα εικονογραφικό θέμα με χαρακτήρα πολυσήμαντο. Συμπυκνώνει τις χριστιανικές αντιλήψεις για το εσχατολογικό πρόβλημα το οποίο είναι ουσιώδες για κάθε άνθρωπο. Αποτελεί την εικαστική έκφραση της χριστιανικής διδασκαλίας για τη Μέλλουσα Κρίση. Η παράσταση έχει επιβλητικό και μεγαλοπρεπή χαρακτήρα και εκφράζει τον αυστηρό δογματικό συμβολισμό της βυζαντινής παράδοσης. Παράλληλα όμως είναι ένα από τα λίγα θέματα που επηρεάζει άμεσα και κατανοητά τον πιστό. Γι'αυτόν τον λόγο η εξελικτική της πορεία είναι ενδιαφέρουσα. Μένοντας πάντα στα πλαίσια της βυζαντινής παράδοσης, ανανεώνεται ταυτόχρονα υιοθετώντας ιδέες και αντιλήψεις από το περιβάλλον μέσα στο οποίο δημιουργείται, καθώς σε αυτό απευθύνεται. Όλα αυτά τα στοιχεία δείχνουν πως η παράσταση μπορεί να εκφράζει την κοινωνική πραγματικότητα και την επικαιρότητα σε κάθε εποχή.

Ένα από τα συνθετικά στοιχεία που την απαρτίζουν είναι το πλέον κατάλληλο για να εκφράσει αυτόν τον χαρακτήρα. Πρόκειται για τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών, που απεικονίζονται σε μνημεία αγροτικών και μοναστικών κέντρων, εκφράζοντας αμαρτίες χαρακτηριστικές για τις αγροτικές κοινωνίες της κάθε εποχής, βασιζόμενες σε ένα πλούσιο ιδεολογικό και εικονογραφικό υπόβαθρο. Αποκρυσταλλώνονται τον $12^{ο}$ -13ο αιώνα και γνωρίζουν μεγάλη διάδοση στους αιώνες που θα ακολουθήσουν εξαιτίας του ιδιαίτερου χαρακτήρα τους. Απελευθερώνονται από τα πλαίσια του αυστηρού δογματισμού και δεν έχουν αφηρημένο και συμβολικό περιεχόμενο όπως οι ομαδικές τιμωρίες, αλλά πολύ πιο συγκεκριμένο, εκφράζοντας επίκαιρα ιστορικά, πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα του περιβάλλοντος που τις δημιουργεί, ιδέες, αντιλήψεις και δοξασίες της κάθε εποχής. Στοιχεία από την καθημερινή ζωή, στοιχεία λαϊκής προέλευσης, διεισδύουν στην εικονογραφία και εκφράζονται με

ρεαλιστικό τρόπο.

Οι αμαρτωλοί καταδικάζονται στους τόπους της κόλασης, και σπανιότερα στον πύρινο ποταμό, όπου βασανίζονται ποικιλότροπα, ανάλογα με την αμαρτία που είχαν διαπράξει, στην οποία δίνεται έμφαση μέσω του ιδιαίτερου τρόπου που τιμωρούνται. Έτσι φαίνεται πολύ άμεσα πως κυριαρχεί η ιδέα της δίκαιης κρίσης και ανταπόδοσης. Όλοι θα λάβουν αυτό που τους αξίζει στη μεταθανάτιο ζωή, είτε τιμωρήθηκαν από τον επίγειο νόμο εν ζωή είτε όχι. Οι τιμωρίες έχουν προληπτική και κυρωτική λειτουργία η οποία εκφράζει τον διδακτικό τους σκοπό. Για όλους αυτούς τους λόγους το θέμα αναπτύσσεται και εξελίσσεται έως τα τέλη του 20ου αιώνα. Φαίνεται δε πως ήταν αγαπητό και απαραίτητο μέσα στο εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που απεικονίζεται αυτοτελώς ή ανεξάρτητα από την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

Οι αμαρτωλοί, άνδρες και γυναίκες, υποβάλλονται σε σκληρές τιμωρίες. Απεικονίζονται κατά κύριο λόγο γυμνοί - και μάλιστα ορισμένες φορές εξαίρονται τα όργανα που καθορίζουν το φύλο τους - να βασανίζονται με ποικίλους τρόπους. Συχνά στην έκφρασή τους αποτυπώνονται συναισθήματα αγωνίας, πόνου και θλίψης. Σχεδόν πάντα απεικονίζονται τα χαρακτηριστικά όργανα του επαγγέλματός τους, το μέσο ή το όργανο μέσω του οποίου διαπράχθηκε ή εκφράζεται η αμαρτία, σαν ένα ανεξίτηλο στίγμα, τα οποία αποτελούν ταυτόχρονα μέσο αναγνώρισης αλλά και τιμωρίας. Η εικονογραφική τους απόδοση χαρακτηρίζεται από αυτά τα συγκεκριμένα στοιχεία σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξης του θέματος. Οι ζωγράφοι ακολουθώντας κάποιους οδηγούς ζωγραφικής καθιέρωσαν ορισμένους εικονογραφικούς τύπους με αποτέλεσμα να γνωρίσουν μεγάλη διάδοση˙ ακόμα και να ζωγραφίζονται δύο φορές στο ίδιο μνημείο. Κάποιοι ζωγράφοι ή και εργαστήρια αυτών φαίνεται ότι αγαπούσαν ιδιαίτερα συγκεκριμένες τιμωρίες, όπως είδαμε στην περίπτωση των Χιοναδιτών ή του Παγώνη. Οι τιμωρίες που αντανακλούν κάποιο τοπικό πρόβλημα και δε γνωρίζουν

μεγάλη διάδοση ακολουθούν τα καθιερωμένα εικονογραφικά πλαίσια και αυτό είναι βέβαια λογικό, εφόσον έχουν δημιουργηθεί κοινά και άμεσα κατανοητά εκφραστικά σχήματα.

Η απόδοση των τιμωριών εκφράζεται μέσα από ευρηματικούς και πρωτότυπους τρόπους κάθε φορά, δεδομένου ότι οι ζωγράφοι μπορούν να αφήσουν ελεύθερη τη φαντασία τους. Ειδικότερα στα μεταβυζαντινά χρόνια οι ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές αλλαγές που έλαβαν χώρα έδωσαν μια μεγαλύτερη ανεξαρτησία στους ζωγράφους, που εξάλλου κι αυτοί συχνά πιο λαϊκοί και όχι τόσο εμπνευσμένοι όσο οι παλαιότεροι ζωγράφοι, αγαπούν και διανθίζουν το θέμα. Συχνά οι τιμωρίες απεικονίζονται με τρόπο ρεαλιστικό και πολλές φορές τολμηρό και ωμό, ισχυροποιώντας έτσι τον εκφοβιστικό και σωφρονιστικό τους ρόλο. Ορισμένες φορές αγγίζουν τα όρια της εκφραστικής υπερβολής, στοιχείο που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε πως αντικρίζουμε παραστάσεις μέσα σε ναούς και όχι ζωγραφική κάποιου κοσμικού πίνακα. Αυτός ο ρεαλισμός και η ελευθεριότητα γίνονται στοιχεία επιτρεπτά και απαραίτητα για την έκφραση του θέματος, γιατί επιτυγχάνεται μέσω αυτών ο διδακτικός σκοπός του.

Από την εξέταση των μνημείων παρατηρούμε ότι ορισμένες τιμωρίες όπως του πόρνου, της πόρνης, των κοιμώμενων την Κυριακή, της αποστρέφουσας τα νήπια, της μάγισσας, του φονιά, του τοκιστή, του παραζυγιστή, του μυλωνά - που απαντάται, αν όχι σε όλα, στα περισσότερα μνημεία - και του παραυλακιστή γεωργού, γνωρίζουν μεγάλη και συνεχή διάδοση τόσο στη βυζαντινή όσο και στη μεταβυζαντινή εποχή σε ευρύ γεωγραφικό φάσμα. Το γεγονός αυτό οφείλεται αφενός στο ότι τα παραπτώματά τους ήταν λίγο - πολύ κοινά μέσα σε μια αγροτική κοινωνία, ανεξάρτητα από την περιοχή και την εποχή, και αφετέρου στην ύπαρξη οδηγών ζωγραφικής ή και στις προτιμήσεις των αγιογράφων ή μερικές φορές και των χορηγών. Η άδικη συμπεριφορά εξάλλου αυτών των αμαρτωλών δε στιγματίστηκε μόνο εικαστικά στη ζωγραφική, αλλά, όπως αναφέρθηκε, και μέσα σε παροιμίες και τραγούδια διαφόρων περιοχών έως και σήμερα. Πρόκειται εξάλλου για

παραπτώματα που στην πλειοψηφία τους αποτελούσαν, όπως είδαμε, και ποινικά αξιόποινες πράξεις. Επισημαίνονται βέβαια και τιμωρίες που ανθίζουν ιδιαίτερα σε κάποιες περιοχές γιατί εκφράζουν τοπικά προβλήματα, όπως του ζωοκλέπτη που εικονογραφείται συχνά στην Κρήτη, γιατί εκεί η ζωοκλοπή αποτελούσε - και αποτελεί μέχρι σήμερα - κοινωνική μάστιγα. Περιορισμένη διάδοση γνωρίζουν κάποιες τιμωρίες όπως του ράπτη, του παραθεριστή γεωργού, της παραζυγίστριας, της υφάντριας και του υφάντη, του σιδερά, του μπογιατζή, του διαβαλτή, των γυναικών που κλέβουν λάχανα, πράσα και κολοκύθια από ξένη ιδιοκτησία, του τσοπάνη, τη γυναίκας που βύζαινε τα Τουρκόπουλα ή αυτής που χαλάει το προξενιό. Βέβαια ο τοπικός παράγοντας αποτελεί μία σημαντική αιτιολόγηση για αυτήν την περιορισμένη διάδοση, πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη ότι πολλά μνημεία - κυρίως της μεταβυζαντινής περιόδου - είναι αδημοσίευτα, γεγονός που καθιστά δύσκολη την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την εμφάνιση και εξάπλωση των τύπων. Ορισμένες τιμωρίες, όπως του μπογιατζή, του τσοπάνη κ.λπ., φαίνεται ότι εμφανίζονται για πρώτη φορά στη μεταβυζαντινή εποχή - περίοδο μεγάλης άνθισης του θέματος των ατομικών τιμωριών - και υπόκεινται βέβαια και αυτές στον προαναφερθέντα περιορισμό. Υπάρχουν επίσης παρεμφερείς τιμωρίες που αναφέρονται ουσιαστικά στην ίδια ή σε πολύ παρόμοια αμαρτία και διαφοροποιούνται ελάχιστα ως προς την εικονογραφική απόδοση και περισσότερο ως προς τις επιγραφές τους, καθώς σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η εποχή και η περιοχή εμφάνισής τους. Συναντάμε έτσι τον ταβερνιάρη ή την ταβερνιάρισσα, τον κάπελα, τον υδρομίκτη, τον οινοπώλη, τον κρασόπουλο ή την κρασοπούλα που τιμωρούνται για τους ίδιους λόγους. Παρόμοια βλέπουμε ότι η γυναίκα που αρνείται να θηλάσει το ξένο παιδί μπορεί να γνωρίζει παραλλαγές και να τιμωρείται γιατί το παιδί είναι φτωχό ή ορφανό. Αντίστοιχα οι γυναίκες που μακιγιάρονται μπορούν να ενταχθούν στον τύπο των φιλάρεσκων αμαρτωλών. Κάποιες φορές παρατηρούμε ότι συγκεκριμένοι εικονογραφικοί τύποι χρησιμοποιούνται για εντελώς διαφορετικές αμαρτίες. Ο αμαρτωλός,

για παράδειγμα, που σουβλίζεται απαντάται ως τιμωρία του ζωοκλέφτη αλλά και του σοδομίτη. Οι μάγισσες και οι πόρνες μπορεί να έχουν την ίδια εικονογραφία ή ακόμα η μάγισσα να αποδίδεται όπως η πόρνη και πόρνη εντελώς διαφορετικά. Η πόρνη, ο βλάσφημος και ο κλέφτης πριονίζονται. Ο κρασόπουλος και ο μπακάλης απεικονίζονται με τον ίδιο τρόπο, με κοινό στοιχείο ότι παραζυγίζουν, χωρίς να φέρουν τη ζυγαριά ως όργανο τιμωρίας αλλά ένα βαρέλι. Επίσης υπάρχουν αμαρτωλοί που κολάζονται για δύο αμαρτήματα ταυτόχρονα, όπως *ο παραυλακιστής και παραθεριστής, ο τοκιστής και παραζυγιστής, η μάντισσα και κουσκουσούρα*, και άλλες. Μερικές φορές οι αμαρτίες αυτές είναι πολύ συγγενικές και άλλες φορές όχι, αλλά αρκετά σημαντικές για να ενταχθούν στον εικονογραφικό διάκοσμο. Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ότι συχνά παραβιάζεται ο γενικός κανόνας ότι το φίδι τιμωρεί το μέλος του σώματος που αμάρτησε, καθώς έχουμε συναντήσει λόγου χάρη τη μάγισσα, τον τοκιστή, τον κλέφτη να δαγκώνονται στα γεννητικά τους όργανα. Ακόμα όμως και αν το φίδι δαγκώνει τον αμαρτωλό στο υπεύθυνο μέλος για την αμαρτία ή γενικότερα η τιμωρία πραγματώνεται στο μέλος αυτό, μπορεί να συναντηθεί σε πολλές διαφορετικές περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στον βλάσφημο, στον κατάλαλο, στην καταλαλούσα, στην κουτσομπόλα, στη μάγισσα που κολάζονται στη γλώσσα τους.

Ενδιαφέρον μας προκαλεί το γεγονός της διάκρισης των φύλων στους τιμωρούμενους. Οι άντρες αμαρτωλοί καταδικάζονται πολύ συχνά ως κλέφτες επαγγελματίες. Γυναίκες επαγγελματίες, που αμάρτησαν κατά την εξάσκηση του επαγγέλματός τους, συναντάμε σπάνια να απεικονίζονται. Στο Βυζάντιο οι άνδρες ήταν αυτοί που ασκούσαν τα επαγγέλματα. Οι γυναίκες ζούσαν μέσα στο σπίτι και δε συμμετείχαν ιδιαίτερα στον κοινωνικό βίο, σύμφωνα με τα ιδεώδη της εποχής. Βεβαίως υπήρχαν και γυναίκες που, εξαιτίας της φτώχειας και των άσχημων συνθηκών γενικότερα, εξασκούσαν επαγγέλματα και ασχολούνταν με το εμπόριο και αυτό ήταν πιο εύκολο να γίνει στις αγροτικές κοινωνίες, καθώς το επέβαλλαν οι σκληρές συνθήκες

της υπαίθρου. Ωστόσο, οι απεικονίσεις γυναικών επαγγελματιών είναι λίγες, όπως η παραζυγίστρια, η υφάντρια, η κρασοπούλα και η μυλωνού και κινούνται στα καθιερωμένα πλαίσια. Θεωρώ, βέβαια, πως μνημεία που θα ανακαλυφθούν ή θα δημοσιευθούν μπορούν να μας εκπλήξουν και να συναντήσουμε νέες τιμωρίες γυναικών επαγγελματιών, και όχι μόνο, καθώς το θέμα είναι ευρύτατα διαδεδομένο και ανεξάντλητο σε όλο τον χριστιανικό κόσμο.

Οι άντρες επίσης τιμωρούνται για ηθικά παραπτώματα, όπως ο τοκιστής, ο μέθυσος, ο λαίμαργος, ο φονιάς, ο κλέφτης, ο βλάσφημος, ο επίορκος, ο υπερήφανος. Οι αμαρτίες και τα παραπτώματά των γυναικών, στην πραγματικότητα και ως προς την εικαστική τους απόδοση, για τα οποία έπρεπε να τιμωρηθούν όπως προέβλεπαν οι νόμοι του κράτους και η Εκκλησία, συνδέονταν με το φύλο τους και τον προδιαγεγραμμένο κοινωνικό τους ρόλο· ειδικότερα δε, κατηγορούνταν για παραβάσεις ηθικής και πιο συγκεκριμένα σεξουαλικής ηθικής, δηλαδή καταδικάζονταν ως πόρνες, προαγωγοί, αιμομίκτριες, αδιάφορες να κάνουν παιδιά ή να τα θρέψουν, φιλάρεσκες, ματαιόδοξες, ανόητες, κουτσομπόλες, μάγισσες.

Αμαρτήματα για τα οποία κολάζονται και τα δύο φύλα είναι: ο πόρνος και η πόρνη, ο κατάλαλος και πιο συχνά η καταλαλούσα, ομοίως ο παρακροατής και η παρακροάτρια, η παρακαθίστρια και σπανίως ο παρακαθιστής, ο μοιχός και η μοιχαλίδα και πιο σπάνια ο αποκαλόγερος και η αποκαλογριά, η μάντισσα και ο μάντης, η μάγισσα και ο μάγος.

Ορισμένες φορές τιμωρείται ζεύγος αμαρτωλών όπως οι παραυλακιστές, που μπορεί να αποτελείται από δύο άντρες ή από έναν άντρα και μία γυναίκα. Συχνά απαντάται το ζευγάρι που συνευρισκόταν την Κυριακή ή την Ανάσταση ή τις δεσποτικές εορτές και δεν πήγαινε στην εκκλησία και σπανιότερα ένας άνθρωπος που είχε κάνει την ίδια αμαρτία λόγω οκνηρίας. Οι κοιμώμενοι συνήθως απεικονίζονται να κοιμούνται, αλλά είδαμε και παραστάσεις στις οποίες φαίνεται ότι το ζευγάρι έχει συλληφθεί την ώρα της ερωτικής συνεύρεσης, με τον άνδρα εδώ να έχει πιο ενεργητικό ρόλο.

Στα αμαρτήματα σεξουαλικής φύσης παρατηρούμε, από όσο γνωρίζω, την εξής διαφοροποίηση: κολάζονται οι άντρες ομοφυλόφιλοι και κτηνοβάτες, αλλά όχι οι γυναίκες, αν και για τα παραπτώματα αυτά τιμωρούνται στο βυζαντινό ποινικό δίκαιο και τα δύο φύλα. Αντίθετα στην κόλαση βλέπουμε κυρίως γυναίκες μαστροπούς παρά άντρες, αν και υπήρχαν καταγεγραμμένοι και τιμωρούνταν ομοίως ποινικά.

Η γοητεία και η ιδιαίτερη σημασία των τιμωριών των αμαρτωλών είναι ότι εκφράζουν, όσο λίγα θέματα της βυζαντινής εικονογραφίας, τις κοινωνικές, επαγγελματικές και οικονομικές σχέσεις, τα επίκαιρα καθημερινά προβλήματα των απλών ανθρώπων, τις απόψεις, τις προσδοκίες, το αίσθημα τους για δικαιοσύνη και αντανακλούν συγκρούσεις της αγροτικής κοινωνίας. Στα πλαίσια της κοινωνίας αυτής υπάρχει μεγαλύτερη ελευθερία να ζωγραφιστούν και να διαδοθούν τέτοιου είδους απεικονίσεις, που είναι επίσης ιδιαίτερα κατανοητές στους πιστούς, με τρόπο πρωτότυπο, ρεαλιστικό, τολμηρό, μέσα στην παράδοση της αυστηρής βυζαντινής πνευματικότητας, που πάντοτε αποτέλεσε το υπόβαθρο της βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Αυτά τα στοιχεία δε θα τα συναντήσουμε τόσο άμεσα σε άλλες παραστάσεις, παρά το γεγονός ότι όλες έχουν σκοπό να γίνονται εύκολα αντιληπτές, κατανοητές και διδακτικές. Η συνεχής απεικόνιση των τιμωριών των αμαρτωλών και η μεγάλη της διάδοση, ποσοτική, χρονική και γεωγραφική, δείχνει πόσο αγαπήθηκε και εξαπλώθηκε το θέμα αυτό, αλλά και πόσο αργά εξελίχθηκε η ζωή στην ύπαιθρο.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΒΜΕ	*Αρχείον των Βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος*
ΑΔ	*Αρχαιολογικόν Δελτίον*
ΔΧΑΕ	*Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
ΕΕΒΣ	*Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*
ΕΕΚΣ	*Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*
ΗΧ	*Ηπειρωτικά Χρονικά*
ΙΕΕ	*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*
Κρητ. Χρον.	*Κρητικά Χρονικά*
ΠΑΑΕ	*Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*

Art B	*Art Bulletin*
B Z	*Byzantinische Zeitschrift*
Cah Arch	*Cahiers Archéologiques*
Cah Balk	*Cahiers Balkaniques*
DACL	*Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de liturgie*, eds. F.Cabrol - H. Leclerq, vols. 1 - 15, Paris 1908 - 1953.
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.*
LCI	*Lexikon der Christlichen Ikonographie*, eds. E. Kirschbaum - W. Braunfels, vols. 1 - 8, Rom - Freiburg - Basel - Wien 1968 - 1972.
P G	*Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, ed. J. - P. Migne.
REG	*Revue des Etudes Grecques*

Αγγελίδη 1980	Χ. Αγγελίδη, *Ο βίος του Οσίου Βασιλείου του Νέου*, Ιωάννινα 1980.
Αγουρίδης 1973	Σ. Αγουρίδης, *Τα απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης, τόμος Α*', Αθήνα 1973.
Αγραφιώτης 1977	Δ. Αγραφιώτης, "Ο Χιοναδίτης αγιογράφος Μιχαήλ Ζήκος και η συντροφιά του στο Μεταξοχώρι Αγιάς", *Ηπειρωτική Εστία*, τόμος ΚΣΤ', τεύχη 303 - 304, (Ιούλιος - Αύγουστος 1977), 507 - 521.
Αλιπράντης 1979	Θ. Αλιπράντης, *Θησαυροί της Σίφνου. Εικόνες των ναών και των μονών*, Αθήνα 1979.
Ασδραχάς 1979	Σπ. Ασδραχάς, *Η Οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας (ιε'- ιθ' αι.)*, Αθήνα 1979.
Αχειμάστου - Ποταμιάνου 1995α	Μ.Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της Μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1995[2].
Αχειμάστου - Ποταμιάνου 1995β	Μ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Ελληνική τέχνη. Βυζαντινές Τοιχογραφίες*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995.
Βακαλόπουλος 1961 - 1964	Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμοι : Α - Β[1] , Θεσσαλονίκη 1961 - 1964.
Βακιρτζής 1989	Η. Βακιρτζής, « Η μεγάλη εικόνα της Δευτέρας Παρουσίας του Χριστού και της Μέλλουσας Κρίσης του Εκκλησιαστικού Μουσείου Μυτιλήνης», *Λεσβιακά ΙΒ'* (1989), 77 – 91.
Βαλτέρ 1994	Ζ. Βαλτέρ, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, [μετάφραση : Κ. Παναγιώτου], Αθήνα 1994.
Βασιλάκη 1986	Μ. Βασιλάκη, "Οι παραστάσεις των κολαζομένων γυναικών στις εκκλησίες της Κρήτης", *Αρχαιολογία* 21 (1986), 41 - 46.
Βοκοτόπουλος 1966	Π. Βοκοτόπουλος, «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Ηπείρου, Δυτικόν Ζαγόρι», *ΑΔ* 21 (1966) : Χρονικά (μέρος

B^2), 299 - 315.

Βοκοτόπουλος 1967 — Π. Βοκοτόπουλος, "Μονή Σέλτσου", *ΑΔ* 22 (1967) : Χρονικά (μέρος Β^2), 355 - 357 .

Βοκοτόπουλος 1976 — Π. Βοκοτόπουλος, «Βυζαντινά, μεσαιωνικά και νεότερα μνημεία Ηπείρου», *ΑΔ* 31 (1976) : Χρονικά (μέρος Β'2), 210 - 228.

Βοκοτόπουλος 1979 — Π. Βοκοτόπουλος, «Ο ναός του Αγίου Μηνά στο Μονοδέντρι του Ζαγορίου», στο : *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1453 - 1850*, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, τόμος Ι, Αθήνα 1979, 111 - 120.

Βοκοτόπουλος 1995 — Π. Βοκοτόπουλος, *Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές Εικόνες*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995.

Βολανάκης 1986 — Ι. Βολανάκης, «Τοιχογραφημένοι ναοί της νήσου Κεφαλληνίας», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 5 (1986), 201 - 218.

Γαρίδης 1990 — Μ. Γαρίδης, «Το θέμα της Τελικής Κρίσης - Δευτέρας Παρουσίας στη θρησκευτική ισλαμική ζωγραφική», στο : *Αρμός*, τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Πολυτεχνική σχολή, τμήμα Αρχιτεκτόνων, τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1990, 431 - 442.

Γαρίδης 1995 — Μ. Γαρίδης, «Η μεταβυζαντινή ζωγραφική. Οι τοιχογραφίες. 15ος - 17ος αιώνας», *Αρχαιολογία 56* (1995), 21 - 38.

Gerola - Λασσιθιωτάκης 1961 — G.Gerola, *Elenco Topografico delle chiese affrescate di Creta,* Venise 1936. [Έκδοση Ελληνική, μετάφραση, πρόλογος και συμπληρώματα από τον Κ. Λασσιθιωτάκη: *Τοπογραφικός Κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, Ηράκλειο 1961.]

Γκίνη - Τσοφοπούλου 1985 — Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Εκκλησίες από την

Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή περίοδο στην περιοχή Καλυβίων», στα: *Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*. Αφιέρωμα στον Χρήστο Ν. Πέτρου Μεσογείτη, Καλύβια 1985, 189 - 201.

Γκολομπίας 1988 — Γ. Γκολομπίας, «Ανέκδοτες επιγραφές και συσχετισμοί τοιχογραφικών συνόλων Καστοριάς», *Ιστορικογεωγραφικά 2* (1988), 53 - 88.

Γλύκατζη - Αρβελέρ 1977 — Ε. Γλύκατζη - Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας* [μετάφραση: Τ. Δρακοπούλου], Αθήνα 1977.

Διονύσιος ο εκ Φουρνά 1909 — Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, και αι κύριαι αυτής ανέκδοται πηγαί, εκδιδόμενη μετά προλόγου νυν το πρώτον πλήρης κατά το πρωτότυπον αυτής κείμενον*, υπό Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, εν Πετρουπόλει 1909.

Δρανδάκης 1957 — Ν. Δρανδάκης, «Ο εις Αρτόν Ρεθύμνης ναΐσκος του αγίου Γεωργίου», *Κρητ. Χρον. ΙΑ* (1957), 65 - 161.

Δρανδάκης 1964 — Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1964.

Δρανδάκης 1967 — Ν. Δρανδάκης, *Χριστιανικαί Επιγραφαί Λακωνικής*, Ανάτυπο εκ της Αρχαιολογικής Εφημερίδος 1967.

Δρανδάκης 1974 — Ν. Δρανδάκης, «Έρευνα στη Μάνη», *ΠΑΑΕ* 1974, 110 - 138.

Δρανδάκης 1995 — Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995.

Δρανδάκης κ.ά., 1981 — Ν. Δρανδάκης, Ε. Δωρή, Σ. Καλοπίση, Β. Κέπετζη, Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στη Μάνη», *ΠΑΑΕ* 1981, 449 - 578.

Δρανδάκης, κ.ά., 1993 — Ν. Δρανδάκης, Ε. Δωρή, Β. Κέπετζη, Μ. Κωνσταντουδάκη, *Έρευνα στην Κάτω Μάνη*, Αθήνα 1993.

Εμμανουήλ 1991 — Μ. Εμμανουήλ, «Οι τοιχογραφίες του αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο

	Ευβοίας», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* ΚΗ’ (1991), Παράρτημα.
Εμμανουήλ 1997	Μ. Εμμανουήλ, «Ο ναός της Παναγίας στο Μουτουλλά της Κύπρου. Οι τοιχογραφίες της μεταβυζαντινής εποχής», *Κυπριακαί Σπουδαί. Δελτίον της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών* ΞΑ’ (1997), 107 – 137.
Ζώρας 1948	Γ. Ζώρας, «Ο ποιητής Μαρίνος Φαλιέρος. 2. Λόγοι Διδακτικοί», *Κρητικά Χρονικά* Β’ (1948), 213 – 234.
Θεοχαροπούλου 1995	Ρ. Θεοχαροπούλου, «Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού της αγίας Πελαγίας Βιάννου», στα : *Πεπραγμένα του Ζ’ Κρητολογικού Συνεδρίου*, (εκδ. Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Ρεθύμνης, Δήμου Ρεθύμνης), τόμος Β1, Ρέθυμνο 1995, 285 - 305.
Θησαυροί 1973 - 1991	Σ.Πελεκανίδης, Π.Χρήστου, κ.ά., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, Εικονογραφημένα χειρόγραφα*, τόμοι Α’ - Δ’, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1973 - 1991.
Καλοκύρης 1952	Κ. Καλοκύρης, «Βυζαντινά μνημεία της Κρήτης. Η Παναγία της Κριτσάς» , *Κρητ. Χρον.* ΣΤ’ (1952), 209 - 270.
Καλοκύρης 1957	Κ. Καλοκύρης, *Αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Κρήτης. Συμβολή εις την Χριστιανικήν τέχνην της Ελλάδος*, Αθήναι 1957.
Καλοκύρης 1973	Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντιναί εκκλησίαι της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973.
Kazhdan - Epstein 1997	A. P. Kazhdan - A. W. Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα* [μετάφραση Α. Παππάς, μετάφραση παραρτήματος Δ. Τσουγκαράκης], Αθήνα 1997.
Κοιλάκου 1982	Χ. Κοιλάκου, «Νομός Αττικής. Ναός Ταξιαρχών Καλυβίων», *ΑΔ* 37 (1982) : Χρονικά (μέρος Β1) , 75 - 6.

Κουκουλές 1927	Φ. Κουκουλές, «Από τη μεσαιωνικήν διαπόμπευσιν», *ΔΧΑΕ 4* (1927), περίοδος Β', 62 - 66.
Κουκουλές 1940	Φ. Κουκουλές, «Συμβολή εις την Κρητικήν λαογραφίαν επί Βενετοκρατίας» , *ΕΕΚΣ* Γ' (1940), 1 - 101.
Κουκουλές 1948 - 1955	Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμοι Α' - ΣΤ', Αθήνα 1948 - 1955.
Κυριακίδης 1955 - 60	Σ. Κυριακίδης, «Μακεδονικά άσματα και έθιμα και δοξασίαι», *Μακεδονικά* 4 (1955 - 1960), 501 - 531.
Λάζαρη 1982 - 1983	Μ. Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού της αγίας Παρασκευής στο Μαρκόπουλο Μεσογείων», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ' , τόμος ΙΑ' , (1982 - 1983), 189 - 226.
Λαΐου - Θωμαδάκη 1987	Α. Λαΐου - Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή* [μετάφραση : Α. Κάσδαγλη], Αθήνα 1987.
Λαμπάκης 1982	Σ. Λαμπάκης, *Οι καταβάσεις στον κάτω κόσμο στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λογοτεχνία*, Αθήνα 1982.
Λασσιθιωτάκης 1965	Κ. Λασσιθιωτάκης, «Θέματα και απόψεις γύρω από τη Χριστιανική τέχνη της Κρήτης», *Κρητ. Χρον*. ΙΘ (1965), 263 - 278.
Λασσιθιωτάκης 1970	Κ. Λασσιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης. Δ' Επαρχία Σελίνου», *Κρητ. Χρον*. ΚΒ (1970), 133 - 210 και 347 - 388.
Λασσιθιωτάκης 1971	Κ. Λασσιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης. Ε' Επαρχία Σφακίων» , *Κρητ. Χρον*. ΚΓ , (1971), 95 - 177.
Λεονταρίτου 1997	Β. Λεονταρίτου, «Εκ γυναικός ερρύη τα φαύλα. Η γυναικεία εγκληματικότητα στο Βυζάντιο» στο: *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα 1997, 203 - 233.
Λιάπης 1971	Ι. Λιάπης , *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*, Αθήνα 1971.
Λυκούδη 1996	Ε. Λυκούδη, «Η Δευτέρα Παρουσία : Μία περίπτωση

εικονογράφησής της στην Κεφαλονιά», στο : *Κεφαλονιά, ένα μεγάλο μουσείο. Εκκλησιαστική τέχνη*, τόμος 3, Αργοστόλι 1996, 219 - 231.

Μαδεράκης 1978 Στ. Μαδεράκης, «Η κόλαση και οι ποινές των κολασμένων σαν θέματα της Δευτέρας Παρουσίας στην Κρήτη (ιστορική εξέλιξη). Β' Η παράσταση της κολάσεως», *Ύδωρ εκ Πέτρας*, Χρόνος 1, τόμος 2 (1978), 185 - 236.

Μαδεράκης 1979 Στ. Μαδεράκης, «Η κόλαση και οι ποινές των κολασμένων σαν θέματα της Δευτέρας Παρουσίας στην Κρήτη. Γ' Οι ποινές» , *Ύδωρ εκ Πέτρας*, Χρόνος 2, τόμοι 3 - 4 (1979), 21 - 80.

Μαδεράκης 1980 - 81 Στ. Μαδεράκης, «Η κόλαση και οι ποινές των κολασμένων σαν θέματα της Δευτέρας Παρουσίας στην Κρήτη. Δ' Προβλήματα σχετικά με τα θέματα της κολάσεως», *Ύδωρ εκ Πέτρας*, Χρόνος 3 - 4, τόμοι 5 - 6 (1980 - 1981), 51 - 130.

Μαδεράκης 1984 Στ. Μαδεράκης, «Αναζητήσεις των κρητικών αγιογράφων στην παράσταση του γυμνού στο θέμα των ποινών σε τρεις εκκλησίες των Χανίων», στο : *Χανιά*, ετήσια έκθεση του δήμου Χανίων, 1984, 80 – 85.

Μακρής 1976 Κ. Μακρής , *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, Αθήνα 1976.

Μαλτέζου 1986 Χ. Μαλτέζου, «Η γυναίκα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη με βάση τις νοταριακές πηγές», *Αρχαιολογία 21* (1986), 37 - 40.

Μαριδάκης 1922 Γ. Μαριδάκης, *Το αστικόν δίκαιον εν ταις νεαραίς των βυζαντινών αυτοκρατόρων*, Αθήνα 1922.

Μάτσης 1971 Ν. Μάτσης, « Ο τόκος εν τη νομολογία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά τους ΙΔ' και ΙΕ' αιώνας», *ΕΕΒΣ* ΛΗ' (1971), 71 - 83.

Μητσάνη 1996 Α. Μητσάνη, *Εικόνες και κειμήλια από τη συλλογή της Εκατονταπυλιανής της Πάρου*, Αθήνα 1996.

Μοναστήρια Ιωαννίνων 1993	*Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, [εποπτεία : Μ. Γαρίδης - Αθ. Παλιούρας], Ιωάννινα 1993.
Μουτσόπουλος 1967	Ν. Μουτσόπουλος, *Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα*, Αθήνα 1967.
Μουτσόπουλος 1972	Ν. Μουτσόπουλος, *Καστοριά. Λεύκωμα*. [Μορφολογική μελέτη Καστοριάς. Ιστορική - Χωροταξική - Πολεοδομική -], Θεσσαλονίκη 1972.
Μουτσόπουλος 1992	Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9ος - 11ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992.
Μπούρας κ.ά., 1970	Χ.Μπούρας, Α. Καλογεροπούλου, Ρ. Ανδρεάδη, *Εκκλησίες της Αττικής*, Αθήνα 1970.
Μυλοποταμιτάκη 1985	Κ. Μυλοποταμιτάκη, «Οι τοιχογραφίες του Χριστού Κασάνων Πεδιάδος», στα: *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου - 1 Οκτωβρίου 1981, (γεν. επιμ. Θ. Δετοράκης) τόμος Β', Ηράκλειο Κρήτης 1985, 294 - 302.
Νάκος 1997	Γ. Νάκος, «Ζωοκλέφτες και καταπατητές στο Βυζάντιο», στο: *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα 1997, 141 - 156.
Nilsson 1953	P. Nilsson, *Ελληνική λαϊκή θρησκεία*, [μετάφραση Ι. Θ. Κακριδής], [Η βιβλιοθήκη του Φιλολόγου, 8], Αθήνα 1953.
Dawkins 1948	R. Dawkins, «Αποκάλυψις της Υπεραγίας Θεοτόκου δια τες κόλασες των αμαρτωλών», *Κρητ. Χρον*. Β (1948), 487 - 500.
Ξυγγόπουλος 1957	Α.Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν*, Αθήνα 1957.
Ορλάνδος 1938	Α. Ορλάνδος, «Τα Βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς», *ΑΒΜΕ* Δ' (1938), 176 - 179.
Ορλάνδος 1948	Α. Ορλάνδος, «Βυζαντινοί και Μεταβυζαντινοί ναοί της Ρόδου. Αι τοιχογραφίαι, μέρος Β'», *ΑΒΜΕ* ΣΤ' (1948), 113 -

215.

Ορλάνδος 1961 — Α.Ορλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας» , *ΑΒΜΕ* Θ’ (1961), 43 - 53.

Παϊσίδου 1995 — Μ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της Δυτικής Μακεδονίας*, (διδ. διατριβή) Θεσσαλονίκη 1995.

Παλιούρας 1985 — Α. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αθήνα 1985.

Πάλλας 1965 — Δ. Πάλλας, «Αι αισθητικαί ιδέαι των Βυζαντινών προ της αλώσεως (1453)», *ΕΕΒΣ* ΛΔ’ (1965), 313 - 331.

Πανσελήνου 1987 - 88. — Ν. Πανσελήνου, «Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά Αττικής», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ , τόμος ΙΔ’, (1987 - 88), 173 - 187.

Παπαγιάννη 1992 — Ε. Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου. Ι. Ενοχικό - εμπράγματο δίκαιο*,[Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 6] Αθήνα 1992.

Παπαγιάννη 1997 — Ε. Παπαγιάννη, «Αγοραία παραστρατήματα των Βυζαντινών εμπόρων», στο *: Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα 1997, 235 - 255.

Παπαδάκη - Ökland 1967 — Στ. Παπαδάκη- Ökland, «Η Κερά της Κριτσάς. Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της», *ΑΔ* 22 (1967): Μελέται, 87 - 111.

Πασχαλίδου – Παπαδοπούλου1981 — Γ. Πασχαλίδου – Παπαδοπούλου, «Η *κατάνυξις ωφέλιμος* του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή», *Κρητολογία 12 – 13* (1981), 5-46.

Πελεκανίδης 1953 — Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά, Ι, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι,*

	πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953.
Πελεκανίδης 1960	Στ.Πελεκανίδης, «Μεσαιωνικά Μακεδονίας» , *ΑΔ* 16 (1960), 222 - 231.
Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1992	Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1992.
Πιτσάκης 1971	Κ. Πιτσάκης, *Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, Αθήνα 1971.
Πιτσάκης 1997	Κ. Πιτσάκης, «Έγκλημα χωρίς τιμωρία ; Τα πλαστά στη βυζαντινή ιστορία», στο : *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα 1997, 336 - 381.
Πιτυκάκης 1979	Μ. Πιτυκάκης, «Γλωσσικά. Εκφράσεις από την Ανατολική Κρήτη», *Αμάλθεια*, τόμος 10ος, έτος Ι , τεύχος 40, (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1979), 213 - 245.
Πολίτης 1871	Ν. Πολίτης, *Νεοελληνική Μυθολογία*, Αθήνα 1871.
Πουλής 1997	Γ. Πουλής, « Η επίγεια κόλαση : το κυρωτικό σύστημα της εκκλησίας», στο: *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα 1997, 97 - 140.
Προβατάκης 1980	Θ. Προβατάκης, *Ο διάβολος στη Βυζαντινή τέχνη. Συμβολή εις την έρευναν της Ορθοδόξου ζωγραφικής και γλυπτικής*, Θεσσαλονίκη 1980.
Ράπτης 1985	Δ. Ράπτης, *Αφύλακτοι θησαυροί, Το μοναστήρι του αγίου Γεωργίου Μυροφύλλου Τρικάλων, Συμβολή στην ελληνική λαογραφία*, Αθήνα 1985
Σίσιος 1993	Ι. Σίσιος, *Επτά εκκλησίες της Καστοριάς. Ιστορία – Αρχιτεκτονική – Ζωγραφική*, Καστοριά 1995.
Σπανάκης 1971	Στ. Σπανάκης, «Έργα και ημέραι ενός τοκογλύφου κατά τη Βενετοκρατία», *Κρητ. Χρον.* ΚΓ' (1971), 178 - 188.
Σωτηρίου 1956 - 58.	Γ. & Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της μονής Σινά*, Αθήνα, Ι, 1956, ΙΙ, 1958.

Talbot - Rice 1990	T. Talbot - Rice, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, [μετάφραση Φ. Βώρου] Αθήνα 1995[5].
Ταταχάκη 1984	Ε. Ταταχάκη, «Η ζωοκλοπή και η ποιμενική ζωή στην Κρήτη στην αρχή του 20ου αιώνα», *Αμάλθεια*, τόμος 15ος, έτος ΙΕ', τεύχη 60 - 61, (Ιούλιος - Δεκέμβριος 1984), 159 - 177.
Τέρπος 1759	Ν. Τέρπος, *Βιβλίον καλούμενον πίστις*, Ενετίησιν 1759.
Τζινίκου - Κακούλη 1976	Α.Τζινίκου - Κακούλη, *Βελβεντό: Εκκλησιαστικά μνημεία 16ου αιώνα μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 1976.
Τρωιάνος 1972 / 73	Σπ. Τρωιάνος, «Περί του εγκλήματος της πλαστογραφίας εν τω βυζαντινώ δικαίω», στο : *Λειμών. Τιμητική προσφορά τω καθηγητή Νικολάω Τωμαδάκη (Ε.Ε.Β.Σ. ΛΘ - Μ* , 1972 / 73), 181 - 200.
Τρωιάνος 1980	Σπ. Τρωιάνος , *Ο «Ποινάλιος» του Εκλογαδίου. Συμβολή εις την ιστορίαν της εξελίξεως του ποινικού δικαίου από του Corpus Juris Civilis μέχρι των Βασιλικών*, [Forschungen zur byzantinischen Rechts- geschichte 6], Φραγκφούρτη 1980.
Τρωιάνος 1982	Σπ. Τρωιάνος, «Έγγραφα και πλαστογραφία στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία* 5 (1982), 47 - 52.
Τρωιάνος 1996	Σπ. Τρωιάνος, *Κεφάλαια Βυζαντινού ποινικού δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή 1996.
Τρωιάνος 1997	Σπ. Τρωιάνος, «Οι ποινές στο Βυζαντινό δίκαιο», στο: *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα 1997, 13 - 65.
Τσιγαρίδας & Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1982	Ε. Τσιγαρίδας & Κ. Λοβέρδου - Τσιγαρίδα, «Αρχαιολογικές έρευνες στο Βελβεντό Κοζάνης», *Μακεδονικά 22* (1982), 309 - 328.
Τσικριτσή 1965	Χρ. Τσικριτσή, «Η Κρήτη στη Θεία Κωμωδία του Dante», *Κρητ. Χρον.* ΙΘ' (1965), 44 - 49.
Τωμαδάκης 1933	Ν. Τωμαδάκης, «Μεταβυζαντινά Κρητικά μνημεία. Α' Άγιοι

Ανάργυροι, Παλαιός Καθεδρικός Χανίων. Β’ Περιγραφή διασωθεισών εικόνων», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Γ , τόμος 1, (1933), 141 - 149.

Τωμαδάκης 1968 Ν. Τωμαδάκης, «Ο Ιωσήφ Βρυέννιος περί Ζωγραφικής», *ΕΕΒΣ* ΛΣΤ’ (1968), 16.

Τωμαδάκης 1971 Ν. Τωμαδάκης, *Ο Ιωσήφ Βρυέννιος και η Κρήτη περί το 1400*, Αθήνα 1971.

Χαρίτος 1972 Χ. Χαρίτος, «Η μονή του αγίου Νικολάου Πάου Αργαλαστής», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών Α’*, 1972, 51 – 93.

Χατζηδάκη 1994 Ν. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994.

Χατζηδάκης 1952 Μ. Χατζηδάκης, «Τοιχογραφίες στην Κρήτη», *Κρητ. Χρον.* ΣΤ’ (1952), 59 - 91 .

Χατζηδάκης, 1974 Μ. Χατζηδάκης, « Η μεταβυζαντινή τέχνη (1453 - 1700) και η ακτινοβολία της», *ΙΕΕ* , τόμος Ι’ , Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, 410 - 437.

Χατζηδάκης 1975 Μ. Χατζηδάκης, «Πνευματικός βίος και πολιτισμός 1669 - 1821. Η τέχνη», *ΙΕΕ*, τόμος ΙΑ’, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 244 - 266.

Χατζηδάκης 1979 Μ. Χατζηδάκης, «Η ύστερη βυζαντινή τέχνη (1204 - 1453)» , *ΙΕΕ*, τόμος Θ’ , Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, 423 - 458.

Χατζηδάκης 1982 Μ. Χατζηδάκης, «Η τέχνη από τον 10ο αιώνα ως το 1204. Η τέχνη κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή. Μεταβυζαντινή Τέχνη», *Μακεδονία, 4000 χρόνια Ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982, 292 - 305, 338 - 351, 410 - 425 , αντίστοιχα.

Χατζηδάκης 1992 Μ.Χατζηδάκης, *Μυστράς, Η μεσαιωνική πολιτεία και το Κάστρο, Πλήρης οδηγός των παλατιών, των εκκλησιών και του*

	Κάστρου, Αθήνα 1992.
Χατζηιωάννου 1953	Κ. Χατζηιωάννου, «Αι παραστάσεις των κολαζομένων εις τους Βυζαντινούς και Μεταβυζαντινούς ναούς της Κύπρου», *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 290 - 303.
Χατζηνικολάου 1966	Α. Χατζηνικολάου, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Ηπείρου» , *ΑΔ* 21 (1966) : Χρονικά (μέρος Β2), 295 - 298.

Achimastou - Potamianou 1981	M. Achimastou - Potamianou, «The Byzantine wall paintings of Vlacherna monastery (area of Arta)», στο: *Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines*, Athènes - Septembre 1976, Vol. II, A, Athènes 1981, 1 - 14.
Bihalji - Merin 1963	O.Bihalji - Merin, *Bogorodica Ljeviška, Covek, priroda i predmeti na freskama*, (Bogorodica Ljeviška, l' homme, la nature et les objets dans les fresques), Belgrade 1963.
Borboudakis 1981	M. Borboudakis, *Panaghia Kera. Byzantine wall - paintings at Kritsa*, Athenes 1981.
Brătulescu 1941	V. Brătulescu, «Churches of Maramureş», *Bulletin of the Historical Monuments Commission, XXXIV*, 1941.
Brenk 1964	B.Brenk, «Die Anfage des byzantinischen Weltegerichtsdarstellung», *BZ* 57 (1964), 106 - 126.
Brenk 1966	B. Brenk, *Tradition und Neuerung in der christlichen Kunst des ersten Jahrtausends. Studien zur Geschihte des Weltgerichtsbilder* [Wiener Byzantinische Studien 3], Wien 1966.
Chatzidakis 1953	M. Chatzidakis, «Contribution à l'étude de la peinture post – byzantine», στον τόμο : *L'Hellénisme Contemporain. Le cinq - centième Anniversaire de la Prise de Constantinople, 29 mai 1453*, Athènes 1953, 193 - 219.
Chatzidakis 1967	M. Chatzidakis, «Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce», στο: *L'art Byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani*, Sopoćani - Novi Pazar 18 - 25 septembre 1965, [ed. V. J. Djuric], Beograd 1967, 56 - 73.
Chatzidakis 1969	M. Chatzidakis, «Considérations sur la peinture post - byzantine en Grèce», στο: *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud - Européennes*, Sofia 26 aout - 1 sept. 1966, Vol. II, [eds. V. Georgiev, N.

Todorov, V. Tapkova - Zaimova] Sofia 1969, 705 - 714.

Chatzidakis 1972 — M. Chatzidakis, «Aspects de la peinture religieuse dans les Balkans (1300 - 1550)», στο: *Aspects of the Balkans, Continuity and Change. Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA*, October 23 - 28, 1969, [eds. H. Birnbaum & Sp. Vryonis] Hague - Paris 1972, 177 - 197.

Cocagnak 1955 — A. Cocagnak, *Le Jugement Dernier dans l'art*, Paris 1955.

Combette 1984 — D. Combette, «La fresque de l'église Saint - Julien de Brioude et ses apports byzantins», *CahBalk* 6 (1984), (Contribution à l'étude du Jugement dernier dans l' art byzantin et post - byzantin. Sous la direction de Tania Velmans), 275 - 279.

Coumbaraki - Panselinou 1971 — N. Coumbaraki - Panselinou, *Deux monuments du XIIIe siècle en Attique : L'église de Saint Pierre de Kalyvia - Kouvara et la chapelle de Merenta*, Paris 1971.

Dawkins 1930 — R. Dawkins, «A Cretan Apocalypse of the Virgin», *BZ* 30 (1930), 300 - 304.

Djuric 1976 — V. Djuric, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, München 1976.

Djuric 1979 — V. Djuric, « La peinture murale byzantine. XIIe et XIIIe siècles », στο : *Actes du XVe Congrès International d' Etudes Byzantines*, Athènes - Septembre 1976, Vol. I, Athènes 1979, 159 - 252.

Edgren 1979 — H. Edgren, "De sktivande djavlarna i Finlands medeltida kyrkor", *Finkst Museum* (1979), 54- 68.

Galavaris 1977 — G. Galavaris, «Mary's Descent into the Hell: a note on the Psalter Oxford, Christ Church Arch. W. Gr. 61», *Byzantine Studies / Etudes Byzantines* 4/2 (1977), 189 - 194.

Garidis 1982 — M. Garidis, «Les punitions collectives et individuelles des damnés dans le Jugement Dernier (du XIIe siècle au XIVe

siècle)», *Zbornik za likovne Umetnosti* 18 (1982), 1 - 18.

Garidis 1985 — M. Garidis, *Etudes sur le Jugement Dernier post - byzantin, du XVe à la fin du XIXe siècle. Iconographie. Esthétique*, Θεσσαλονίκη 1985.

Garidis 1989 — M. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450 - 1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989.

Gerola 1905 - 1932 — G. Gerola, *Momumenti Veneti dell isola di Creta,* vol. I - IV, Venezia 1905 - 1932.

Gidel 1871 — M. Gidel, «Etude sur une Apocalypse de la Vierge Marie, Manuscrits grecs nos. 390 et 1631, Bibliothèque Nationale de Paris», *Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France*, V (1871), 92 - 113.

Gidel 1878 — M. Gidel, *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*, Paris 1878.

Goldschmidt - Weitzmann 1934 — A. Goldschmidt - K. Weitzmann, *Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen*, vol. II, Reliefs, Berlin 1934.

Grabar 1928 — A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928.

Grabar 1936 — A. Grabar, *L'Empeurer dans l'art byzantine*, Paris 1936.

Grabar 1953 — A. Grabar, *La peinture Byzantine*, Genève [Skyra] 1953.

Grabar 1957 — A. Grabar, *L'iconoclasm byzantine*, Dossier Archéologique, Paris 1957.

Grabar 1979 — A. Grabar, *Les voies de la création en Iconographie chrétienne. Antiquité et Moyen - Âge*, Paris 1979.

Gueorguiev 1984 — B. Gueorguiev, « Le Jugement dernier et le Triode du Carême», *Cah Balk* 6 (1984) (Contribution à l'étude du Jugement dernier dans l'art byzantin et post - byzantin. Sous la direction de Tania Velmans), 281 - 288.

Hemmerdigner - Iliadou 1962 — D. Hemmerdigner - Iliadou, « Les données archéologiques

dans la version grecque des sermons de St. Ephrem le Syrien», *Cah Arch* 13 (1962), 29 - 37.

Heuzey 1871 L. Heuzey, « Les supplices de l'enfer d'après les peintures byzantines », *Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France*, V (1871), 114 - 119.

James 1926 R.M. James, *The Apocryphal New Testament, being the Apocryphal Gospels, Acts, Epistles and Apocalypses with other narratives and fragments, newly translated by M.R. James*, Oxford 1926[2].

Jennings 1977 M. Jennings, « Tutivullus: The Literary Career of the Recording Demon », *Studies in Philology 74* (1977)1-95.

Karapidakis 1984 L. Karapidakis, « Le Jugement dernier de l'église Saint - Jean de Seli (Crète, XVe siècle) », *Cah Balk* 6 (1984) (Contribution à l'étude du Jugement dernier dans l'art byzantin et post - byzantin. Sous la direction de Tania Velmans), 67 - 92.

Kilström 1965 B.I. Kilström, "Kring on djävulsscen i Esbo kryka", *Finkst Museum* (1965), 77-80.

Kondakov 1929 Kondakov, *Die Russische Ikone*, Prag 1929.

Lafontaine - Dosogne 1979 J. Lafontaine - Dosogne, « L'évolution du programme décoratif des églises de 1071 à 1261 », στο : *Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines*, Athènes - Septembre 1976, Vol. I, Athènes 1979, 287 - 329.

Macler 1913 F.Macler, *Miniatures Arméniennes. Vies du Christ peintures ornementales < Xe au XVIIe siècle >*, Paris 1913.

Mijović 1966 P. Mijović, *Dečani* [Col. L'Art ancien Yougoslavie, edit. Yougoslavia], Belgrade 1966.

Mijović 1967 P. Mijović, « Personnification des sept pèches mortels dans le Jugement Dernier a Sopoćani », στο : *L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani*, Sopoćani - Novi Pazar 18 -

	25 Septembre 1965, [éd. V. J. Djuric] Beograd 1967, 239 - 248.
Millet 1927	G. Millet, *Monuments de l'Athos, I, Les peintures*, Paris 1927.
Millet 1945	G. Millet, *La Dalmatique du Vatican. Les élus, images et croyances*, Paris (P.U.F.) 1945.
Milošević 1963	D. Milošević, *Das Jϋngste Geriht*, Recklinghausen 1963.
Mouriki 1975 - 76	D. Mouriki, «An unusual representation of the Last Jugment in a thirtheenth century fresco at St. George near Kouvaras in Attica», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', τόμος Η' (1975 - 76), 145 - 171.
Nicolaïdès 1995	A. Nicolaïdès, « Le Jugement dernier de l'église de la Panagia de Moutoullas à Chypre. Une peinture inédite de la seconde moitié du XIVe siècle», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', τόμος ΙΗ' (1995), 71 - 78.
Nilsén 1986	A. Nilsén, *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälarlandskapen och Finland 1400—1534*, Kungliga Vitterhets Histoire och Antikvitets Akademie: Stockholm 1986.
Omont 1908	H. Omont, *Evangiles avec peintures byzantines du XIe siècle* [Reproductions des 361 miniatures de Ms -gr.74 de la Bibliothèque Nationale], Paris 1908.
Panić - Babić 1975	D. Panić - G. Babić, *Bogorodica Ljeviška*, Belgrade 1975.
Papadopoulos 1868	S. Papadopoulos, «Essai d'interprétation du thème Iconographique de la paternité dans l'art byzantine», *Cah Arch* 18 (1868), 121 - 136.
Papadopoulos - Kreidl 1967	K. Papadopoulos – Kreidl's review of Brenk's «Tradition und Neuerung», *JÖB* XVI (1967), 343 - 348.
Pernot 1900	H. Pernot, « Descente de la Vierge aux Enfers d'après les manuscrits grecs de Paris », *REG* 13 (1900), 233 - 257.
Petković - Boscović 1941	Vl. Petković - B. Boscović, *Manastir Dečani II*, Belgrade

1941.

Polzer 1964 J. Polzer, «Aristotle, Mohammed and Nikolas V in Hell», *Art B* 46 (1964), 457 - 469.

Radojcić 1963 C. Radojcić, Mileševa, Beograd 1963.

Réau 1957 L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien,* τομ. II, Paris 1957.

Simić- Lazar 1984 D. Simić - Lazar, « Le Jugement dernier de l'église des Saints Pierre et Paul de Tutin en Yougoslavie », *Cah Balk* 6 (1984) (Contribution à l'étude du Jugement dernier dans l'art byzantin et post - byzantin. Sous la direction de Tania Velmans), 233 - 259.

Stylianou 1985 A. & J. Stylianou, *The painted churches of Cyprus*, Athens - London 1985.

Thierry 1963 N. & M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région de Hasan Dagi [Peristrema]*, Paris 1963.

Tischendorf 1866 C.Tischendorf, *Apocalypses Apocryphae - Mosis, Esdrae, Pauli, Iohannis item Mariae Dormitio*, Lipsiae 1866.

Todić 1978 B. Todić, « Novootkrivene predstave ǧresnika na Ŝtrasnom Sudu u Gračanici [Les figures de pécheurs nouvellement découvertes dans le Jugement Dernier de Gračanica]», *Zbornik za likovne Umetnosti* 14 (1978), 193 - 204.

Tomeković 1982 S. Tomeković, «Le Jugement dernier inédit de l'église d' Agetria (Magne)», *XVI Internationaler Byzantinischenkongress - Akten II/5* (J. *Ö.B. 32/5*), Wien 1982, 470 - 479.

Velmans 1978 T. Velmans, *La Peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, τόμ. I, Paris 1978.

Voelkle 1987 W. Voelkle, «Morgan Manuscript M1001. The seven deadly sins and the seven evil ones», στο: *The monsters and demons in the ancient and medieval worlds*. Papers presented in honor

of Edith Porada, [Eds. Anne E. Farkas, Prudence O. Harper and Evelin B. Harrison] Mainz 1987, 101 - 114.

Voss 1884 — G. Voss, *Das Jϋngste Gericht in der bildenden Kunst des frϋhen Mittelalters*, Leipzig 1884.

Wall 1977 — J. Wall, *Tjuvmjölkande väsen. I. Äldre nordisk tradition*. Studia Ethnologica Upsaliensis 3, Uppsala 1977.

Walter 1989 — C.C.Walter, “Paintings from Tebtunis”, *The Journal of Egyptian Archaeology* 45 (1989): 191- 208.

Weitzmann 1971 — K. Weitzmann, *Byzantine Miniature and Icon Painting Illumination*, στο: *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, Chicago / London 1971.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΩΝ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΤΙΜΩΡΙΩΝ

** οι αριθμοί με πλάγιους χαρακτήρες αναφέρονται στις υποσημειώσεις του κειμένου.*

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΦΟΡΗΤΩΝ ΕΡΓΩΝ

** οι αριθμοί με πλάγιους χαρακτήρες αναφέρονται στις υποσημειώσεις του κειμένου.*

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

ΕΡΓΑ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ

ΕΡΓΑ ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑΣ

ΓΚΡΑΒΟΥΡΕΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΕΣ ΣΥΣΚΕΥΕΣ ΒΑΣΑΝΙΣΜΟΥ

ΜΟΝΗ

ΝΑΟΣ

<u>ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ</u>

1. *Παρίσι*, Εθνική Βιβλιοθήκη, Gr. 74, 11ος αιώνας.

    f. 93^{v} : Η Δευτέρα Παρουσία.

    [η φωτογραφία από το αρχείο της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού]

2. *Παρίσι*, Εθνική Βιβλιοθήκη, Gr. 74, 11ος αιώνας.

    f.51^{v}: Η Δευτέρα Παρουσία.

    [η φωτογραφία από το αρχείο της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού]

3. *Σινά*, μονή Αγίας Αικατερίνης, φύλλο τετραπτύχου με τη Δευτέρα Παρουσία, τέλη 11^{ου} – αρχές 12^{ου} αιώνα.

    [η φωτογραφία από : Βοκοτόπουλος 1995, σελ. 46 - εικ. 20]

4. *Σινά*, μονή Αγίας Αικατερίνης, εικόνα με τη Δευτέρα Παρουσία, 12ος αιώνας.

    [τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

5. *Λονδίνο*, Μουσείο Βικτώριας και Αλβέρτου, ελεφαντοστό με παράσταση Δευτέρας Παρουσίας, 12ος αιώνας.

    [η φωτογραφία από το Μουσείο Βικτώριας και Αλβέρτου]

6. *Βενετία*, Torcello, ναός Santa Maria Assunta, 12ος αιώνας.

    Η Δευτέρα Παρουσία.

    [τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

7. *Βενετία*, Torcello, ναός Santa Maria Assunta, 12ος αιώνας.

    Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία : η κόλαση.

    [η φωτογραφία από : Χατζηδάκη 1994, σελ. 165 - εικ. 151]

8. *Αμερική*, Νέα Υόρκη, Μουσείο Μπρούκλιν. Πίνακας του James Tissot.

    Η παραβολή του πλούσιου και του φτωχού Λαζάρου.

    [η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

9. *Σερβία,* μονή Dečani, 14^{ος} αιώνας.

    Λεπτομέρεια από την κόλαση: το σκότος το εξώτερον.

    [η φωτογραφία από το αρχείο της μονής]

10. *Σερβία,* μονή Dečani, 14^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: ο σκώληξ ο ακοίμητος.

[η φωτογραφία από το αρχείο της μονής]

11. *Άγιο Όρος*, μονή Μεγίστης Λαύρας, 1852.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία στον εξωνάρθηκα : ομαδικές τιμωρίες αμαρτωλών.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

12. *Καστοριά*, μονή Παναγίας Μαυριώτισσας, 12ος -13ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών : γυναίκες βασανίζονται από φίδια.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

13. *Μάνη*, ναός Επισκοπής, 13ος αιώνας. Η Δευτέρα Παρουσία.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών : γυναίκες βασανίζονται από φίδια.

[η φωτογραφία από τον φωτογράφο Κυριάκο Βενιζελέα]

14. *Μάνη*, ναός Αγήτριας, 13ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: γυναίκες βασανίζονται από φίδια.

[η φωτογραφία από τον φωτογράφο Κυριάκο Βενιζελέα]

15. *Σερβία*, μονή Sopoćani, 13ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τη σκηνή της Ψυχοστασίας: αμαρτωλοί βασανίζονται από φίδια.

[η φωτογραφία από το αρχείο της μονής]

16. *Παρίσι*, Εθνική Βιβλιοθήκη, Syr. 344, 16ος αιώνας.

f. 8r : Η Δευτέρα Παρουσία.

[η φωτογραφία από το αρχείο της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού]

17. Λεπτομέρεια από τη σχεδιαστική αναπαράσταση της ζωγραφικής του Πολυγνώτου στη λέσχη των Κνιδίων στους Δελφούς: ο πατροκτόνος, ο ιερόσυλος.

[δημιουργός Hermann Schenck]

18. *Πανεπιστήμιο του Manchester*, Rylands Collection, Persian MS 41, 18ος αιώνας.

f. 48r: Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η γυναίκα που ήταν ανυπάκουη και μάλωνε με τον άντρα της.

[η φωτογραφία από τη συλλογή του Πανεπιστημίου του Manchester]

19. α) *Κίνα*, χειρόγραφο της κόλασης (Hell scroll), 19ος - 20ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η K. Gorman]

β) *Μάνη*, Οίτυλο, ναός αγίου Νικολάου στην οικία Αλευρά, 18ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής**.**

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

20. *Γαλλία*, Conques, ναός Sainte-Foy, 1050 – 1130.

Λεπτομέρεια από την κόλαση.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

21. *Ιταλία*, μνημειακό κοιμητήριο Camposanto, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών στην κόλαση.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Ariella Crali]

22. *Κίνα.* Συλλογή χειρογράφων της κόλασης *(Taizong's Hell),* 18ος – 20ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η K. Gorman]

23.α) *Συλλογή Fermand Meyssonnier*, συσκευή για το σπάσιμο των χεριών των κλεφτών, 15ου αιώνα.

β) *Αγγλία*, York Castle Museum, συσκευή σαν χαλινάρι για την τιμωρία της κουτσομπόλας, 16ου αιώνα.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε η Elizabeth Gill]

24. *α) Ρωσία,* Tazevo, ενοριακός ναός, 20ς αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: ο Λέων Τολστόι φλέγεται.

[η φωτογραφία από: Em. Iaroslavskij, *Πώς γεννιούνται, ζουν και πεθαίνουν οι θεοί και οι θεές*, εκδ. ΠΛΕ, 1965, 147]

β) Ρουμανία, Lupșa, ναός αγίου Νικολάου, 1997.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία: Ναζί και Σοβιετικοί στις ομάδες των αμαρτωλών.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

25. *α)Μαυροβούνιο*, Ποντγκόριτσα, ναός της Αναστάσεως του Χριστού, 21^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: Ράνκο Κριπόκαβιτς, Καρλ Μαρξ, Φρίντριχ Ένγκελς και Γιόζιπ Μπροζ στην κόλαση.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

β) Ρουμανία, Στρατιωτικό παρεκκλήσι της Timisoara, 21^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: ο Osama bin Laden.

[η φωτογραφία από το adevarul.ro]

26. *Παρίσι*, Εθνική Βιβλιοθήκη, Gr. 135, 14^{ος} αιώνας

f. 145^{r} : τιμωρία αμαρτωλού.

[η φωτογραφία από το αρχείο της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού]

27. *Παρίσι*, Εθνική Βιβλιοθήκη, Lat.511 (*Speculum humanae salvationis*), 1301 – 1500.

f.3^{v}: η κόλαση.

[η φωτογραφία από το αρχείο της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού]

28. *Παρίσι*, Εθνική Βιβλιοθήκη, Beatus. Commentaire sur l'Apocalypse, NAL 2290, 13^{ος} αιώνας, f.160^{r}.

[η φωτογραφία από το αρχείο της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού]

29. *Αγγλία*, Βρετανική Βιβλιοθήκη, Yates Thompson 13*,* 14^{ος} αιώνας.

fol. 141^{v} : Η τιμωρία της μοχθηρής γυναίκας.

[η φωτογραφία από το αρχείο της Βρετανικής Βιβλιοθήκης]

30.Ρώσικη γκραβούρα με τη Δευτέρα Παρουσία, 18^{ος} αιώνας.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο Μίλτος Γαρίδης]

31.*Καππαδοκία*, Peristrema, Yilanli Kilisse, 9ος - 10ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία : τιμωρίες αμαρτωλών.

Η φιλήδονη (;), η αποστρέφουσα τα νήπια, η συκοφάντης, η παρακροάτρια.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

32. *Αίγυπτος,* Tebtunis, κοπτικό μνημείο $10^{ου}$ – $11^{ου}$ αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών : αυτός που ορκίζεται ψευδώς, ο συκοφάντης, ο παραζυγιστής, η γυναίκα που συζούσε με αλλόθρησκο άντρα.

33. *Αίγυπτος,* Tebtunis, κοπτικό μνημείο $10^{ου}$ – $11^{ου}$ αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ζεύγος αμαρτωλών και ο Ενώχ.

34. *Αίγυπτος,* Tebtunis, κοπτικό μνημείο $10^{ου}$ – $11^{ου}$ αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: Ο μαστροπός ή ο πόρνος (;), η πόρνη (;), αυτός που σταματάει νωρίτερα τη νηστεία.

35. *Αίγυπτος,* Tebtunis, κοπτικό μνημείο $10^{ου}$ – $11^{ου}$ αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: αταύτιστη αμαρτωλή.

[όλες οι φωτογραφίες από: Walter 1989, pls. XXVI – XXIX.1]

36. *Καστοριά*, μονή Παναγίας Μαυριώτισσας, 12ος-13ος αιώνας.

α) Η Δευτέρα Παρουσία.

[η φωτογραφία από : Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1992, σελ. 79 - πίν.14]

β) Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία : ατομικές τιμωρίες αμαρτωλών. Ο συκοφάντης, ο τοκιστής, ο παρακαμπανιστής.

[η φωτογραφία από : Πελεκανίδης 1953, πίν. 81β] .

37. *Αττική*, Κουβαράς, ναός αγίου Γεωργίου, 13ος αιώνας.

Οι τιμωρίες των αμαρτωλών.

38. *Αττική*, Κουβαράς, ναός αγίου Γεωργίου, 13ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παραζυγιστής.

39. *Αττική*, Κουβαράς, ναός Αγίου Γεωργίου, 13ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο Ηρώδης και η Ηρωδιάδα.

[όλες οι φωτογραφίες από : Mouriki 1975 - 76]

40. *Ιταλία*, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, $14^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία του Ηρώδη.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Ariella Crali]

41. *Αττική*, Κουβαράς, ναός Αγίου Γεωργίου, 13ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κακόφρων αρχιμανδρίτης, ο πλαστογράφος (;).

42. *Αττική*, Κουβαράς, ναός αγίου Γεωργίου, 13ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παραυλακιστής, ο παραθεριστής.

43. *Αττική*, Κουβαράς, ναός αγίου Γεωργίου, 13ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : αυτός που κόβει ξύλα από ξένη ιδιοκτησία (;), ο ράπτης.

[όλες οι φωτογραφίες από : Mouriki 1975 - 76]

44. *Μάνη*, Μπουλαριοί, ναός Αϊ - Στράτηγου, 13ος αιώνας.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : η ανακροούμενη, η μη θηλάζουσα τ'αρφανά, η παραβγένουσα, ο παραυλακιστής, ο παραθεριστής, ο παρακαμπανιστής.

[η φωτογραφία από : Δρανδάκης 1995, σελ. 463, εικ. 75]

45. *Κύπρος*, Μουτουλλάς, ναός Παναγίας, 13^{ος} – 16^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φονιάς, οι κοιμώμενοι την Κυριακή.

[η φωτογραφία από: Εμμανουήλ 1997, εικ.12, σελ.137]

46. *Κύπρος*, ναός Παναγίας Φορβιώτισσας της Ασίνου, Νικιτάρι, 1332/ 1333.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο αποκαλόγερος, η αποστρέφουσα τα νήπια.

[η φωτογραφία από το αφιέρωμα της εφημερίδας *Καθημερινή*, στις 13 / 10 / 1996, στον ποιητή Γ. Σεφέρη.]

47. *Κύπρος*, ναός Παναγίας Φορβιώτισσας της Ασίνου, Νικιτάρι, 1332/ 1333.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο τοκιστής και παραζυγιαστής, η αποκαλόγρια.

[η φωτογραφία από το αφιέρωμα της εφημερίδας *Καθημερινή*, στις 13 / 10 / 1996, στον ποιητή Γ. Σεφέρη.]

48. *Κύπρος*, ναός Παναγίας Φορβιώτισσας της Ασίνου, Νικιτάρι, 1332/3.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέφτης, ο κατάλαλος.

49. *Κύπρος*, ναός Παναγίας Φορβιώτισσας της Ασίνου, Νικιτάρι, 1332/3.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραυλακιστής, ο παραμυλωνάς.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

50. *Κύπρος*, Καλογρέα, ναός του Χριστού Αντιφωνητή, $14^{ος}$ -$15^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής, ο παραυλακιστής, ο παραμυλωνάς, ο λαίμαργος.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

51.*Ιταλία*, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, $14^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία των λαίμαργων.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Ariella Crali]

52. *Κρήτη*, Καρύδι Αποκορώνου, ναός Παναγίας, 13ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο φαλσογράφος, ο φονιάς, ο παραθεριστής, ο παραυλακιστής, ο πόρνος, ο ζουράρης, ο ζωοκλέφτης, ο μυλωνάς.

53. *Κρήτη*, Καρύδι Αποκορώνου, ναός Παναγίας, $13^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρειες από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η παραζυγιστρέα, η υφάντρια.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

54. *Αγγλία,* Chaldon, Surrey, ναός των αγίων Πέτρου και Παύλου, $13^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αγγειοπλάστης, η γυναίκα που γνέθει, ο σιδεράς.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Elizabeth Gill]

55. *Κρήτη*, Καρύδι Αποκορώνου, ναός Παναγίας, 13ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : η πόρνη, η αποστρέφουσα τα νήπια.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

56. *Κρήτη*, άγιος Βασίλειος, ναός αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, 13ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών : η γυναίκα που πίνει βότανο για να μην παιδοποιήσει.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

57. *Αγγλία*, Slapton, ενοριακός ναός, 14ος αιώνας.

Ο δαίμονας Tutivillus πάνω από δύο γυναίκες που κουτσομπολεύουν στην εκκλησία.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Elizabeth Gill]

58. *Γερμανία,* Reichenau, ναός αγίου Γεωργίου, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία των γυναικών που κουτσομπολεύουν στη λειτουργία.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Birgitta Håkansson]

59. *Δανία,* Møn, εκκλησία Fanefjord, 16ος αιώνας.

Ο διάβολος καταγράφει τη συνομιλία των γυναικών που κουτσομπολεύουν στην εκκλησία.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Birgitta Håkansson]

60. *Κρήτη*, περιοχή Κασάνων Πεδιάδας, ναός Χριστού, 14ος αιώνας.

Ο παραυλακιστής.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

61. *Κρήτη*, Κριτσά Μεραμπέλλου, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μη βυζαίνουσα τα νήπια, η κουτσομπόλα (;) ο φονέας, ο ιερέας ο μη φροντίζων την εκκλησίαν, η πόρνη, ο φιώρης, ο ζωοκλέπτης, ο παραυλακιστής, αυτός που κοιμάται την αγία Κυριακή, ο ζουράρης, η παραφουγκάστρα, ο ράπτης.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

62. *Κρήτη*, ναός Παναγιάς Κεράς, Κριτσά Μεραμπέλλου, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: *Ο λέγων. Ο δουλεύον τον ναόν εκ του ναού δικάτε.*

63. *Κρήτη*, Κριτσά Μεραμπέλλου, ναός Παναγίας Κεράς, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωριών των αμαρτωλών : *Ο λέγων. Ο δουλεύον τον ναόν εκ του ναού δικάτε*, ο ζωοκλέπτης, ο παραυλακιστής.

64. *Κρήτη*, Κριτσά Μεραμπέλλου, ναός Παναγίας Κεράς, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωριών των αμαρτωλών : η ναουσμγαρέα(;), η πόρνη, η παραυκρουστέα.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

65. *Κρήτη*, Δελιανά, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παραυλακιστής.
66. *Κρήτη*, Δελιανά, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παραζυγιστής.
67. *Κρήτη*, Δελιανά, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο πόρνος.
68. *Κρήτη*, Δελιανά, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο τοκιστής.
69. *Κρήτη*, Δελιανά, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο κλέφτης.
70. *Κρήτη*, Δελιανά, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : η αποστρέφουσα τα νήπια.

[όλες οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

71. *Κρήτη*, ναός της Παναγίας, Ανισαράκι Καντάνου, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο επίορκος, η ανυφαντού.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

72. *Κρήτη*, Κρουστάς, ναός του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η παρακαθιστρέα, ο κλέφτης, ο παραυλακιστής.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

73. *Κρήτη*, Αγία Ειρήνη Σελίνου, ναός του Χριστού Σωτήρα, 1357/8. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : οι κοιμώμενοι την Κυριακή.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

74. *Ιταλία*, Brindisi, ναός της Santa Maria del Casale, $13^{ος}$ – $14^{ος}$ αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: το ζευγάρι που κοιμάται την Κυριακή.

75. *Ιταλία*, Brindisi, ναός της Santa Maria del Casale, $13^{ος}$ – $14^{ος}$ αιώνας.

Η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε η Ariella Crali]

76. *Κρήτη*, Αγία Ειρήνη Σελίνου, ναός του Χριστού Σωτήρα, 1357/8. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο πόρνος, ο μυλωνάς, ο ζωοκλέπτης, ο παραυλακιστής.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

77. *Κρήτη*, Άνω Βιάννος Ρίζου, ναός αγίας Πελαγίας, 1360.
Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών. Άνω ζωφόρος : ο ράπτης. Κάτω ζωφόρος: η κρηθαρίστρα, η καταλαλούσα, η παραφουγκάστρα, η αποστρέφουσα τα νήπια, η μάγισσα, η πόρνισσα.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

78. *Κρήτη,* Κίτιρος Σελίνου, ναός αγίας Παρασκευής, 1372 / 3.
Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

79. *Κρήτη,* Κίτιρος Σελίνου, ναός αγίας Παρασκευής, 1372 / 3.
Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών. Άνω : ο παραυλακιστής και παραθεριστής, ο ράπτης, ο μυλωνάς. Κάτω : η μη βυζαίνουσα τα νήπια, η πόρνη, ο πόρνος, ο ζωοκλέπτης.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

80. *Κρήτη*, Κριτσά Μεραμπέλλου, ναός Αφέντη Χριστού, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωριών των αμαρτωλών : ο νοτάριος, ο ράπτης, ο κλέφτης, ο παραθεριστής, ο παραυλακιστής, ο πόρνος.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

81. *Κρήτη*, Σκλαβοπούλα Σελίνου, ναός Παναγίας, 14ος αιώνας.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέπτης ο λεόντις, ο παραυλακιστής, η μάγισσα, ο πόρνος, η σουρεύτρα, οι κοιμώμενοι, ο φονιάς, η γυναίκα που δεν προσφέρει πρόσφορα στην εκκλησία, ο ζουράρης, ο μυλωνάς.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

82. *Κρήτη*, Τσισκιανά Σελίνου, ναός αγίου Ευτυχίου, 14ος αιώνας.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η αποστρέφουσα τα νήπια, ο κλέφτης, ο μυλωνάς, ο παραυλακιστής, ο επίορκος.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

83. *Κρήτη*, Ρέθυμνο, Αξός Μυλοποτάμου, τέλη 14ου – αρχές 15ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : η αποστρέφουσα τα νήπια και ο ταβερνιάρης.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

84. *Χίος*, ναός του αγίου Ιωάννη του Αργέντη, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: αυτός που αναμιγνύει το κρασί με νερό.

[η φωτογραφία από : Χ. Μπούρας, «Αλληγορική παράσταση του Βίου – Καιρού σε μια μεταβυζαντινή τοιχογραφία στη Χίο», *ΑΔ 21* (1966), Α' Μελέτες, πίν. 14].

85. *Ιταλία*, Brindisi, ναός της Santa Maria del Casale, 13ος – 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ταβερνιάρης.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Ariella Crali]

86. *Αγγλία*, Coventry, ναός αγίας Τριάδας, 1430.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι ταβερνιάρισσες.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Elizabeth Gill]

87. *Αγγλία*, Salisbury, ναός του αγίου Θωμά, 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η ταβερνιάρισσα.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Elizabeth Gill]

88. *Δανία,* Zealand, εκκλησία Tuse , 15^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η ταβερνιάρισσα.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Birgitta Håkansson]

89. *Κρήτη*, ναός αγίου Ιωάννη του Ευαγγελιστή, Σελλί Ρεθύμνου, 1412.

Λεπτομέρειες από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: Λεπτομέρειες από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παραυλακιστής, οι κοιμώμενοι, ο φονιάς και ο κλέφτης, η μαυλίστρα και η πόρνη, ο μυλωνάς και ο παρακαμπανιστής.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

90. *Κρήτη*, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14^{ος} – 15^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

91. *Κρήτη*, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14^{ος} – 15^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

92. *Κρήτη*, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14^{ος} – 15^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέφτης.

93. *Κρήτη*, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14^{ος} – 15^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο λέγων συνεχώς το όνομα του διαβόλου.

94. *Κρήτη*, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14^{ος} – 15^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η παρακαθίστρια.

95. *Κρήτη*, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14^{ος} – 15^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: αυτή που δεν προσφέρει πρόσφορα στην εκκλησία.

96. *Κρήτη*, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14^{ος} – 15^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ζουράρης (;) και αταύτιστη μορφή.

97. *Κρήτη*, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14ος – 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι.

98. *Κρήτη*, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14ος – 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος και η πόρνη (;).

[όλες οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

99. *Σερβία*, Prizren, ναός Παναγίας Ljeviška, 1310 - 1313.

Η Δευτέρα Παρουσία.

100. *Σερβία*, Prizren, ναός Παναγίας Ljeviška, 1310 - 1313.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες: η αποστρέφουσα τα νήπια, η μοιχαλίδα.

101. *Σερβία*, Prizren, ναός Παναγίας Ljeviška, 1310 - 1313.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες: η κοιμώμενη…

102. *Σερβία*, Prizren, ναός Παναγίας Ljeviška, 1310 - 1313.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες: ο μυλωνάς, ο παραυλακιστής, ο παραζυγιστής.

103. *Σερβία*, Prizren, ναός Παναγίας Ljeviška, 1310 - 1313.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο ομοφυλόφιλος μοναχός.

[οι φωτογραφίες από το αρχείο της μονής]

[το σχέδιο του πίνακα 103 από : Panić - Babić 1975, πίν. XLVI]

104. *Σερβία*, μονή Gracanica, 1321. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο σιδεράς (στο κέντρο) ο παραυλακιστής, ο μυλωνάς.

105. *Σερβία*, μονή Gracanica, 1321. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παραυλακιστής.

[οι φωτογραφίες από το αρχείο της μονής]

106. *Σερβία*, μονή Dečani, 1335 – 1345

Λεπτομέρειες από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς και παραυλακιστής.

107. *Σερβία*, μονή Dečani, 1335 – 1345

Λεπτομέρειες από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο συκοφάντης, η πόρνη.

[οι φωτογραφίες από το αρχείο της μονής]

108. *Ιταλία*, Sant'Agata de' Goti, ναός της Santissima Annunziata, 15ος αιώνας.

Η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

109. *Ιταλία*, Sant'Agata de' Goti, ναός της Santissima Annunziata, 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φονιάς, ο βλάσφημος, ο κλέφτης, αταύτιστη μορφή, ο πόρνος, ο προδότης, ο ιερόσυλος, η ρουφιάνα.

110. *Ιταλία*, Sant'Agata de' Goti, ναός της Santissima Annunziata, 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο σιδεράς, ο τραπεζίτης, ο δικαστής, ο νοτάριος, ο τσαγκάρης.

111. *Ιταλία*, Sant'Agata de' Goti, ναός της Santissima Annunziata, 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς, ο χασάπης, ο τεβερνιάρης, αταύτιστη μορφή.

112. *Ιταλία*, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία του σοδομίτη.

113. *Ιταλία*, Sant'Agata de' Goti, ναός της Santissima Annunziata, 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο τοκογλύφος.

114. *Ιταλία*, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φιλάργυρος, ο τοκογλύφος.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε η Ariella Crali]

115. *Αγγλία*, Salisbury, ναός του αγίου Θωμά, 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φιλάργυρος ή ο τοκογλύφος.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Elizabeth Gill]

116. *Ιταλία*, Sant'Agata de' Goti , ναός της Santissima Annunziata, 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: αταύτιστη αμαρτωλή (φιλάρεσκη ή ματαιόδοξη;)

117. *Ιταλία*, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία της ματαιόδοξης.

118. *Τσεχία*, Πράγα, καθεδρικός ναός του St. Vitus, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία της ματαιόδοξης.

119. *Ιταλία*, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία του βλάσφημου.

120. *Ιταλία*, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία του ψευδομάρτυρα.

121. *Ιταλία*, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία του αυτόχειρα.

122. *Ιταλία*, Καμπανία, ναός της Santa Maria στο Foro Claudio, 15ος αιώνας.

Η παράσταση των επαγγελματιών.

123. *Ιταλία*, Καμπανία, ναός της Santa Maria στο Foro Claudio, 15ος αιώνας.

Λεπτομέρειες από την παράσταση των επαγγελματιών: ο τσαγκάρης, ο κρεοπώλης, ο φαρμακοποιός, ο σιδεράς.

124. *Ιταλία*, Abruzzo, παρεκκλήσιο της Madonna dei Bisognosi , 15ος αιώνας.

Λεπτομέρειες από τη Δευτέρα Παρουσία: η κόλαση.

125. *Ιταλία*, Abruzzo, παρεκκλήσιο της Madonna dei Bisognosi , 15ος αιώνας.

Λεπτομέρειες από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φονιάς, ο ξυλουργός, ο σιδεράς, ο τσαγκάρης, ο ταβερνιάρης.

126. *Ιταλία*, Abruzzo, παρεκκλήσιο της Madonna dei Bisognosi , 15ος αιώνας.

Λεπτομέρειες από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο βλάσφημος, ο κρεοπώλης, ο ράφτης, η πόρνη.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε η Ariella Crali]

127. *Αγγλία*, Yaxley, Suffolk, ναός της Παναγίας, 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παραζυγιστής.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Elizabeth Gill]

128. *Σουηδία*, Gotland, εκκλησία Linde, 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών : οι γυναίκες που κουτσομπολεύουν στην εκκλησία καθοδηγούμενες από τον διάβολο.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Birgitta Håkansson]

129. *Ιωάννινα*, μονή των Φιλανθρωπηνών, 1560.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία : οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

130. *Ιωάννινα,* μονή των Φιλανθρωπηνών, 1560.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέπτης και ράπτης, ο παρακαμπανίζων.

131. *Ιωάννινα*, μονή των Φιλανθρωπηνών, 1560.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραυλακιστής.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

132. *Καστοριά*, ναός του Αγίου Νικολάου (της Μητροπόλεως), τέλη 16ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αγκαλεστής.

133. *Καστοριά*, ναός του Αγίου Νικολάου (της Μητροπόλεως), τέλη 16ου αιώνα. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος, η μάγισσα.

134. *Καστοριά*, ναός του Αγίου Νικολάου (της Μητροπόλεως), τέλη 16ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

135. *Καστοριά*, ναός αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας, 17ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι.

136. *Καστοριά*, ναός αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας, 17ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αγκαλεστής, ο κρασόπουλος.

137. *Καστοριά*, ναός αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας, 17ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος, ο αγκαλεστής.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

138. *Βουλγαρία*, Arbanassi, ναός της Γεννήσεως του Χριστού, 17ος αιώνας.

Η Δευτέρα Παρουσία.

139. *Βουλγαρία*, Arbanassi, ναός της Γεννήσεως του Χριστού, 17ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραυλακιστής.

140. *Βουλγαρία*, Arbanassi, ναός της Γεννήσεως του Χριστού, 17ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε ο Vladimir Dimitrov]

141. *Καστοριά,* ναός Παναγίας Ρασιώτισσας, 17ος – 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

142. *Άρτα*, μονή Σέλτσου, 1697.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος και μοιχός, η πουτάνα, ο κλέπτης, ο μυλωνάς, οι κοιμώμενοι.

143. *Άρτα*, μονή Σέλτσου, 1697.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο εργαζόμενος στην εκκλησία που την κλέβει, ο φονιάς, ο κηνόδοξος, ο μάγος, ο γαστρίμαργος.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

144. *Σερβία,* Stava, ναός του αγίου Μηνά, 17[ος] αιώνας.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μάντης, η λάγνα γυναίκα (οι δύο πρώτες μορφές στα δεξιά του θεατή)…

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

145. *Σερβία*, Tutin, ναός αγίων Πέτρου και Παύλου, 17ος αιώνας.

Η Δευτέρα Παρουσία.

146. *Σερβία*, Tutin, ναός αγίων Πέτρου και Παύλου, 17ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς, ο κρασόπουλος, ο παραυλακιστής, ο τοκιστής.

[οι φωτογραφίες από : Simić - Lazar 1984, εικ. 1, 13, 14].

147. *Άρτα*, μονή Ευαγγελισμού, Κυψέλη, 1700.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς, ο κρασόπουλος, η μάγισσα, η πουτάνα…

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

148. Αλβανία, Mborja, ναός του Χριστού Ζωοδότη, 17[ος] – 18[ος] αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο Κωνσταντίνος Γιακουμής]

149. *Βουλγαρία*, Arbanassi, ναός αγίου Αθανασίου, 1726.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος, ο μυλωνάς, η πόρνη, οι παραυλακιστές…

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο Μίλτος Γαρίδης]

150. *Καστοριά*, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, Απόζαρι, 1727.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος.

151. *Καστοριά*, Απόζαρι, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 1727.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα.

152. *Καστοριά*, Απόζαρι, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 1727.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η παρακροάτρια, ο μυλωνάς.

153. *Καστοριά*, Απόζαρι, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 1727.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η πόρνη.

154. *Καστοριά*, Απόζαρι, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 1727.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φιλάργυρος.

155. *Καστοριά*, Απόζαρι, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 1727.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: αταύτιστη μορφή, η κρασοπούλα.

156. *Καστοριά*, Απόζαρι, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 1727.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι, η φιλάρεσκη/ματαιόξοδη.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε η Ανδρομάχη Σκρέκα]

157. *Αττική,* Σαλαμίνα, μονή Φανερωμένης, 1735

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

158. *Αττική,* Σαλαμίνα, μονή Φανερωμένης, 1735

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πλεονέκτης, ο υπερήφανος.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

159. *Ιωάννινα*, μονή Βελλάς, 1745.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

160. *Ιωάννινα*, μονή Βελλάς, 1745.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παρακροατής.

161. *Ιωάννινα*, μονή Βελλάς, 1745.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο πόρνος.

162. *Ιωάννινα*, μονή Βελλάς, 1745.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μέθυσος.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

163. *Ιωάννινα*, Μονοδέντρι Ζαγορίου, ναός Αγίου Μηνά, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ζωοκλέφτης, ο

κρασόπουλος.

164. *Ιωάννινα*, Μονοδέντρι Ζαγορίου, ναός αγίου Μηνά, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

165. *Ιωάννινα*, Μονοδέντρι Ζαγορίου, ναός αγίου Μηνά, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραυλακιστής.

166. *Ιωάννινα*, Μονοδέντρι Ζαγορίου, ναός αγίου Μηνά, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

167. *Ιωάννινα*, Μονοδέντρι Ζαγορίου, ναός αγίου Μηνά, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι την Κυριακή.

[όλες οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

168. *Αττική,* Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, 18ος αιώνας.

Η Δευτέρα Παρουσία.

[η φωτογραφία από : Λάζαρη 1982 - 1983, σελ. 210 - εικ. 20]

169. *Αττική*, ναός αγίας Παρασκευής, Μαρκόπουλο, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος.

170. *Αττική*, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η πόρνη.

171. *Αττική*, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

172. *Αττική*, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο βλάσφημος και ορκιζόμενος ψευδώς.

173. *Αττική*, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φιλάργυρος.

174. *Αττική*, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος.

175. *Αττική*, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι παραυλακιστές.

176. *Αττική*, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

177. *Αττική*, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η αιμομίχτρα και παιδοκτόνος.

178. *Αττική*, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι τις εορτές.

179. *Αττική*, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέφτης.

180. *Αττική*, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο διαβαλτής.

181. *Αττική*, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μέθυσος (;).

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

182. *Μάνη*, Δολοί, μονή Ρουσσάκη, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

183. *Μάνη*, Δολοί, μονή Ρουσσάκη, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : οι παρασυνοριαστές, η πόρνη, ο μέθυσος.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε ο φωτογράφος κ. Τζήμας]

184. *Μάνη*, Δροσοπηγή, ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, 1768.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής, η πόρνη.

185. *Μάνη*, Δροσοπηγή, ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, 1768.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φονιάς, ο κρασόπουλος, ο ζουριαστής.

186. *Μάνη*, Δροσοπηγή, ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, 1768.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος, ο βλάσφημος, ο κλέπτης.

187. *Μάνη*, Δροσοπηγή, ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, 1768.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέπτης, ο μυλωνάς, ο κοιμώμενος.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε ο φωτογράφος κ. Τζήμας]

188. *Μάνη*, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, $18^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μέθυσος.

189. *Μάνη*, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, $18^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

190. *Μάνη*, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, $18^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος.

191. *Μάνη*, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, $18^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι παραυλακιστές.

192. *Μάνη*, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, $18^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο προδότης.

193. *Μάνη*, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, $18^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ζουριαστής.

194. *Μάνη*, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, $18^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι.

195. *Μάνη*, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, $18^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φονιάς.

196. *Μάνη*, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, $18^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέπτης.

[όλες οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

197. *Ρουμανία*, μονή Hurez, $18^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο Teodor Burnar]

198. *Ρουμανία*, μονή Cozia, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία. Οι τιμωρίες των αμαρτωλών.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

199. *Πήλιο*, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πλούσιος και ανελεήμων.

200. *Πήλιο*, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φθονερός.

201. *Πήλιο*, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι.

202. *Πήλιο*, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι παραυλακιστές.

203. *Πήλιο*, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

204. *Πήλιο*, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

205. *Πήλιο*, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος.

206. *Πήλιο*, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάντισσα και κουσκουσούρα.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

207. *Κοζάνη*, ναός του αγίου Αχιλλείου, Πεντάλοφος, 1774. Λεπτομέρεια από την Ψυχοστασία.

208. *Κοζάνη*, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τον πύρινο ποταμό.

209. *Κοζάνη*, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τον πύρινο ποταμό.

210. *Κοζάνη*, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η πόρνη, ο ζωοκλέπτης.

211. *Κοζάνη*, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ζωοκλέπτης, ο παραυλακιστής.

212. Κοζάνη, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραυλακιστής.

213. *Κοζάνη*, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος, ο μυλωνάς.

214. *Κοζάνη*, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

215. *Κοζάνη*, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα.

216. *Κοζάνη*, Πεντάλοφος, ναός του αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι την αγία Ανάσταση.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

217. *Τρίκαλα*, Καλομοίρα, ναός αγίας Παρασκευής, 1779.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία.

218. *Τρίκαλα*, Καλομοίρα, ναός αγίας Παρασκευής, 1779.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι την αγία Ανάσταση.

219. *Τρίκαλα*, Καλομοίρα, ναός αγίας Παρασκευής, 1779.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η πόρνη.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

220. *Καστοριά*, Σπήλιος, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, 1785.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: αυτός που δεν εξομολογείται.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

221. *Ρόδος*, Λίνδος, ναός Παναγίας, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η γυναίκα που δεν εξομολογείται.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

222. *Καστοριά*, Σπήλιος, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, 1785.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η πόρνη.

223. *Καστοριά*, Σπήλιος, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, 1785.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

224. *Καστοριά*, Σπήλιος, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, 1785.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα.

225. *Καστοριά*, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, Σπήλιος, 1785.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι τις εορτές.

226. *Καστοριά*, Σπήλιος, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, 1785.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος.

227. *Καστοριά*, Σπήλιος, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, 1785.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραυλακιστής, ο ζωοκλέπτης.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

228. *Κοζάνη*, Αγία Σωτήρα, ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, τέλη 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία και από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

229. *Κοζάνη*, Αγία Σωτήρα, ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, τέλη 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

230. *Γρεβενά*, Κρανιά, ναός αγίας Παρασκευής, τέλη 18ου αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα.
[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

231. *Αλβανία*, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: αυτός που κουβεντιάζει στην εκκλησία, η βυζαίνουσα τα Τουρκόπουλα.

232. *Αλβανία*, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αμελών την ακολουθία.

233. *Αλβανία*, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο τρώγων τα εισοδήματα της εκκλησίας.

234. *Αλβανία*, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι (στο τελευταίο διάχωρο στα δεξιά του θεατή).

235. *Αλβανία*, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος καλόγερος.

236. *Αλβανία*, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο υπερήφανος.

237. *Αλβανία*, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η αποστρέφουσα τα νήπια.

238. *Αλβανία*, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα.

239. *Αλβανία*, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο οινοπώλης.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

240. *Τρίκαλα*, Τριφύλλι, ναός της Κοιμήσεως Θεοτόκου Λουμπενίτσας, 1791.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η γυναίκα που χαλάει το προξενιό.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

241. *Ιωάννινα*, Κάτω Λαψίστα, ναός αγίου Γεωργίου, τέλη 18ου αιώνα. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος, η πουτάνα.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

242. *Ιωάννινα*, Νεγάδες Ζαγορίου, ναός Αγίου Γεωργίου, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η γυναίκα που κλέβει τα λάχανα και τα πράσα.

243. *Ιωάννινα*, Νεγάδες Ζαγορίου, ναός αγίου Γεωργίου, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η γυναίκα που κλέβει τα κολοκύθια.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

244. *Φινλανδία*, Lohja ναός του St. Lawrence, 16ος αιώνας.

Προετοιμασία και παρασκευή γαλακτοκομικών.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Birgitta Håkansson]

245. *Ιωάννινα*, Νεγάδες Ζαγορίου, ναός αγίου Γεωργίου, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

246. *Ιωάννινα*, Πολύλοφος Γραμμενοχωρίων, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 18ος - 19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο μυλωνάς.

[η φωτογραφία από : Βοκοτόπουλος 1976, πίν. 156β].

247. *Ρουμανία*, Maramureş, Poienile Izei, ναός της αγίας Παρασκευής, 1794.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο υφάντης, ο παραυλακιστής, ο κοιμώμενος.

248. *Ρουμανία*, Maramureş, Poienile Izei, ναός της αγίας Παρασκευής, 1794.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο σιδεράς, ο γουναράς, ο τσαγκάρης, ο ράπτης.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

249. *Αγγλία*, Mears Asby, Northamptonshire, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Elizabeth Gill]

250. *Ρουμανία*, Maramureş, Poienile Izei, ναός της αγίας Παρασκευής, 1794.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η γυναίκα που είχε κάνει έκτρωση.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

251. *Βουλγαρία*, μοναστήρι αγίου Ιωάννη Ρίλας, 1795.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μέθυσος.

252. *Βουλγαρία*, μοναστήρι αγίου Ιωάννη Ρίλας, 1795.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

253. *Βουλγαρία*, μοναστήρι αγίου Ιωάννη Ρίλας, 1795.

Λεπτομέρεια του μυλωνά.

254. *Βουλγαρία*, Ρίλα, μονή του αγίου Ιωάννη, 1795.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μπακάλης.

255. *Βουλγαρία*, μοναστήρι αγίου Ιωάννη Ρίλας, 1795.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ράπτης.

256. *Βουλγαρία*, Ρίλα, μονή του αγίου Ιωάννη, 1795.

Η τιμωρία όσων καταφεύγουν σε μάγους.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

257. *Πήλιο*, Κισσός, ναός Αγίας Μαρίνας, 19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : η πόρνη και αυτή που οδηγεί τις άλλες γυναίκες στην πορνεία.

258. *Πήλιο*, Κισσός, ναός Αγίας Μαρίνας, 19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : οι κοιμώμενοι την Αγίαν Κυριακήν και τις δεσποτικές εορτές.

[οι φωτογραφίες από : Χατζηδάκης 1975, σελ. 252 – 253]

259. *Πήλιο*, ναός Αγίας Μαρίνας, Κισσός,19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : η φιλάρεσκη.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

260. *Ισπανία*, Μαδρίτη, Μουσείο του Πράδο. Τα επτά θανάσιμα αμαρτήματα του Ιερώνυμου Μπος, 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια : Η αλαζονεία.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

261. *Ρόδος*, Γεννάδι, ναός αγίας Αναστασίας της Ρωμαίας, 19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία.

262. *Ρόδος*, Γεννάδι, ναός αγίας Αναστασίας της Ρωμαίας, 19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η πόρνη.

263. *Ρόδος*, Γεννάδι, ναός αγίας Αναστασίας της Ρωμαίας, 19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο βλάσφημος.

264. *Ρόδος*, Γεννάδι, ναός αγίας Αναστασίας της Ρωμαίας, 19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αμελής ιερέας.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε η Τσαμπίκα Αλακιώτη]

265. *Αλβανία*, Kozare, ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, 1806.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέφτης.

266. *Αλβανία*, Kozare, ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, 1806.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φιλάργυρος

267. *Αλβανία*, Kozare, ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, 1806.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

[οι φωτογραφίες από : K. Giakoumis, "Textual Visuality and Visual Textuality in Texts Correlated with Artworks. Nektarios Terpos' Pistis and Last Judgement Scenes from

Myzeqe, Central Albania.", στο: Moutafov E. – Erdeljan J. (2017), "Texts, Inscriptions, Images." *Art Readings, v. 1/Old Arts* (2016), 203-245]

268. Τσιμπούκια του 19ου αιώνα.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

269. *Αλβανία*, Toshkëz, ναός του αγίου Νικολάου, 1811.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: αυτοί που κουτσομπολεύουν στην εκκλησία.

[η φωτογραφία από : K. Giakoumis, "Textual Visuality and Visual Textuality in Texts Correlated with Artworks. Nektarios Terpos' Pistis and Last Judgement Scenes from Myzeqe, Central Albania.", στο: Moutafov E. – Erdeljan J. (2017), "Texts, Inscriptions, Images." *Art Readings, v. 1/Old Arts* (2016), 203-245]

270. *Ιωάννινα*, Ελατοχώρι Ζαγορίου, ναός αγίου Αθανασίου, 1812. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος.

271. *Ιωάννινα*, Ελατοχώρι Ζαγορίου, ναός αγίου Αθανασίου, 1812. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η γυναίκα που βυζαίνει τα Τουρκόπουλα.

272. *Ιωάννινα*, Ελατοχώρι Ζαγορίου, ναός αγίου Αθανασίου, 1812. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αρσενοκοίτης.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε ο κ. Βαρτζώκας Κωνσταντίνος]

273. *Ρουμανία*, Almaş-Sălişte, ναός αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, 1819.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς, ο ταβερνιάρης, η αποστρέφουσα τα νήπια.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

274. *Πήλιο*, Δράκεια, ναός αγίου Σπυρίδωνα, 1838

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φιλάργυρος και αχόρταγος, ο μυλωνάς, ο παραζυγιστής και μπακάλης.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

275. *Λάρισα, Αγιά,* ναός αγίου Γεωργίου, 19ος αιώνας.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

276. *Φλώρινα*, Κάτω Κλεινές, ναός Γέννησης της Θεοτόκου, μέσα 19ου αιώνα. Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι αιρετικοί, ο μιεντζής (κρασόπουλος), ο φιλάργυρος, ο παραυλακιστής και ζωοκλέφτης.

277. *Φλώρινα*, Κάτω Κλεινές, ναός Γέννησης της Θεοτόκου, 19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φονιάς, οι άδικοι, ο παραζυγιστής, ο μυλωνάς, οι κοιμώμενοι.

[οι φωτογραφίες από το προσωπικό μου αρχείο]

278. *Σκόπια*, Banjani , ναός του αγίου Γεωργίου, 1846.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία.

279. *Σκόπια*, Banjani , ναός του αγίου Γεωργίου, 1846.

Λεπτομέρεια: η τιμωρία της πόρνης.

280. *α) Σκόπια*, Banjani , ναός του αγίου Γεωργίου, 1846.

Λεπτομέρεια: η τιμωρία του μυλωνά.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

β) *Βόρεια Μακεδονία*, Belica, ναός του αγίου Γεωργίου, 1850.

Λεπτομέρεια: η τιμωρία της μυλωνούς.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο Jovan Janeski]

281. *Βουλγαρία*, μονή Batchkovo, ναός του αγίου Νικολάου, 1840 αιώνας.

282. *Βουλγαρία*, μονή Batchkovo, ναός του αγίου Νικολάου, 1840.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

283. *Βουλγαρία*, Trojan, μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου, μέσα του 19ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών.

284. *Βουλγαρία*, Trojan, μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου, μέσα του 19ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: όποιος καταφεύγει στις μάγισσες για θεραπεία.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

285. *Βουλγαρία*, Sapareva Banya, ναός αγίου Γεωργίου, μέσα 19ου αιώνα.
Οι γυναίκες που χορεύουν χορό όχι αγνό.

286. Βουλγαρία, Sapareva Banya, ναός αγίου Γεωργίου, μέσα 19ου αιώνα.
Όσοι πηγαίνουν σε μάγους για ίαση, ο μυλωνάς, ο κρασόπουλος, ο ζωοκλέφτης ή ο βοσκός (;).

287. Βουλγαρία, Sapareva Banya, ναός αγίου Γεωργίου, μέσα 19ου αιώνα.
Η Δευτέρα Παρουσία και οι τιμωρίες των αμαρτωλών.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

288. *Βουλγαρία,* Τύρνοβο, ναός Μεταμόρφωσης, 1849.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: όσοι αναζητούν τη θεραπεία τους στις μάγισσες, ο μυλωνάς, ο μπακάλης, ο κρασόπουλος, ο μέθυσος.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

289. *Βουλγαρία,* Zlatolist, ναός αγίου Γεωργίου, 1876.
Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία.

290. *Βουλγαρία,* Zlatolist, ναός αγίου Γεωργίου, 1876.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέφτης, ο κρασόπουλος, ο άσεμνος άντρας, η άσεμνη γυναίκα, ο παραυλακιστής

291. *Βουλγαρία,* Zlatolist, ναός αγίου Γεωργίου, 1876.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κοιμώμενος, όσοι πηγαίνουν σε μάγους για να γιατρευτούν.

292. *Βουλγαρία,* Zlatolist, ναός αγίου Γεωργίου, 1876.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: όσοι πηγαίνουν σε μάγους για να γιατρευτούν, οι γυναίκες που μακιγιάρονται.

293. *Βουλγαρία,* Zlatolist, ναός αγίου Γεωργίου, 1876.
Ο διάβολος/ ο θάνατος (;) τοξεύει έναν άνδρα.

294. *Βουλγαρία,* Dolen, ναός αγίου Νικολάου, τέλη 19ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής, ο κρασόπουλος.

295. *Βουλγαρία,* Dolen, ναός αγίου Νικολάου, τέλη 19ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα, η πόρνη, ο συκοφάντης.

296. *Βουλγαρία,* Dolen, ναός αγίου Νικολάου, τέλη 19ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: αυτοί που αφήνουν τον/τη σύζυγό τους.

297. *Βουλγαρία,* Dolen, ναός αγίου Νικολάου, τέλη 19ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ψευδομάρτυρας, η νύφη που δεν ήταν παρθένα.

298. *Βουλγαρία,* Cherven Breg , ναός αγίου Νικολάου, τέλη 19ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία: ποινές αμαρτωλών.

299. *Βουλγαρία,* Chukovets, ναός αγίου Νικολάου, τέλη 19ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς, ο παραζυγιστής.

[όλες τις φωτογραφίες μου έδωσε ο Vladimir Dimitrov]

300. *Τρίκαλα*, Μυρόφυλλο, μονή Αγίου Γεωργίου,1870.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς, ο γιδοκλέπτης, ο μπακάλης.

[η φωτογραφία από το προσωπικό μου αρχείο]

301. *Ρουμανία,* Argeş, Jupâneşti, ναός Αναλήψεως του Κυρίου, 19ος αιώνας. Η κόλαση.

302. *Ρουμανία,* Argeş, Jupâneşti, ναός Αναλήψεως του Κυρίου, 19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αδίστακτος πλούσιος.

[τις φωτογραφίες μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

303. *Βουλγαρία,* Velyuschets, ναός Γεννήσεως της Θεοτόκου, 20ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο άνδρας που κλέβει την εκκλησία.

304. *Βουλγαρία,* Velyuschets, ναός Γεννήσεως της Θεοτόκου, 20ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο άνδρας που δεν πηγαίνει την εκκλησία.

305. *Βουλγαρία,* Velyuschets, ναός Γεννήσεως της Θεοτόκου, 20ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φθονερός.

306. *Βουλγαρία,* Velyuschets, ναός Γεννήσεως της Θεοτόκου, 20ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο άντρας που έχασε την ψυχή. του.

307. *Βουλγαρία,* Velyuschets, ναός Γεννήσεως της Θεοτόκου, 20ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η γόησσα/η μάγισσα.

[όλες τις φωτογραφίες μου έδωσε ο Vladimir Dimitrov]

308. *Ουκρανία*, Εθνικό Μουσείο της Λβιβ, εικόνα με τη Δευτέρα Παρουσία, 16ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η σκηνή της ταβέρνας.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

309. *Ρωσία*, Μόσχα, Μουσείο Ρωσικών Εικόνων.

Λεπτομέρεια από φορητή εικόνα του 17ου αιώνα: ο ελεήμων και μοιχός.

[τη φωτογραφία μου έδωσε η Mariya Ivasenko]

310. *Σλοβακία*, Εθνική Πινακοθήκη, φορητή εικόνα με τη Δευτέρα Παρουσία, 17ος αιώνας. Λεπτομέρειες από τις τιμωρίες των αμαρτωλών : οι μοιχοί, η γυναίκα που έκανε έκτρωση (;)

[η φωτογραφία από το αρχείο της Εθνικής Πινακοθήκης της Σλοβακίας]

311. *Κρήτη,* ναός αγίων Αναργύρων στα Χανιά, φορητή εικόνα του 17ου αιώνα. Η Δευτέρα Παρουσία.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

312. *Λέσβος,* Εκκλησιαστικό και Βυζαντινό Μουσείο Μυτιλήνης, εικόνα με τη Δευτέρα Παρουσία, 1786.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

313. *Σίφνος*, Απολλωνία, ναός Αγίου Σώζοντος, εικόνα με τη Δευτέρα Παρουσία, 17ος αιώνας.

[η φωτογραφία από : Αλιπράντης 1979, πίν. ΙΓ]

314. *Θεσσαλονίκη*, ναός Παναγίας Δεξιάς, εικόνα με τη Δευτέρα Παρουσία, 18ος αιώνας.

[τη φωτογραφία μου έδωσε ο κ. Θεοχάρης Προβατάκης]

315. *Αλβανία*, Μπεράτ, ξύλινο κουτί εισφορών, 1846.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία: η τιμωρία της μάγισσας.

[Η φωτογραφία από : K. Giakoumis, «Box of contributions with the Last Judgement », στο *Water in Arts and Crafts in the Berat Region*, *4th century B.C. to 19th century A.D., Exhibition Catalogue, Tirana 2015,* 91-96]

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝ. 1

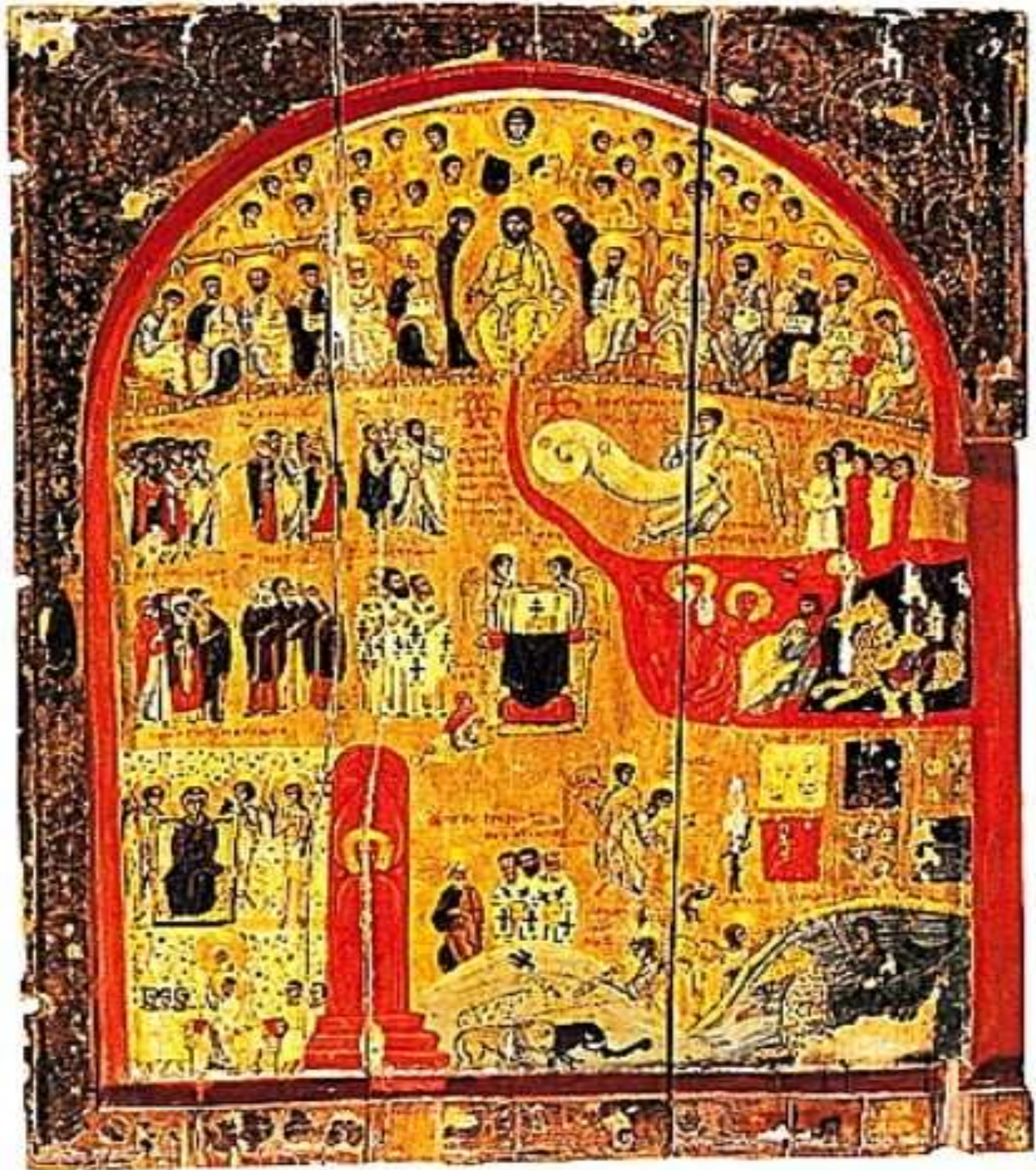
Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, Gr. 74, 11ος αιώνας.
f. 93v: Η Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ. 2

Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, Gr. 74, 11ος αιώνας.

f. 51^{v}: Η Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ. 3

Σινά, μονή Αγίας Αικατερίνης.

Φύλλο τετραπτύχου με τη Δευτέρα Παρουσία, τέλη 11ου - αρχές 12ου αιώνα.

ΠΙΝ. 4

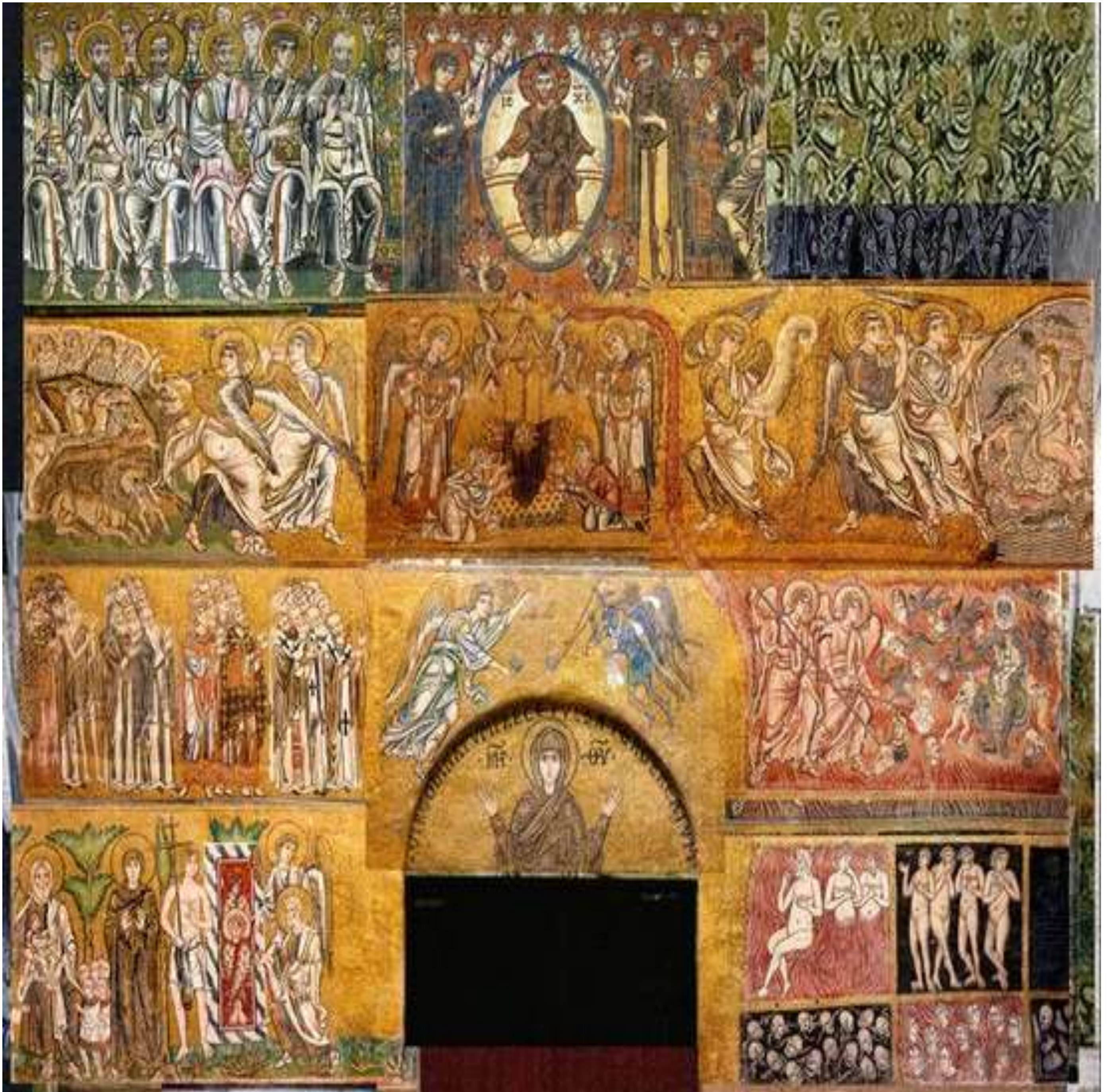
Σινά, μονή Αγίας Αικατερίνης, εικόνα με τη Δευτέρα Παρουσία, 12ος αιώνας.

ΠΙΝ.5

Λονδίνο, Μουσείο Βικτώριας και Αλβέρτου, ελεφαντοστό
με παράσταση Δευτέρας Παρουσίας, 12ος αιώνας.

ΠΙΝ.6

Βενετία, Torcello, ναός Santa Maria Assunta, 12ος αιώνας.

Η Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ. 7

Βενετία, Torcello, ναός Santa Maria Assunta, 12ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση.

ΠΙΝ. 8

Αμερική, Νέα Υόρκη, Μουσείο Μπρούκλιν,
πίνακας του James Tissot.
Η παραβολή του πλούσιου και του φτωχού Λαζάρου.

ΠΙΝ.9

Σερβία, μονή Dečani, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: το σκότος το εξώτερον.

ΠΙΝ. 10

Σερβία, μονή Dečani, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: ο σκώληξ ο ακοίμητος

ΠΙΝ. 11

Άγιο Όρος, μονή Μεγίστης Λαύρας, 1852.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία στον εξωνάρθηκα: ομαδικές τιμωρίες αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 12

Καστοριά, μονή Παναγίας Μαυριώτισσας, 12ος -13ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών : γυναίκες βασανίζονται από φίδια.

ΠΙΝ.13

Μάνη, ναός Επισκοπής, 13ος αιώνας.

Η Δευτέρα Παρουσία.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών : γυναίκες βασανίζονται από φίδια.

ΠΙΝ. 14

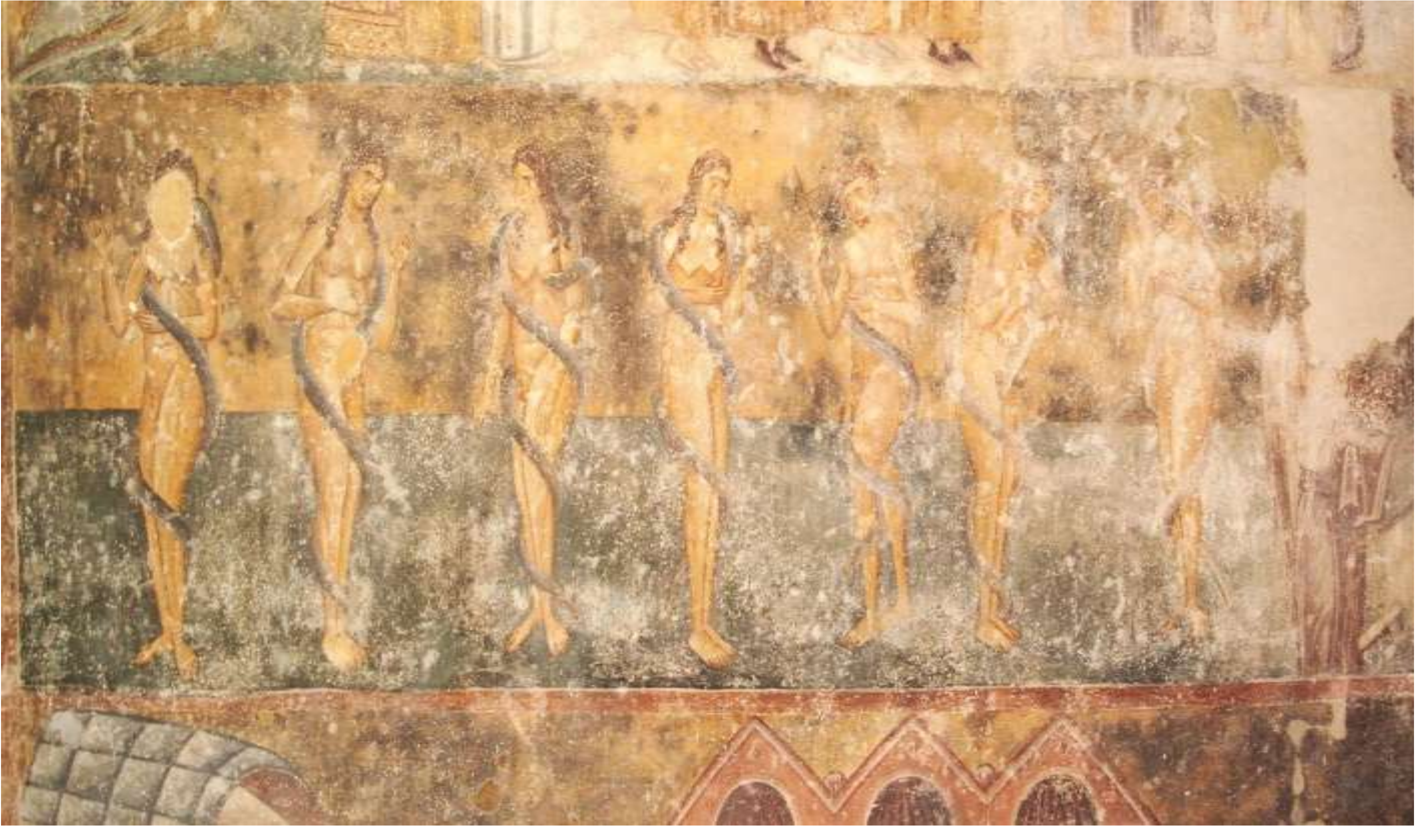

Μάνη, ναός Αγήτριας, 13^ος^ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών:

Γυναίκες βασανίζονται από φίδια.

ΠΙΝ. 15

Σερβία, μονή Sopoćani, 13ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τη σκηνή της Ψυχοστασίας:
αμαρτωλοί βασανίζονται από φίδια.

ΠΙΝ. 16

Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, Syr. 344, 16ος αιώνας.

f. 8^{r} : Η Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ. 17

Λεπτομέρεια από τη σχεδιαστική αναπαράσταση της ζωγραφικής του Πολυγνώτου στη λέσχη των Κνιδίων στους Δελφούς: ο πατροκτόνος, ο ιερόσυλος.

ΠΙΝ. 18

Πανεπιστήμιο του Manchester, Rylands Collection, Persian MS 41, 18ος αι.,
f. 48r : λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών :
η γυναίκα που ήταν ανυπάκουη και μάλωνε με τον άντρα της.

ΠΙΝ. 19

α) Κίνα, Χειρόγραφο της κόλασης (Hell scroll), 19ος- 20ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

β)Μάνη, Οίτυλο, ναός αγίου Νικολάου στην οικία Αλευρά, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής**.**

ΠΙΝ. 20

Γαλλία, Conques, ναός Sainte-Foy, 12ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση.

ΠΙΝ. 21

Ιταλία, μνημειακό κοιμητήριο Camposanto, $14^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών στην κόλαση.

ΠΙΝ. 22

Κίνα. Συλλογή χειρογράφων της κόλασης *(Taizong's Hell),*

18^{ος} – 20^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 23

α) *Συλλογή Fermand Meyssonnier*, συσκευή για το σπάσιμο των χεριών των κλεφτών, 15ου αιώνα.

β) *Αγγλία*, York Castle Museum, μεσαιωνική συσκευή σαν χαλινάρι για την τιμωρία της κουτσομπόλας, 16ου αιώνα.

ΠΙΝ. 24

α) *Ρωσία*, Tazevo, ενοριακός ναός, 20ς αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: ο Λέων Τολστόι φλέγεται.

β)Ρουμανία, Lupșa, ναός αγίου Νικολάου, 1997.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία: Ναζί και Σοβιετικοί στις ομάδες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 25

α)Μαυροβούνιο, Ποντγκόριτσα, ναός της Αναστάσεως του Χριστού, 21ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών στην κόλαση.

β)Ρουμανία, Στρατιωτικό παρεκκλήσι της Timisoara, 21ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: ο Osama bin Laden.

ΠΙΝ. 26

Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, Gr. 135, 14^{ος} αιώνας

f. 145^{r} : τιμωρία αμαρτωλού.

ΠΙΝ. 27

Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, Lat.511 (*Speculum humanae salvationis*), 1301 – 1500, f. 3^{v}: η κόλαση.

ΠΙΝ. 28

Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, Beatus. Commentaire sur l'Apocalypse, NAL 2290, 13ος αιώνας.

fol.160r : η κόλαση.

ΠΙΝ. 29

rebit sanctificacio mea
Gloria patri. psalmus.
Ecce quam bonum et
quam iocundum habi
tare fratres in unum.
Sicut unguentum in capite
quod descendit in barbam barbā
aaron.
Quod descendit in hora vesti
menti eius: sicut ros hermon
qui descendit in montem syon.
Qm̄ illic mandauit domin⁹
benedictionem: et uitam usq; ī
seculum. Gloria patri.

Αγγλία, Βρετανική Βιβλιοθήκη, Yates Thompson 13, 14ος αιώνας.
fol. 141v : Η τιμωρία της μοχθηρής γυναίκας.

ΠΙΝ. 30

Ρώσικη γκραβούρα με τη Δευτέρα Παρουσία, 18ος αιώνας.

ΠΙΝ. 31

Καππαδοκία, Peristrema, Yilanli Kilisse, 9ος - 10ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία : τιμωρίες αμαρτωλών. Η φιλήδονη (;), η αποστρέφουσα τα νήπια, η συκοφάντης, η παρακροάτρια.

ΠΙΝ. 32

Αίγυπτος, Tebtunis, κοπτικό μνημείο $10^{ου}$ – $11^{ου}$ αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: αυτός που ορκίζεται ψευδώς, ο συκοφάντης, ο παραζυγιστής, η γυναίκα που συζούσε με αλλόθρησκο άντρα, αταύτιστος αμαρτωλός, αυτός που έκλεβε τον μισθό των εργατών.

ΠΙΝ. 33

Αίγυπτος, Tebtunis, κοπτικό μνημείο 10ου – 11ου αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ζεύγος αμαρτωλών και ο Ενώχ.

ΠΙΝ. 34

Αίγυπτος, Tebtunis, κοπτικό μνημείο $10^{ου}$ – $11^{ου}$ αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μαστροπός (;), η πόρνη (;), αυτός που σταματάει νωρίτερα τη νηστεία.

ΠΙΝ. 35

Αίγυπτος, Tebtunis*,* κοπτικό μνημείο $10^{ου}$ – $11^{ου}$ αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: αταύτιστη αμαρτωλή.

ΠΙΝ. 36

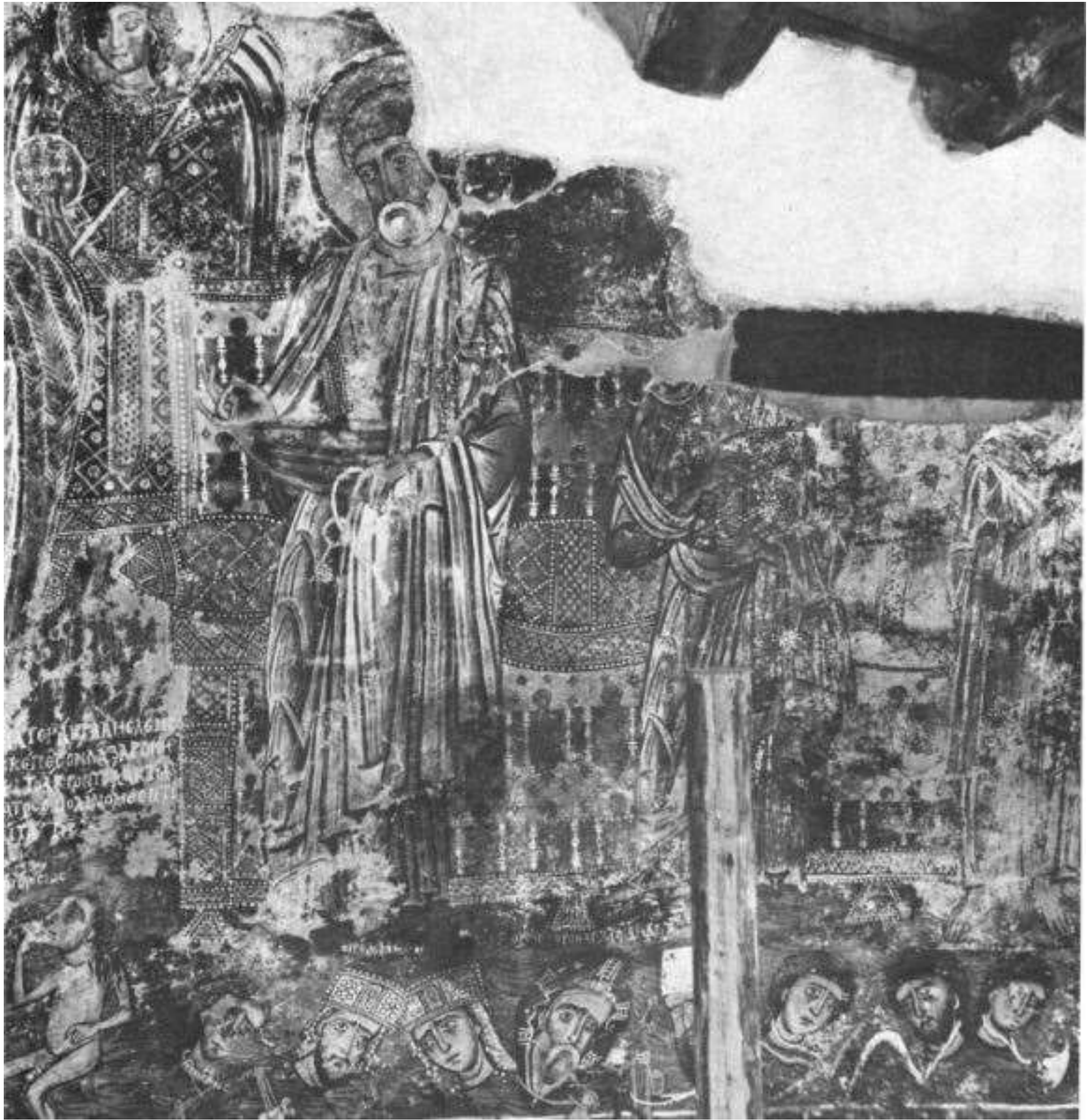

α)Καστοριά, μονή Παναγίας Μαυριώτισσας, 12ος -13ος αιώνας. Η Δευτέρα Παρουσία.

β)Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία. Ατομικές τιμωρίες αμαρτωλών: ο συκοφάντης, ο τοκιστής, ο παρακαμπανιστής.

ΠΙΝ. 37

Αττική, Κουβαράς, ναός αγίου Γεωργίου, 13ος αιώνας.

Οι τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 38

Αττική, Κουβαράς, ναός αγίου Γεωργίου, 13ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παραζυγιστής.

ΠΙΝ. 39

Αττική, Κουβαράς, ναός Αγίου Γεωργίου, 13ος αιώνας.

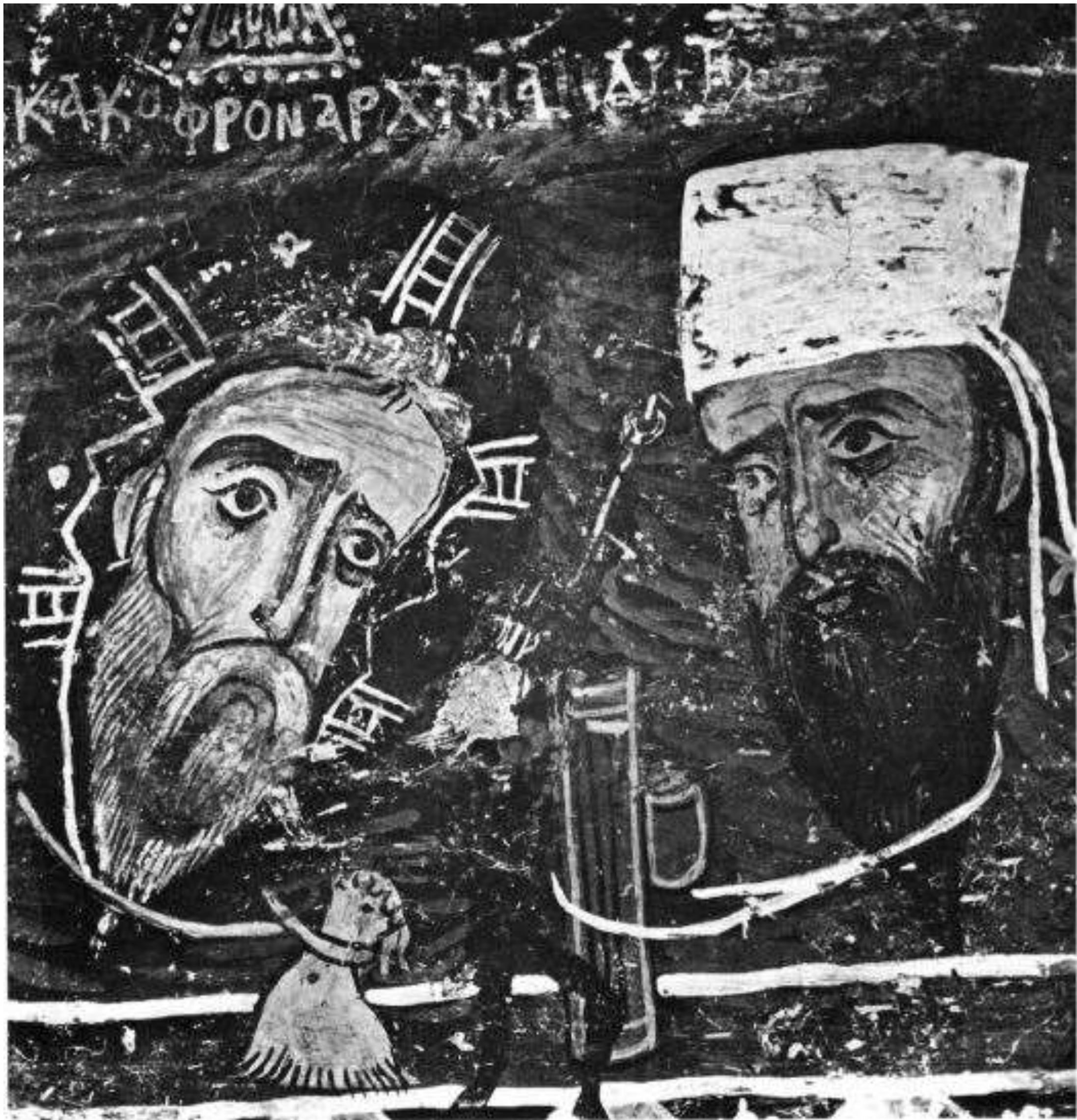
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο Ηρώδης και η Ηρωδιάδα.

ΠΙΝ. 40

Ιταλία, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, $14^{ος}$ αιώνας.
Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία του Ηρώδη.

ΠΙΝ. 41

Αττική, Κουβαράς, ναός Αγίου Γεωργίου, 13ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κακόφρων αρχιμανδρίτης, ο πλαστογράφος (;).

ΠΙΝ. 42

Αττική, Κουβαράς, ναός αγίου Γεωργίου, 13ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παραυλακιστής, ο παραθεριστής.

ΠΙΝ. 43

Αττική, Κουβαράς, ναός αγίου Γεωργίου, 13ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : αυτός που κόβει ξύλα από ξένη ιδιοκτησία (;), ο ράπτης.

ΠΙΝ. 44

Μάνη, Μπουλαριοί, ναός Αϊ - Στράτηγου, 13ος αιώνας.
Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : η ανακροούμενη, η μη θηλάζουσα τ'αρφανά, η παραβγένουσα, ο παραυλακιστής, ο παραθεριστής, ο παρακαμπανιστής.

ΠΙΝ. 45

Κύπρος, Μουτουλλάς, ναός Παναγίας, 13^{ος} – 16^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φονιάς, οι κοιμώμενοι την Κυριακή.

ΠΙΝ. 46

Κύπρος, ναός Παναγίας Φορβιώτισσας της Ασίνου, Νικιτάρι, 1332/3.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αποκαλόγερος, η αποστρέφουσα τα νήπια.

ΠΙΝ. 47

Κύπρος, ναός Παναγίας Φορβιώτισσας της Ασίνου, Νικιτάρι, 1332/3. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο τοκιστής και παραζυγιαστής, η αποκαλόγρια.

ΠΙΝ. 48

Κύπρος, ναός Παναγίας Φορβιώτισσας της Ασίνου, Νικιτάρι, 1332/3. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέφτης, ο κατάλαλος.

ΠΙΝ. 49

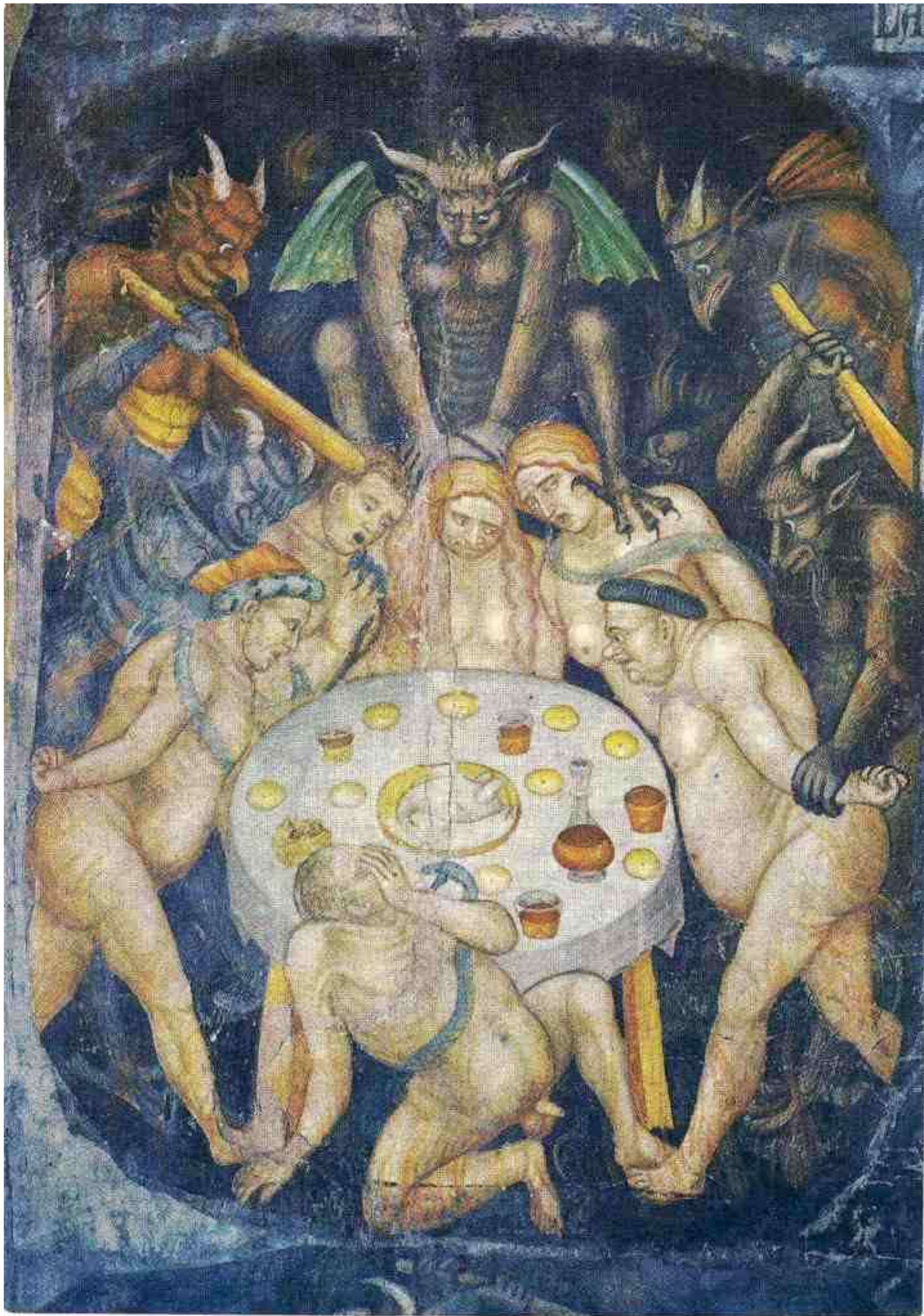
Κύπρος, ναός Παναγίας Φορβιώτισσας της Ασίνου, Νικιτάρι, 1332/3. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραυλακιστής, ο παραμυλωνάς.

ΠΙΝ. 50

Κύπρος, Καλογρέα, ναός του Χριστού Αντιφωνητή, 14ος – 15ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής, ο παραυλακιστής, ο παραμυλωνάς, ο λαίμαργος.

ΠΙΝ. 51

Ιταλία, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία των λαίμαργων.

ΠΙΝ. 52

Κρήτη, Καρύδι Αποκορώνου, ναός Παναγίας, 13ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο φαλσογράφος, ο φονιάς, ο παραθεριστής, ο παραυλακιστής, ο πόρνος, ο ζουράρης, ο ζωοκλέφτης, ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 53

Κρήτη, Καρύδι Αποκορώνου, ναός Παναγίας, 13ος αιώνας.

Λεπτομέρειες από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η παραζυγιστρέα, η υφάντρια.

ΠΙΝ. 54

Αγγλία, Chaldon, Surrey, ναός των αγίων Πέτρου και Παύλου, 13ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αγγειοπλάστης, η γυναίκα που γνέθει, ο σιδεράς.

ΠΙΝ. 55

Κρήτη, Καρύδι Αποκορώνου, ναός Παναγίας, 13ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : η πόρνη, η αποστρέφουσα τα νήπια.

ΠΙΝ. 56

Κρήτη, άγιος Βασίλειος, ναός αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, $13^{ος}$ αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών : η γυναίκα που πίνει βότανο για να μην παιδοποιήσει.

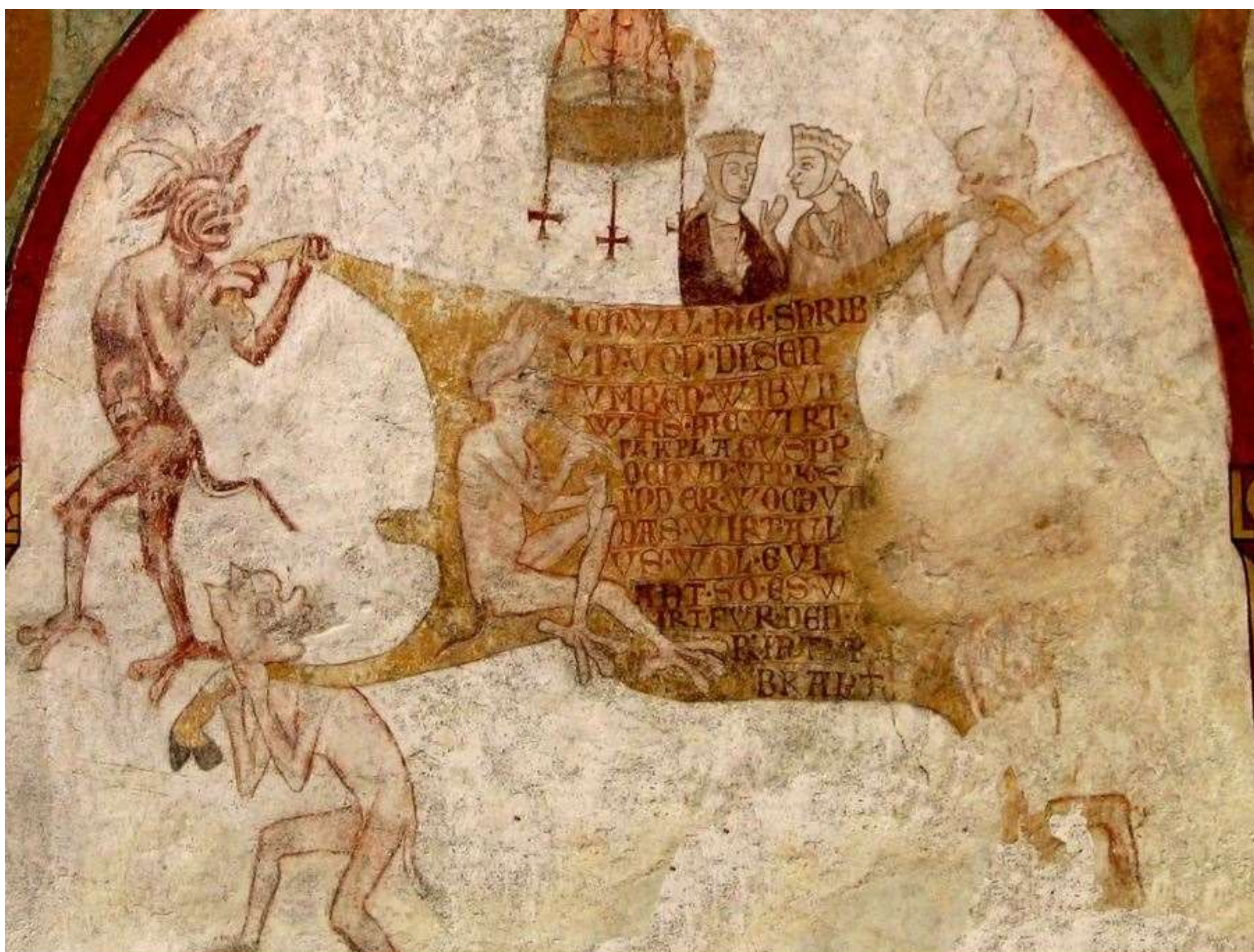
ΠΙΝ. 57

Αγγλία, Slapton, ενοριακός ναός, 14^{ος} αιώνας.

Ο δαίμονας Tutivillus πάνω από δύο γυναίκες που κουτσομπολεύουν στην εκκλησία.

ΠΙΝ. 58

Γερμανία, Reichenau, ναός αγίου Γεωργίου, 14^{ος} αιώνας. Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία των γυναικών που κουτσομπολεύουν στη λειτουργία.

ΠΙΝ. 59

Δανία, Møn, εκκλησία Fanefjord, 16ος αιώνας.
Ο διάβολος καταγράφει τη συνομιλία των γυναικών που κουτσομπολεύουν στην εκκλησία.

ΠΙΝ. 60

Κρήτη, περιοχή Κασάνων Πεδιάδας, ναός Χριστού, 14ος αιώνας.
Ο παραυλακιστής.

ΠΙΝ. 61

Κρήτη, Κριτσά Μεραμπέλλου, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας.
Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μη βυζαίνουσα τα νήπια, η κουτσομπόλα (;), ο φονέας, ο ιερέας ο μη φροντίζων την εκκλησίαν, η πόρνη, ο φιώρης, ο ζωοκλέπτης, ο παραυλακιστής, αυτός που κοιμάται την αγία Κυριακή, ο ζουράρης, η παραφουγκάστρα, ο ράπτης.

ΠΙΝ. 62

Κρήτη, Κριτσά Μεραμπέλλου, ναός Παναγίας Κεράς, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωριών των αμαρτωλών : ο λέγων. Ο δουλεύον τον ναόν εκ του ναού δικάτε.

ΠΙΝ. 63

Κρήτη, Κριτσά Μεραμπέλλου, ναός Παναγίας Κεράς, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωριών των αμαρτωλών : ο λέγων. Ο δουλεύον τον ναόν εκ του ναού δικάτε, ο ζωοκλέπτης, ο παραυλακιστής.

ΠΙΝ. 64

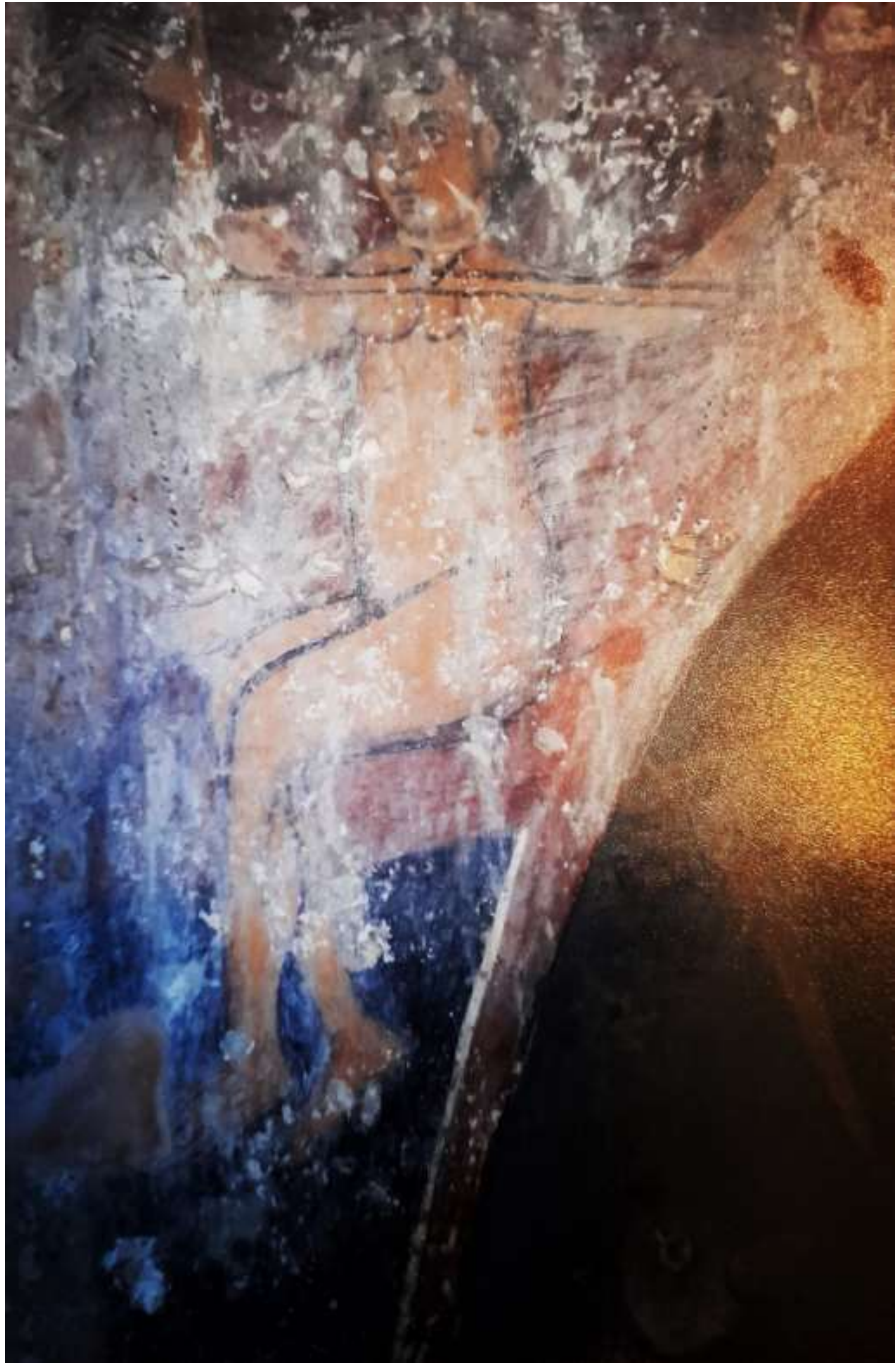
Κρήτη, Κριτσά Μεραμπέλλου, ναός Παναγίας Κεράς, 14ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωριών των αμαρτωλών : η ναουσμγαρέα (;), η πόρνη, η παραυκρουστέα.

ΠΙΝ. 65

Κρήτη, Δελιανά, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παραυλακιστής.

ΠΙΝ. 66

Κρήτη, Δελιανά, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παραζυγιστής.

ΠΙΝ. 67

Κρήτη, Δελιανά, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : η πόρνη (;) ,
ο πόρνος.

ΠΙΝ. 68

Κρήτη, Δελιανά, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο τοκιστής.

ΠΙΝ. 69

Κρήτη, Δελιανά, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο κλέφτης.

ΠΙΝ. 70

Κρήτη, Δελιανά, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : η αποστρέφουσα τα νήπια.

ΠΙΝ. 71

Κρήτη, Ανισαράκι Καντάνου, ναός της Παναγίας, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο επίορκος, η ανυφαντού.

ΠΙΝ. 72

Κρήτη, Κρουστάς, ναός του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, 14ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η παρακαθιστρέα, ο κλέφτης, ο παραυλακιστής, ο μυλωνάς, η αποστρέφουσα τα νήπια, η γυναίκα που παραζυγίζει.

ΠΙΝ. 73

Κρήτη, Αγία Ειρήνη Σελίνου, ναός του Χριστού Σωτήρα, 1357/8.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : οι κοιμώμενοι την Κυριακή.

ΠΙΝ. 74

Ιταλία, Brindisi, ναός της Santa Maria del Casale, $13^{ος}$ – $14^{ος}$ αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: το ζευγάρι που κοιμάται την Κυριακή.

ΠΙΝ. 75

Ιταλία, Brindisi, ναός της Santa Maria del Casale, 13ος – 14ος αιώνας.

Η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

ΠΙΝ. 76

Κρήτη, Αγία Ειρήνη Σελίνου, ναός Σωτήρος Χριστού, 1357 / 58.
Λεπτομέρειες από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο πόρνος, ο μυλωνάς, ο ζωοκλέπτης, ο παραυλακιστής.

ΠΙΝ. 77

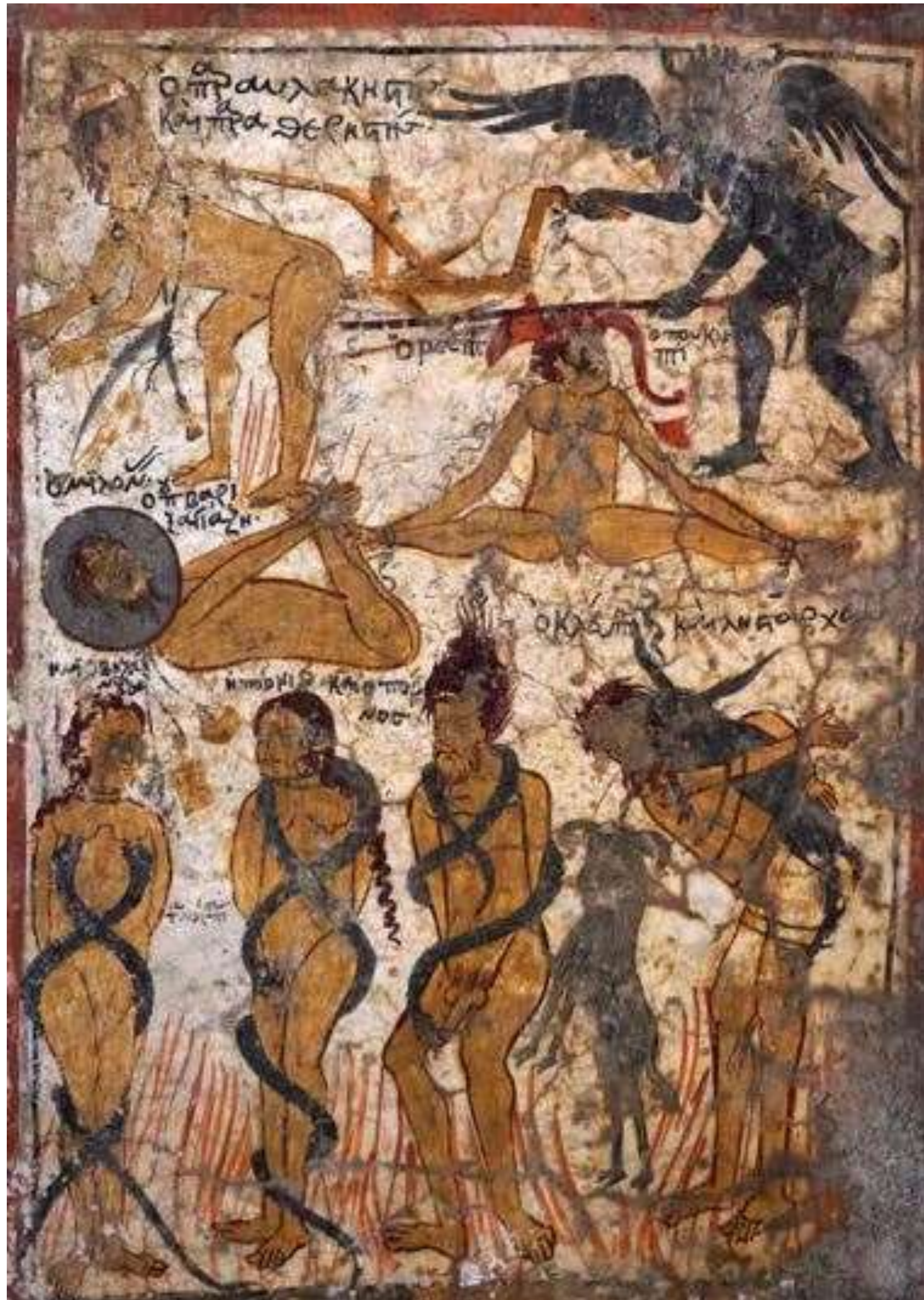
Κρήτη, Άνω Βιάννος Ρίζου, ναός αγίας Πελαγίας, 1360.
Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών. Άνω ζωφόρος : ο ράπτης. Κάτω ζωφόρος : η κρηθαρίστρα, η καταλαλούσα, η παραφουγκάστρα, η αποστρέφουσα τα νήπια, η μάγισσα, η πόρνισσα.

ΠΙΝ. 78

Κρήτη, Κίτιρος Σελίνου, ναός αγίας Παρασκευής, 1372 / 3.
Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 79

Κρήτη, Κίτιρος Σελίνου, ναός αγίας Παρασκευής, 1372 / 3.
Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών. Άνω : ο παραυλακιστής και παραθεριστής, ο ράπτης, ο μυλωνάς. Κάτω : η μη βυζαίνουσα τα νήπια, η πόρνη, ο πόρνος, ο ζωοκλέπτης.

ΠΙΝ. 80

Κρήτη, Κριτσά Μεραμπέλλου, ναός Αφέντη Χριστού, 14ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωριών των αμαρτωλών : ο νοτάριος, ο ράπτης, ο κλέφτης, ο παραθεριστής, ο παραυλακιστής, ο πόρνος.

ΠΙΝ. 81

Κρήτη, Σκλαβοπούλα Σελίνου, ναός Παναγίας, 14ος αιώνας.
Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέπτης, ο παραυλακιστής, η μάγισσα, ο πόρνος, η σουρεύτρα, οι κοιμώμενοι, ο φονιάς, η γυναίκα που δεν προσφέρει πρόσφορα στην εκκλησία, ο ζουράρης, ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 82

Κρήτη, Τσισκιανά Σελίνου, ναός αγίου Ευτυχίου, 14ος αιώνας.
Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η αποστρέφουσα τα νήπια, ο κλέφτης, ο μυλωνάς, ο παραυλακιστής, ο επίορκος.

ΠΙΝ. 83

Κρήτη, Ρέθυμνο, Αξός Μυλοποτάμου, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, τέλη 14 – αρχές $15^{ου}$ αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η αποστρέφουσα τα νήπια και ο ταβερνιάρης.

ΠΙΝ. 84

Χίος, ναός του αγίου Ιωάννη του Αργέντη, 14^{ος} αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των
αμαρτωλών: αυτός που αναμιγνύει το κρασί με νερό.

ΠΙΝ. 85

Ιταλία, Brindisi, ναός της Santa Maria del Casale, 13ος – 14ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ταβερνιάρης.

ΠΙΝ. 86

Αγγλία, Coventry, εκκλησία αγίας Τριάδας, 1430.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: οι ταβερνιάρισσες.

ΠΙΝ. 87

Αγγλία, Salisbury, ναός του αγίου Θωμά, 15^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η ταβερνιάρισσα.

ΠΙΝ. 88

Δανία, Zealand, εκκλησία Tuse , 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η ταβερνιάρισσα.

ΠΙΝ. 89

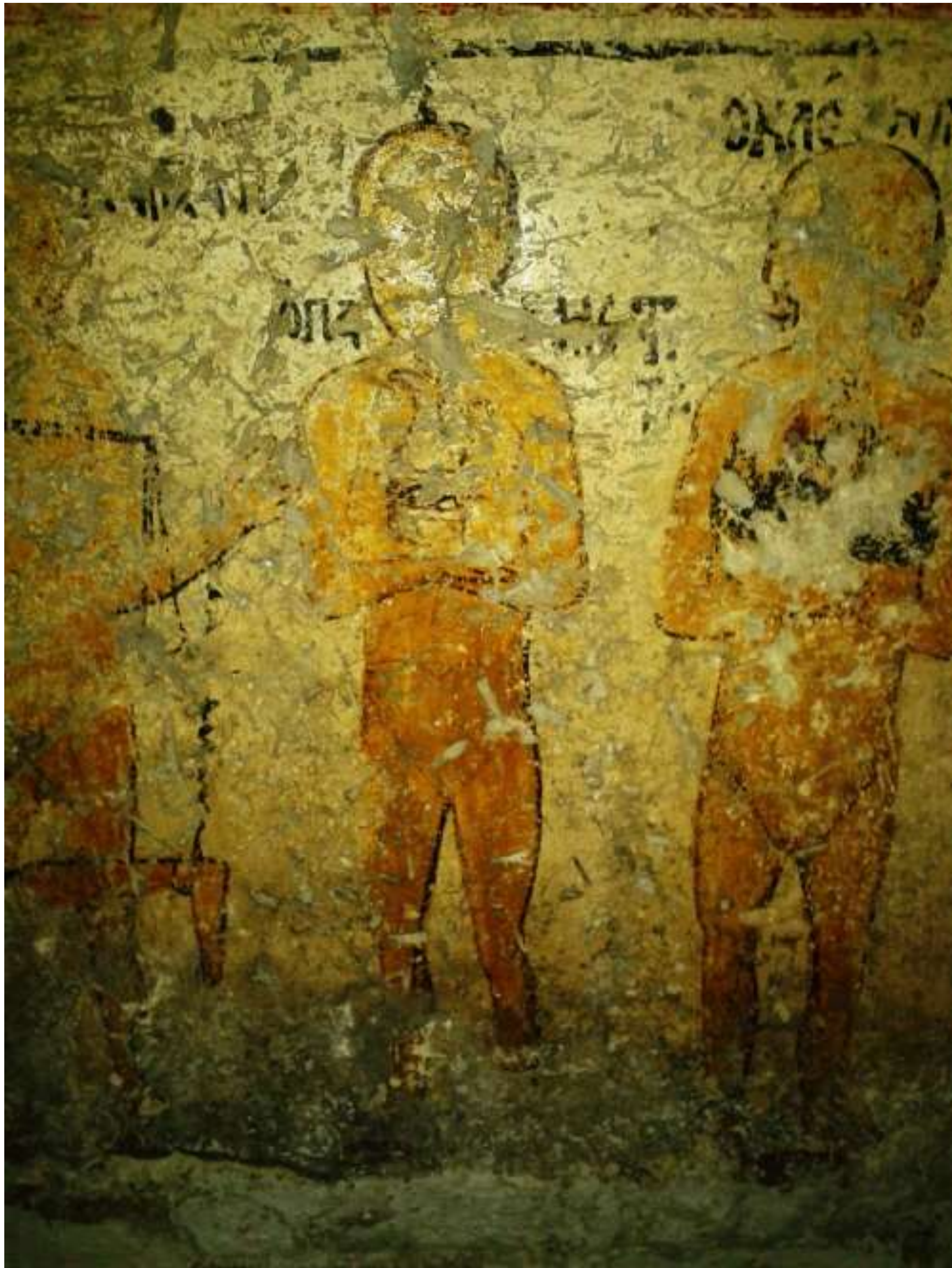
Κρήτη, ναός αγίου Ιωάννη του Ευαγγελιστή, Σελλί Ρεθύμνου, 1412. Λεπτομέρειες από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : (ο πλούσιος), ο παραυλακιστής, οι κοιμώμενοι, ο φονιάς και ο κλέφτης, η μαυλίστρα και η πόρνη, ο μυλωνάς και ο παρακαμπανιστής.

ΠΙΝ. 90

Κρήτη, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14ος – 15ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

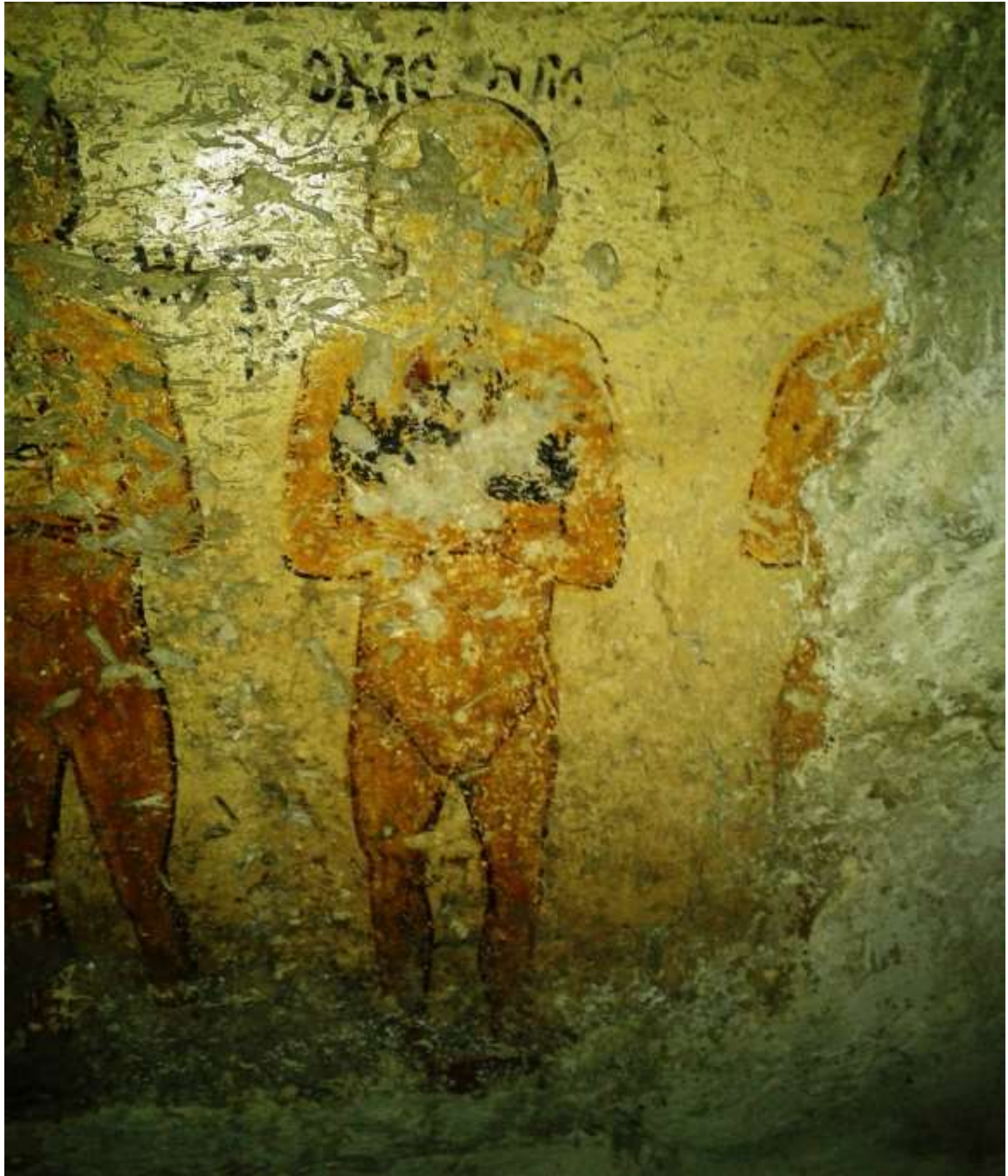
ΠΙΝ. 91

Κρήτη, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, $14^{ος}$ – $15^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

ΠΙΝ. 92

Κρήτη, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, $14^{ος}$ – $15^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέφτης.

ΠΙΝ. 93

Κρήτη, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14ος – 15ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο λέγων συνεχώς το όνομα του διαβόλου.

ΠΙΝ. 94

Κρήτη, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, $14^{\text{ος}}$ – $15^{\text{ος}}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η παρακαθίστρια.

ΠΙΝ. 95

Κρήτη, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14^{ος} – 15^{ος} αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: αυτή που δεν προσφέρει πρόσφορα στην εκκλησία.

ΠΙΝ. 96

Κρήτη, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14ος – 15ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ζουράρης (;) και αταύτιστη μορφή.

ΠΙΝ. 97

Κρήτη, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14ος – 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι.

ΠΙΝ. 98

Κρήτη, Καβούσι Ιεράπετρας, ναός αγίου Γεωργίου, 14ος – 15ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος και η πόρνη (;).

ΠΙΝ. 99

Σερβία, Prizren, ναός Παναγίας Ljeviška, 1310 - 1313.
Η Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ. 100

Σερβία, Prizren, ναός Παναγίας Ljeviška, 1310 - 1313.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες: η αποστρέφουσα τα νήπια, η μοιχαλίδα.

ΠΙΝ. 101

Σερβία, Prizren, ναός Παναγίας Ljeviška, 1310 - 1313.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες: η κοιμώμενη…

ΠΙΝ. 102

Σερβία, Prizren, ναός Παναγίας Ljeviška, 1310 - 1313.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες: ο μυλωνάς, ο παραυλακιστής, ο παραζυγιστής.

ΠΙΝ. 103

Σερβία, Prizren, ναός Παναγίας Ljeviška, 1310 - 1313.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο ομοφυλόφιλος μοναχός.

ΠΙΝ. 104

Σερβία, μονή Gracanica, 1321.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο σιδεράς (στο κέντρο) ο παραυλακιστής, ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 105

Σερβία, μονή Gracanica, 1321.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παραυλακιστής.

ΠΙΝ. 106

Σερβία, μονή Dečani, 1335 – 1345

Λεπτομέρειες από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς και παραυλακιστής.

ΠΙΝ. 107

Σερβία, μονή Dečani, 1335 – 1345

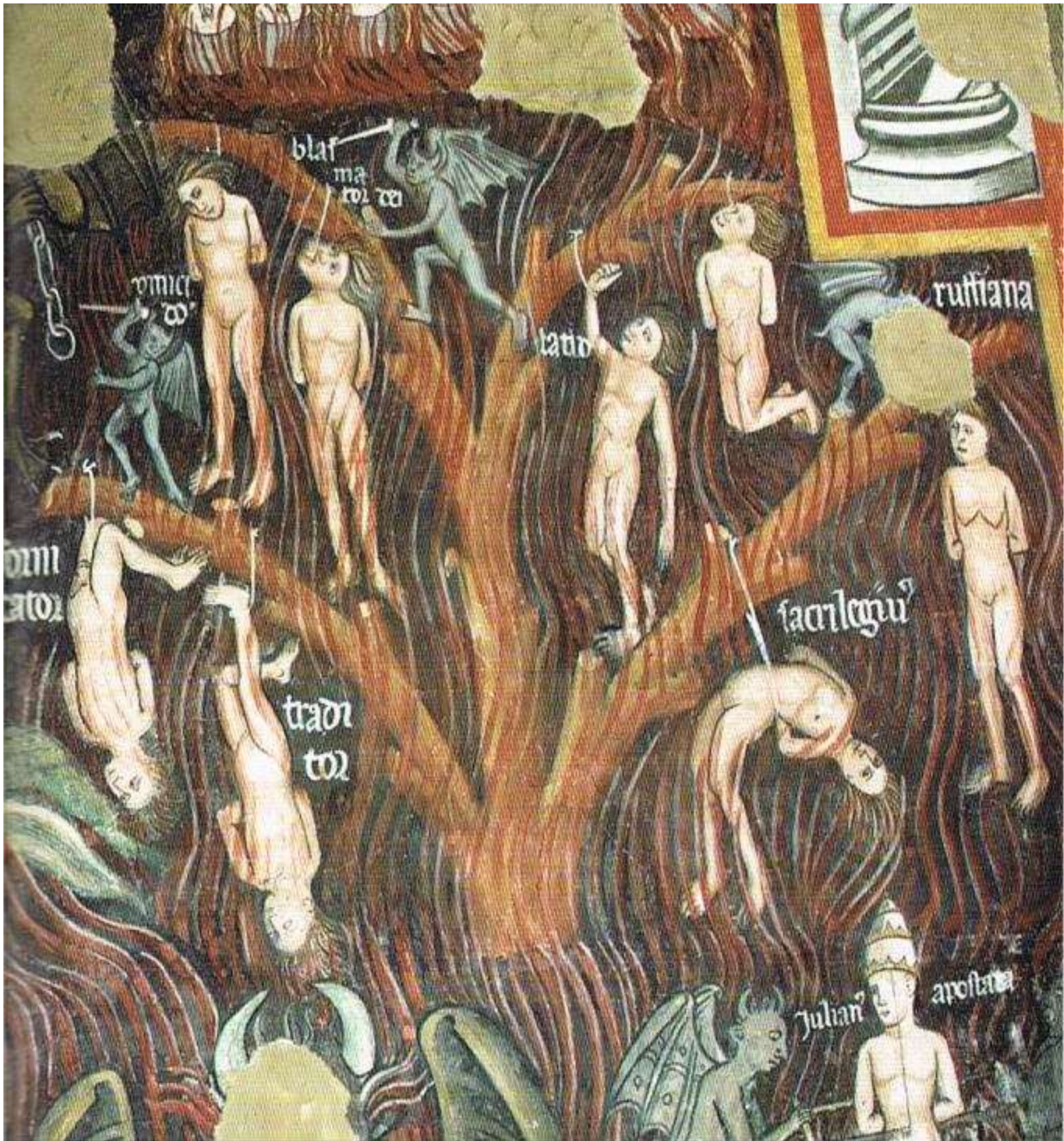
Λεπτομέρειες από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο συκοφάντης, η πόρνη.

ΠΙΝ. 108

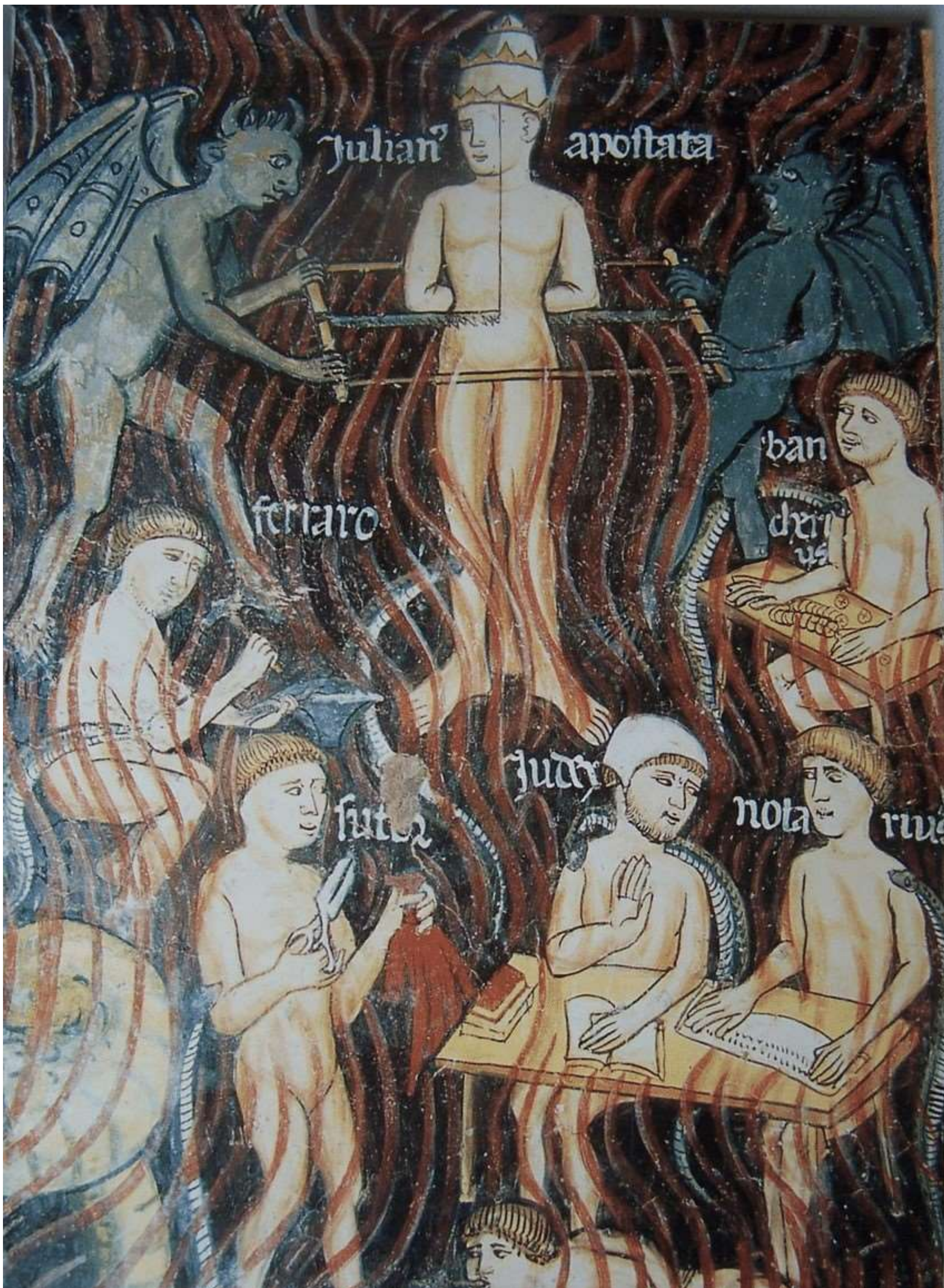
Ιταλία, Sant'Agata de' Goti , ναός της Santissima Annunziata, 15ος αιώνας.
Η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

ΠΙΝ. 109

Ιταλία, Sant'Agata de' Goti , ναός της Santissima Annunziata, 15ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φονιάς, ο βλάσφημος, ο κλέφτης, αταύτιστη μορφή, ο πόρνος, ο προδότης, ο ιερόσυλος, η ρουφιάνα.

ΠΙΝ. 110

Ιταλία, Sant'Agata de' Goti , ναός της Santissima Annunziata, 15ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο σιδεράς, ο τραπεζίτης, ο δικαστής, ο νοτάριος, ο τσαγκάρης.

ΠΙΝ. 111

Ιταλία, Sant'Agata de' Goti , ναός της Santissima Annunziata, 15ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς, ο χασάπης, ο τεβερνιάρης, αταύτιστη μορφή.

ΠΙΝ. 112

Ιταλία, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία του σοδομίτη.

ΠΙΝ. 113

Ιταλία, Sant'Agata de' Goti , ναός της Santissima Annunziata, 15ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο τοκογλύφος.

ΠΙΝ. 114

Ιταλία, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φιλάργυρος, ο τοκογλύφος.

ΠΙΝ. 115

Αγγλία, Salisbury, ναός του αγίου Θωμά, 15^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φιλάργυρος ή ο τοκογλύφος.

ΠΙΝ. 116

Ιταλία, Sant'Agata de' Goti , ναός της Santissima Annunziata, 15ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: αταύτιστη αμαρτωλή (φιλάρεσκη ή ματαιόδοξη;)

ΠΙΝ. 117

Ιταλία, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, 14ος αιώνας. Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία της φιλάρεσκης/ματαιόδοξης.

ΠΙΝ. 118

Τσεχία, Πράγα, καθεδρικός ναός του St. Vitus, 14^{ος} αιώνας.
Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία της
φιλάρεσκης/ματαιόδοξης.

ΠΙΝ. 119

Ιταλία, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, 14^{ος} αιώνας.
Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία του βλάσφημου.

ΠΙΝ. 120

Ιταλία, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, 14ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία του ψευδομάρτυρα.

ΠΙΝ. 121

Ιταλία, Τοσκάνη, καθεδρικός ναός του San Gimignano, 14ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από την κόλαση: η τιμωρία του αυτόχειρα.

ΠΙΝ. 122

Ιταλία, Καμπανία, ναός της Santa Maria στο Foro Claudio, 15^{ος} αιώνας.
Η παράσταση των επαγγελματιών.

ΠΙΝ. 123

Ιταλία, Καμπανία, ναός της Santa Maria στο Foro Claudio, 15^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρειες από την παράσταση των επαγγελματιών: ο τσαγκάρης, ο κρεοπώλης, ο φαρμακοποιός, ο σιδεράς.

ΠΙΝ. 124

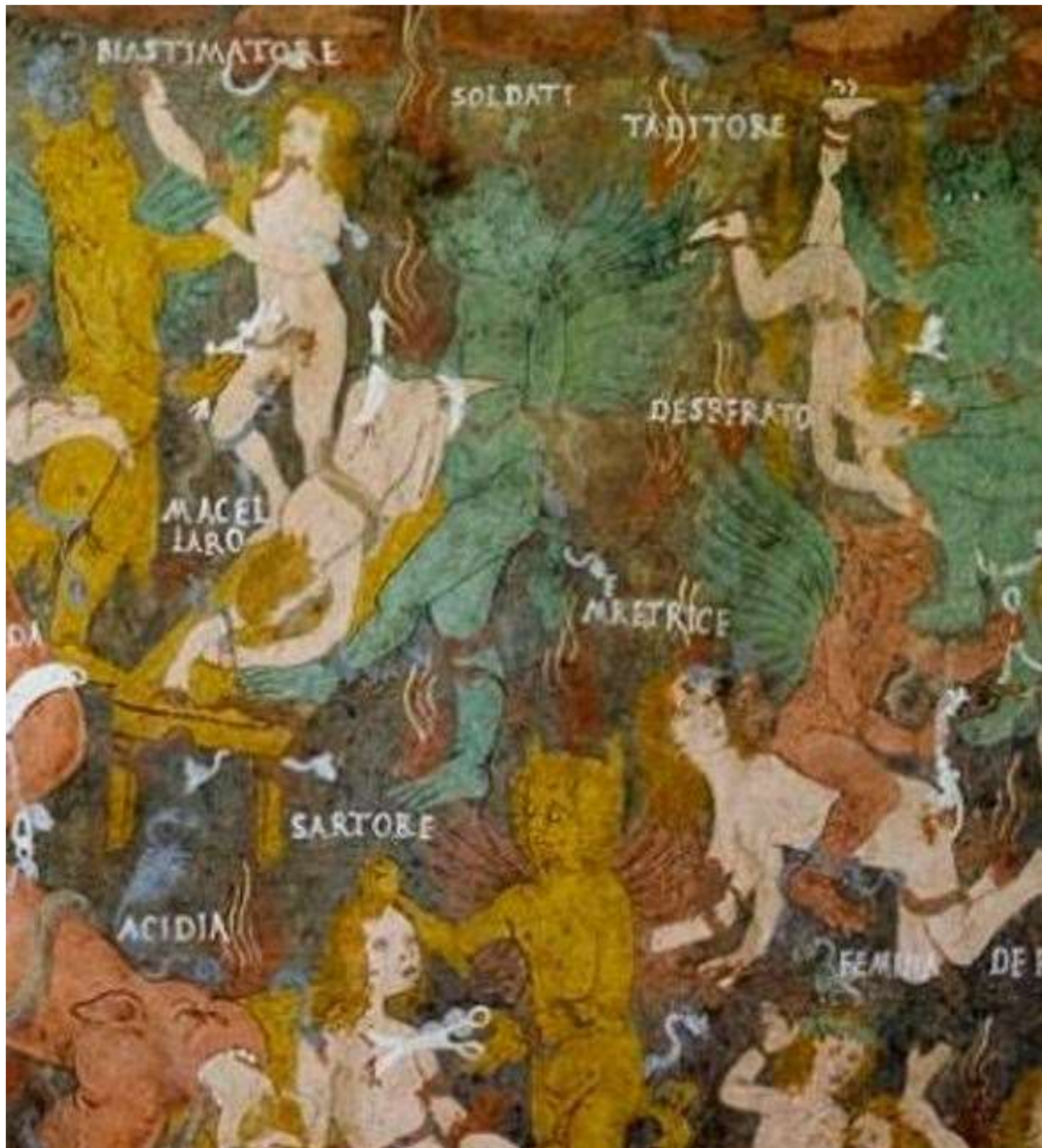
Ιταλία, Abruzzo, παρεκκλήσιο της Madonna dei Bisognosi , 15ος αιώνας.
Λεπτομέρειες από τη Δευτέρα Παρουσία: η κόλαση.

ΠΙΝ. 125

Ιταλία, Abruzzo, παρεκκλήσιο της Madonna dei Bisognosi , 15^{ος} αιώνας. Λεπτομέρειες από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φονιάς, ο ξυλουργός, ο σιδεράς, ο τσαγκάρης, ο ταβερνιάρης.

ΠΙΝ. 126

Ιταλία, Abruzzo, παρεκκλήσιο της Madonna dei Bisognosi , 15ος αιώνας.
Λεπτομέρειες από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο βλάσφημος, ο κρεοπώλης, ο ράφτης, η πόρνη.

ΠΙΝ. 127

Αγγλία, Yaxley, Suffolk, ναός της Παναγίας, 15^{ος} αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών : ο παραζυγιστής (;).

ΠΙΝ. 128

Σουηδία, Gotland, εκκλησία Linde, 15ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών : οι γυναίκες που κουτσομπολεύουν στην εκκλησία καθοδηγούμενες από τον διάβολο.

ΠΙΝ. 129

Ιωάννινα, μονή των Φιλανθρωπηνών, 1560.
Λεπτομέρεια: οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 130

Ιωάννινα, μονή των Φιλανθρωπηνών, 1560.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέπτης και ράπτης, ο παρακαμπανίζων.

ΠΙΝ. 131

Ιωάννινα, μονή των Φιλανθρωπηνών, 1560.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραυλακιστής.

ΠΙΝ. 132

Καστοριά, ναός του Αγίου Νικολάου (της Μητροπόλεως), τέλη 16[ου] αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αγκαλεστής.

ΠΙΝ. 133

Καστοριά, ναός του Αγίου Νικολάου (της Μητροπόλεως), τέλη 16ου αιώνα. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος, η μάγισσα.

ΠΙΝ. 134

Καστοριά, ναός του Αγίου Νικολάου (της Μητροπόλεως), τέλη 16ου αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι.

ΠΙΝ. 135

Καστοριά, ναός αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας, 17ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι.

ΠΙΝ. 136

Καστοριά, ναός αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας, $17^{ος}$ αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αγκαλεστής, ο κρασόπουλος.

ΠΙΝ. 137

Καστοριά, ναός αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας, 17ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος, ο αγκαλεστής.

ΠΙΝ. 138

Βουλγαρία, Arbanassi, ναός της Γεννήσεως του Χριστού, 17ος αιώνας.

Η Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ. 139

Βουλγαρία, Arbanassi, ναός της Γεννήσεως του Χριστού, 17ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραυλακιστής.

ΠΙΝ. 140

Βουλγαρία, Arbanassi, ναός της Γεννήσεως του Χριστού, 17ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 141

Καστοριά, ναός Παναγίας Ρασιώτισσας, 17^{ος} – 18^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 142

Άρτα, μονή Σέλτσου, 1697.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος και μοιχός, η πουτάνα, ο κλέπτης, ο μυλωνάς, οι κοιμώμενοι.

ΠΙΝ. 143

Άρτα, μονή Σέλτσου, 1697.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο εργαζόμενος στην εκκλησία που την κλέβει, ο φονιάς, ο κηνόδοξος, ο μάγος, ο γαστρίμαργος.

ΠΙΝ. 144

Σερβία, Stava, ναός του αγίου Μηνά, 17ος αιώνας.
Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μάντης, η λάγνα γυναίκα (οι δύο πρώτες μορφές στα δεξιά του θεατή)…

ΠΙΝ.145

Σερβία, Tutin, ναός αγίων Πέτρου και Παύλου, 17ος αιώνας.

Η Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ. 146

Σερβία, Tutin, ναός αγίων Πέτρου και Παύλου, 17ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς, ο κρασόπουλος, ο παραυλακιστής, ο τοκιστής.

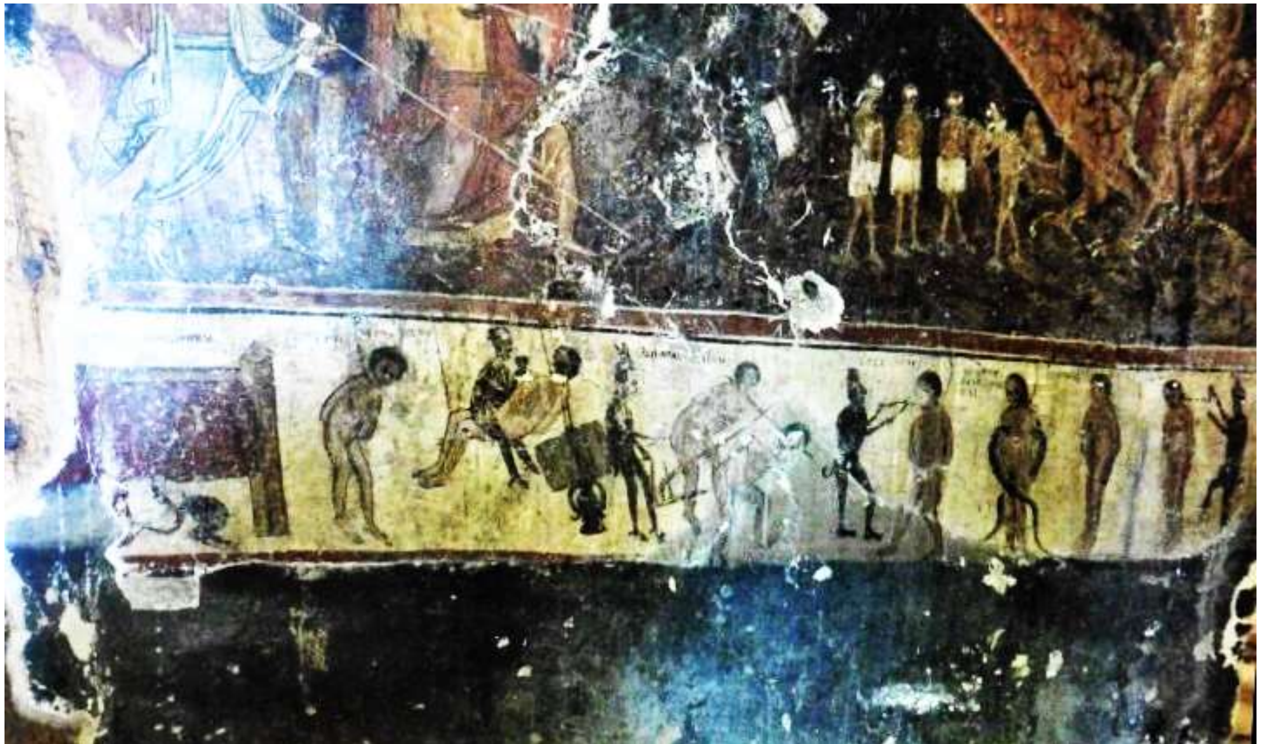
ΠΙΝ. 147

Άρτα, Κυψέλη, μονή Ευαγγελισμού, 1700.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς, ο κρασόπουλος, η μάγισσα, η πουτάνα…

ΠΙΝ. 148

Αλβανία, Mborja, ναός του Χριστού Ζωοδότη, 17ος – 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 149

Βουλγαρία, Arbanassi, ναός αγίου Αθανασίου, 1726.

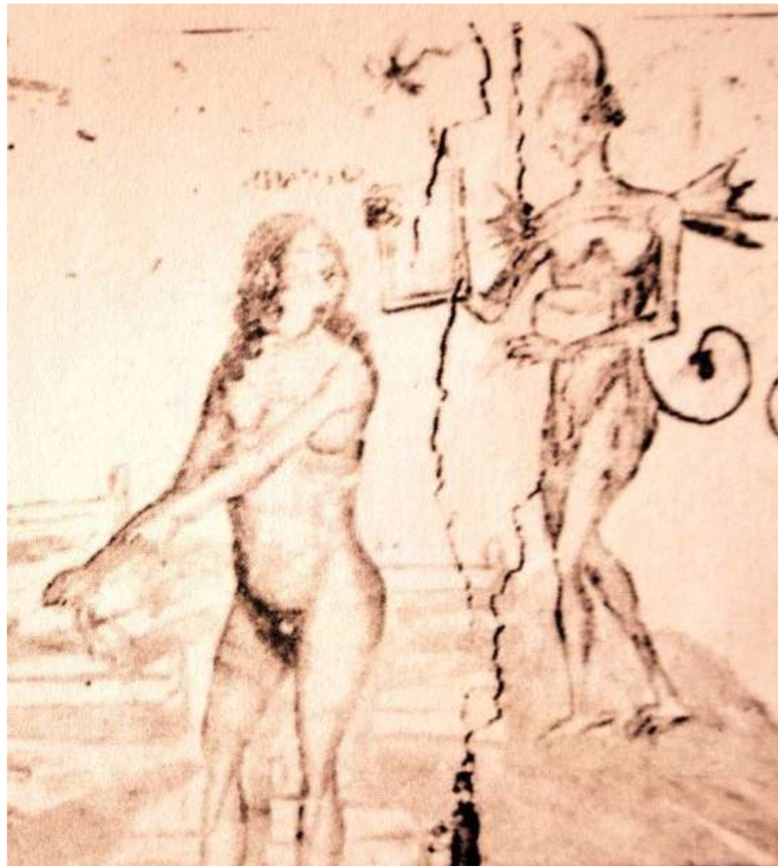
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών:…ο κρασόπουλος, ο μυλωνάς, η πόρνη, οι παραυλακιστές…

ΠΙΝ. 150

Καστοριά, Απόζαρι, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 1727.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος.

ΠΙΝ. 151

Καστοριά, Απόζαρι, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 1727.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα.

ΠΙΝ. 152

Καστοριά, Απόζαρι, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 1727. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η παρακροάτρια, ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 153

Καστοριά, Απόζαρι, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 1727.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η πόρνη.

ΠΙΝ. 154

Καστοριά, Απόζαρι, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 1727.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φιλάργυρος.

ΠΙΝ. 155

Καστοριά, Απόζαρι, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 1727.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: αταύτιστη μορφή, η κρασοπούλα.

ΠΙΝ. 156

Καστοριά, Απόζαρι, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 1727.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι, η φιλάρεσκη/ματαιόδοξη.

ΠΙΝ. 157

Αττική, Σαλαμίνα, μονή Φανερωμένης, 1735

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 158

Αττική, Σαλαμίνα, μονή Φανερωμένης, 1735

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πλεονέκτης, ο υπερήφανος.

ΠΙΝ. 159

Ιωάννινα, μονή Βελλάς, 1745.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 160

Ιωάννινα, μονή Βελλάς, 1745.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παρακροατής.

ΠΙΝ. 161

Ιωάννινα, μονή Βελλάς, 1745.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο πόρνος.

ΠΙΝ. 162

Ιωάννινα, μονή Βελλάς, 1745.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μέθυσος.

ΠΙΝ. 163

Ιωάννινα, Μονοδέντρι Ζαγορίου, ναός αγίου Μηνά, 18ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ζωοκλέφτης, ο κρασόπουλος.

ΠΙΝ. 164

Ιωάννινα, Μονοδέντρι Ζαγορίου, ναός αγίου Μηνά, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

ΠΙΝ. 165

Ιωάννινα, Μονοδέντρι Ζαγορίου, ναός αγίου Μηνά, 18^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραυλακιστής.

ΠΙΝ. 166

Ιωάννινα, Μονοδέντρι Ζαγορίου, ναός αγίου Μηνά, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 167

Ιωάννινα, Μονοδέντρι Ζαγορίου, ναός αγίου Μηνά, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι την Κυριακή.

ΠΙΝ. 168

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, 18ος αιώνας.

Η Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ. 169

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18^{ου} αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος.

ΠΙΝ. 170

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η πόρνη.

ΠΙΝ. 171

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα $18^{ου}$ αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

ΠΙΝ. 172

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18^{ου} αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο βλάσφημος και ορκιζόμενος ψευδώς.

ΠΙΝ. 173

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18^{ου} αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φιλάργυρος.

ΠΙΝ. 174

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18^{ου} αιώνα. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος.

ΠΙΝ. 175

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι παραυλακιστές.

ΠΙΝ. 176

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18^{ου} αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 177

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18^{ου} αιώνα. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η αιμομίχτρα και παιδοκτόνος.

ΠΙΝ. 178

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18^{ου} αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι τις εορτές.

ΠΙΝ. 179

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18ου αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέφτης.

ΠΙΝ. 180

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα 18^{ου} αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο διαβαλτής.

ΠΙΝ. 181

Αττική, Μαρκόπουλο, ναός αγίας Παρασκευής, μέσα $18^{ου}$ αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μέθυσος (;).

ΠΙΝ. 182

Μάνη, Δολοί, μονή Ρουσσάκη, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 183

Μάνη, Δολοί, μονή Ρουσσάκη, 18ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : οι παρασυνοριαστές, η πόρνη, ο μέθυσος.

ΠΙΝ. 184

Μάνη, Δροσοπηγή, ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, 1768.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής, η πόρνη.

ΠΙΝ. 185

Μάνη, Δροσοπηγή, ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, 1768.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φονιάς, ο κρασόπουλος, ο ζουριαστής.

ΠΙΝ. 186

Μάνη, Δροσοπηγή, ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, 1768.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος, ο βλάσφημος, ο κλέπτης.

ΠΙΝ. 187

Μάνη, Δροσοπηγή, ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, 1768.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέπτης, ο μυλωνάς, ο κοιμώμενος.

ΠΙΝ. 188

Μάνη, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, 18^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μέθυσος.

ΠΙΝ. 189

Μάνη, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 190

Μάνη, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος.

ΠΙΝ. 191

Μάνη, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, 18^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι παραυλακιστές.

ΠΙΝ. 192

Μάνη, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο προδότης.

ΠΙΝ. 193

Μάνη, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ζουριαστής.

ΠΙΝ. 194

Μάνη, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι.

ΠΙΝ. 195

Μάνη, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φονιάς.

ΠΙΝ. 196

Μάνη, Οίτυλο, Μόνη Δεκούλου, 18^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέπτης.

ΠΙΝ. 197

Ρουμανία, μονή Hurez, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 198

Ρουμανία, μονή Cozia, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία : οι τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 199

Πήλιο, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πλούσιος και ανελεήμων.

ΠΙΝ. 200

Πήλιο, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φθονερός.

ΠΙΝ. 201

Πήλιο, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι.

ΠΙΝ. 202

Πήλιο, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, $18^{ος}$ αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι παραυλακιστές.

ΠΙΝ. 203

Πήλιο, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 204

Πήλιο, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18^{ος} αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

ΠΙΝ. 205

Πήλιο, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος.

ΠΙΝ. 206

Πήλιο, Μηλιές, ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών, 18ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάντισσα και κουσκουσούρα.

ΠΙΝ. 207

Κοζάνη, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από την Ψυχοστασία.

ΠΙΝ. 208

Κοζάνη, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τον πύρινο ποταμό.

ΠΙΝ. 209

Κοζάνη, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τον πύρινο ποταμό.

ΠΙΝ. 210

Κοζάνη, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η πόρνη, ο ζωοκλέπτης.

ΠΙΝ. 211

Κοζάνη, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ζωοκλέπτης, ο παραυλακιστής.

ΠΙΝ. 212

Κοζάνη, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραυλακιστής.

ΠΙΝ. 213

Κοζάνη, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος, ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 214

Κοζάνη, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής.

ΠΙΝ. 215

Κοζάνη, Πεντάλοφος, ναός αγίου Αχιλλείου, 1774.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα.

ΠΙΝ. 216

Κοζάνη, Πεντάλοφος, ναός του αγίου Αχιλλείου, 1774.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι την αγία Ανάσταση.

ΠΙΝ. 217

Τρίκαλα, Καλομοίρα, ναός αγίας Παρασκευής, 1779.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ. 218

Τρίκαλα, Καλομοίρα, ναός αγίας Παρασκευής, 1779.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι την αγία Ανάσταση.

ΠΙΝ. 219

Τρίκαλα, Καλομοίρα, ναός αγίας Παρασκευής, 1779.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η πόρνη.

ΠΙΝ. 220

Καστοριά, Σπήλιος, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, 1785.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: αυτός που δεν εξομολογείται.

.

ΠΙΝ. 221

Ρόδος, Λίνδος, ναός Παναγίας, 18^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η γυναίκα που δεν εξομολογείται (η μεσαία μορφή).

ΠΙΝ. 222

Καστοριά, Σπήλιος, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, 1785.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η πόρνη.

ΠΙΝ. 223

Καστοριά, Σπήλιος, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, 1785.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 224

Καστοριά, Σπήλιος, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, 1785.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα.

ΠΙΝ. 225

Καστοριά, Σπήλιος, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, 1785.

Οι κοιμώμενοι τις εορτές.

ΠΙΝ. 226

Καστοριά, Σπήλιος, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, 1785.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κρασόπουλος.

ΠΙΝ. 227

Καστοριά, Σπήλιος, ναός αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας, 1785.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο
παραυλακιστής, ο ζωοκλέπτης.

ΠΙΝ. 228

Κοζάνη, Αγία Σωτήρα, ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, τέλη $18^{ου}$ αιώνα. Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία και από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 229

Κοζάνη, Αγία Σωτήρα, ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, τέλη $18^{ου}$ αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα.

ΠΙΝ. 230

Γρεβενά, Κρανιά, ναός αγίας Παρασκευής, τέλη $18^{ου}$ αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα.

ΠΙΝ. 231

Αλβανία, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: αυτός που κουβεντιάζει στην εκκλησία, η βυζαίνουσα τα Τουρκόπουλα.

ΠΙΝ. 232

Αλβανία, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αμελών την ακολουθία.

ΠΙΝ. 233

Αλβανία, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο τρώγων τα εισοδήματα της εκκλησίας.

ΠΙΝ. 234

Αλβανία, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι (στο τελευταίο διάχωρο στα δεξιά του θεατή).

ΠΙΝ. 235

.

Αλβανία, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος καλόγερος.

ΠΙΝ. 236

Αλβανία, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο υπερήφανος.

ΠΙΝ. 237

Αλβανία, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η αποστρέφουσα τα νήπια.

ΠΙΝ. 238

Αλβανία, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα.

ΠΙΝ. 239

Αλβανία, Δρυμάδες, μονή Παναγίας, 1781.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο οινοπώλης.

ΠΙΝ. 240

Τρίκαλα, Τριφύλλι, ναός της Κοιμήσεως Θεοτόκου Λουμπενίτσας, 1791
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η γυναίκα που χαλάει το προξενιό.

ΠΙΝ. 241

Ιωάννινα, Κάτω Λαψίστα, ναός αγίου Γεωργίου, τέλη 18^{ου} αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος, η πουτάνα.

ΠΙΝ. 242

Ιωάννινα, Νεγάδες Ζαγορίου, ναός αγίου Γεωργίου, 18ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η γυναίκα που κλέβει τα λάχανα και τα πράσα.

ΠΙΝ. 243

Ιωάννινα, Νεγάδες Ζαγορίου, ναός αγίου Γεωργίου, 18ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η γυναίκα που κλέβει τα κολοκύθια.

ΠΙΝ. 244

Φινλανδία, Lohja ναός του St. Lawrence, 16^{ος} αιώνας.

Προετοιμασία και Παρασκευή γαλακτοκομικών.

ΠΙΝ. 245

Ιωάννινα, Νεγάδες Ζαγορίου, ναός αγίου Γεωργίου, 18^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι.

ΠΙΝ. 246

Ιωάννινα, Πολύλοφος Γραμμενοχωρίων, ναός αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, 18ος - 19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών : ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 247

Ρουμανία, Maramureş, Poienile Izei, ναός της αγίας Παρασκευής, 1794. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο υφάντης, ο παραυλακιστής, ο κοιμώμενος.

ΠΙΝ. 248

Ρουμανία, Maramureş, Poienile Izei, ναός της αγίας Παρασκευής, 1794. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: : ο σιδεράς, ο γουναράς, ο τσαγκάρης, ο ράπτης.

ΠΙΝ. 249

Αγγλία, Mears Asby, Northamptonshire, 14^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 250

Ρουμανία, Maramureş, Poienile Izei, ναός της αγίας Παρασκευής, 1794. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η γυναίκα που είχε κάνει έκτρωση.

ΠΙΝ. 251

Βουλγαρία, Ρίλα, μονή του αγίου Ιωάννη, *1795*.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μέθυσος.

ΠΙΝ. 252

Βουλγαρία, Ρίλα, μονή του αγίου Ιωάννη, 1795.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 253

Βουλγαρία, Ρίλα, μονή του αγίου Ιωάννη, 1795.

Λεπτομέρεια του πίνακα 252

ΠΙΝ. 254

Βουλγαρία, Ρίλα, μονή του αγίου Ιωάννη, 1795.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μπακάλης.

ΠΙΝ. 255

Βουλγαρία, Ρίλα, μονή του αγίου Ιωάννη, 1795.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ράφτης.

ΠΙΝ. 256

Βουλγαρία, Ρίλα, μονή του αγίου Ιωάννη, 1795.

Η τιμωρία όσων καταφεύγουν σε μάγους.

ΠΙΝ. 257

Πήλιο, Κισσός, ναός αγίας Μαρίνας, 19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η πόρνη και αυτή που οδηγεί και τις άλλες στην πορνεία.

ΠΙΝ. 258

Πήλιο, Κισσός, ναός αγίας Μαρίνας, 19ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: οι κοιμώμενοι την αγίαν Κυριακήν και τις δεσποτικές εορτές.

ΠΙΝ. 259

Πήλιο, Κισσός, ναός αγίας Μαρίνας, 19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η φιλάρεσκη.

ΠΙΝ. 260

Ισπανία, Μαδρίτη, Μουσείο του Πράδο.

Τα επτά θανάσιμα αμαρτήματα του Ιερώνυμου Μπος, 15^{ος} αιώνας.

Λεπτομέρεια : Η αλαζονεία.

ΠΙΝ. 261

Ρόδος, Γεννάδι, ναός αγίας Αναστασίας της Ρωμαίας, 19ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ. 262

Ρόδος, Γεννάδι, ναός αγίας Αναστασίας της Ρωμαίας, 19ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η πόρνη.

ΠΙΝ. 263

Ρόδος, Γεννάδι, ναός αγίας Αναστασίας της Ρωμαίας, $19^{ος}$ αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο βλάσφημος.

ΠΙΝ. 264

Ρόδος, Γεννάδι, ναός αγίας Αναστασίας της Ρωμαίας, 19ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αμελής ιερέας.

ΠΙΝ. 265

Αλβανία, Kozare, ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, 1806.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέφτης.

ΠΙΝ. 266

Αλβανία, Kozare, ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, 1806.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φιλάργυρος.

ΠΙΝ. 267

Αλβανία, Kozare, ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, 1806.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς.

ΠΙΝ. 268

Τσιμπούκια του 19ου αιώνα.

ΠΙΝ. 269

Αλβανία, Toshkëz, ναός του αγίου Νικολάου, 1811.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: αυτοί που κουτσομπολεύουν στην εκκλησία.

ΠΙΝ. 270

Ιωάννινα, Ελατοχώρι Ζαγορίου, ναός αγίου Αθανασίου, 1812.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο πόρνος.

ΠΙΝ. 271

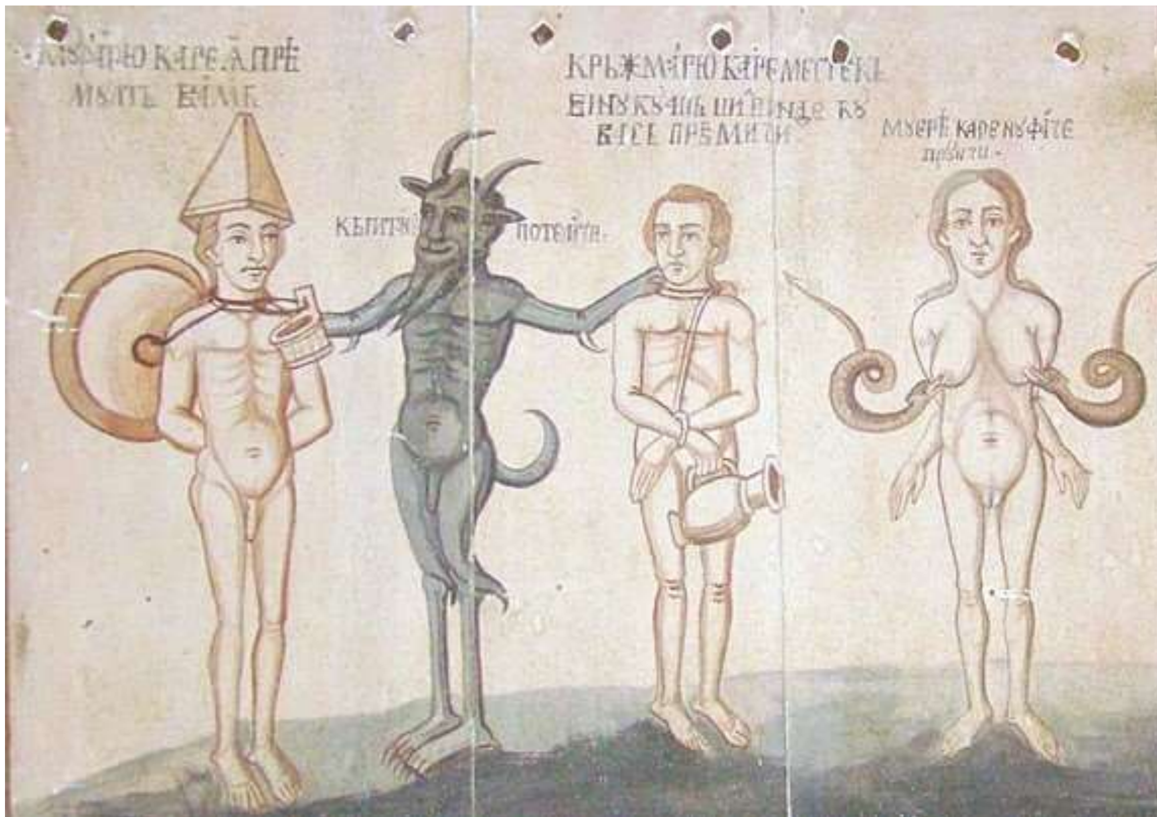
Ιωάννινα, Ελατοχώρι Ζαγορίου, ναός αγίου Αθανασίου, 1812. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: η γυναίκα που βυζαίνει τα Τουρκόπουλα.

ΠΙΝ. 272

Ιωάννινα, Ελατοχώρι Ζαγορίου, ναός αγίου Αθανασίου, 1812. Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αρσενοκοίτης.

ΠΙΝ. 273

Ρουμανία, Almaş-Sălişte, ναός αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, 1819. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς ο ταβερνιάρης, η αποστρέφουσα τα νήπια.

ΠΙΝ. 274

Πήλιο, Δράκεια, ναός αγίου Σπυρίδωνα, 1838.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φιλάργυρος και αχόρταγος, ο μυλωνάς, ο παραζυγιστής και μπακάλης.

ΠΙΝ. 275

Λάρισα, Αγιά*,* ναός αγίου Γεωργίου, 19^{ος} αιώνας.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

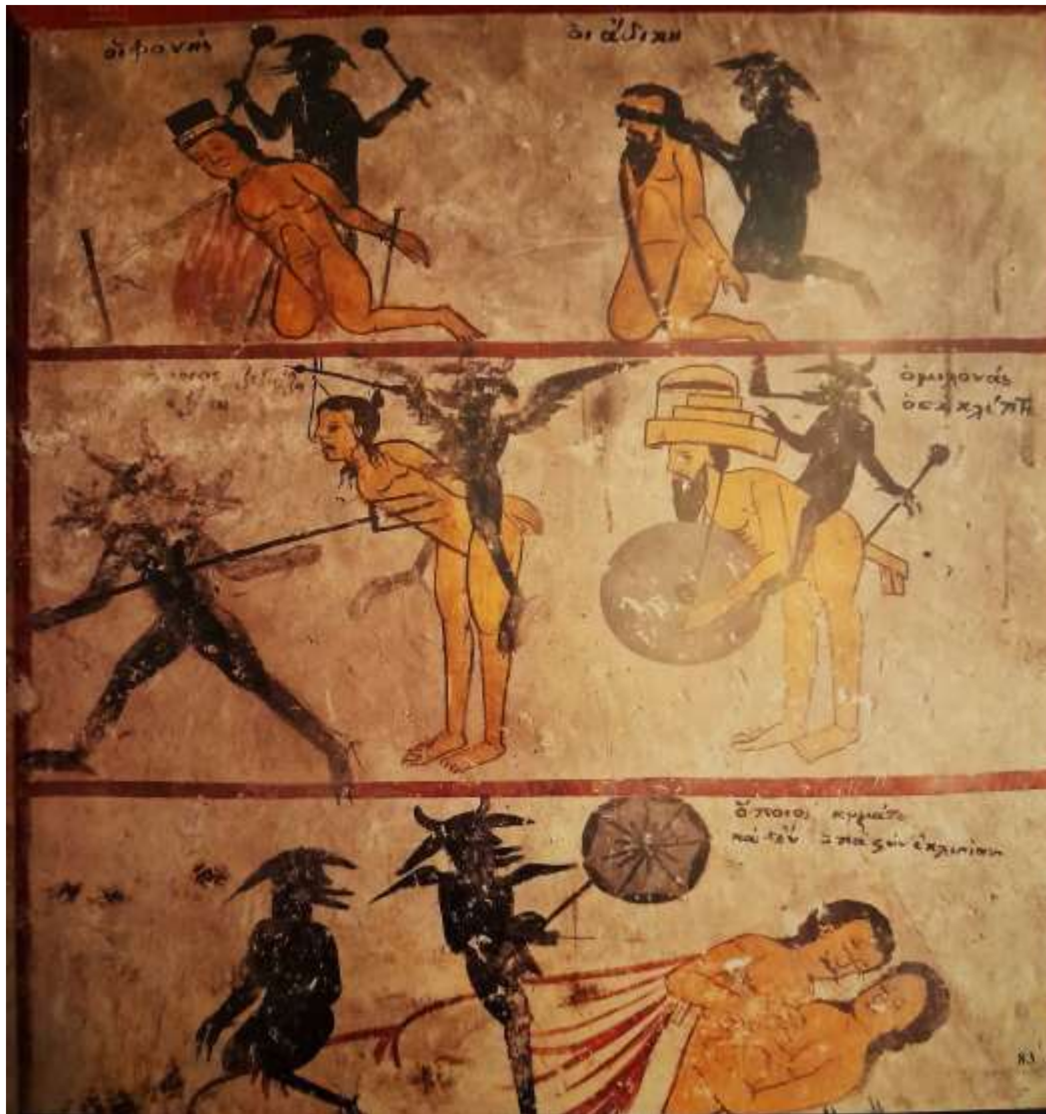
ΠΙΝ. 276

Φλώρινα, Κάτω Κλεινές, ναός Γέννησης της Θεοτόκου, 19ος αιώνας.

Οι ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 277

Φλώρινα, Κάτω Κλεινές, ναός Γέννησης της Θεοτόκου, 19ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φονιάς, οι άδικοι, ο παραζυγιστής, ο μυλωνάς, οι κοιμώμενοι.

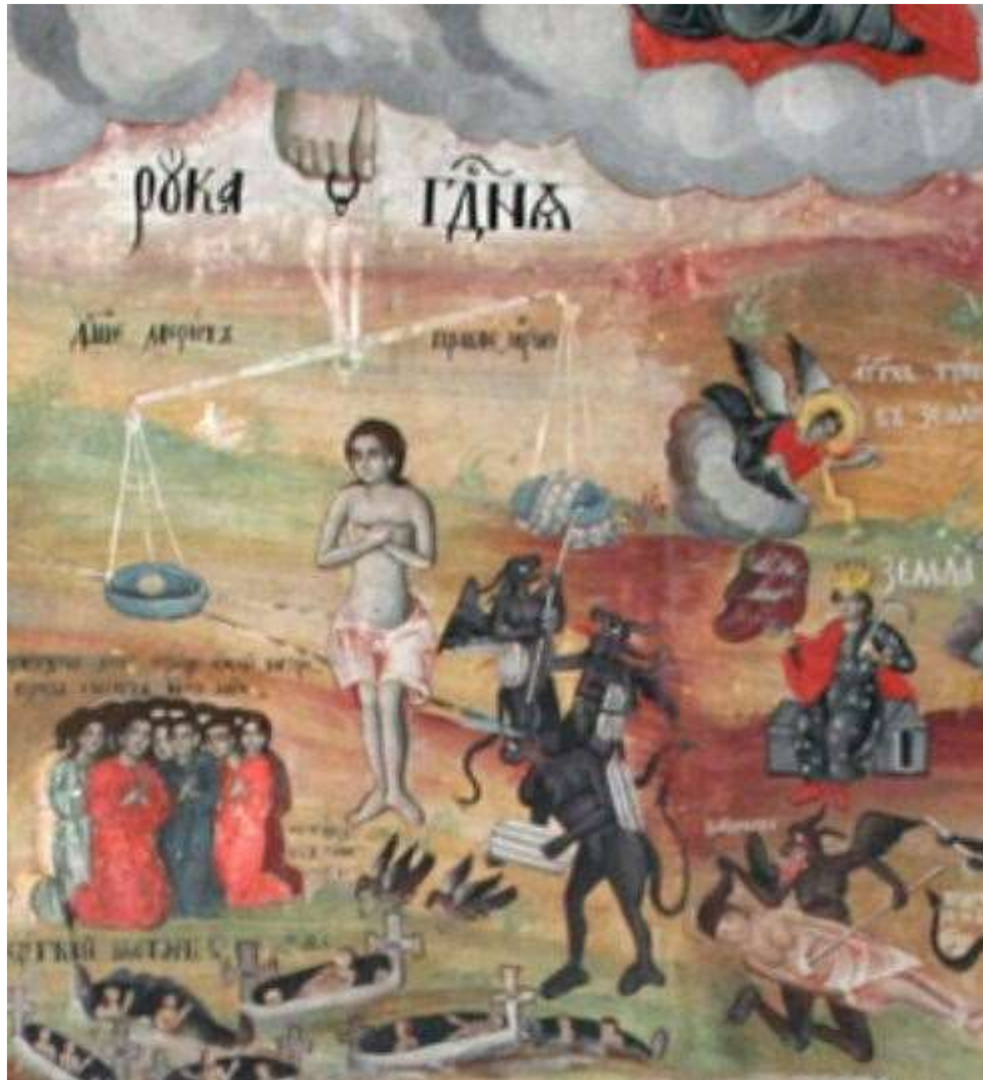
ΠΙΝ. 278

Σκόπια, Banjani , ναός του αγίου Γεωργίου, 1846 αιώνας.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ. 279

Σκόπια, Banjani , ναός του αγίου Γεωργίου, 1846 αιώνας.

Λεπτομέρεια: η τιμωρία της πόρνης.

ΠΙΝ. 280

α) *Σκόπια*, Banjani , ναός του αγίου Γεωργίου, 1846.
Λεπτομέρεια: η τιμωρία της μυλωνούς.

α) *Βόρεια Μακεδονία*, Belica, ναός του αγίου Γεωργίου, 1850.
Λεπτομέρεια: η τιμωρία της μυλωνούς.

ΠΙΝ. 281

Βουλγαρία, μονή Batchkovo, ναός του αγίου Νικολάου, 1840 αιώνας.

ΠΙΝ. 282

Βουλγαρία, μονή Batchkovo, ναός του αγίου Νικολάου, 1840.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 283

Βουλγαρία, Trojan, μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου, μέσα του 19^{ου} αιώνα. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 284

Βουλγαρία, Trojan, μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου, μέσα του 19^{ου} αιώνα. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: όποιος καταφεύγει στις μάγισσες για θεραπεία.

ΠΙΝ. 285

Βουλγαρία, Sapareva Banya, ναός αγίου Γεωργίου, μέσα 19^{ου} αιώνα.

Οι γυναίκες που χορεύουν χορό όχι αγνό.

ΠΙΝ. 286

Βουλγαρία, Sapareva Banya, ναός αγίου Γεωργίου, μέσα 19[ου] αιώνα.
Όσοι καταφεύγουν στους μάγους για ίαση, ο μυλωνάς, ο κρασόπουλος, ο ζωοκλέφτης ή ο βοσκός (;)

Λεπτομέρεια της ανωτέρω φωτογραφίας.

ΠΙΝ. 287

Βουλγαρία, Sapareva Banya, ναός αγίου Γεωργίου, μέσα 19^ου^ αιώνα.

Η Δευτέρα Παρουσία και οι τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 288

Βουλγαρία, Τύρνοβο, ναός Μεταμόρφωσης, 1849.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών.

ΠΙΝ.289

Βουλγαρία, Zlatolist, ναός αγίου Γεωργίου, 1876.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ.290

Βουλγαρία, Zlatolist, ναός αγίου Γεωργίου, 1876.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κλέφτης, ο κρασόπουλος, ο άσεμνος άντρας, η άσεμνη γυναίκα, ο παραυλακιστής.

ΠΙΝ. 291

Βουλγαρία, Zlatolist, ναός αγίου Γεωργίου, 1876.

Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: ο κοιμώμενος, όσοι πηγαίνουν σε μάγους για να γιατρευτούν.

ΠΙΝ. 292

Βουλγαρία, Zlatolist, ναός αγίου Γεωργίου, 1876.
Λεπτομέρεια από τις ατομικές τιμωρίες των αμαρτωλών: όσοι πηγαίνουν σε μάγους για να γιατρευτούν, οι γυναίκες που μακιγιάρονται.

ΠΙΝ. 293

Βουλγαρία, Zlatolist, ναός αγίου Γεωργίου, 1876.

Ο διάβολος/ ο θάνατος (;) τοξεύει έναν άνδρα.

ΠΙΝ. 294

Βουλγαρία, Dolen, ναός αγίου Νικολάου, τέλη 19ου αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο παραζυγιστής, ο κρασόπουλος.

ΠΙΝ. 295

Βουλγαρία, Dolen, ναός αγίου Νικολάου, τέλη 19^{ου} αιώνα. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η μάγισσα, η πόρνη, ο συκοφάντης.

ΠΙΝ. 296

Βουλγαρία, Dolen, ναός αγίου Νικολάου, τέλη 19ου αιώνα.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: αυτοί που άφησαν τον/τη σύζυγό τους.

ΠΙΝ. 297

Βουλγαρία, Dolen, ναός αγίου Νικολάου, τέλη 19ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο ψευδομάρτυρας, η νύφη που δεν ήταν παρθένα.

ΠΙΝ. 298

Βουλγαρία, Cherven Breg , ναός αγίου Νικολάου, τέλη 19ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία: ποινές αμαρτωλών.

ΠΙΝ. 299

Βουλγαρία, Chukovets, ναός αγίου Νικολάου, τέλη 19ου αιώνα.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο μυλωνάς, ο παραζυγιστής.

ΠΙΝ. 300

Τρίκαλα, Μυρόφυλλο, μονή αγίου Γεωργίου, 1870.

Ατομικές τιμωρίες αμαρτωλών: ο μυλωνάς, ο γιδοκλέπτης, ο μπακάλης.

ΠΙΝ. 301

Ρουμανία, Argeş, Jupâneşti, ναός Αναλήψεως του Κυρίου, 19^{ος} αιώνας.
Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ. 302

Ρουμανία, Argeş, Jupâneşti, ναός Αναλήψεως του Κυρίου, 19^{ος} αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο αδίστακτος πλούσιος.

ΠΙΝ. 303

Βουλγαρία, Velyuschets, ναός Γεννήσεως της Θεοτόκου, 20ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο άνδρας που κλέβει την εκκλησία.

ΠΙΝ.304

Βουλγαρία, Velyuschets, ναός Γεννήσεως της Θεοτόκου, 20ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο άνδρας που δεν πηγαίνει την εκκλησία.

ΠΙΝ. 305

Βουλγαρία, Velyuschets, ναός Γεννήσεως της Θεοτόκου, 20ος αιώνας.

Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο φθονερός.

ΠΙΝ. 306

Βουλγαρία, Velyuschets, ναός Γεννήσεως της Θεοτόκου, 20ος αιώνας. Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: ο άντρας που έχασε την ψυχή του.

ΠΙΝ. 307

Βουλγαρία, Velyuschets, ναός Γεννήσεως της Θεοτόκου, 20ος αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η γόησσα/η μάγισσα.

ΠΙΝ. 308

Ουκρανία, Εθνικό Μουσείο της Λβιβ, εικόνα με τη Δευτέρα Παρουσία, 16^{ος} αιώνας.
Λεπτομέρεια από τις τιμωρίες των αμαρτωλών: η σκηνή της ταβέρνας.

ΠΙΝ. 309

Ρωσία, Μόσχα, Μουσείο Ρωσικών Εικόνων.

Λεπτομέρεια από φορητή εικόνα του 17^{ου} αιώνα: ο ελεήμων και μοιχός.

ΠΙΝ. 310

Σλοβακία, Εθνική Πινακοθήκη, φορητή εικόνα με τη Δευτέρα Παρουσία, 17ος αιώνας. Λεπτομέρειες από τις τιμωρίες των αμαρτωλών : οι μοιχοί, η γυναίκα που έκανε έκτρωση (;)

ΠΙΝ. 311

Κρήτη, ναός αγίων Αναργύρων στα Χανιά, φορητή εικόνα του $17^{ου}$ αιώνα.

Η Δευτέρα Παρουσία.

ΠΙΝ. 312

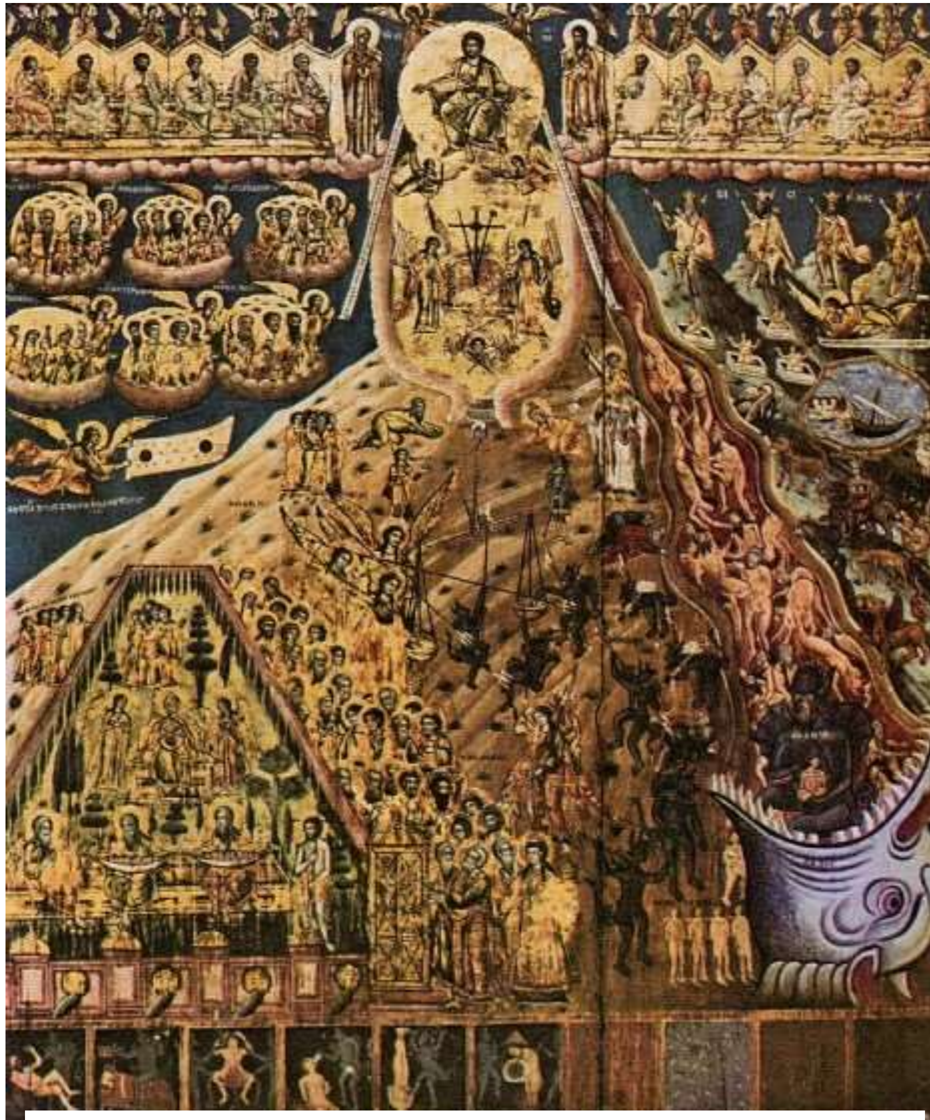
Λέσβος, Εκκλησιαστικό και Βυζαντινό Μουσείο Μυτιλήνης, εικόνα με τη Δευτέρα Παρουσία, 1786.

ΠΙΝ. 313

Σίφνος, Απολλωνία, ναός αγίου Σώζοντος, εικόνα με τη Δευτέρα Παρουσία, 17ος αιώνας.

ΠΙΝ. 314

Θεσσαλονίκη, ναός Παναγίας Δεξιάς, εικόνα με τη Δευτέρα Παρουσία, 18ος αιώνας.

ΠΙΝ. 315

Αλβανία, Μπεράτ, ξύλινο κουτί εισφορών, 1846.

Λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία: η τιμωρία της μάγισσας.